

multicongress

II. Uluslararası
Multidisipliner Çalışmaları Kongresi
4-5 Mayıs 2018, Adana-Türkiye

*2nd International
Congress on Multidisciplinary Studies
4th-5th May 2018, Adana-Turkey*

Bildiri Tam Metin Kitabı

Proceeding Book

Tarih - Arkeoloji

History - Archeology

Editörler / Editors

**Doç. Dr. Erdem ÇANAK
M. Fatih SANSAR**

AKADEMİSYEN
KİTABEVİ

Editör / Editor • Doç. Dr. Erdem Çanak, M. Fatih Sansar

Kapak Tasarım / Cover Design • Emre Uysal

Kitap Tasarım / Book Design • M. Fatih SANSAR

Birinci Basım / First Edition • © Ekim 2018 // October 2018-ANKARA

ISBN: 978-605-258-109-4

© copyright

Bu kitabın yayın hakkı Akademisyen Kitabevi'ne aittir.
Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla
çoğaltılamaz

Yayıncı / Publisher • Akademisyen Kitabevi

Akademisyen Kitabevi Adres /Address:

Halk sokak No: 5/A Yenişehir / Ankara

Tel : +90 (312) 431 16 33

GSM : +90 (533) 765 23 74

web: www.akademisyen.com

e-mail: info@akademisyen.com

AKADEMİSYEN
KİTABEVİ

İÇİNDEKİLER/ CONTENTS

ÖN SÖZ.....	VII
KURULLAR.....	VIII
DÜZENLEYEN KURUM /ORGANIZING INSTITION	VIII
DESTEK VEREN KURUMLAR / SPONSORS	VIII
DÜZENLEME KURULU BAŞKANI / CHAIR OF ORGANIZING COMMITTEE	VIII
DÜZENLEME KURULU / ORGANIZING COMMITTEE.....	VIII
BİLİM VE HAKEM KURULU / SCIENCE AND REFEREE BOARD	IX
SEKRETERYA	XIII
OSMANLI TOPLUMUNDA “AYAĞI BAĞLI” KADINLARIN YAKARIŞLARI: “YA NAFKA YAHUT BOŞANMA”	1
ADANA BASININDA SÖZ DÜELLOSU: YENİ ADANA VE TÜRK SÖZÜ GAZETELERİNİN KALEM KAVGASI	23
ADANA'DAKİ AMERİKA: İNCİRLİK HAVA ÜSSÜ PERSONELİNİN ADANA GÜNDELİK HAYATINA ETKİLERİ (1950-1960).....	51
OSMANLI TOPLUMUNDA ERMENİ KADININA DAİR BİRKAÇ NOT	66
BİR DEVLET ADAMI OLARAK İSMAİL HAKKI BEY VE ADANA VALİLİĞİ DÖNEMİNDEKİ FAALİYETLERİ (1914-1916)	91
ELÇİLER NAZARINDAN ARNAVUTLUK'A DAİR İZLENİMLER (1926-1938).....	109
ALİ RIZA PAŞA HÜKÜMETİ	126
KARAIŞALI MÜFTÜSÜ MEHMET [SADIK] EFENDİ (1870-1963)	138

SATI al-HUSRİ: ARAP MİLLİYETÇİLİĞİNİN MİMARİ.....	151
MUSSOLİNİ’NİN AKDENİZ POLİTİKASI VE BALKAN DEVLETLERİNİN TEPKİLERİ.....	159
İLKÇAĞDA ANADOLU’NUN DOĞU AKDENİZ BÖLGESİ HALKININ EGEMEN İSTİLACILARA KARŞI DİRENİŞ HAREKETLERİ.....	173
ZAHİTLER KALESİ AVLAS – اولاس (ELAIUSSA SEBASTE).....	187
CHIPPED STONE AND THE PREHISTORY OF ADANA	195
“ERKEN PREHİSTORYA VE KİLİKYA BAZALT ALANLAR PROJESİ” ADANA ÇALIŞMALARI	209
TANZİMAT DÖNEMİ FİKİR ADAMLARI (1839-1876).....	226
BAROK DÖNEMİNDE OSMANLI SARAYINDA BİR MUHTEDİ: ALİ UFKÎ VE ESERLERİNİN OSMANLI MÜZİĞİNE KATKISI ...	244
XIV. VE XVI. YÜZYILDA ANADOLU VE DULKADİROĞULLARI ÜLKESİNDE TASAVVUF, TARİKAT, AHİLİK, TEKKE VE ZAVİYELER.....	258
İBN HALDUN’UN UMRANININ İZİNDE OSMANLI DEVLETİNİN KURULUŞU ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME.....	277
AMERİKAN BOARD’IN TÜRKİYE MİSYONER YAPILANMASINDA HEMŞİRELİK KURUMU VE ÖNEMİ	313

ÖN SÖZ

Multidisipliner alanlarda yapılan çalışmalar, 21. yüzyılda dünya çapında ilgi gören ve desteklenen çalışmaların başında gelmektedir. Bu bağlamda dünyada birçok üniversitede multidisipliner programlar açılmıştır. Bunun doğal bir sonucu olarak, dünyanın önde gelen ülkelerinde multidisipliner konular üzerine çalışan bilim insanı sayısı her geçen gün artmaktadır. Multidisipliner alanlardaki çalışmalar dünya çapında hız kazanırken Türkiye’de de Yüksek Öğretim Kurumu tarafından multidisipliner programlar desteklenmeye başlanmıştır. Bununla birlikte, multidisipliner alanda Türkiye’de yapılan çalışmalar halen yeterli düzeyde değildir.

4-5 Mayıs 2018 tarihlerinde Adana’da gerçekleştirdiğimiz "II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmaları Kongresi " ile farklı disiplinlerde çalışan bilim insanlarını bir araya getirerek, yeni bir bakış açısı ortaya çıkarmayı, disiplinler arasında bilgi etkileşimini sağlamayı ve multidisipliner çalışmalara bilim dünyasının dikkatini çekmeyi amaçladık. Bu amaç doğrultusunda; sempozyuma sunulan bildiriler kitaplaştırılarak bilim dünyasının hizmetine sunulmuştur. Sempozyuma katı veren kurumlara, kitabın ortaya çıkmasına katkı sağlayan meslektaşlarımıza teşekkürü borç biliriz.

KURULLAR**DÜZENLEYEN KURUM /ORGANIZING INSTITUTION**

Çukurova Üniversitesi

DESTEK VEREN KURUMLAR / SPONSORS

Adana Büyükşehir Belediyesi

Hasan Kalyoncu Üniversitesi

Çağ Üniversitesi

Seyhan Belediyesi

SOBIAD

ASOS

Çukurova Araştırmaları Dergisi

ASOS Journal

Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi

Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi

ASOS Yayınları

Akademik İletişim

DÜZENLEME KURULU BAŞKANI / CHAIR OF ORGANIZING COMMITTEE

Doç. Dr. Haşim AKÇA, Çukurova Üniversitesi, Türkiye

DÜZENLEME KURULU / ORGANIZING COMMITTEE

Prof. Dr. Hilmi DEMİRKAYA, Akdeniz Üniversitesi, Türkiye,

Prof. Dr. Ellie ABDİ, Montclair State Üniversitesi, ABD

Prof. Dr. Tomasz NIZNIKOWSKI, Józef Piłsudski Üniversitesi, Polonya

Doç. Dr. Meriç ERASLAN, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Reza BEHDARİ, East Tehran Branch İslamic Azad Üniversitesi, İran

Öğr. Gör. M. Fatih SANSAR, Çukurova Üniversitesi, Türkiye

BİLİM VE HAKEM KURULU / SCIENCE AND REFEREE BOARD

Prof. Dr. Ahmet DOĞANAY, Çukurova Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Alparslan DAYANGAÇ, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Cemal SAKALLI, Mersin Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Dana BABAU, (Medicine and Pharmacy of Targu Mures Üniversitesi, Romanya

Prof. Dr. Deniz ABİK, Çukurova Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Dušan MITIĆ, Belgrade Üniversitesi, Sırbistan

Prof. Dr. Emel ORAL, Çukurova Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Esat ARSLAN, Çağ Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. F. Duygu SABAN ÖKESLİ, Çukurova Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Feda Rehimov Hannanoğlu, Bakü Devlet Üniversitesi, Azerbaycan

Prof. Dr. Fikret DÜLGER, Çukurova Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Gencay ZAVOTÇU, Kocaeli Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Haluk BODUR, Gazi Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Himmet KARADAL, Aksaray Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. İbrahim ÖRNEK, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğretim Üyesi İrem TÖRE, Adana Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER, İstanbul Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Mehmet ÇELİK, Çukurova Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Murat DURUKAN, Mersin Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Muzaffer SÜMBÜL, Çukurova Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Münir YILDIRIM, Çukurova Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Orhan BAŞ, Ordu Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Orhan DOĞAN, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Pelin YILDIZ, Hacettepe Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Ramazan BİLGİN, Çukurova Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Roger ENOKA, Colarado Üniversitesi, ABD

Prof. Dr. Süleyman DÖNMEZ, Çukurova Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Şener BÜYÜKÖZTÜRK, Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Turgay BİÇER, Marmara Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Tülin ARSEVEN, Akdeniz Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Yahya Fatih AYAZ, Çukurova Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Ahmet İNCE, Çukurova Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Ahmet TEKE, Çukurova Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Aysel ÇİMEN, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Bülent ELİTOK, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Deniz ZEREN, Çukurova Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Erdem ÇANAK, Çukurova Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Evşen NAZİK, Çukurova Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Fatma Ebru İkiz, Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Fürüzan ASLAN, İnönü Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Hülya YÜCEER, Adana Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. İbrahim GİRİTLİOĞLU, Gaziantep Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. İltar Ünlükaptan, Çukurova Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. İsmail ŞIK, Çukurova Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Mehmet Kasım ÖZGEN, Erciyes Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Mustafa Fedai ÇAVUŞ, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Mustafa ÜNVERDİ, Gaziantep Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Ömer KORKUT, Çukurova Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Rabia ÇİZEL, Akdeniz Üniversitesi, Türkiye

Doç.Dr. Rovshan Aliyev, Bakü Devlet Üniversitesi, Azerbaycan

Doç.Dr. Saadet Gandilova Tagı kızı, Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi -UNEC, Azerbaycan

Doç.Dr. Södabe Salihova, Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi - UNEC, Azerbaycan

Doç. Dr. Şebnem HELVACIOĞLU, İstanbul Teknik Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Yavuz DUVARCI, İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Türkiye

Dr. Öğretim Üyesi Abdullah AKPINAR, Adnan Menderes Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğretim Üyesi Ahmet Kürşat ERSÖZ, Akdeniz Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğretim Üyesi Aqil Memmedov, Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi -UNEC, Azerbaycan

Dr. Öğretim Üyesi Aslıhan NAKİBOĞLU, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğretim Üyesi Baki BAĞRIAÇIK, Çukurova Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğretim Üyesi Banu ÖZTANRIÖVER, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğretim Üyesi Behçet Yalın ÖZKARA, Osmangazi Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğretim Üyesi Behzad DİVKAN, East Tahrán Branch İslamic Üniversitesi, İran

Dr. Öğretim Üyesi Berrin GÜNER, Adnan Menderes Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğretim Üyesi Burcu GÜRKAN, Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğretim Üyesi Dilan ALP, Şırnak Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğretim Üyesi Eray YAĞANAK, Mersin Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğretim Üyesi Erhan AKDEMİR, Anadolu Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğretim Üyesi Esengül İPLİK, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğretim Üyesi Fethi NAS, Bartın Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğretim Üyesi Gözde TANTEKİN ÇELİK, Çukurova Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğretim Üyesi Hakan GÜNEYLİ, Çukurova Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğretim Üyesi Gürol ZIRHLIOĞLU, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğretim Üyesi Hakkı ÇİFTÇİ, Çukurova Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğretim Üyesi Işıl IŞIK BOSTANCI, Mustafa Kemal Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğretim Üyesi İrfan DÖNMEZ, Şeyh Edebalı Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğretim Üyesi İsmail Erim GÜLAÇTI, Yıldız Teknik Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğretim Üyesi Mehmet Bülent ÖNER, Gelişim Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğretim Üyesi Mehmet Emin KAHRAMAN, Yıldız Teknik Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğretim Üyesi Mir Hamid SALEHIAN, Tabriz Branch İslamic Azad Üniversitesi, İran

Dr. Öğretim Üyesi Muhammet Fazıl HİMMETOĞLU, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğretim Üyesi Mustafa CANER, Akdeniz Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğretim Üyesi Mustafa KILLI, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğretim Üyesi Mümine KAYA KELEŞ, Adana Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğretim Üyesi Neval AKÇA BERK, Çukurova Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğretim Üyesi Nil YAPICI, Çukurova Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğretim Üyesi Nurkhodzha Akbulaev, Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi -UNEC, Azerbaycan

Dr. Öğretim Üyesi Ramis KARABULUT, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğretim Üyesi Samet EVÇİ, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğretim Üyesi Seda ÇELLEK, Ahi Evran Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğretim Üyesi Serdar GİRGINER, Çukurova Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğretim Üyesi Sevda DOLAPÇIOĞLU, Mustafa Kemal Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğretim Üyesi Şahin EKBEROV, Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi -UNEC, Azerbaycan

Dr. Öğretim Üyesi Toğrul NAĞIYEV, Çukurova Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğretim Üyesi Tolga AKAY, Kafkas Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğretim Üyesi Volkan YURDADOĞ, Çukurova Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğretim Üyesi Zehra Doğan SÖZÜER, Haliç Üniversitesi, Türkiye

Dr. Ali BİRBİÇER, Milli Eğitim Bakanlığı, Türkiye

Dr. Fatih ERHAN, Çukurova Üniversitesi, Türkiye

Dr. Nermin TANBUROĞLU, Çukurova Üniversitesi, Türkiye

Dr. Nigar NAGIYEVA YORULMAZ, Girne Amerikan Üniversitesi, KKTC

SEKRETERYA

Araş. Gör. Ahmet KARDAŞLAR, Çukurova Üniversitesi, Türkiye

Araş. Gör. Esra ASICI, Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye

Okutman Pınar ÇAM, Çukurova Üniversitesi, Türkiye

OSMANLI TOPLUMUNDA “AYAĞI BAĞLI” KADINLARIN YAKARIŞLARI: “YA NAFAKA YAHUT BOŞANMA”*

Tuba ÇINAR**

GİRİŞ

Osmanlı toplumunda ailelerin parçalanmasının çeşitli nedenleri bulunmaktaydı. Bu nedenlerden bir tanesi de kocaların bazı gerekçelerle yaşadıkları yeri terk edip başka bir yere gitmeleri esnasında eşlerini nafakasız olarak bırakıp uzun bir süre dönmemeleri idi. Bu durum için belgelerde “*savuşmak*”¹ tabiri kullanılmıştır.

Başka yerlere giden erkeklerin eşlerine barınacakları bir ev tahsis edip etmediklerini bilmemekle beraber belgelerden anlaşıldığı kadarıyla onlar eşlerini genellikle anne-baba, kardeş, kayınvalide gibi yakınlarının yanlarına bırakmışlardır. Mesela Girit muhacirlerinden Afet Hanım kocası Tenoko’nun Hanya’ya giderken kendisini Selanik’teki babasının yanına², Kayserili Mümine Hanım ise kocası Kayserili Nuh Usta’nın 3 sene önce kendisini nafakasız olarak kız kardeşinin yanına bıraktığını anlatmıştır³.

Başka yere giden kocalar eşlerine kısa bir süre sonra döneceklerini ve/ya kendilerini yanlarına alacaklarını vaat etmişlerdir⁴. Ancak kocalar eşlerini yanlarına almak bir tarafa, geride bıraktıkları eşlerini genellikle arayıp sor(a)mamış, nafakalarını gönder(e)memiş, izlerini kaybettirmişlerdir⁵. Hatta gittikleri yerlerde başka bir evlilik yapmışlardır. Mesela Rabia Hanım 7 ay önce kendisini ve kızını nafakasız bir şekilde bırakıp memleketine giden kocası Yahya’nın daha sonra orada evlendiğinden bahsetmiştir⁶. Benzer şekilde Sivaslı Mustafa Ağa kız kardeşi Fatma’yı 7 sene önce yüz üstü bırakarak Rodos’a savuşan Himmet oğlu Osman’ın orada tekrar evlilik yaptığını söyleyerek ya

* Bu çalışma “Osmanlı Toplumunda Evliliğin Sona Erdirilmesi (1839-1922)” isimli doktora tezinden türetilmiştir.

** Dr. Öğretim Görevlisi, Çukurova Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü.

¹BOA, DH. MKT.,1331/93, (27/B/1297).

²BOA, DH. MKT.,2528/147, (20 Ca 1319).

³280 Numaralı Kayseri Şer’iyye Sicili, Belge No: 62, Sayfa No: 89, (Tarih Yok); Özdere, M. O. (2004). *H. 1320-1326, M. 1902-1908 Tarihli 280 Numaralı Kayseri Şer’iyye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara, s. 119.

⁴BOA, HR. HŞ. İŞO.,186/14, (15/Ra/1316).; BOA, BEO.,24/1793, (29 Za 1309).

⁵BOA, DH. MKT.,1737/84, (11/Za/1307).

⁶BOA, A. MKT. DV.,116/89, (7 Rebiülevvel 1274).

kardeşinin ve çocuklarının geçimlerini temin etmesini yahut boşamasını istemiştir⁷. Bir başka bir belgede ise Varnalı Nuri bin Osman tarafından nafakasız olarak terk edilip boşanan Rabia Hanım'ın kocasının kendisini boşama sebebinin araştırılmasını istediği görülmektedir⁸.

Bu durumda olan kadınların ne yaptıklarından, onlar için nasıl bir çözüm üretildiğinden bahsetmeden önce kocanın terk etmesi yahut gaip olması durumunda İslam hukukuna göre nasıl bir yol takip edildiğinden bahsetmekte fayda var.

İSLAM HUKUKUNA GÖRE GAİPLİK

Kocanın kaybolmasında mefkûdluk ve gâiplik olmak üzere iki durum söz konusudur. Mefkûd ortadan kaybolup kendisinden haber alınamayan, hayatta olup olmadığı bilinmeyen kişiye denir. Gaîp ise evini terk edip giden, hayatta olduğu bilindiği halde evine uğramayan kişidir. A. Aköz'e göre mefkûd olan kişinin karısı⁹, M. A. Aydın'a göre ise evinden ayrılan ve bir daha evine dönmeyen yahut dönemeyen kişinin karısı¹⁰ Mâliki ve Hanbelî mezheplerine göre 6 aydan 4 yıla kadar değişen bir sürenin geçmesinden sonra eşinden boşanmış sayılmaktadır. Ancak Hanbelîler bu ayrılığın meşru bir sebebe dayanmaması gerektiğini öne sürerler. Hanefî ve Şâfiî mezheplerine göre ise kocanın gâibliği ve terki ne kadar uzun olursa olsun bir boşanma sebebi teşkil etmez. Evlilik kocanın ölümüne hüküm edilmesiyle sona erer. Bunun için de genellikle kaybolan kocanın yaşlarının hayatı kadar bir süre beklenmesi gerekir¹¹. Fakat bu sürenin tespiti bazen devletin ve dolayısıyla hâkimin takdirine bırakılmıştır¹².

⁷BOA, A. MKT. DV.,35/50, (25 C 1267).

⁸BOA, DH. MKT.,878/46, (27/Ca/1322).

⁹ Aköz, A. (2006). *Bir İmamın Nikâh Defteri (Beşiktaş Sinan-ı Cedid Mahallesi)*. (Birinci Baskı). Konya: Tablet Yayınları, s. 16.

¹⁰ Aydın, M. A. (1986). Osmanlı Hukukunda Kazâî Boşanma "Tefrik". *Osmanlı Araştırmaları*, C. V. İstanbul, s. 3

¹¹ Aydın, Osmanlı Hukukunda Kazâî..., s. 3.; Aköz, *a.g.e.*,s. 16.; Cin, H. (1988). *Eski Hukukumuzda Boşanma*. (İkinci Baskı). Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları No: 41, s. 108.; Zuhaylî, V. (1994). *İslâm Fıkhı Ansiklopedisi*. (Tercüme: Ahmet Efe). C. 9. İstanbul: Risale Yayınevi, s. 415-416.; H. Ongan'ın çalışmasındaki bir kayda göre böyle durumlarda bekleme süresi genellikle 15 yıldır: "*Muatalib'in nikahlısı Sultan'ın, Halil tarafından 'Nikâhlımdır' diye tasarruf edilmek istenildiği arz olunmakla olaydan 15 yıl geçmemiş ise davalarının halledilmesi hakkında Ankara ve Yürükân-ı Ankara kadularına hitaben İstanbuldan yazılmış Evahir-i Şaban 997 tarihli FERMAN sureti*". Bkz. Ongan, H. (1974). *Ankara'nın İki Numaralı Şer'îye Sicili*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, XIV. Dizi Sa. 4, s. 57.; Savaş, S. (1992). Fetva ve Şer'îye Sicillerine Göre Ailenin Teşekkülü ve Dağılması. *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*. Ankara: T. C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları No: 71, s. 527.

¹² Savaş, *a.g.m.*,s. 527.

KOCASI KAYBOLAN KADINLAR İÇİN ÜRETİLEN ÇÖZÜMLER

Osmanlı kadınları geçimlerini temin edecek kadar nafaka bırakmadan kaybolan kocaların geride kalan eşlerinin müşkiliyetlerini gidermek amacıyla diğer mezheplerden, özellikle Şafîî mezhebinden naipler tayin etmiş ve onların kendi mezheplerine göre verdikleri boşanma kararlarını uygulamıştır¹³. Ancak bazı nedenlerle bu uygulama 16. yüzyıl ortalarında yasaklanmıştır¹⁴. Hanefî mezhebinin bu yasak karşısında getirdiği çözüm ise mahkemece kadın için günlük nafaka takdir etmek ve başkalarından borç alabilmesi için eşe izin vermek olmuştur¹⁵. Ancak borç verecek kimsenin olmadığı durumlarda nafaka takdir edilmesinin ve borçlanmaya izin verilmesinin uygulamada faydası olmamıştır¹⁶. Nafakasızlık mahzuru ortadan kaldırmak ve geride kalan kadınların bir ömür boyu eşlerini beklemelerine engel olmak için uygulanan bir diğer çözüm geri dönüp dönmeyecekleri belli olmayan kocalara savaşa ya da uzun ve tehlikeli bir yolculuğa çıkmadan önce şartlı talak, muhâla'a¹⁷ veya talak-ı selase¹⁸ ile eşlerini boşatmak olmuştur. Bunun yanında kadınların

¹³ Aydın, *Osmanlı Hukukunda Kazâî...*, s. 5.; 16. y.y.da Osmanlı'da bulunan Busbecq, Osmanlı ailesinde kocanın karısını nafakasız bırakmasının bir boşanma sebebi olarak kabul edildiğini söylemiştir. Bkz. Aydın, *Osmanlı Hukukunda Kazâî...*, s. 5.; Busbecq, O. G. (1939). *Türk Mektupları*. (Tercüme: Yalçın, H. C.). (Birinci Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi. (Eserin orijinali 1589'da yayımlandı), s. 149-150.; Akyılmaz, S. G. (2002). *Osmanlı Aile Hukukunda Kadın*. *Türkler*. C. 10. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 370.

¹⁴ Aydın, *Osmanlı Hukukunda Kazâî...*, s. 6.; Akyılmaz, s. 370.; Aköz, *a.g.e.*, s. 18.

¹⁵ Ankara'nın Direkli mahallesinden Fatma binti Mehmed'in mahkemede "...zevc-i dâhilim Gümüştioğlu Ali ibn-i İsmail beni bilâ nafaka ve lâ-münfak-ı şer'î hânemde bırakıp Bâlâ kazâsının Çavuşlu karyesine azîmet ve üç mâhdan beri cins-i nafakaya dâir bir nesne göndermediğinden ben dahî nafaka ve kisve bahâya eşedd-i ihtiyâcla muhtâce olduğumdan merkûm Ali üzerine kibel-i şer'den kadr-ı ma'rûf nafaka farz ve takdîr olunması matlubumdur..." diyerek nafaka istemesi üzerine mahkeme Ali üzerinden Fatma Hanıma nafaka takdir etmiştir. Bkz. *1001 Numaralı Ankara Şer'iyye Sicili Defteri*, Sayfa No: 17, Belge No: 23. (23 Şaban 1325).; Benzer şekilde Trabzon vilayeti Rize kazasından Fatuli binti Ahmed Reis'e, kocası Kürdoğlu Osman'ın 3 sene önce nafakasız bir şekilde bırakarak başka bir diyara gitmesi nedeniyle, kocası Osman üzerinden günlük 3'er kuruş nafaka takdir edilmiştir. Bkz. *1498 Numaralı Rize Şer'iyye Sicili*, Belge No: 121, Sayfa No: 98, (20 Şevval 1294/28 Ekim 1877).; Başaran, S. (2012). *1498 Numaralı Rize Şer'iyye Sicil Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (101-200 Arası Sayfalar)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde, s. 166.

¹⁶ Aydın, *Osmanlı Hukukunda Kazâî...*, s. 6.; Aköz, *a.g.e.*, s. 18.

¹⁷ Aköz, *a.g.e.*, s. 18.

¹⁸ Trabzon vilayeti dâhilinde Lazistan sancağının merkez livası olan Rize kazasından Raziye binti Receb'i kocası Ofluoğlu Ahmed bin Ömer'in 1291 senesinin Mart'ında şahitler huzurunda talak-ı selase ile boşadıktan sonra başka diyara gittiği görülmektedir. Bkz. Karaoğlu, Ş. (2007). *Şer'iyye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Yönleriyle Rize (H. 1295-1296)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, s. 255.; Koca-yı Cedid Hanedanı'ndan Hamdullah Bey'e karısının sefalette olması nedeniyle aylık 200 kuruştan bir senelik toplam 2.400 kuruşun

istekleri doğrultusunda memur olan kocaların maaşlarının bir kısmına el konularak nafaka adıyla kadına verilmiştir. Mesela kendisini bir yaşındaki oğluyla bırakıp aleyhinde asılsız birtakım iddialarda bulunan İsmail Bey'in karısı Sebeci Hanım "...bu genç yaşında hangi mahalle gidipte beş akçe istemekliğime mecbur bulunduğumdan lütfen ve merhameten aşkına olsun mumaileyh bendelerinin yedinden külliyyen azad olmak ve nikâh ve nafakamdan geçmek üzere bu cariyelerini tatlik eylemesi hususuna himmet-i seniyye vekaletpenahileri buyurması..." diyerek boşanmasının sağlanmasını aksi halde kocasının maaşından bir kısmının kendisine verilmesini istemiştir¹⁹. Başka bir belgede ise bir İngiliz kadını Müslüman ederek onunla evlenen Gulam Şahin'in daha sonra karısı Fatma Hatunu boşaması üzerine 1.000 kuruş maaşından 600 kuruşunun Fatma Hatun ile dört çocuğuna tahsis edildiği görülmektedir²⁰.

Peki bulunduğu yerden başka bir yere gitmeden önce veya gittikten sonra²¹ eşlerini boşamayan erkeklerin eşleri nasıl bir yol takip ediyorlardı? Osmanlı Devleti bu durumdaki kadınların müşkiliyetlerini gidermek için neler yapmıştı?

KADINLARIN ÜRETTİĞİ ÇÖZÜMLER

Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla bazı kadınlar bu problemlerini öncelikle kendileri çözmeye çalışarak kocalarının peşlerine düşmüşlerdir. Ne var ki kocalar eşleri yanlarına geldiğinde bile yine onları terk etmişlerdir. Mesela tarihsiz bir belgede aslen Tokatlı olup İstanbul'da dikicilik zanaatıyla uğraşan Haydar oğlu Hacı Hüseyin'in kızının 6 sene önce evlendiği fakat bu evlilikten bir süre sonra İstanbul'a firar eden kocası Tokatlı Çerkesoğlu Hüseyin'den nafakasını almak için İstanbul'a gittiği görülmektedir. Ancak Hüseyin'in yine kaçıp nafaka vermemesi üzerine karısı arzuhal vererek bundan sonra babasının yanında kalacağını belirtip nikâh ve nafakasından feragat ederek boşanmasının sağlanmasını

---

karısına verilmesi bildirilirken Hamdullah Bey'in Koca-yı Cedid'e giderken karısını boşadığının ortaya çıkması üzerine para ve eşyaların taksimi hususlarındaki anlaşmazlıkların karara bağlanması için Hamdullah Bey'in veya bir vekilinin İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir. Bkz. **BOA, A. MKT.**,6/98, (15/R/1259).

¹⁹**BOA, A. MKT. DV.**,45/67, (12/M/1268).

²⁰**BOA, DH. MKT.**,1983/13, (11 M 1310).

²¹ Başka şehre giden erkeklerden bazıları gittikleri yerden dönme ihtimalleri olmadığında bazen mektup bazen de vekilleri aracılığıyla eşlerini boşamaktaydılar. Mesela 7 Ekim 1658 tarihli sicil kaydına göre Gaziantep'in Kastel mahallesinden Bağdad isimli kadını Kahire'de boşayan kocası İbrahim belge tarihinden 6 ay önce karısını talak-ı bâin ile boşarken bunu bir mektupla bildirmiştir: "*Zevcem mezbûre Bağdad'ın irâdesi elinde olsun ba'de'l-yevm ben o diyâra varma ihtimâlim yoktur. Her kimi murad iderse tezvîc eylesün*". Bkz. Kıvrım, İ. (2011). 17. Yüzyılda Osmanlı toplumunda Boşanma Hadiseleri (Ayıntâb Örneği; Talâk, Muhâla'a ve Tefrik). *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(1), s. 379.

istemiştir²². Aynı şekilde Trabzon'dan Behiye Hatun kocası Hekim Osman'ın 12 sene önce kendisini “*ayağının bağıyla*” Trabzon'da terk edip İstanbul'a giderek Şehzade başında dükkân açıp kendisini arayıp sormayıp, geçimini temin etmemesi üzerine İstanbul'a gelerek Osman Efendi'yi bulmuş ise de kocasının yine bir akçe harçlık vermeyerek 4 ay önce Bursa'ya savuştuğunu anlatmıştır. Ayrıca çocuğuyla sefalet ve zarurete düşmüş olması nedeniyle kocasının İstanbul'a getirtilmesini yahut nafakasının gönderilmesini olmadığı takdirde boşandırılmasını istemiştir. Onun bu arzuhali üzerine Osman Efendi'nin buldurulup “*icabının*” yapılarak Behiye Hatun'un infak ve idaresi hususunun kendisine “*ekiden*” tembih edilmesi belirtilmiştir²³.

Yukarıdaki belgeden anlaşılacağı üzere sorunlarını kendi imkânlarıyla çözemeyen kadınlar arzuhal vererek resmi yollardan hak arayışına girmişlerdir. Kadınlar bu arzuhallerinde kocalarından ya infak ve işlerini temin etmelerini yahut kendilerini boşamalarını istemişlerdir²⁴. Hatta bazı kadınlar mehir, nafaka ve eşyalarından vazgeçmenin yanı sıra çocuklarının bakımlarını da kendi üzerlerine alarak eşlerini kendilerini boşamaya ikna etmeye çalışmışlardır. Mesela 1861 tarihli bir belgeye göre Tophane'de Karabaş mahallesinde oturan Deli Mehmet'in karısı Badem Hanım'a ait olan eşyaya el koyup, malını telef ederek onu küçük bir çocuğuyla nafakasız terk etmesi üzerine Badem Hanım'ın kocasının memlekete döndüğünü haber alır almaz eşya, mehir ve nafaka gibi alacaklarından vazgeçerek kocasından boşanmasının sağlanması için arzuhal verdiği görülmektedir²⁵. Benzer şekilde Esmagül binti Osman, kocası Yusuf oğlu Recep'in nafakasını temin etmeksizin kendisini terk edip Eskişehir çiftliğinde bulunduğunu haber alması üzerine kocasının “*daire-i zevciyete*” dönmesini aksi halde kendisine bir “*ıtlaknâme*” göndermesinin sağlanmasını isterken eğer kocası ıtlaknâme gönderir ise

²²BOA, A. MKT. UM.,15/65, (08/B/1266).;Benzer belgeler için bkz. BOA, DH. MKT.,1331/93, (27/B/1297).

²³BOA, A. MKT. DV.,107/80, (24/B/1273).

²⁴ Mesela Ayşe Hanım 10 sene önce kendisini nafakasız olarak terk ile gaybubet ederek Aydın sancağının Sobiçe nahiyesinde olduğu tespit edilen kocası Emin Ağa'nın zimmetinde olan nafakasının alınmasının yanı sıra kocasının ya geçimini temin etmesi yahut boşaması hususunda arzuhal vermiştir. Bkz. BOA, BEO.,240/17985, (04/M/1311).; Benzer belgeler için Bkz. BOA, DH. MKT.,1679/108, (13/R/1307).; BOA, DH. MKT.,1558/105, (23/S/1306).; BOA, DH. MKT.,1273/30, (29/C/1326).; BOA, DH. MKT.,1377/28, (12/S/1304).; BOA, DH. MKT.,1614/5, (07/Ş/1306).; BOA, DH. MKT.,1878/122, (13/Ra/1309).; BOA, DH. MKT.,369/62, (06/Za/1312).; BOA, A. MKT. DV.,182/22, (29/B/1277).; BOA, DH. MKT.,1687/115, (15/Ca/1307).; BOA, A. DVN.,57/15, (05/S/1266).; BOA, AM. MKT. DV.,37/33, (04/Ş/1267).; BOA, DH. MKT.,196/71, (09 B 1311/9 Ocak 1894).; BOA, DH. MKT.,1502/105, (10/Ş/1305).; BOA, A. MKT. DV.,94/67, (29/I/1272).

²⁵BOA, A. MKT. DV., 203/8, (19 Ra 1278).

nikahından vazgeçeceğini söylemiştir. Bunun üzerine Receb'e Osmanlı memurları vasıtasıyla tembihte bulunulması istenmiştir²⁶.

Bu talepler terk edilen kadınların yanı sıra onların aileleri tarafından da dile getirilmiştir. Bu velilerden biri Kadriye Tarikatı'ndan olan Abdüşşükür Efendi'dir. O, kısa bir süre önce kızıyla evlenen damadının Bursa'ya gittiğinden beri evine dönmeyip bir mektup dahi göndermemesinden şikâyetle bu durumun hem kızlarına zulüm hem de Allah'ın rızasına aykırı olduğunu belirtmiştir²⁷. Karaağaç karyesinden Şerife Hanım ise 6 sene önce Edirne'ye gelerek kızıyla evlenen Mustafa'nın memleketi olan Harmanlı kasabasına savuşup 4 yıl orada bulunması ve onların geçimlerini temin etmemesi nedeniyle kızı Şefika ve küçük torununun zaruret içinde olduklarını belirterek kızının nafaka ve mehrinden feragat edeceğini belirterek damadının kızını boşaması teklifinde bulunmuştur²⁸. Yine bir belgede bir babanın damadına bir yorgan, bir yastık, bir yatak, iki kat erkek çamaşırı gibi vs. eşyaları bırakarak kızını boşamasını teklif ettiği görülmektedir²⁹.

Ailelerin bu konudaki tutumları kızlarının mağduriyetinin giderilmesi ve yeni bir yuva kurmalarıyla ilgili olmanın yanı sıra ahlaki ve maddi sebeplerle de ilgili olsa gerek. Çünkü her ne kadar terk edilen kadınlar maddi manevi en büyük sıkıntıyı çeken kişiler ise de yanlarında kaldıkları aileleri de sıkıntı çekmişlerdir. Mesela Balkan Savaşları esnasında Filibe'ye sevk olunup Bulgaristan'a esir düşerek emsalleriyle beraber dönmeyen ve daha sonra oranın vatandaşlığına geçmeyi düşünen Halid bin Halil'in babası bu konuda verdiği arzuhalinde “...*milletine ailesine ... hürmet ve riayeti olmayan bu gibi kimseye evlad demeye ağzım varmaz lakin bu gibi hainin ailesine bakacak kulları için büyük bir zahmet olduğundan...*” diyerek gelininin geçiminin temin edilmesi için oğlunun şehbenderlik vasıtasıyla celbini istemiştir. Şehbenderhanece yakalanan Halid Filibe'de evli olup oraya yerleşmek niyetinde olduğunu söylediğinde, her ne kadar İstanbul'a dönmesi konusunda kendisine yapılan nasihate önce kulak verir gibi gözüксе de harekete geçmemesi

²⁶BOA, DH. MKT.,193/28, (28/C/1311).;Benzer belgeler için bkz. BOA, HR. HMŞ. İŞO.,186/14, (15/Ra/1316).; BOA, A. MKT. DV.,42/93, (04/Z/1267).; BOA, A. MKT. DV.,32/81, (9 R 1267).; Bu gibi teklif durumunda kocadan cevap alınmadığı da olmuştur. Elazığ vilayetine gönderilen bir yazıda Koca Mustafa Paşa'da sakin Hatice Hatun'un Elazığ'da çavuş olan kocası Mustafa'nın kendisini nafakasız bir şekilde bırakması nedeniyle ya iâşesini temin etmesi yahut nikah ve nafakasını hibe edeceğini belirterek gereğinin yapılmasını talep etmesine karşın bu konuda kocasından cevap alınmadığı, Hatice Hanım'ın ise sızlanmakta olduğu belirtilerek gereğinin yapılması bildirilmiştir. Bkz. BOA, ZB.,446/54, (3 Kasım 1322).

²⁷BOA, A. MKT. DV.,55/33, (17.6.1268).

²⁸BOA, DH. MKT., 50/12, (12 Za 1310).

²⁹BOA, DH. EUM. THR., 30/80, (30 Ra 1328).

üzerine birkaç defa daha şebbenderhaneye celb edildiğinde ailevi işlerini henüz bitirememiş olduğunu gerekçe göstermiştir. Bir süre sonra çıkarıldığı mahkemede ise İstanbul'da Fatma Hidayet adında bir hatunla evli olup olmadığı sorulduğunda Hidayet hanımı boşadığını belirtmiştir³⁰.

SON ÇARE, BOŞANMA

Osmanlı Devleti -yukarıda verdiğimiz son belgede de görüldüğü üzere gerek kadınların gerekse ailelerin taleplerini dikkate alarak kocaların buldurulup onlara ya eşlerinin geçimlerini temin etmeleri yahut eşlerini boşamaları hususunda açık ve kesin bir dille³¹ uyarıda bulunulması için ilgili makamlara yazı göndermiştir³². Gönderilen bu yazılarda "*taife-i nisa acezeden olarak infak ve iksaları zevcleri üzerine lazımeden bulunmuş olmağla*"³³ denilerek gereğinin yapılması istenmiştir. İlgili makamlara gönderilen yazılar üzerine ise kocalara ulaşılmaya çalışılarak³⁴ onlardan ya eşlerinin nafakalarını temin etmeleri yahut boşamaları istenmiştir. Ne var ki bazı kocalar boşanmayı reddedip kısa bir süre sonra döneceklerini söyleyerek eşlerini oyalarken³⁵, bazıları ise

³⁰BOA, DH. H.,71/14, (01/Ca/1332).

³¹ Mesela Hacı Hüseyin'in karısına harçlık göndermemesi nedeniyle karısının zaruret ve sefalette bulunduğu belirtilerek infak ve idaresinin temini için Hacı Hüseyin'in Dersaadet'e celbi hususunda verilen arzuhal üzerine "*taife-i nisa acezeden olarak infak ve idareleri zevcleri üzerine lazımeden bulunmuş olmağla*" denilerek bu hususun Hacı Hüseyin'e "*ekiden*" bildirilmesi olmadığı takdirde celbi istenmiştir. Bkz. BOA, A. MKT. UM.,46/53, (18/Ra/1267).

³²BOA, DH. MKT.,1296/24, (19/Ş/1326).;Benzer belgeler için bkz. BOA, A. MKT. MHM.,19/82,(03/Ca/1266).; BOA, DH. MKT.,1687/115, (15/Ca/1307).

³³BOA, A. MKT. DV.,55/33, (17.6.1268).; BOA, A. MKT. DV.,42/93, (04/Z/1267).; BOA, A. MKT. DV.,8/51, (11/C/1264).; BOA, A. MKT. UM,46/53, (18/Ra/1267).; BOA, A. MKT. DV.,107/80, (24/B/1273).; BOA, DH. MKT.,1389/5, (06/R/1304).; BOA, DH. MKT.,1687/115, (15/Ca/1307).; BOA, A. MKT. DV.,55/33, (17.6.1268).; BOA, A. MKT. DV.,42/93, (04/Z/1267).; BOA, A. MKT. DV.,8/51, (11/C/1264).; BOA, DH. MKT.,1389/5, (06/R/1304).; BOA, DH. MKT.,1532/76, (05/Z/1305).; BOA, AM. MKT. DV.,37/33, (04/Ş/1267).; BOA, A. MKT. DV.,35/50, (25 C 1267).

³⁴ Kimi zaman kocaya ulaşılmadığı da olmuştur. Bkz. BOA, A. MKT.,143/43, (09/N/1264).

³⁵ Mesela 24 Teşrinisani 1292 (6 Aralık 1876) tarihli belgede 6 sene önce kendisi ile küçük kızını nafakasız bir şekilde terk ederek Şark-i Rumeli Yanbolu kasabasına giderek orada eskicilik yapan manav Topal Mustafa Ağa'nın Yanbolu kasabasında tekrar evlendiğini haber alan Edirne'deki karısı Hayriye Hanım'ın kocasının bulunması yönünde 1 Ekim 1892 tarihinde verdiği dilekçesi üzerine, Mustafa'ya boşanma işlemini gerçekleştirmek için Edirne'ye gelmesi teklif edildiğinde onun 1 ay sonra karısının yanına döneceğini söylediği görülmektedir. Bkz. BOA, DH. MKT.,2033/10, (30 Ca 1310).; 15 Nisan 1853 tarihli belgede de Amasya'da bıraktığı karısı ve kızının nafakasını temin etmeksizin İstanbul'a giderek orada ikinci bir evlilik gerçekleştiren Osman'ın, hakkında yapılan şikayet üzerine, kızını bir aya kadar İstanbul'a getireceğini, karısına da bir yıllık nafakasını vereceğini söylemesine rağmen bir süre sonra karısını boşayıp mehr-i müeccelini vermediği görülmektedir. Bu davranışı üzerine celb edildiğinde ise o aralar kendisinin gidemeyeceğini ve vekil tayin ederek oraya göndereceği uygun bir kişinin olmadığı için mahallinde bulunan bir adamı vekil tayin edeceğini söylemiş ise de onun bu

buldukları yerde geçimlerini temin ettikleri gerekçesiyle eşlerinin oldukları yerlere dönemeyeceklerini, ama eşleri yanlarına gelmek isterse yol masraflarını karşılayacaklarını aksi halde şer'an haklarını kaybetmeleri nedeniyle para göndermeyeceklerini ifade etmişlerdir. Mesela İstanbul'da ikamet eden Muhsin'in Şumnu'da nafakasız olarak bıraktığı karısının ya küçük oğlu ile kendisinin nafakasını temin etmesi yahut kendisini boşaması yönündeki isteği Muhsin'e söylendiğinde, Muhsin daha önce memleketine giden kardeşleri aracılığıyla karısına para gönderip kayınvalidesine de karısının İstanbul'a gelmesi için mektup yazdığını fakat henüz eline ulaşmadığını söylemiştir. Ayrıca bulunduğu yerde geçimini temin ettiği için memleketine gidemeyeceğinden karısı yanına gönderilir ise yol masrafını karşılayacağını aksi halde karısının meşru hakları yok olacağından para göndermek mecburiyetinde olmadığını ifade etmiştir³⁶.

Kocaların eşlerini boşamamalarındaki yegâne sebebin eşlerine olan sevgileri olduğunu düşünmek istesek de bu kendimizi kandırmaktan öteye gitmez. Zira geçerli bir neden olmaksızın, koca giderken eşini yanında götürmüyorsa yahut kadın eşinin yanına gitmek istemiyorsa burada iki taraflı bir sevginin varlığından, huzurlu bir evlilikten bahsetmek mümkün olmasa gerek³⁷. Bunun yanında kocaların eşlerini boşamak istememelerinin en önemli nedeninin³⁸ mehir ve nafaka ödeme yükümlülüğünden kurtulmak istemeleri olduğunu söylemek de yanlış olmasa gerek³⁹. Nitekim bazı kocalar yanlarına gelmeyen eşlerinin buldukları yere dönmek, evliliklerini sürdürmek yahut eşleri yanlarına gelmediği için kendilerinin istenmediğini düşünüp bunu gurur yapıp eşlerini boşamak yerine onlara mehir ve nafakalarından vazgeçmeleri

---

sözüne itibar edilmeyerek Amasya'ya gönderilmek üzere tevkif kılınmıştır. Bkz. **BOA, A. MKT. UM.**,122/13, (6 Recep 1269).

³⁶**BOA, DH. MKT.**,2441/146, (1 N 1318).

³⁷ 14 Temmuz 1892 tarihli belgede Zeliha Hanım'ın Balçık halkından olan kocası Hacı İsmail oğlu Mustafa'dan boşanmak istemesi üzerine Hacı İsmail oğlu Mustafa karısını boşamak niyetinde ve arzusunda olmadığını söyleyerek karısının ve kızının yanına gelmesi için yeterli miktarda para göndermeyi taahhüt etmiştir. Bkz. **BOA, HR. TO.**,179/27, (4. 7. 1892).

³⁸ Pek çok erkeğin eşlerinden intikam almak amacıyla onları boşamadıkları da ileri sürülmektedir. Bkz. **BOA, TFR. I. ŞKT.**,64/6355, (04/Ra/1323).

³⁹ 23 Ocak 1861 tarihli belgede kocası Hasköy kazası evkaf müdürü Halit Efendi'nin birkaç sene önce kendisini ve kızını nafakasız bir şekilde terk edip harçlık göndermediği gibi gittiği yerde ikinci bir evlilik yaptığını haber alan karısı İstanbul'dan Besime Hatun'un birikmiş olan nafakasının tahsil edilerek kocasının kendisini boşamasını talep ettiği arzuhalı üzerine sorgulanan Halit Bey, evkaf müdürlüğü esnasında karısına harçlık gönderip şimdi hizmette olmaması nedeniyle harçlık göndermeye gücü yetmediği gibi Besime Hanımı boşasa bile mehr-i muaceli ile mehr-i müeccelini veremeyeceğini ifade etmiştir. Bkz. **BOA, A. MKT. UM.**,450/72, (11 B 1277).

şartı ile muhâla'a yoluyla boşanma teklifinde bulunmuşlardır. Mesela İstanbul'dan Zehra Hanımın Ruscuk'ta bulunan kocası Çil Hasan'ın idaresine bakmak üzere yanına uğraması yahut gereğinin yapılması konusundaki arzuhalı üzerine Hasan celb olunup durum belirtildiğinde, o fakir olduğunu söyleyerek karısı yanına gelirse ona bakabileceğini aksi halde mehir ve nafakasından vazgeçmesi kaydıyla onu boşayacağını belirtmiştir. Zehra Hanım maddi haklarından vazgeçerek boşanmıştır⁴⁰. Muhâla'a teklifi kimi zamanda kocalarının yanına gitmek istemeyen kadınlardan gelmiştir. Mesela Halil isimli bir bey Manisa'daki karısı Ümmi Hanım ile çocuklarının yanına gelmeleri için 3,5 lira göndermesine rağmen Ümmi Hanım oraya gidemeyeceğini belirterek kocasının Manisa'ya gelmesini aksi halde 3,5 lirayı mehrine karşılık tutup nafaka ve eşyasından vazgeçebileceğini belirterek kocasına boşanma teklifinde bulunmuştur⁴¹.

Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla kocaların eşlerini yanlarına almak istedikleri ve bunun için yol parası gönderdikleri gibi ifadelere Osmanlı hükümeti de pek itibar etmemiştir. Gayrimüslimlere ait şu belge bu konu için oldukça güzel bir örnek teşkil etmektedir. Bu belgeye göre Edirne'de oturan Klara isimli bir kadın kendisini çocuğuyla nafakasız olarak terk ederek Şumnu'ya gitmiş olan kocası Mişon'un ya nafaka vermesi yahut kendisini boşadığına dair talakname göndermesi hakkında arzuhal vermiştir. Mişon bu arzuhale karısını boşamadığını ve karısı Şumnu'ya gelip de kendisiyle beraber yaşamadığı müddetçe ona para gönderemeyeceği cevabını vermiştir. Ayrıca karısının Şumnu'ya gelmesi için bir sarrafa beş adet Fransız altını bıraktığını ifade etmiştir. Fakat o kadar zamandan beri karısını çocuğuyla beraber nafakasız olarak terk edip sefalette bırakmak gibi vicdana sığmayan davranış sergileyen Mişon'un ailesiyle birlikte yaşamak istediği yönünde verdiği ifadesi kendisini hükümete karşı haklı göstermek için almış olduğu bir tedbir olarak yorumlanarak Klara ile çocuğun Mişon'un yanına gönderilmesi durumunda onların Mişon'un zulmünden mağdur olacakları düşünülmüştür. Bu nedenle Klara'nın birden bire firar eden kocasına

⁴⁰BOA, A. MKT. UM.,423/70, (11 S 1277).

⁴¹BOA, DH. MKT.,1566/66, (16 Ra 1306).; Mesela 7 Nisan 1920 tarihli belgede2 sene önce evlendiği Ali Efendi'nin 6 ay önce kendisini terkle Eskişehir'de polisliğe başlayıp nafaka göndermediğinden şikayetle mahkemece nafaka ödeme yükümlülüğü getiren Fatma Hanım, kocasının nafakayı ödememesinin yanı sıra başka bir kadınla evlendiği haberini alınca her şeye muhtaç bir halde sokak ortasında bırakılmış olduğundan talakının iadesi karşılığında nikah bedeli vs. hukukundan vazgeçeceğine dair arzuhal vermiştir. Bkz. BOA, DH. EUM. MEM.,116/5, (4 Ş 1338).; 18 Temmuz 1903 tarihli belgede de kendisini tatlik ve nafaka tayin etmeksizin memleketi olan Ankara'ya firar eden kocası muhtedi Nuri'nin celb edilerek ya geçiminin temin ettirilmesi yahut bütün haklarından vazgeçeceğini belirterek boşanmasının sağlanması hususunda Çarşamba Cebecibaşı mahallesinden Zenciye Mahire imzasıyla arzuhal verildiği görülmektedir. Bkz. BOA, DH. MKT.,683/15, (11/M/1321).

teslim edilmesinin aralarında “*hüsnü muaşeretin*” olduğuna dair hahamhanece kanaate varılması üzerine yapılması gerektiği bunun ise karı-kocanın hahamhanede yüz yüze gelmelerine bağlı olduğu belirtilerek ya Klara’nın Mişon’a teslim edilmesi yahut başka bir çözüm bulmak üzere Mişon’un Dersaadet hahamhanesine gelmesine karar verilmiştir⁴². Konuyla ilgili olarak başka bir belgede de kocası Obur oğlu Mehmed’in 16 sene önce kendisini 2 çocuğuyla nafakasız bir şekilde terk edip gittiği Kastamonu’da ikinci bir evlilik yaparak kendisine bir akçe göndermemesinden şikâyet eden karısı Zekiye Hanım’ın 16 yıldır biriken nafakasının tahsili aksi halde boşanmanın sağlanmasını istediği arzuhali üzerine, kadınların nafaka ve idarelerinin kocalarının üzerlerine olması ve nafakasız bırakılan müddetin kanunlara aykırı bulunması nedeniyle Obur oğlu Mehmed’in buldurularak gereğinin yapılmasına karar verildiği görülmektedir⁴³.

Burada kayda değer noktalardan bir diğeri de kocalarının bulunduğu yere gitmeyen kadınlara Osmanlı Devleti’nin herhangi bir baskıda bulunmayıp kararı onların iradelerine bırakmış olmasıdır. Muhtemelen Osmanlı görevlileri kadınlar eşlerinin yanlarına gitmek istemiyorlarsa geçerli bir sebeplerinin olduğunu düşünmüşlerdi. Mesela Kürdistan valisine gönderilen bir yazıda Hakkarili Nurullah Bey’in Van’da bulunan eşinin Girit’e gelmesi konusu karısına bildirildiğinde, karısının buna razı olmadığı görülmektedir. Fakat Nurullah Bey hanımından memnun olup onu boşamayacağını ve karısı gelmediği takdirde masraflarını karşılamaya itina göstereceğini ifade etmiştir⁴⁴. Milas kazasından Ayşe Hanım ise kocası Hüseyin’in 3 aydan beri kendisine bakmayıp nafakasız olarak evinden kovduğunu belirterek nafaka talep ettiğinde, Hüseyin karyesinde harman işleriyle uğraştığından karısı karyesine eğer gelirse ona bakacağını belirtmiş ise de Ayşe Hanımın şehirden karyeye gidemeyeceğini ifade etmesi üzerine Ayşe Hanıma nafaka verilmesi kararlaştırılmıştır⁴⁵.

Ancak eşleri yanına gelmeyen kocalardan bazıları bu durumdan şikâyetçi olarak ödemeleri gereken nafakayı vermekten vazgeçmişlerdir. Mesela Mardin’de yaşayan Abdülaziz 9 saatlik mesafede bulunan Nusaybin kazasına giderken karısı Naime Hanımın talebi üzerine ona nafaka ödediğini fakat artık Naime’yi Nusaybin’deki evine yerleştirmek istediğini, ne var ki Naime’nin buna yanaşmadığı gibi kendisine kadınlık

⁴²BOA, DH. MKT.,86/22, (27 Ca 1311).

⁴³BOA, A. MKT. DV.,182/19, (29 B 1277).

⁴⁴BOA, A. MKT. UM.,23/33, (11/N/1266).

⁴⁵149 Numaralı Marmaris Şeriye Sicili, Sayfa No: 110, Belge No: 17, (7 Cemaziyelevvel 1326).

yapmadığını belirterek ödediği nafakanın durdurulup kendisine itaat etmesi hususunda Naime'ye tembihte bulunulmasını istemiştir. Naime'nin vekili, Abdülaziz'in müvekkiline 150 kuruş mehir borcu olduğunu ve bu borç ödenmedikçe müvekkilenin nafakasını kesmeye hakkı olmayacağını söylemiş ise de Abdülaziz bu iddiayı inkâr etmiştir⁴⁶. Bunu erkeklerin kendilerine “kadınlık vazifesini” yerine getirmeyen eşlerine gereksiz masrafta bulunmak istememeleri, kadınları ekonomik sıkıntıya düşürerek onları ya yanlarına getirmeye yahut muhâla'a yoluyla boşamaya mecbur ettikleri şeklinde yorumlamak sanırız yanlış olmaz. Çünkü kadınlar arzuhallerinde ayağı bağlı ve zaruret içinde kaldıklarını belirterek nafakaları tahsis edilmediği durumda boşanmalarının sağlanmasını istemişlerdir⁴⁷.

Burada yeri gelmişken kocanın iş veya tayin gibi sebeplerle evlendiği yerden ayrılması gerektiğinde kadının kocasının yanında bulunma zorunluluğu olduğunu ancak başka bir şehre veya mahalleye taşınmak kadın için risk taşırsa bu hükmün uygulanmayabileceğini ifade edelim⁴⁸. Bu nedenle mehrini almış olan bir kadın kocasının başka bir yere yerleşme davetini kabul etmediği takdirde nafaka hakkından mahrum olmaktadır. Fakat kocanın gittiği yer bir ecnebi memleket ise karısı oraya gitmeye mecbur olmadığından gitmemesi durumunda nafaka hakkı sakıt olmayıp, kocanın bu nafakayı ödemesi gerekmektedir⁴⁹.

Terk edilen kadınların arzuhalleri üzerine Osmanlı Devleti'nin ilgili makamlara gönderdiği yazılarda dikkat çekici hususlardan bir diğeri “*icab-ı şer'isinin icrası*” denilmesidir. Gereğinin ne olduğu konusu her belgede açıkça belirtilmemekle beraber kastedilen şeyin kocanın karısının yanına dönmemesi yahut nafakasını temin etmemesi durumunda ona karısını boşamasının teklif edilmesinin olduğunu söylemek yanlış olmasa gerek⁵⁰. Çünkü belgelerde kadınların bu şekilde mağdur edilmesinin caiz

⁴⁶183 Numaralı Mardin Şer'iyye Sicili, Belge No: Yok, Sayfa No: 70, (14 Cemaziyelevvel 1309/16 Aralık 1891).; Kankal, A., Özçöşar, İ., Güneş, H. H., Gürhan, V. (2007). *183 Nolu Mardin Şer'iye Sicili Belge Özetleri ve Mardin*, s. 50.

⁴⁷10 Mayıs 1326 tarihinde Refahiye kazası kaymakamlığına gönderilen yazıda Kasımpaşa'dan Üftade Hanım kendisini terk ederek Erzurum'un Refahiye kazasına giden kocası Süleyman bin Mahmud'tan şikâyetle “*cariyeleri fakire bikesülhal zarurette ayağı bağlı şaşırıp kalmış olduğundan lütfen ve merhameten merkumun hükümet-i seniyye marifeti ile derdest edilüb Dersaadet'e uğraması ve cariyelerinin şu çaresiz sefalet ve zarurettten halasım hususuna inayet buyrulması*” diyordu. Bkz. BOA, DH. EUM. THR.,38/44, (18/C/1328).

⁴⁸ Kaya, Ü. (2004). *60 Numaralı Sivas Şer'iye Sicili (H. 1312-1314/M. 1895-1897) Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, s. 91.

⁴⁹BOA, HR. H.Ş. İŞO.,19/9, (7 Ar 1334).

⁵⁰ 4 sene önce Tırnovi'deki emlakını satmak üzere Tırnovi'ye giderek geri dönmeyen Nesib Beyzade Raşit Bey'in geride bir küçük çocuğuyla beraber bıraktığı karısı Fatma Hanım'ın arzuhali üzerine gönderilen yazıda Nesib Bey'in bu davranışı insanlığa ve

olmadığı belirtilmiştir⁵¹. Mesela kocası İbrahim'in bir, iki senedir Kale-i Sultaniye'de iskân etmekte olup hiç para göndermemesi nedeniyle zarurette kaldığından bahsederek “...mahalli mezbur zabıtı ve hâkimi marifeyiyle nafaka-i şer'iyem tahsil olunarak irsali yahut ayağımın bağıni kat' etmesi niyazım babında emr u ferman” diyen Rukiye Hanım'ın arzuhali üzerine gönderilen yazıda, İbrahim'in buldurularak durumu nispetinde karısının nafakasını ve eksasını karşılmasının açık ve kesin bir dille tembih edilmesi, bunu kabul etmediği takdirde “icab-ı şer”isinin yapılarak mehr-i müeccel ve nafakasının tahsil edilip boşanma ilamının gönderilmesi söylenmiştir⁵².

Çocuğuyla nafakasız olarak terk edilen bir kadının arzuhali üzerine kocasına gönderilen yazıda ise bu durum şöyle ifade edilmiştir:

Halileniz Sebeci Hanım'ın takdim eylediği müzekkerede mütevellid bir nefer sağıre mahdumunuz ile kendisini burada bila maaş bıraktığınızdan ve şimdiye kadar bir akçe harçlık göndermeyib ara sıra yalnız mektub gönderdiğinizden ve kendisi burada zaruret ve sefalet çekmekte olduğundan mahsus-ı maaşınızdan 500 guruşunun tarafına tahsisi veyahut tatlik ettirilmesini istid'a etmiş ve taife-i nisa acezeden olarak infak ve idareleri zevcleri üzerine lazımeden olduğu halde mumaileyhanın iş bu inhası sahih ise çirkin görünmüş olmağla ber vechi istid'a mumaileyhanın infak ve idaresine bakılması veya

---

hamiyete aykırı bulunarak karısının yanına uğraması, eğer gelmezse karısının nafakasını temin etmesi aksi halde boşandırılması için gereğinin yapılması belirtilmiştir. Bkz. **BOA, DH. MKT.**,1625/100, (04/L/1306).; **BOA, DH. MKT.**,1448/10, (29/Z/1304).; Kocası Ekinli Mustafa'nın başka yere gidip harçlık göndermemesi nedeniyle çocuklarının zarurette olduğunu belirterek mehrini ve nafakasını rızasıyla terk edeceğini ifade ederek kocasından boşanmasının sağlanmasını, bu olmadığı takdirde kocasının Dersaadet'e getirilmesini isteyen F. Zehra Hatun'un arzuhali üzerine Mustafa'ya ya ailesini infak etmesinin tenbih edilmesi ya da gereğinin yapılacağı belirtilmiştir. Bkz. **BOA, A. MKT. DV.**,42/93, (04/Z/1267).;13 Rebiülahir 1307 tarihli belgede ise Trabzonlu olup 6 seneden beri Trabzon'daki karısını nafakasız olarak terk ederek Mısır'a gitmiş olan Yusuf Şemseddin'in bulunmasına dair karısının verdiği arzuhal üzerine Yusuf Şemseddin'in Mısır'da bulunmadığının Trabzon vilayetine bildirildiği ve buna cevaben alınan yazıda Yusuf Şemseddin'in Kahire'de Özbekiye civarındaki Ermeni kahvehanesinde olduğunun haber alındığı belirtilerek Yusuf Şemseddin'in buldurularak karısı için münasip miktarda nafaka vermesinin yahut “muamele-i tatlikiyenin icrası”nın bildirilmesinin, şayet vefat etmiş ise bunun da araştırılması ifade edilmiştir. Bkz. **BOA, DH. MKT.**,1679/108, (13/R/1307).

⁵¹ 24 Şevval 1309 tarihli belgede de Safranbolu kazasından Döğenci Oğlu Hasan'ın kendisini nafakasız olarak terk ettiğine dair karısı Esmâ Hanım tarafından verilen arzuhal üzerine Esmâ Hanım'ın sefil ve perişan bir halde nafakasız bırakılmasının caiz olmadığı belirtilerek gereğinin yapılması istenmiştir. Bkz. **BOA, DH. MKT.**,1951/117, (24/L/1309).; Benzer belgeler için bkz. **BOA, AM. MKT. DV.**,37/33, (04/Ş/1267).

⁵² **BOA, A. MKT. DV.**,8/51, (11/C/1264).

*kaçacak olduğunuz halde kendüsü de zaruretden halâs olmak üzere icabı şer'inin icrası ve keyfiyetin işarı*⁵³.

Başka bir belgede ise kocanın üç seçenekten birisini yapmaya zorlanması yönünde karar verildiği görülmektedir. Bu üç seçenek ise ya ailesini yanına alması, ya ailesinin yanına gelmesi ya da karısını boşamak olarak ifade edilmiştir⁵⁴.

Bu çıkarımımızı kuvvetlendiren diğer bir şey ise kocaları tarafından terk edilip nafakaları temin edilmeyen kadınların bu konuda verdikleri arzuhaller doğrultusunda⁵⁵ Osmanlı görevlilerinin uygulamada Hanefi mezhebinin dışına çıkarak kocalara eşlerini boşamaları teklifinde bulunduktan⁵⁶ sonra boşanmaya hüküm etmeleridir. Mesela kocası Mahmud'un 14 sene önce kendisini "*ayağının bağı*" ile terk ederek Sivas'ın Taşev kazasına gittiğini anlatan Zeliha Hanım'ın arzuhali üzerine Mahmud boşanmayı kabul etmiştir⁵⁷. Benzer şekilde Edirne vilayetine gönderilen bir yazıda da 6 yıl önce Bulgaristan'a kaçarak Lofçe kazasında tekrar evlenmiş olan kocası Çolak Hasan'ın buldurulmasını yahut kendisini boşamasını isteyen Hayrabolu kazasından Fatma Hatun'un arzuhali üzerine gereğinin yapılması için Bulgaristan komiserliğine gönderilen yazıya alınan cevapta Çolak Hasan'ın karısı Fatma Hanım'ı Lofçe müftüsü huzurunda boşadığı ve talaknamesinin gönderildiği belirtilerek boşanma işleminin yapıldığı haber verilmiştir⁵⁸. Ayrıca bu boşanmalardan sonra talakname hücceti⁵⁹ ile eğer varsa geriye dönük mehir ve nafaka borcunun alınmasına dikkat edilmiştir⁶⁰.

⁵³BOA, A. MKT. DV.,45/67, (12/M/1268).

⁵⁴ 17 Safer 1324 tarihli bu belgeye göre karısı Fatma binti Yusuf ile çocuklarını nafakasız olarak Varna'da bırakarak Bandırma vapuru ile firar edip gittiği yerde muhallebecilik yaptığı haber alınan Osman bin Ahmed'in, karısının şikayeti üzerine, ya ailesini yanına alması, ya Varna'ya ailesinin yanına gelmesi ya da karısını boşaması şıklarından birini uygulamaya zorlanmasına karar verildiği görülmektedir. Bkz. BOA, DH. MKT.,1067/56, (17 S 1324).

⁵⁵BOA, A. DVN.,98/50, (Hicri: 1270).

⁵⁶Bazen kocanın karısının yanına dönmesi ya da karısını yanına alınmasına gerek duyulmadan dahi boşanmaya hüküm edilmiştir. Mesela Fransa halkından olup Strasburg'da ikamet eden Semrir isimli bir sarrafın oğlunun birkaç sene önce İstanbul'a geldiğinde İslam dinine girerek evlendiği Hanife isimli Müslüman kadını daha sonra terk edip gaybubet etmesi üzerine Semrir'in buldurularak birkaç Müslüman önünde tatlik ve tefrik ettirilerek ilgili yazının gönderilmesi istenmiştir. Bkz. BOA, HAT.,250/14175.

⁵⁷BOA, A. MKT. DV.,34/65, (09/C/1267).

⁵⁸BOA, DH. MKT.,2262/147, (23 C 1317).; Benzer belgeler için bkz. BOA, DH. MKT.,2242/113,(28/R/1317).

⁵⁹ Şahit buldurulmasına da dikkat edilmiştir. Bkz. BOA, A. MKT. UM.,458/14, (16/Ş/1277).; BOA, DH. MKT.,1636/87, (13/Za/1306).

⁶⁰BOA, A. MKT. DV.,124/93, (23/B/1274).; BOA, DH. MKT.,1966/87,(02/Z/1309).; BOA, A. MKT. DV.,33/52, (28/R/1267).

Burada bazı kocaların boşama yetkisinin kendi ellerinde olduğu gerekçesiyle eşlerini boşamaya zorlanamayacakları yönünde cevap verdiklerini de belirtmeliyiz. Mesela Zeliha Hanım ile küçük çocuğunu nafakasız bir şekilde terk ederek memleketine savişmiş olan Hacı İsmail oğlu Mustafa'ya karısı ile çocuğunun 7 senedir biriken nafakalarını ödeyip bundan sonra da düzenli nafaka vermesi ve eğer bunu yapmaz ise Zeliha Hanıma bir talakname göndermeye mecbur olduğuna dair gönderilen yazıya gelen cevapta Mustafa eşini ve çocuğunu asla terk etmeyip tekrar döner ümidiyle yol harcırahlarını vererek onları İstanbul'a gönderdiğini, hatta dönmesi için Zeliha Hanıma altmış frank gönderdiğini ifade edip “...bir kimseyi zevcesini tatlike icbar edebilecek hiçbir kanun mevcut olmadığını ve kavanin-i şer'iyye muccebince bilakis bir kadın zevci nezdine giderek onunla birlikte ikamete mecbur olduğunu...” söylemiştir. Ayrıca eşini boşamayacağı fakat eşi yanına gelir ise bunun için kendisine para göndermeye hazır olduğunu belirtmiştir⁶¹. Mustafa'nın bu cevabı üzerine gönderilen başka bir yazıda “...mumaileyhanın zevci nezdine azimetden ve zevcinin dahi kendisini idareden imtina' göstermeleri cihetiyle artık bu işe bir nihayet verilerek müracaatın önü alınması lazımeden bulunmuş olmağla...” denilerek boşanma işleminin hemen gerçekleştirilip talaknamenin gönderilmesi istenmiştir⁶². Fakat hala bir netice alınamaması üzerine 22 Mayıs 1894 tarihinde gönderilen yazıda eğer Mustafa'nın gönderdiği yol parası karısının eline gerçekten ulaşmış ise de, Mustafa 7 sene karısının ve çocuğunun nafakasını karşılamayıp onları sefil bir halde bıraktığı için gönderilen üç Fransız lirasının 7 senelik nafakaya sayılarak artık düzenli olarak nafaka ödemesine karar verilmiştir⁶³. Aynı şekilde kocası İsmail oğlu Kerim Hoca'nın yeniden evlendiğini haber alan Beyzade Hanım'ın boşanma talep ettiği dilekçesine cevaben gelen yazıda, İsmailoğlu Kerim Hoca'nın “...mezbureyi tatlik etmeyi suret-i kat'ide red eylediği ve tatlik maddesi ise şer'an merkurumun rızasına mütevekkıf bulunduğusu...” belirtilmiştir⁶⁴.

Bunun yanında Osmanlı Devleti hem eşlerini yanına almayan hem de onlara nafaka göndermediği gibi boşanmaya da yanaşmayan bu gibi kocaları celb edip⁶⁵ eşlerinin yanına getirmiş ve boşanma işleminin yapılmasını sağlamıştır⁶⁶. Nitekim M. A. Aydın ve Aydın'ın

⁶¹BOA, DH. MKT.,70/49, (17/Za/1311).

⁶²BOA, DH. MKT.,1951/70, (22/L/1309).; BOA, DH. MKT.,1934/118, (22/Ş/1309).

⁶³BOA, DH. MKT.,70/49, (17/Za/1311).

⁶⁴BOA, DH. MKT.,1882/33, (20 Rebiülevvel 1309/24 Ekim 1891).

⁶⁵BOA, DH. EUM. MTK.,7/38, (27/L/1331).

⁶⁶ Mesela 6 sene önce evlendiği kocasının kendisi ile küçük kızını nafakasız olarak terk etmesi nedeniyle zarurette kaldığını belirten Fatma Hatun'un Manastır'da bulunan kocası

çalışmalarından faydalanan araştırmacılar da kocanın karısını boşamayı reddettiği bazı hallerde kadının hukuken sahip olmadığı boşanma imkanını fiilen elde ettiğini, bütün çabalarına rağmen kocaları tarafından boşanmayan yani yerel mahkemelerde sorunlarını çözemeyen kadınların Divan-ı Hümayun'a başvurarak padişah divanının manevi ağırlığıyla kocaların talaka veya muhâla'aya razı olmalarının sağlandığını, yahut divan tarafından fiili bir durum yaratılarak kocaların boşanmaya zorlandığını ifade etmişlerdir⁶⁷. Benzer şekilde C. White 1845'de yayımlanan seyahatnamesinde İstanbul'da 3 yıl boyunca yaptığı gözlemlerine dayanarak Osmanlı toplumunda kadınlara boşanmak için mahkemeye gitme yetkisi verildiğinden, bunun kanun ve devletin başı olan sultan tarafından da kabul gören bir hak olduğundan bahsetmiştir⁶⁸. Mesela Kütahya'dan Mustafa Çavuş'un Asakir-i Bahriye-i Şahanede iken nikâhlandığı eşini, askeriyeden çıkarılınca, beş sene önce nafakasız bırakması nedeniyle, kayınvalidesinin ya Mustafa'nın İstanbul'a celbi yahut eşinin infak ve eksası için harçlık göndermesi hususundaki arzuhalı üzerine durum Mustafa Çavuş'a ifade edildiğinde o eşinin nafakasını karşılamaya gücünün yetmediğini belirtince yanına zabtıyeden bir memur verilerek İstanbul'a karısının yanına gönderilmesi yönünde karar verilmiştir⁶⁹. Belgenin devamında ise Mustafa'nın İstanbul'a geldiği ve oradaki sorgulamasında kendi rızası ile eşini boşayacağını beyan ettiği ve tarafların huzur-ı şer'i şerife giderek orada Mustafa'nın eşini boşadığı ve birbirlerinin mallarını ibra ettikleri anlatılmaktadır⁷⁰. Başka bir belgede ise kocası Deli Bekir oğlu Şaban'ın 6 sene önce kendisini nafakasız olarak terk etmesi ve kayınvalidesinin de kendisini evinden kovması üzerine kocasının ya idaresine bakması yahut boşaması yönünde Tophane'den Mehmed Nuri kızı Munire Hanım'ın verdiği arzuhal üzerine Deli Bekir oğlu Şaban celb edilerek Münire Hanımı boşadığına

---

Tokatlı Çerkez oğlu Hüseyin'in yanına getirilmesi yönünde verdiği arzuhalı üzerine Rumeli mutasarrıflığına gönderilen yazıda "...taife nisa acezeden olarak infak ve eksaları zevcleri üzerine bulunmuş olmağla..." denilerek durumun kocaya ifade edilerek durumuna göre nafaka tahsis etmesi aksi halde ihzâr olunmak üzere karısının bulunduğu yere gelmesi istenmiştir. Bkz. **BOA, A. MKT. DV.**,41/46, (11/Za/1267).;Ayrıca Fatma Hanım'ın kocasının ardından İstanbul'a gittiğini fakat kocasının yine kaçıp nafaka vermemesi nedeniyle artık babasının yanında kalacağını belirterek nikah ve nafakasından feragat edip boşanmak istemesi üzerine Hüseyin'in buldurularak gereğinin yapılabilmesi için Sivas mutasarrıflığına yazı gönderilmiştir. Bkz. **BOA, A. MKT. UM.**,15/65, (08/B/1266).

⁶⁷Aydın, M. A. (1996). *İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*. (Birinci Baskı). İstanbul: İz Yayınları, s. 170.; Aydın, Osmanlı Hukukunda Kazâî..., s. 7-8.; Akyılmaz, Osmanlı Aile Hukukunda..., s. 370.; Sancar, A. (2010). *Osmanlı Kadını Efsane ve Gerçek*. (Birinci Baskı). İzmir: Kaynak Yayınları, s. 140.

⁶⁸Akman, F. B. (2011). *Batılı Seyyahların Gözüyle Osmanlı Kadını*. İstanbul: Etkileşim Yayınları, s. 106-107.

⁶⁹**BOA, A. MKT.**,137/84, (04/Ş/1264).

⁷⁰**BOA, A. MKT.**,137/84, (04/Ş/1264).

dair iki şahidin imzasının bulunduğu bir talakname düzenlenerek İstanbul polis müdürlüğüne iade edildiği anlaşılmaktadır⁷¹.

Yukarıda zikrettiğimiz belgelere bakarak Osmanlı Devleti'nin karısını terk eden erkekleri eşlerini boşamaya mecbur kıldığı şeklinde bir kanıya varmakla beraber önceliğin bu olmadığını ifade etmeliyiz. Çünkü Osmanlı Devleti kocanın ailesinin nafakasını temin etmemesi durumunda, kadının ve eğer varsa çocukların müşkiliyetlerini gidermek amacıyla, kocayı boşanmaya zorlamıştır. Aksi halde öncelikli olarak aile birliğinin devam etmesi yönünde çaba sarf edilmiştir. Bununla ilgili olarak 1910 tarihli belgede kocası tarafından terk edilip geçimi sağlanmayan bir kadının kocasından ya idaresine bakmasını yahut kendisini boşamasını talep etmesi üzerine, celb edilen kocaya ilk olarak bir kadının öyle perişan halde bırakılmasının uygun olmayacağı yönünde nasihatle bulunduğu fakat bunun iyi bir etki bırakmayarak kocanın boşanma yönünde karar verdiği anlatılmıştır⁷².

Bu çalışmada cevap aranılan iki soru daha bulunmaktadır. Bunlardan biri eşlerini terk eden kocaların tayin gibi zorunlu bir sebeple mi, yoksa keyfi olarak mı eşlerini bırakıp gittikleri ve eğitim durumlarının ne olduğu idi. Mevcut kayıtlar bu sorulara cevap bulmaya yeterli olmadı. Ancak belgelerden yola çıkarak eşlerini bırakarak başka yere giden kocaların ne mesleğe sahip oldukları ve hangi mesleği yapmak için gittiklerini şöyle tespit edebildik: Memur⁷³, polis memuru⁷⁴, hamal⁷⁵, külhancı⁷⁶, kaşıklı⁷⁷, kalafatçı⁷⁸, muhallebici⁷⁹, asker⁸⁰, cerrah⁸¹,

⁷¹BOA, DH. EUM. THR.,24/54, (29/M/1328).

⁷²"... ber mucceb-i emr-u iş'âr merkum bi'l-celb lâzım gelen nesâyih ve tenbihât ifâ edildi ise de hüsn-i tesir hâsıl etmeyüb tatlik ideceğini iddia ettiğinden suret-i talakını mu'ayyen iki şahidin imzasını hâvi yedinden bir varaka alınıb merbut evraka iade kılınmıştır". Bkz. BOA, DH. EUM. THR.,24/54, (29/M/1328).

⁷³BOA, A. MKT. DV.,45/67, (12/M/1268).

⁷⁴BOA, ZB.,458/15, (04 Ma 1311).

⁷⁵BOA, DH. MKT.,1296/24, (19/Ş/1326).

⁷⁶ 19 Kanunuevvel 1309 tarihinde arzuhal veren Ayşe Hanım "zevcim Hurşid oğlu Sadık nam kimesne bundan iki sene mukaddem cariyelerini bila-nafaka terk ile Bulgaristan dahilinde bulunan Tırnova kasabasına giderek mahalli mezkurda Orta Hamam'da külhancılık etmekte olduğu haber verilmiş ve cariyeleri ise kimsesiz olub merkumun şimdye kadar on para göndermemesinden aç ve bi-ilaç sokak ortalarında sürünmekteyim lütfen ve merhameten ya maişetimin te'mini veyahut tatlik ettirilmekliğim hususunda icab eden mahalle emr iş'arıyla düçar olduğum şu zaruret ve sefaletten tahlis buyurulmaktığı rica ve istirham eylerim" demiştir. Bkz. BOA, DH. MKT.,193/5, (28/C/1311).

⁷⁷BOA, A. DVN., 98/50, (Hicri: 1270).

⁷⁸BOA, A. MKT. DV., 8/51, (11/C/1264).

⁷⁹BOA, DH. MKT., 1067/56, (17 S 1324).

⁸⁰BOA, A.MKT.,137/84, (04/Ş/1264).; BOA, DH. MKT.,2451/65, (22/L/1318).; BOA, A. MKT. DV.,33/52, (28/R/1267).

tercüman⁸², işçi⁸³, amele⁸⁴, esnaf⁸⁵, tüccar⁸⁶, imam⁸⁷, kahveci⁸⁸, kâtip⁸⁹, Tiyatro Müdürlüğü personeli⁹⁰, emekli⁹¹. Bir de sebebi bilinmeksizin memleketine firar edenler olmuştur⁹².

Cevabını aradığımız diğer soru ise kadınların kendilerini terk eden eşlerini ne kadar süre beklemek zorunda kaldıklarıdır. Terk edilen kadınların ya geçimlerinin temin edilmesi yahut boşandırılmalarının sağlanması hususunda verdikleri arzuhallere baktığımızda kadınların bu müracaatlarını terk edilmelerinin üzerinden 1 ila 17 yıl arasında değişen bir süre içinde yaptıklarını görmekteyiz: 1 sene⁹³, 1,5 sene⁹⁴, 2 sene⁹⁵, 2-3 sene⁹⁶, 3 sene⁹⁷, 4 sene⁹⁸, 5 sene⁹⁹, 6 sene¹⁰⁰, 10 sene¹⁰¹, 12 sene¹⁰², 17 sene¹⁰³. Bu müracaat sürelerinin değişmesi kadınların yeni bir evlilik yapmak istemeleri yahut buna zorunlu hale gelmeleri ile açıklamak sanırız yanlış olmaz. Bunlara kadınların geçen süre zarfında önce şer'i mahkemede çözüm aradıkları, daha önce de arzuhal vermiş, hiç arzuhal verme imkanı olmadan evinde acısını yaşamış olan kadınların olabileceği ihtimallerini de ilave etmeliyiz. Tabi bizim ulaşamadığımız arzuhaller de olmuştur. Ancak bazı belgelerden biliyoruz ki kadınlar ilk başvurularında her zaman için boşanmalarını sağlatamamışlardır. İşte bu durum, her ne

⁸¹BOA, A. MKT. DV.,124/93, (23/B/1274).

⁸²BOA, DH. MKT.,2242/113, (28/R/1317).

⁸³BOA, DH. MKT.,1737/84, (11/Za/1307).

⁸⁴BOA, DH. MKT., 1614/5, (07/Ş/1306).

⁸⁵BOA, A. MKT. DV.,107/80, (24/B/1273).

⁸⁶BOA, DH. MKT., 1443/118, (15/Z/1304).

⁸⁷BOA, DH. MKT.,1377/28, (12/S/1304).

⁸⁸BOA, DH. MKT.,878/46, (27/Ca/1322).

⁸⁹BOA, A.MKT. DV.,182/22, (29/B/1277).

⁹⁰BOA, DH. MKT.,369/62, (06/Za/1312).

⁹¹BOA, İ. DH.,1256/98612, (Tarih Yok).

⁹²BOA, DH. EUM. THR.,38/44, (18/c/1328); BOA, DH.MKT.,1878/122, (13/Ra/1309); BOA, DH. MKT.,683/15, (11/M/1321); BOA, A. MKT. MHM.,19/82, (03/Ca/1266).

⁹³BOA, DH. MKT.,1558/105, (23/S/1306); BOA, DH. MKT.,1878/122, (13/Ra/1309).

⁹⁴BOA, A. MKT. DV.,45/67, (12/M/1268).

⁹⁵BOA, DH. MKT.,1296/24, (19/Ş/1326); BOA, DH. MKT.,369/62, (06/Za/1312); BOA, DH. MKT.,193/5, (28/C/1311); BOA, A. MKT. DV.,8/51, (11/C/1264); BOA, DH. MKT.,1389/5, (06/R/1304).

⁹⁶BOA, A. DVN., 98/50, (Hicri: 1270).

⁹⁷BOA, DH. MKT.,1966/87, (02/Z/1309).

⁹⁸BOA, DH. MKT.,1448/10, (29/Z/1304).

⁹⁹BOA, A. MKT.,137/84, (04/Ş/1264); BOA, DH. MKT.,1443/118, (15/Z/1304); BOA, DH. MKT.,2451/65, (22/L/1318).

¹⁰⁰BOA, DH. EUM. THR.,24/54, (29/M/1328); BOA, A. MKT. UM.,15/65, (08/B/1266); BOA, DH. MKT.,2262/147, (23 C 1317). ; BOA, DH. MKT.,1679/108, (13/R/1307).

¹⁰¹BOA, DH. MKT.,1273/30, (29/C/1326); BOA, BEO.,240/17985, (04/M/1311).

¹⁰²BOA, A. MKT. UM.,458/14, (16/Ş/1277); BOA, A. MKT. DV.,107/80, (24/B/1273).

¹⁰³BOA, DH. MKT.,1614/5, (07/Ş/1306); BOA, DH. MKT.,1629/26, (17 L 1306).

kadar Osmanlı Devleti Hanefi hukukunun dışına çıkararak kadınların haklarını arayıp onların boşandırılmalarını sağlamış ise de, geçen süre zarfında kadınların ne kadar çok yıprandıklarını, en güzel yaşlarını ıstırapla geçirdiklerini, sefalet içindeki çocuklarının sorumluluklarını da sırtlandıklarını göz önünde bulundurursak Osmanlı'daki mevcut hukukun ihtiyaçlara cevap vermediğini ortaya koymaktadır.

SONUÇ

Osmanlı toplumunda kocalar bazen savaş, ticaret gibi zorunlu bazen ise keyfi nedenlerle eşlerini arkalarında nafakasız bir şekilde bırakarak başka yerlere gitmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin resmi mezhep olarak kabul ettiği Hanefi mezhebine göre nafakanın karşılanmadığı gerekçesiyle kadınların boşanma hakları yoktu. Böyle bir gerekçe ile kadınların boşanma haklarının bulunmaması, o dönemde kadınların ekonomik özgürlüklerinin olmadığı da göz önünde bulundurulursa, kadınların pek çok güçlükle karşılaşmalarına neden olmuştur. Her ne kadar Osmanlı Devleti kocaları tarafından nafakasız olarak terk edilen kadınları kollayarak eşlerinin ya nafakalarını temin etmeleri yahut da boşamaları yönünde Hanefi mezhebinin dışında bir yol takip etmiş ise de kimi zaman kocaya ulaşılmasında güçlük çekilmiş ve sorunun çözülmesi hayli zaman almıştır¹⁰⁴. Bu durum kadınların boşanabilmeleri için dolambaçlı bir yol takip edilmesi ve zorlama metotlar kullanılması yerine yeni bir aile hukuku hazırlanmasına ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir. Özellikle I. Dünya Savaşı yıllarının sosyo-ekonomik şartları - fuhuş, hırsızlık, suç oranlarında genel artış gibi toplumsal sorunların yaşanması- ve II. Meşrutiyet'ten itibaren ki kültürel gelişmeler ve fikri değişimler kadınların doğrudan boşanabilmeleri ihtiyacını daha da arttırmıştır. Bu ihtiyaç ilk olarak 5 Mart 1916 tarihinde çıkartılan irade-i seniyye ile giderilmiştir. Bu irade-i seniyyede "*zevc gâib olarak nafakanın tahsili müteazzir olduğu takdirde zevcenin talebiyle kadı nikâhi fesh eder*"¹⁰⁵ denilerek bu tarihten sonra bütün Osmanlı toprakları dâhilinde kocaları nafaka bırakmadan kaybolan kadınlara doğrudan mahkemeye başvurarak boşanma imkânı verilmiştir. Ancak koca gaib iken nafakanın temin edilmiş olması her zaman için yeterli olmamıştır. Nitekim bu irade-i seniyye 1917 tarihinde Aile Hukuku Kararnamesi'nin çıkartılmasına

¹⁰⁴BOA, DH. MKT.,2445/59, (21/N/1318).; BOA, DH. MKT.,1377/28, (12/S/1304).; BOA, DH. MKT.,1273/30, (29/C/1326).; BOA, DH. MKT.,2195/41, (20/Z/1316).; BOA, DH. MKT.,683/15, (11/M/1321).; BOA, C. AS., 888/38183, (11/N/1259).; BOA, DH. MKT., 2451/65, (22/L/1318).

¹⁰⁵Zevcin Gaybûbetinde Nafakanın Taazurr-ı Tahsili Halinde Zevcenin Fesh-i Nikâhi Talebinde Salâhiyeti Hakkında İrâde-i Seniyye. (29 Rebiülahir 1334/20 Şubat 1331). No: 305. *Düstur*, 2. Tertip, C. 8, İstanbul: Evkaf Matbaası, 1928, s. 478-482.; Takvim-i Vekâyi ile neşr ve ilanı: 13 Muharrem 1336/30 Teşrinievvel 1331, Numro: 3045.

zemin hazırlamıştır. Söz konusu kararname ile keyfi yahut bir mazerete dayanarak evini terk eden kocanın nafaka bıraktı diye kadını yıllarca beklemeye mahkûm etmesi kadın için bir yıkım kabul edilerek bu konuda da Hanefî mezhebinin görüşünden ayrılıp kadına nafakanın temini durumunda da tefrik hakkı tanınmıştır.

KAYNAKLAR

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

A. DVN., 57/15, (05/S/1266); A. DVN., 98/50, (Hicri: 1270); A. MKT. DV., 107/80, (24/B/1273); A. MKT. DV., 116/89, (7 Rebiülevvel 1274); A. MKT. DV., 124/93, (23/B/1274); A. MKT. DV., 182/19, (29 B 1277); A. MKT. DV., 182/22, (29/B/1277); A. MKT. DV., 203/8, (19 Ra 1278); A. MKT. DV., 32/81, (9 R 1267); A. MKT. DV., 33/52, (28/R/1267); A. MKT. DV., 34/65, (09/C/1267); A. MKT. DV., 35/50, (25 C 1267); A. MKT. DV., 41/46, (11/Za/1267); A. MKT. DV., 42/93, (04/Z/1267); A. MKT. DV., 45/67, (12/M/1268); A. MKT. DV., 55/33, (17.6.1268); A. MKT. DV., 8/51, (11/C/1264); A. MKT. DV., 94/67, (29/1/1272); A. MKT. MHM., 19/82, (03/Ca/1266); A. MKT. UM, 46/53, (18/Ra/1267); A. MKT. UM., 122/13, (6 Recep 1269); A. MKT. UM., 15/65, (08/B/1266); A. MKT. UM., 23/33, (11/N/1266); A. MKT. UM., 423/70, (11 S 1277); A. MKT. UM., 450/72, (11 B 1277); A. MKT. UM., 458/14, (16/Ş/1277); A. MKT. UM., 46/53, (18/Ra/1267); A. MKT. UM., 458/14, (16/Ş/1277); A. MKT., 137/84, (04/Ş/1264); A. MKT., 143/43, (09/N/1264); A. MKT., 6/98, (15/R/1259); A.MKT. DV., 182/22, (29/B/1277); A.MKT., 137/84, (04/Ş/1264); AM. MKT. DV., 37/33, (04/Ş/1267); BEO., 24/1793, (29 Za 1309); BEO., 240/17985, (04/M/1311); C. AS., 888/38183, (11/N/1259); DH. EUM. MEM., 116/5, (4 Ş 1338); DH. EUM. MTK., 7/38, (27/L/1331); DH. EUM. THR., 24/54, (29/M/1328); DH. EUM. THR., 30/80, (30 Ra 1328); DH. EUM. THR., 38/44, (18/C/1328); DH. H., 71/14, (01/Ca/1332); DH. MKT., 1067/56, (17 S 1324); DH. MKT., 1273/30, (29/C/1326); DH. MKT., 1296/24, (19/Ş/1326); DH. MKT., 1331/93, (27/B/1297); DH. MKT., 1377/28, (12/S/1304); DH. MKT., 1389/5, (06/R/1304); DH. MKT., 1443/118, (15/Z/1304); DH. MKT., 1448/10, (29/Z/1304); DH. MKT., 1502/105, (10/Ş/1305); DH. MKT., 1532/76, (05/Z/1305); DH. MKT., 1558/105, (23/S/1306); DH. MKT., 1566/66, (16 Ra 1306); DH. MKT., 1614/5, (07/Ş/1306); DH. MKT., 1625/100, (04/L/1306); DH. MKT., 1629/26, (17 L 1306); DH. MKT., 1636/87, (13/Za/1306); DH. MKT., 1679/108, (13/R/1307); DH. MKT., 1687/115, (15/Ca/1307); DH. MKT., 1737/84, (11/Za/1307); DH. MKT., 1878/122, (13/Ra/1309); DH. MKT., 1882/33, (20 Rebiülevvel 1309); DH. MKT., 193/28, (28/C/1311); DH.

MKT., 193/5, (28/C/1311); DH. MKT., 1951/117, (24/L/1309); DH. MKT., 1951/70, (22/L/1309); DH. MKT., 196/71, (09 B 1311/9 Ocak 1894); DH. MKT., 1966/87, (02/Z/1309); DH. MKT., 1983/13, (11 M 1310); DH. MKT., 2033/10, (30 Ca 1310); DH. MKT., 2195/41, (20/Z/1316); DH. MKT., 2195/41, (20/Z/1316); DH. MKT., 2242/113, (28/R/1317); DH. MKT., 2262/147, (23 C 1317); DH. MKT., 2441/146, (1 N 1318); DH. MKT., 2445/59, (21/N/1318); DH. MKT., 2451/65, (22/L/1318); DH. MKT., 2528/147, (20 Ca 1319); DH. MKT., 369/62, (06/Za/1312); DH. MKT., 50/12, (12 Za 1310); DH. MKT., 683/15, (11/M/1321); DH. MKT., 70/49, (17/Za/1311); DH. MKT., 86/22, (27 Ca 1311); DH. MKT., 878/46, (27/Ca/1322); DH. MKT., 1934/118, (22/Ş/1309); DH. MKT., 1878/122, (13/Ra/1309); HAT., 250/14175; HR. HMS. İŞO., 186/14, (15/Ra/1316); HR. HMS. İŞO., 19/9, (7 Ar 1334); HR. TO., 179/27, (4. 7. 1892); İ. DH., 1256/98612, (Tarih Yok); TFR. I. ŞKT., 64/6355, (04/Ra/1323); ZB., 446/54, (3 Kasım 1322); ZB., 458/15, (04 Ma 1311).

Şer'iyye Sicilleri

1001 Numaralı Ankara Şer'iyye Sicili Defteri, Sayfa No: 17, Belge No: 23. (23 Şaban 1325).

149 Numaralı Marmaris Şeriye Sicili, Sayfa No: 110, Belge No: 17, (7 Cemaziyelevvel 1326).

1498 Numaralı Rize Şer'iyye Sicili, Belge No: 121, Sayfa No: 98, (20 Şevval 1294/28 Ekim 1877).

183 Numaralı Mardin Şer'iyye Sicili, Belge No: Yok, Sayfa No: 70, (14 Cemaziyelevvel 1309/16 Aralık 1891).

280 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili, Belge No: 62, Sayfa No: 89, (Tarih Yok).

Telif ve Tetkik eserler

Akman, F. B. (2011). *Batılı Seyyahların Gözüyle Osmanlı Kadını*. İstanbul: Etkileşim Yayınları.

Aköz, A. (2006). *Bir İmamın Nikâh Defteri (Beşiktaş Sinan-ı Cedid Mahallesi)*. (Birinci Baskı). Konya: Tablet Yayınları.

Akyılmaz, S. G. (2002). Osmanlı Aile Hukukunda Kadın. *Türkler*. C. 10. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 365-374.

Aydın, M. A. (1986). Osmanlı Hukukunda Kazâî Boşanma “Tefrik”. *Osmanlı Araştırmaları*, C. V. İstanbul, s. 1-12.

Aydın, M. A. (1996). *İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*. (Birinci Baskı). İstanbul: İz Yayınları, s. 170.

Başaran, S. (2012). *1498 Numaralı Rize Şer’iyye Sicil Defteri’nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (101-200 Arası Sayfalar)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Busbecq, O. G. (1939). *Türk Mektupları*. (Tercüme: Yalçın, H. C.). (Birinci Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi. (Eserin orijinali 1589’da yayımlandı).

Cin, H. (1988). *Eski Hukukumuzda Boşanma*. (İkinci Baskı). Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları No: 41.

Kankal, A., Özçoşar, İ., Güneş, H. H., Gürhan, V. (2007). *183 Nolu Mardin Şer’iyye Sicili Belge Özetleri ve Mardin*.

Karaoğlu, Ş. (2007). *Şer’iyye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Yönleriyle Rize (H. 1295-1296)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Kaya, Ü. (2004). *60 Numaralı Sivas Şer’iyye Sicili (H. 1312-1314/M. 1895-1897) Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

Kıvrım, İ. (2011). 17. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Boşanma Hadiseleri (Ayıntâb Örneği; Talâk, Muhâla’a ve Tefrik). *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(1), s. 371-399.

Ongan, H. (1974). *Ankara’nın İki Numaralı Şer’iyye Sicili*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, XIV. Dizi Sa. 4, s. 57.

Özdere, M. O. (2004). *H. 1320-1326, M. 1902-1908 Tarihli 280 Numaralı Kayseri Şer’iyye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara, s. 119.

Sancar, A. (2010). *Osmanlı Kadını Efsane ve Gerçek*. (Birinci Baskı). İzmir: Kaynak Yayınları, s. 140.

Savaş, S. (1992). Fetva ve Şer’iyye Sicillerine Göre Ailenin Teşekkülü ve Dağılması. *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*. Ankara: T. C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları No: 71, s. 504-547.

Zevcin Gaybûbetinde Nafakanın Taazurr-ı Tahsîli Halinde Zevcenin Fesh-i Nikâhı Talebinde Salâhiyeti Hakkında İrâde-i Seniyye. (29

Rebiülahir 1334/20 Şubat 1331). No: 305. *Düstur*, 2. Tertip, C. 8, İstanbul: Evkaf Matbaası, 1928, s. 478-482.; Takvim-i Vekâyi ile neşr ve ilanı: 13 Muharrem 1336/30 Teşrinievvel 1331, Numro: 3045.

Zuhaylî, V. (1994). *İslâm Fıkhu Ansiklopedisi*. (Tercüme: Ahmet Efe). C. 9. İstanbul: Risale Yayınevi.

ADANA BASININDA SÖZ DÜELLOSU: YENİ ADANA VE TÜRK SÖZÜ GAZETELERİNİN KALEM KAVGASI

Dr. Şeyda ÖZÇELİK*

Giriş

Teknolojik gelişmeyle beraber insanlığın dünyanın herhangi bir yerinde meydana gelen sosyal, siyasi, ekonomik, kültürel vb. gelişmelerle ilgili haberdar olma olanağı da artmıştır. Görsel ve yazılı basının olanları an be an nakletmesi bilginin hızla geniş kitlelere ulaşabilmesini sağlamış ve kitlesel merakı canlı tutmuştur. Bugün olduğu gibi tarihin her periyodunda insanın haber alma- verme frekanslarından biri olan basın, toplumsal tepki ve destek adına en etkili yayın araçlarından biri olmuştur. Basın kaynaklarının en önemlilerinden olan gazeteler; herhangi bir savaş, direniş ya da işgal karşısında toplumun tepki gösterme ve örgütlenme bilincinin yönlendiricisi olarak görülmüştür. Yerel, ulusal ya da uluslararası yayın yapan bu gazetelerin haberleri okuyucu kitlesinin ilgisini çekebilmiş ve bir gazete bazen hitap ettiği kitlenin kurtarıcısı ya da kahramanı olabilmıştır. Bu bağlamda çalışma, Adana’da yayın yapan Yeni Adana ve Türk Sözü gazetelerinin halka hizmet etmek ve doğru haber yapmak amacıyla giriştikleri söz düellosunu içermektedir.

Ulusal Kurtuluş Savaşı yıllarında Kuvâ-yi Milliye’ye destek olmak ve bölge halkının işgale karşı direnç göstermesini sağlamak amacıyla Yeni Adana¹⁰⁶ adıyla bir gazetenin çıkarılması kararlaştırılmıştır. Ahmet Remzi Bey (Yüreğir) gazetenin resmi formalitesini tamamlamış ve Ferit Celal (Güven) başına getirilmiştir (Arikoğlu, 1961, 147–148). Yeni Adana gazetesi, öğretmen Ahmet Remzi Bey ve arkadaşları, Mücavirzade Mustafa Emin Bey’in sahibi olduğu Hayat matbaasında 25 Aralık 1918’de “Adana” adıyla yayımlanmaya başlamıştır. Gazete sadece üç sayı çıkarabilmiş ve işgal kuvvetleri tarafından kapatılmıştır. Bir süre sonra tekrar açılan gazete toplam dokuz sayı neşredebilmiştir. Yeni Adana gazetesinin 9. sayıdan itibaren logosunda “*Kilikya Türk ülkesidir*” ibaresi yer almıştır. 9 Eylül 1920’den itibaren bu ibare “Adana Türk ülkesidir” şekline dönüşmüştür. Gazete 13.sayıdan itibaren, Zamir Bey (Damar Arikoğlu) tarafından Pozantı’da çıkmaya başlamıştır. Başlangıcından itibaren Pazartesi ve Perşembe günleri yayımlanırken, 23 Haziran 1921 tarihiyle “Cuma ve Pazartesinden maada her gün” çıkmaya başlamış, 25 Temmuz’dan sonra savaş sebebiyle kâğıt sıkıntısı çekilmiş ve eldeki kâğıtları tasarruflu kullanma amacıyla haftada 3 gün yayımlanmaya başlamıştır (İslam, 11–12). Yeni Adana yayın hayatına başladığı yıllarda niteliği ve siyasal eğilimi bakımından Müdafaa-i Hukuk

* seydaozcelik@hotmail.com

¹⁰⁶ Metin içinde Yeni Adana gazetesi için YA kısaltması kullanılmıştır.

Cemiyeti sözcüsü olarak geçmiştir (Koloğlu, 1993, 48). Gazete ilerleyen yıllarda kendini milliyetçi gazete olarak tanımlamıştır.

Türk Sözü¹⁰⁷ gazetesinin İmtiyaz sahibi ve Baş Muharriri Ferit Celal Bey'dir. 1894'de İstanbul'da doğan Ferit Celal, Adanalı Celal Ağa'nın oğludur. 1920'de Adana'ya gelerek milli kuvvetlere katılmış, 1927'de Urfa, 1930'da İçel milletvekilliği yapmıştır. Bir süre Türk Ocakları müfettişliği, 1961'de de Anadolu basını temsilcisi olarak Kurucu Meclis üyeliği görevlerinde bulunmuştur (Ener, 1970, 127). Ferit Celal 1920'lerin başında Yeni Adana gazetesinin de başyazarlığını yapmıştır. Türk Sözü gazetesinin Milli Kütüphanedeki koleksiyonunda 1924 yılı gazetesinin birinci yılı olarak geçmektedir. Ancak Türk Sözü gazetesi, 1928 yılında "5.senemizi kutluyoruz" yazdığı için yayına başlama yılı 1923 olarak belirlenmiştir. Gazetenin 1966 yılında kapandığı bilinmektedir. Hususi dairesi Sanayi Mektebinde olup, geçmiş nüshaları 20 kuruştur. Gazetenin abonelik şartları Türkiye dışı için de geçerli olduğundan Türk Sözü gazetesi yalnızca Adana ve Türkiye'de değil, başka ülkelerde de okunmuştur (TS, 31 Birinci Kânûn,1928). 1941'de Turhan Selçuk'un ilk karikatürleri Adana Türk Sözü gazetesinde çıkmıştır. Aynı tarihlerde Abidin Dino'nun Türk Sözü gazetesinin yöneticiliğini üstlendiği bilinmektedir (Özçelik, 2015).

1.Yeni Adana ve Türk Sözü Gazetelerinin Tartışma Konuları

Adana'nın iki güçlü ve yerel gazetesi Yeni Adana ve Türk Sözü'nün kronolojik arşivi incelendiğinde bu iki gazetenin karşılıklı kalem kavgasının 1930 yılında başladığı görülmüştür. Gazetelerin gerek kentteki prestij ve güç kaygısı gerekse tarihsel arka planları, birbirlerine rakip olacak pozisyonu doğurmuş ve ayrıştıkları noktadan karşılıklı suçlamaları başlamıştır. Yeni Adana ve Türk Sözü gazetelerinin birbirlerine yönelttikleri suçlama ve taraf olma konularından biri 1926-1938 yılları arasında Adana'da Belediye Başkanlığı yapmış Turhan Cemal Beriker ve Adana Büyükşehir Belediyesi hakkındaki görüş ayrılığıdır. Belediyenin bazı uygulamalarını eleştiren Yeni Adana gazetesi, Türk Sözü gazetesinin Turhan Cemal Beriker'in tarafını tuttuğunu ve şehrin esnafının belediyenin birtakım icraatlarından zarar gördüğünü dile getirmiştir. Gazetelerin bir diğer kalem kavgası; Adana'da bulunan Çotlu köyü arazileri ile ilgili meseledir. Türk Sözü gazetesinin iddiası; Ahmet Remzi Bey'in bu köydeki arazileri herhangi bir hukuksal dayanağı olmadan kendi şahsına geçirmesidir ki Ahmet Remzi Bey Türk Sözü gazetesi tarafından derebeyi ilan edilmiştir. İki gazeteyi karşı karşıya getiren konulardan bir diğeri geçmişi Adana'nın

¹⁰⁷ Metin içinde Türk Sözü gazetesi için TS kısaltması kullanılmıştır.

Bağımsızlık Savaşı yıllarına dayanan Fransız Menil Taburu'nun kaybolan bayrağı meselesidir. Türk Sözü gazetesinin argümanına göre; Menil Taburu'nun tarihi bayrağını Yeni Adana gazetesi sahibi ve başyazarı Ahmet Remzi Bey saklı tutmuş ya da Fransızlara satmıştır. Bu durum toplumun manevi duygularına zarar vermiştir. Aynı yıllarda Yeni Adana gazetesinin argümanı ise; Türk Sözü gazetesi sahibi ve başyazarı Ferit Celal Bey'in kısmi seferberlik döneminde (1925) askerlik görevini yerine getirmeyerek, askerden kaçtığı iddialarıdır.

İki gazete birbirleri hakkında karşılıklı suç duyurusunda bulunmuş ve her iki taraf karşısındakine hakaret davası açmıştır. Gazete arşivlerinin sürerlilikleri incelendiğinde bazı davaların hukuksal seyri sonuçlanmış, bazılarının ise mahkemeye taşınmadan ortadan kaybolduğu görülmüştür.

1.1. Adana Büyükşehir Belediyesi Uygulamaları ve Belediye Başkanı Turhan Cemal Beriker ile İlgili İddialar

Yeni Adana ve Türk Sözü gazetesi arasındaki söz düellosunun 1930 yılının ilk aylarında başladığı görülmüştür. Gazeteler ilk olarak Adana Büyükşehir Belediyesi ve dönemin Büyükşehir Belediye Başkanı Turhan Cemal Beriker hakkındaki iddialarla karşı karşıya gelmiştir.

“Hayret? Narhtan yirmi kuruş aşâ et sattığı için belediye bir kasabı tazyikmi ediyor?” haberi başlığıyla Yeni Adana gazetesi bir esnaf ile belediye müfettişi arasında yaşanan bir olayı aktarmıştır.

Ben sebze pazarında İstanbul kasaphanesi sahibi memet kaptan'ım. Kestigim koyunlar yağlı ve semizdir. Belediye etin okkasına seksen kuruş narh koyduğu halde ben altmış kuruşa satıyorum. Bu satış idare etmekle beraber para'da kazanmaktayım. Fakat ne ğariptirki ucuz et sattığımdan dolayı belediyenin bana teşekkür etmesi lâzım gelirken müfettiş tarafından gönderilmiş olan bir memur belediyenin koymuş olduğu narhtan aşâ satış yapmamaklığıma ihtar etti ve altmış kuruşa sattığım takdirde etlerimin müsadere edileceğini söyledi. Bu nasıl iştir? Ve belediye hangi kanuna istinaden bana bu ihtar yapıyor. Belediye benim malımın ortağı deyildir... Benim etlerimi hangi kanuna istinaden ve ne hakla müsadere edebilir¹⁰⁸ (YA, 18 Şubat 930, s.1).

Yeni Adana gazetesi bir başka haberde Adana'ya gelen bürokratların belediye başkanı tarafından ziyaret edilmediğini *“Reis beyin hâli”* başlıklı haber ile eleştirmiştir.

¹⁰⁸Gazetede ki haberler orijinal yazım şekilleriyle aktarılmıştır. Dolayısıyla metin içindeki “ğarip, deyil, uyğun” gibi kelimelerin yazım şekli hatalı değildir.

Geçenlerde hava müsteşarı bey şehrimize gelmiş iki gün kalarak resmen vilâyet, kumandanlık ve belediye makamlarını ziyaret etmiştir. Buna mukabil belediye reisi bey ne iadei ziyarete avenede istikbal ve teşyide bulunmuştur... Bu gibi merasime çok meraklı ve dikkatli olduğu söylenen belediye reisi beyin nezakete uygun olmıyan bu hâli nasıl tecviç ettiğini anlıyamıyoruz. Reis bey şahsan deyilse bile resmen üzerinde bulunan şehir vekâleti itibarıyla bu gibi müsafirleri istikbal etmek ve selâmlamak mecburiyetindedir kanaatındayız (YA, 29 Nisan 930, s.1).

Yeni Adana gazetesinin bu eleştiri yazısına karşılık Turhan Cemal Beriker gazeteye “*Yeni Adana gazetesi müdürü mes’ullüğüne*” başlıklı bir açıklama yazısı göndermiştir. “*Yedi sekiz sene cepheye bulunduğunu dile getiren Beriker, Hava müsteşarı Macit Bey’in Belediyeye geldikten birkaç saat sonra orada olmadığı haberini aldığı, sabahleyin ise gazeteden saat beş buçukta şehirden ayrıldığı*” haberini okuduğunu söylemiştir. Turhan Cemal devamında;

Gazetenizde bir gün sonra hava şartları dolayısıyla müsteşarın gidemediği yazmıştır. Tayyareci arkadaşlara gelince: tam saat dokuzda tayyare meydanına belediye azasından bir zatla birlikte gittiğini, fakat tayyarecilerin hareket etmiş olduğu haberiyle döndüm. Akşam rahatsızlığım dolayısıyla ziyafete katılamadım. Bunun kahraman tayyarecilerimizin şahsına taalluk eden bir ciheti yoktur. Benim hiç kimsenin hatta gözleri miyonlu, dimağları paslanmış, kalpleri kara, fazilet düşüğünü “Açık göz”lerin nasihatına ihtiyacım yoktur. Ve bu sözüm de sonucudur; istikameti başka tarafa çevirir; Belediye ile uğraşmanızda menfaat yoktur, efendim... (YA, 1 Mayıs 930, s.1).

Reisin ağzına bakınız!.. Kullandığı kelimeler kimin sözüne ve ağzına benziyor. Şehrin başında bulunan adam nasıl konuşuyor bunu herkes okusun!..” haberiyle Yeni Adana gazetesi belediye başkanının davranışlarını zararlı bulduğunu dile getirmiştir. “Yeni Adana, bir şehir halkını temsil eden belediye reisinin zararlı hareketlerini her zaman ilân ederek halkın efkârına tercüman olur ve hakikata hizmet eder. Reis bey, yedi sekiz sene cebhede bulunmuş... Bunu ortaya korsak her halde Yeni Adanada bulunanlar bu vazifeleri daha çok ve şerefle yapmışlardır... (YA, 1 Mayıs 930, s.1).

Yeni Adana, belediye ile kasaplar arasındaki gerilimi manşetlerine taşımış ve kasapların belediye tarafından zarara uğratıldığını iddia

etmiştir. *“Kasaplar! haklı şikâyetlerini belediyeye dinletemediler mi?..”* başlıklı yazıda;

Mezbahada kesilen etlerin Kamyonla Kasap dükkânlarına dağıtılması için Belediye bu işi komisyoncu Katenyo ile İstanbullu Hilmi efendi isminde bir zata ihale etmiş ve bunlar faaliyete başlamıştır” satırlarına yer verilmiştir. Bunun üzerine şehir halkı valiliğe başvurmuş ve o güne kadar arabalar ile yapılan bu işin aynen devam ettirilmesini talep etmişlerdir. O zamana kadar yapılan bu nakliye işlemi sırasında kasaplara hayvan başına ücreti ödenmiştir. Ancak belediyenin ihale usulü bu yeni uygulaması ile hiçbir nakil işlemine karışmadığı gibi etin her bir kilosundan taşıma ücreti alınmıştır. Kasap esnafı şifahi şikâyet ve dilekleri Belediye Reisi’ne iletmışler ancak kabul ettirememişlerdir (YA, 2 Mayıs 930, s.1) ifadelerine yer verilmiştir.

“Belediye’nin Kasaplarla bir dürlü yıldızı barışık gitmiyor” manşetiyle Yeni Adana gazetesi belediye uygulamalarını eleştirmeyi sürdürmüştür. *“Kasaplar aradaki ihtilaflı birazda esnafın lehine hallettirmek için evvelki gün belediyeye tekrar bir istida ile müracaat ederek müteahhidin etleri pek geç getirmekte olduğundan şikâyetle bulunmuşlardır. Belediye ile kasap esnafının hiçbir müracaatı nazarı dikkate alınmamaktadır”* (YA, 23 Mayıs 930, s.1).

Gazete bir başka haberinde belediyeyi usulsüz vergi toplama konusunda eleştirmiştir. *“Yeni bir marifet mi? Belediye, otuz kırk sene evvel açılmış caddelere sonradan yapılan evlerden şerefiye istiyor..”* haberinde;

Belediyenin uyguladığı şerefiye vergisi yıllar önce açılmış caddelere yapılan evlerden alınmaz. Çünkü zaman aşımına uğramıştır. Bu verginin alınabilmesi için bir binanın önünde bulunan diğer bina yıkılarak binanın cadde üzerine çıkmış olması gerekir. Yeni Adana gazetesine göre; belediye bu uygulaması ile cadde üstünde oturanların herkesi sıra dayacağı cezasına çarptırmak istemiştir ve gazete olarak böyle şerefiye vergisinin haksız ödendiği dile getirmiştir (YA, 25 Mayıs 930, s.1).

Gazetenin bir başka iddiası Adana Belediyesi’nin Arap memur ithal ettiğiidir. *“Burada adam yok! Onun için Adana Belediyesi Suriyeden arap getirip memur yapıyor”* başlığıyla; *“Adana Belediyesinin halkın zararına olan her şeyi yapacağına ihtimal verirdik. Fakat Suriyeden arap getirip memur tayin edeceğini hatırdan geçiremezdik”* (YA, 5 Haziran 930, s.1). Gazetenin iddiasına göre; belediyenin memur alımında yaptığı sınav için başvuru yapan Adanalı gençler kazanmamış gösterilerek ve aslen Suriyeli olan bir belediye üyesinin Suriyeli üç genci Türkçe olarak yapılan

belediye sınavında başarılı göstermiştir. Gazete *“Milli mücadelede sekiz sene hayatlarından fırsat buldukça bahseden Belediyeciler Süveys kanalından Amanos dağlarına kadar geçen fecayiden haberleri olması gerekir. Hulâsa artık Adana Belediyesi tam manasiyle kendisini göstermiş olur”* satırları ile Arapların memur yapılmasını belediyenin taraf tutması olarak değerlendirmiştir. (YA, 5 Haziran 930, s.1)

Yeni Adana, belediyenin şehir halkına naklettiği etler ile ilgili uygulamalarda bazı üstencilere ayrıcalık tanıdığını iddia etmiştir. *“Kasap esnafı. Biz uydurulduğu gibi üstü açık araba ile deyil kapalı ve fennî arabalarla et nakletmek için Ankara'ya müracaat ettik. diyor...”* başlıklı yazıda kasapların daha önce kendi arabalarıyla nakil işlemi yaptığını ancak belediyenin bu işi artık müteahhidlere ihaleyle vermesi üzerine, durumu şikayet ettiğini dile getirmiştir. Belediyeden sonuç alınmayınca konuyu Ankara'ya taşıdığı bilgisini vermiştir (YA, 20 Haziran 930, s.1). Bu sırada Türk Sözü gazetesinin belediyenin lehine yazılar yazdığı duyurmuş ve böylece gazeteler belediye konusunda karşılıklı atışmaya başlamıştır. Yeni Adana *“Türk Sözü gazetesi ise kasapların eskisi gibi üstü açık arabalarla eti taşımak istediğini, bu durum karşısında belediyenin müteahhidlere vermek zorunda kaldığı”*nı yazmıştır (YA, 20 Haziran 930, s.1).

Yeni Adana gazetesi *“Mezbaha Dalgaları”* isimli haber dizisinde belediye reisini yeni müteahhidin lehine hareket ettiği iddiasında bulunmuştur. Gazete, daha önce ihaleyi alan müteahhidin teminatı zamanında ödememesi üzerine et nakil işinin yeni müteahhide hangi şartlarda verildiğini ve kanuna uygun olarak çıkan taliplerin nasıl atlatıldığının açıklanması üzerinde durmuştur (YA, 24 Haziran 930, s.1). Ayrıca gazete *“Belediye reisi, basma kalıp taklitten bahsederek para işlerindeki yolsuz ve kanunsuz muamelelerde bile firkanın yüksek şahsiyetini kendisine siper mi yapmak istiyor?”* satırlarıyla başkanının şehrin su paralarını ziyafetlere harcayıp, mezbaha işini istediği müteahhide vererek firkanın gölgesine sığınmasını eleştirmiştir (YA, 26 Haziran 930, s.1). Yeni Adana gazetesi Adana şehrinin adına fenalık yapan şahsın siperden çıkıp kendisini müdafaa etmeye zorunluluğunu yazarak, belediye başkanının ihale işlerinde yolsuz ve kanunsuz davrandığını sütunlarına taşımıştır (YA, 29 Haziran 930, s.1). Gazete aynı sayısında Dâhiliye Vekâleti Celilesi'ne Adana Belediye Reisi'nin mezbaha ihalesindeki uygulamalarını yazıyla bildirip, şikâyetle bulunmuştur. Türk Sözü gazetesi ise Yeni Adana'nın Turhan Cemal Bey'in firkanın gölgesine sığınıyor iddiasına karşılık *“Fırka grubu yalnız Fırkanın umdelerine göre çalışan ve memleketin faidesine muvafık gördüğü şeyleri tasvip eden memleketle candan alâkadar bir heyettir. Bu*

heyet memleket için karar verirken şahsiyetlerin arzularını değil memleketin ihtiyaçlarının düşünerek karar verir ve kararlarında hiçbir zaman hata etmez” (TS, 2 Temmuz 1930, s.2) satırlarıyla belediye başkanına sahip çıkan bir tavır sergilemiştir.

Mezbaha meselesiyle ilgili yayınlarına devam eden Yeni Adana gazetesi, ihaleyi almak için teminat gösteren Müteahhit İrfan Bey’in, Selanik Bankası Müdürü Cevat Bey ve belediye Başkanı ile olan üçlü ilişkinin mezbaha ihalesine nasıl yansdığına açıklanmasını ve hangi tarafın doğru söylediğinin belirlenmesi gerektiğini okuyucularına duyurmuştur (YA, 30 Haziran 1930, s.1). Türk Sözü gazetesi ise 30 Haziran 1930 yılında çıkan sayısının “*Şaşılacak İş*” başlıklı yazısında Yeni Adana’nın iddialarının asılsız olduğunu duyurmuştur (TS, 30 Haziran 1930, s.1). Yeni Adana gazetesi “*Nerede gizlenilmek istenilen işler dönüyorsa oraya mutlak kötülük hakimdir*” ifadesiyle kötülükleri yazmanın eleştiri şeklinde görülmesine tepki göstermiştir (YA, 1 Temmuz 1930, s.1).

Yeni Adana gazetesinin belediye hakkındaki iddialarına karşılık Türk Sözü gazetesi “*Jurnakcılıkta Hamid’in hafiyelerine taş çıkardılar*” manşetiyle Yeni Adana gazetesinin mezbahanın lüzumsuzluğunu iddia ederken sonra da ihalenin kanunsuz olduğunu ortaya atmasını eleştirmiş ve belediyenin ihale taliplerinin teklifini günlerce tetkik ederek en uygun olanı seçtiğini dile getirmiştir. Haberin devamında da belediye meclisinin yaptığı her işin hesabını verecek durumda olduğunu satırlarına dökmüştür (TS, 2 Temmuz 1930, s.1). Türk Sözü gazetesinin hafiyelik iddialarına karşın Yeni Adana gazetesi “*Jurnal Gazeteye yazılıp açık verilmez*” manşetiyle “*Evel emirde şunu söyleyelimki jurnal işi hiç meşgul olmadığımız için bilmiyorsakda jurnal böyle açık deyil gizli olarak verilmiş. Halbuki biz binlerce kişinin okuduğu bir gazete ve açık olarak yapılan kanunsuzluklar dolayısıyla belediye hakkında orasının en yüksek mafevki olan Dahiliye Vekâletine bir yazı yazdık*” haberini duyurmuştur (YA, 3 Temmuz 1930, s.1).

Türk Sözü gazetesinde “*Karilerime*” başlıklı ve Tonguç imzalı yazıda;

Karşımızda bir gazete var ki, her sene bu aylarda onun bir sara nöbeti geçirmesi adet haline girmiştir. Bu sebeple müteyakkız vaziyeti kollayarak vazifemize devam ediyorduk. Ve biliyorduk ki er geç sebepli sebepsiz bir hücumu uğrayacaktık. Bu gazete kendince kötü gördüğü Mezbaha işini ele alarak Belediye ve bilhassa Belediye reisine çatmağa başladığı zaman tahmin etmiştik ki “sara” nüks etmek üzeredir. Vakar ve ciddiyetimizi elden bırakmayarak karileri iğrendirecek münakaşa kabusu açmamak için mümkün olduğu kadar kanatlarımızı yazmakla

iktifa ve hakiki vaziyeti öğrenerek karilerimize bildirmeğe çalıştık (TS, 2 Temmuz 930, s.1)

satırlarıyla Yeni Adana gazetesinin Türk Sözü'ne yazı ile saldırması eleştirilmiştir. Bu eleştiriye karşın Yeni Adana “*Bocalıyorlar*” manşetiyle Adana halkını doğru bilgilendirmek amacıyla yayın yaptığını okuyucularına duyurmuştur.

Biz şehir işlerinin aleyhinde deyil o işlerde şahsi fenalıkları görülenlerin kirli çamaşırlarını bulup ortaya atıyoruz ve bu çamaşırların temizliğinden bahsetmenin manası da çok açık bir şeydir. Şurasını tekrar edelim ki mesele, her hangi bir teşekkülün arzusuna muhalefet etmek deyil, yine o teşekküllerin memleket işlerinde takip edecekleri temiz ve dürüst gayeye rağmen şahısların elinden çıkan hiyanet derecesindeki şahsi hareketleri baltalamaktır. Esas dava, memleketin ilerde gelen ihtiyaçları dururken paranın kıt zamanında (300) bin lira sarfile mezbaha yapmaya kalkışmaktaki hususu söylemek ve bu para işinde yine şahısların yolsuz ve kanunsuz dalğalarına menfaati umumiye namına mani olmaktır. Hakikatları tahrife çalışanlar bunu kafalarına koymalı ve her şeyi bilen yapılan şahsi fenalıkları gören halkı apdal zannetmemelidir (YA, 3 Temmuz 930, s.1).

“*Bunun adı danişıklı dövüştür*” başlıklı haberde Yeni Adana gazetesi ihale usulsüzlüğü iddiasını sürdürmüştür.

Mezbaha müteahhidi Semih beyle belediye arasındaki mukavele üç gün evel imza edilmiş ve bu imza merasimi şöyle olmuştur. İmzadan beş altı evel müteahhit, belediye hukuk müşaviri ile birlikte resin beyin yanında saatlerce konuşmuş ve bu konuşmadan pek az sonra semih bey, belediyeye bir protesto çekmiştir. Bu protestodan birkaç saat sonrada mukavelenin imza merasimi yapılmıştır (YA, 3 Temmuz 930, s.1).

Türk Sözü gazetesi ise Yeni Adana'yı yalan yayın yaptığını iddia etmiştir. “*Yalan.. bu da yalan!.Ve bu yalan ancak sahibi için çıkan Yeni Adana'da bulunur*” başlıklı yazıda “*İdare heyeti meni muhakeme kararını ittifakla verdi; evrak daha dün gitti. Yeni Adana gazetesinin evvelki günkü nushasında “Durkop” arezozu için Belediye reisi beyin Şurayı devletçe lüzumu muhakemesine dair kıyruklu bir yalan gördük... Bu meseleye ait evrak daha dün Ankaraya gönderilmiştir*” (TS, 4 Temmuz 1930, s.1) açıklamasına yer vererek Yeni Adana'yı asılsız haber yapmak sebebiyle eleştirmiştir.

Yeni Adana ise Türk Sözü'nü Turhan Cemal Beriker'i aklamak için Adana'da iki yıl önce yaşanan bir tarla davasını (ki bu dava Çotlu Köyü

ile ilgili) öne sürmekle suçlamıştır. “*Neyi müdafaa ediyor? Biz, yüz bin nüfuslu bir şehrin dışından turnagından artırıp verdiği paranın Turhan Cemal Beyin keyfine ve kanunsuz arzularına sarfettiğine hücum ediyoruz. Buna karşı Türk Sözü bir köyde iki sene evelki şahsî bir tarla davasını silah olarak kullanmaya çabalyor. neşriyatın sebebi*” (YA, 4 Temmuz 930, s.1). Gazete belediye başkanı ve onun tarafını tutanların telaşa kapıldığını ve başkanın Ankara tarafından suçlu bulunduğunu okuyucularıyla paylaşmıştır. “*Turhan Cemal Bey ve yordakçuları telaş etmekte çok haklıdır. Gazetemiz hakikatı yazmış ve hiçbir şahsî müdafaa etmemiştir*” (YA, 6 Temmuz, 930, s.1). “*Devlet Şûrası, belediye reisi Turhan Cemâl Bey hakkındaki evrakı tetkik ederek mumaillehi ef’âline suçlu görmüştür*” (YA, 8 Temmuz 930, s.1).

İki yerel gazetenin Adana Büyükşehir Belediyesi ve Belediye Başkanı Turhan Cemal Beriker ile ilgili karşılıklı iddiaları yerini, Türk Sözü gazetesinin ortaya attığı bir başka iddia olan Çotlu köyü¹⁰⁹ ile ilgili iddialara bırakmıştır.

1.2.Çotlu Arazileri ile İlgili Karşılıklı İddialar

Yeni Adana gazetesinin Adana Belediyesi hakkında yapılan eleştirel yayınlarına karşılık, Türk Sözü gazetesi belediye ve belediye başkanı hakkındaki ithamların asılsız olduğunu dile getirmiştir. Böylece iki gazete belediye konusunda karşı karşıya gelmişlerdir. Ancak aynı tarihlerde dikkatler başka yöne çevrilmiş ve Adana’nın Çotlu köyünde olanlar ile yayınlar daha konuşulur olmuştur. Yeni Adana gazetesinin iddiasına göre Çotlu’da Keser Ağa isimli bir Arap şahıs köylüyü taciz etmiştir. Türk Sözü gazetesi ise bu iddia karşılık Keser Ağa’nın yanında yer almış ve karşı bir iddia geliştirerek Çotlu köyündeki tarlaların Yeni Adana gazetesi sahibi Ahmet Remzi Bey tarafından gasbedildiği ile ilgili yayınlar yapmaya başlamıştır. Böylece iki gazete tekrar söz ve kalem düellosuna girmiştir.

Yeni Adana gazetesi, “*Çotlu meselesi manşetiyle; Suriyeli Keser isminde bir şahsın başına toplamış olduğu bir takım Arapça konuşan eşhas ile Çotlu köyünde su yolunu keserek köylüyü taciz ettiği ve buna karşı söz söyleyen ve itiraz eden köy ihtiyar hey’etine mavzer silahı ile mukabelede bulunmuş olduğunu yazmıştık*” (YA, 9 Haziran 930, s.1) satırlarıyla Keser Ağa’nın köylüleri rahatsız etmiş olduğu iddiasında bulunmuştur. Gazetenin iki gün sonraki yayınında Keser Ağa tarafından Yeni Adana gazetesine gönderilen bir açıklama yer almıştır. 9 Haziran 930 tarih ve 2516 numaralı Yeni Adana gazetesinde Keser Ağa; köy halkına ait hergele hayvanatını yoldan savuşturmadığını, adı geçen yolun tarafından sürülmeyip, köyün muhtarı Hacı ve hemşiresi Gülsün ve

¹⁰⁹ O yıllarda köy olan Çotlu bugün Adana’nın Yüreğir ilçesinde bir mahalledir.

Muhtar İbo, İsa ve Salih taraflarından sürüldüğünü bildirmiştir. Ayrıca Keser Ağa açıklamasının devamında Suriyeli değil Adanalı olduğunu belirtmiştir (YA, 11 Haziran 930, s.1).

Yeni Adana gazetesi Keser ağa'yı Çotlu köyünde köylülerin arasındaki ailevi bir anlaşmazlıkta taraf tuttuğunu, İncirlik Karakol Kumandanını da yanına alarak köylülere dayak attırıldığını, sahte mühürle Köy İhtiyar Heyeti aleyhine dilekçe verdiğini ve zorla dava açtığını iddia etmiştir (YA, 11 Haziran 930, s.1). Gazete köydeki bu usulsüzlüğün sebebini karakol kumandanı olarak görmüştür. İncirlik Karakolu Kumandanı Hüsnü Yeni Adana gazetesine gönderdiği yazıda; *“Keser ağa karakola gelmediği gibi esasen kendisini tanımam. Keser ağa ile Arapça konuşarak kendisini himaye meselesine gelince bu adamla ahbablığım olmadığı gibi kendimde Arapça bilmem. Yalnız heyeti ihriyariye odasında ifade alırken gördüm...”* (YA, 11 Haziran 930, s.1) satırlarıyla kendini savunmuştur. Yeni Adana gazetesi bu olay ile ilgili yayınlarına devam etmiş ve Keser Ağa'nın ihtiyar heyetini suçlatacak, İncirlik Karakol Kumandanı ile birlikte Çotlu köyündeki yol tecavüzlerini unutturduğunu iddia etmiştir (YA, 12 ve 13 Haziran 930, s.1). Gazete 20 Hazirandaki sayısında Çotlu köyünde gece Yörük çadırlarının basılma hadisesinin (YA, 20 Haziran 930, s.1) sorumlusu olarak katil Halil'i göstermiş ki bu Halil Keser Ağa'nın kardeşi İsa'nın evinde yakalanmıştır (YA, 22 Haziran 930, s.1).

Aynı günlerde Türk Sözü gazetesi Keser Ağa ile ilgili iddiaların asılsız olduğunu, Çotlu köyündeki asıl usulsüzlüğün Yeni Adana gazetesi sahibi Ahmet Remzi Bey tarafından köylülerin arazilerinin hukuksuzca ellerinden alınmak suretiyle işlendiğini okuyucularına duyurmuştur. Yeni Adana gazetesi bu iddialara karşılık *“Yanlış kapı çalındı”* başlığıyla, *“pisliği ortaya çıkaran neşriyatı çevirmek için yanlış bir kapı çaldı”* manşetini atmış ve Türk Sözü gazetesinin söylemlerini reddetmiştir. *“Gazetemiz sahibi tarla gasbetmemiş bilakis tapulu tarlaya müdahale edenleri kanuni vesaitle menettirmiştir...”* (YA, 1 Temmuz 930, s.1).

Adana halkı bilirki otuz kırk seneden beri gazetemiz sahibinin babası Çotlu köyünde ba tapu mutasarrıf oldukları binlerce dönüm arazi vardır. Ve buda o zamandan bugüne kadar ziraat edilmektedir. Yalnız Milli harekât esnasında Adanadan çıkılması ve çotlu köyünün ermeni çeteleri tarafından yakılması üzerine arazi üzerinde iç beş sene ziraat yapılamamasından o suretle bu tapulu tarla metrûk bir halde kalmış (YA, 1 Temmuz 930, s.1).

Gazete haberine göre; o esnada Halepli Keser adında biri bu arazi üzerinde ziraat yapmış, bunun üzerine hükümete başvurularak arazinin

kullanım hakkının men edilmesi talep edilmiş ve sonuçta jandarma aracılığıyla, arazi alanında yapılan keşifte arazinin gazete sahibine ait olduğuna karar verilmiştir. Ancak Arap Keser bu durumu mahkemeye taşımıştır. Bir iki duruşmadan sonra Yeni Adana gazetesi sahibi tarlaların kendi mülkü olduğunu gösterdiği tapu kayıtlarıyla ispatlamış, karşı taraf herhangi bir belge gösteremediği için birkaç duruşma sonucunda bir daha mahkeme görülmemiştir. “*Mahkemenin dosya numarası 987’dir ve Türk Sözü gazetesi isterse kayıtlata bakabilir*” (YA, 1 Temmuz 930, s.1). Yeni Adana, Türk Sözü gazetesinin savunduğu Arap Keser’in sonradan Adana’ya gelerek Çotlu köyüne yerleştiğini ve her bulaşık işin başında olduğunu iddia etmiştir.

Türk Sözü gazetesi 2 Temmuz 930 tarihindeki nüshasında Yeni Adana gazetesi sahibi Ahmet Remzi Beyin haksız olduğunu kanıtlayan bir dilekçe ile köylülerin vilayete müracaat ettiklerini, köylülerin aynı zamanda dilekçelerinde tarla meselesinin soruşturmaya gelen memur Harici Bölük komutanı İhsan Bey ve İncirlik Karakol Kumandanından da şüphelendiklerini yazmıştır. Gazetenin iddiası; iki yıl önce (1928) tarlalar konusunda davayı açanın köylüler olduğu ve Ahmet Remzi Beyin bu tarlaları mahkeme kararıyla değil, köylüleri mahkemeye tehdit ederek göndermediği için davanın düşmesi ile ele geçirdiğidir (TS, 2 Temmuz 930, s.1). Gazete Ahmet Remzi Beyi derebeyi olmak ve derebeyi gibi davranmakla suçlamıştır. “*Biliyor ki bundan evvelki tahkikatı idare eden bu zevat onun derebeyliğine müsaade etmeyerek haksız olduğunu yüzüne çarpmışlardır. Ahmet Remzi Bey değil yalnız bu köylülerin tarlalarını sığırların su yolunu bile sürdürerek tarlasına ilhak etmekten çekinmemiş ve Keser ağaya sığırlara yol vermesini tekliften kızarmamıştır*” (TS, 2 Temmuz 1930, s.1).

Yeni Adana gazetesi “*Boş kapı çalınıyor*” manşetiyle Çotlu köyü ile ilgili herhangi bir sorunun olmadığını ve yalanı savunanlarının gülünç duruma düşeceğinin altını çizmiştir. “*Mesele, muhtelif şikâyet ve cürümleri hasır altı yapan bir jandarma yüzbaşısına gösterilen emniyetsizlikten ibarettir. Türk sözü, mağdur (!) arap keser ve hempalarının mudafaasının deruhte ederek çotlu meselesi diye bir şey ortaya attı ve her gün buna bir yalan ilavesi suretile gülünç vaziyete soktu*” (YA, 3 Temmuz 930, s.1).Gazete aynı sayısında Ahmet Remzi Beyin derebeyi olduğunu iddia eden Türk Sözü gazetesine “*Dere beylik sözü gazetemiz sahibinden ziyade Türk sözcülerine yakışır. Çünkü bütün haksız işleri ve kanunsuzlukları alkışlıyan ve bu hususta söylenen sözlere kızıp bağırın ve meydan okumak isteyenler kendileridir*” satırlarıyla karşılık vermiştir (YA, 3 Temmuz 930, s.1).

Türk Sözü gazetesi, “*Ahmet Remzi B.in kerrakesi*” başlıklı köşesinde şehir halkının Çotlu meselesini yakından takip ettiğini duyurmuştur.

İfadelerine müracaat edilen bütün şahitler Ahmet Remzi Beyin bu araziyi köylüleri tehditle aldığını söylemişler... Yeni Adana'nın telâşi'da zaten bunu örtmekti. Yeni Adana gazetesi hemen bir aya yakın bir zamandan beri Çotlu meselesi hakkında neşriyatta bulunuyorlar ve sanki köy halkının hukukunu müdafaa ediyorlarmış gibi kendi derebeyliklerine bayrak kaldıran keser ağaya "Halepli Keser" namile hücum ediyorlardı (TS, 3 Temmuz 1930, s.1).

Türk Sözü bir sonraki devam yazısında; *"Alinin külâhını Veliye, Velinin külâhını Aliye giydirmek istiyor... Çotlu meslesi neşriyatını Yeni Adana menfaati için yapmadığını isbat ederse, biz de A.Remzi B.i eskârı umumiye üzerinde bıraktığı fena tesirden kurtaracağımızı vaat ederiz"* satırlarıyla (TS, 4 Temmuz 1930, s.1) tarla gasbı argümanında direnmiştir. Yeni Adana gazetesi ise Türk Sözü'ne şu cevabı vermiştir;

Türk sözüne şurasını ihtar edelim ki böyle tarla davalarını halledecek ancak mahkemedir. Yoksa palavra sallıyarak ifade alan bir jandarma zabitanın ihdasında âmîl olduğu bir davanın müşteki ve yahut şahitlerinin orada verdiği ifade ile iş halledilemez. Tapu kayıtları, tarla hududu, kime ait olduğu bir mahkeme huzurunda tetkik edilir. Ondan sonra hak sahibi olanlara hakkı verilir. Zaten gazetemiz sahibi buna iki sene evel razı olmuştur. Şunu kaydedelim ki arap keser ile gazetemiz sahibi arasında hiçbir suretle tarla davası yoktur. Ve başka bir meselede mevcut deyiştir. Aceba keser aganın telaşına sebep nedirki gazetemiz sahibi hakkında şikayetler yaptırıyor) Bunun sebebi meydanda. Yeni Adananın köylüyü müdafası ve keser aganın haksızlıklarını sayması. Türk sözünün tutulduğu bir mesele var. Keser agaya arap dediğimize kızıyor. Yalan söylemiyoruz ya. henüz evinde bir kelime Türkçe konuşmayan bir adama (arap) demek hatamıdır. Evet Türk, türkdür, arap, araptır (YA, 4 Temmuz 930, s.1).

Türk Sözü gazetesi, Ahmet Remzi Bey'i köylüleri tehdit etmekle suçlamıştır. *"Dünkü tahkikat neticesinde köylülerin sebebi sükûtu anlaşıldı... Ahmet Remzi beyi, Astığı astık, kestığı kestik zannediyorlar. Çotlu köyünün derebeyi, sahibi mechul bin dönümden fazla araziye zaptetmiş halbu ki 40 dönümlük mirasa konmuştu..."* (TS, 6 Temmuz 1930, s.1). Türk Sözü *"Deve hörgücünü gizleyemediği gibi A.Remzibey de Çakal höyüğünü salkıyamaz"* manşetiyle Çotlu arazilerinin Çakal Ömer varislerinin mülkü olduğunu iddiasında bulunmuştur.

Çotlu köyündeki arazinin A.Remzi B. Tarafından gaspedilip edilmediğinin tahkik için celbedilen şahitlerden Ağzı büyük karyeli Bekir ağa da bakın ne diyor? Ben altmış yaşındayım kendimi bildim bileli Çotlu civarındaki bu höyükli arazinin Çakal Ömer vereselerine ait olduğunu bilirim. Deve nasıl hörgücünü salkıyamazsa bu arazide Çakal höyüğünü salkıyamaz. Fakat buna rağmen A.Remzi B. Bundan iki sene evvel bu araziye zaptetti, bugün de işgal altındadır. Çotlu köyü kralı haşmetmaap A.Remzi Bey bakalım bu şahide ne diyecek sakın şahit yaşından bahsettiği için “Bunamış” demesin! (TS, 8 Temmuz 1930, s.1)

Yeni Adana ise Türk Sözü'nün şahit olarak gösterdiği insanlara “*Maskeli şahitler*” (YA, 7 Temmuz 1930, s.1) diye hitap ederek bütün iddiaları reddetmiştir. Türk Sözü olayın mahkeme taşındığı; “*Çotlu meselesi. Evrak ciheti adliyeye tevdi etmiştir. Bir müddetten beri Jandarmaca tahkikatı icra edilen Çotlu meselesi hakkındaki evrak müddei umumiliğe verilmiştir. Artık mesele adliyeye intikal ettiği cihetle bu hususta şimdilik yazılacak bir şey kalmamıştır*” (TS, 9 Temmuz 1930, s.1) satırlarıyla duyurmuş ve hukuka intikal ettiği için meselenin kendileri açısından kapandığını okuyucularına bildirmiştir. İlerleyen günlerde ise Ahmet Remzi Bey'in arazilerini de gasbettiğini iddia etmiştir.

Yeni Bir Tecavüz Daha. Yeni Adana sahibi şimdi de Çotlu karyesindeki Emlâki milliyenin tarlalarına tecavüz etti. Remzi bey geçen sene bu köyde halkın arazisine müdahale etmişti. Şimdi hayretle öğreniyoruz ki bu defa da Maliyenin arazisine tecavüz etmişler. Bakalım neticesi ne olacak? Hani Hazine, Millet ve Vatan menfaatları?.. (TS, 17 Temmuz 1931, s.1).

Gazetelerin arşivi incelendiğinde, iki gazete arasındaki Çotlu köyü meselesinin hukuki süreci ile ilgili herhangi bir dava sonucuna rastlanmamıştır. Dolayısıyla Çotlu köyü meselesinin iki gazetenin karşılıklı iddialaşması olarak görüldüğü düşünülmektedir.

1.3.Menil Taburu Bayrağı

Yeni Adana ve Türk Sözü gazetelerinin karşı karşıya getiren bir başka iddia Fransız Menil Taburu'nun 1920 yılında Karboğaz'da teslim alınması ile ilgilidir. Türk Sözü gazetesi, Menil Taburu'nun teslim alınırken bayrağını Ahmet Remzi Bey'e teslim ettiği, Ahmet Remzi Bey'in ise bu bayrağı Fransızlara sattığı ya da kendi için sakladığı iddiasında bulunmuştur. Türk Sözü bu bayrağın Türkiye insanı için son derece önemli olduğunu ve bir an önce Milli Mücadele Müzesi'ne teslim edilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Yeni Adana gazetesi ise böyle bir bayrağın olmadığını, Türk Sözcülerin uydurma bir bayrak hikâyesi yarattığını söylemiş, süreç karşılıklı hakarete dayanınca olay mahkemeye taşınmıştır.

Menil Taburunun Bayrağı Mücadele müzesine girmelidir. Milli mücadele devrine ait bütün vesikalar, eşyalar toplanmakta inkılâp müzelerine, mahalli müzelere yerleştirilmektedir. Toros'larda esir düşen Fransız taburlarının alay bayrağı iğtinam olunan eşya meyânında mücahitlerin eline geçmiş ve bu bayrak bilahere her nasılsa Ahmet Remzi Beye intikal etmiştir. Bu bayrak eğer yanlarında mahfuz bulunuyorsa bu bayrağın Adana Halk Fırkasına ve yahut her hangi bir inkılâp müzesine teslimi icap eder. Çünkü koca bir memleket halkının istihsal ettiği zaferin eserleri mahdut bir takım eşhas elinde kalmaz. Bu bayrak Adana'luların zafer hatırasının kuvvetli bir timsalidir ve herkesin görebileceği bir yere vaz'ı lâzımdır (TS, 13 Temmuz 1930, s.1).

Türk Sözü gazetesi 17 Temmuzlu sayısında Menil bayrağının o zaman Kuvayi Milliye levazımında bulunan Yeni Adana sahibi Ahmet Remzi Bey'in eline geçtiğini iddia etmeye devam etmiş ve okuyucularından millete ait olan bayrağın teslim edilmesine yönelik gelen yazıları yayınlamıştır (TS, 17 Temmuz 1930, s.1). Okuyucu yazılarını yayınlamaya devam eden Türk Sözü gazetesi halkın bu konudaki hassasiyetini satırlarına taşımıştır. *“Menil taburu toroslarda kırk Adana çocuğu tarafından esir edildiği zaman onun ebedî bir hatırası olarak ele geçen bayrağının hakikâten sattın mı?”* (TS, 5 Teşrinievvel 1930, s.1). Türk Sözü gazetesi aracılığıyla Ahmet Remzi Bey'e yönelik Kethüzade İbrahim Bey'in kaleminden çıkan yazıda; İbrahim Bey, bu bayrağı Zabıt Besim ve Hasan Beylerle Karaisalı Depo Memuru olduğu için Ahmet Remzi Bey'e gönderdiğini iddia etmiştir. İbrahim Bey, Ahmet Remzi Bey'i bayrağı iade etmez ise kamuoyuna arzedeceğini ve cevap beklediğini dile getirmiştir (TS, 6 Teşrinievvel 1930, s.1). Türk Sözü gazetesi Ahmet Remzi Bey'in mahkemeye gitmek yerine bayrağı çıkarıp vermesinin daha ahlaklı bir davranış olacağını dile getirmiştir (TS, 7 Teşrinievvel 1930, s.1). Gazete ardıl günlerin hemen hemen her birinde bir köşesini *“Ahmet Remzi Bey! Memleket senden Menil Taburunun Bayrağını İstiyor; Laf İstemiyor. Muğalata yapma muhakemeyede çıkarız, fakat sen şimdi tekrar Fransızlara satıldı denilen sendeki Menil taburunun bayrağını söyle; hakikaten yok ettin mi?”* satırlarına ayırmıştır (TS, 8, 10, 12 Teşrinievvel 1930, s.1). Türk Sözü Cumhuriyet gazetesinin de Menil Taburu Bayrağını meselesini *“Milli bir mes'ele hallini alan münakaşa”* manşetiyle duyurduğunu sütunlarında paylaşmıştır (TS, 17 Teşrinievvel 1930, s.1). Ahmet Remzi Bey'e *“İnkâr, söğüp saymak seni günahattan, mesuliyetten kurtaramaz. Sana bir süal soracağız; Dikkat et: Yeni Adana'nın kolleksiyonlarını tamamen bir hakem heyetine tevdi ediniz. Asala almadığınızı söylediğiniz bu bayrağın nerede olduğuna dair*

neşriyatı bulup çıkaracağız. Buna ne dersiniz. Cesaretiniz var mı?” satırlarıyla iddiasını sürdüren Türk Sözü gazetesi, bayrağın resmini yayınlayarak, meselenin milli bir hal aldığını manşetlerine taşımıştır (TS, 20 Teşrinievvel 1930, s.1). Türk Sözü'nün Menil Taburu Bayrağının resmini yayınlamasının ardından Ahmet Remzi Bey'in “*Dün herkes bayrağın başkasında olduğunu iddia edenler o bayrağın resmini kendileri neşreliyorlar şu halde bu bayrağı başkalarında aramaya ne hacet doğrudan doğruya kendilerindedir. Buna ne cevap verecekler*” açıklamasına gazetede yer vermiş ve bu şaşkınlığın iddiaları kuvvetlendirdiğini dile getirmiştir. (TS, 22 Teşrinievvel 1930, s.1). Sonraki günlerde Ahmet Remzi Bey “*Bunu siz soramazsınız. Ait olduğu makam sorsun*” diyerek bayrak konusunun Türk Sözü gazetesinin sorgulayacağı bir konu olmadığını dile getirmiştir (TS, 7 Teşrinisani 1930, s.1). Türk Sözü Menil Taburu bayrağı iddiasını devam ettiren Ahmet Remzi Bey'e “*Serbest Fırkanın Adanadaki Lideri (!) Ahmet Remzi Bey*” şeklinde seslenmiş ve “*Kaçma!.. Rücat Senin Lehinde Değildir.. Bayrağı Ne Yaptın*” (TS, 24 Teşrinievvel 1930, s.1) şeklindeki sorgulamalarına devam etmiştir. Türk Sözü gazetesi Yeni Adana gazetesi tarafından mahkemeye verildiğini duyurarak; “*Dava Edildik. Çok yakında da cumhuriyet adliyesi huzurunda Menilin bayrağını alanlardan soracağız*” (TS, 9 Teşrinisani 1930, s.1) sürmanşetini atmıştır. Türk Sözü bu iddiaları sebebiyle güney illerinin birinde Milli Mücadeleye katılmış önemli bir kişinin Büyük Millet Meclisi'ne tahrir verdiğini duyurmuştur (TS, 14 Teşrinisani 1930, s.1).

Türk Sözü iddialarını 20 Kasım 1930 sayılı nüshasında İhtiyat Mülâzımı Besim'in Menil Bayrağını bizzat Ahmet Remzi Bey'e teslim ettiğini duyurarak sürdürmüştür. “*Menil taburunu bizzat teslim alanlardanım. Bayrağı bizzat Ahmet Remziye teslim ettik. Bunun inkârına hayret ediyorum. Bu husustaki mufassal malûmatı size gönderiyorum. Buna şahidim*” (TS, 20 Teşrinisani 1930, s.1). Türk Sözü gazetesinin 21 Kasım 1930 yılındaki sayısında “*Menil taburunun bayrağını inkâr eden Ahmet Remzi Bey bizi dava ile tehdit ederken hakikatin tecellisinden ürkererek davayı sukut ettirdi*” satırlarıyla bayrak davasının Ahmet Remzi Bey'in mahkemeye katılmaması (*Davacı bizzat duruşmaya gelmez veya bir müdafî tarafından temsil edilmezse davadan vaz geçmiş sayılır hükmü ile*) sebebiyle düştüğünü duyurmuştur. Gazete dava düşmüş olsa bile bayrak konusundan vazgeçmeyeceğini açıklamış (TS, 21 Teşrinisani 1930, s.1) ve sonraki yazılarında Ahmet Remzi Bey hakkındaki iddiaları sürdürmüştür (TS, 23, 25, 27, 28, 30 Teşrinisani 1930, s.1, 2,7 Kânunuevvel 1930, s.1). Gazetenin bu iddiaları Ahmet Remzi Bey tarafından tekrar mahkemeye verilmesine sebep olmuştur (TS, 8 Kânunuevvel 1930, s.1) Ancak sonraki günlerde iddialarına devam etmiştir. (TS, 10, 14, 19 Kânunuevvel 1930, s.1)

23 Kânunuevvel 1930 yılındaki Türk Sözü gazetesindeki nüshada, “*O bayrak muhayyel değil bir hakikattir*” başlığıyla çıkan haberde 1922 yılında Yeni Adana matbaasında yayınlanan “*Altın Yurt*” dergisinden bir alıntı yapılmış ve bu alıntıda bayrağın teslim alındığı iddiası ile ilgili satırlara yer verilmiştir. “*Teslim olan altıyüz nefer, iki top sekiz makinah tûfek, yirmi beş otomatik, tabur muamelâtına ait eşya ve sancaklar ve sairedir*”. Aynı nüshada Sinan Bey, Sadettin Bey, Kumandan Menil, Ahmet Remzi Bey, Besim Bey ve teslim edilen bayrağın fotoğrafına yer verilmiştir. Gazetenin iddiasına göre Ahmet Remzi Bey o gün bayrağı Türk Ocağı’na vereceğini vaat etmiş ve Altın Yurdu dergisindeki o yazıyı yazdırmış daha sonra da bayrağı teslim etmemiştir (TS, 23 Kânunuevvel 1930, s.1). Türk Sözü gazetesi bu iddiadan üç gün sonra “*Hani Bayrak Yoktu*” başlığıyla Yeni Adana sahibinin “*Bayrak vardı, Türkocağına, verildi*” diyerek Ahmet Remzi Bey’in Türk Ocağı’nı töhmet altında bıraktığını okuyucularına duyurmuştur (TS, 26 Kânunuevvel 1930, s.1). Gazete, Ahmet Remzi Bey’in bu bayrakla ilgili “*rötuş yapılan fotoğraf, Altın Yurt dergisine sonradan eklenen yazı, yol inşaatında kullanılan bir filamadır*” söylemlerini sütunlarına taşımış ve davanın Ahmet Remzi Bey tarafından durdurulduğunu dile getirmiştir. (TS, 28 Kânunuevvel 1930, s.1).

Yeni Adana gazetesi Türk Sözü’nün bayrak iddiasına karşılık Sinan Paşa’nın mektubunu şahit göstererek, “*Fransız taburunu esir alan müfreze kumandanı ile cephenin kumandanı böyle bir bayrak olmadığını ve tabur esir alınırken tanzim edilmiş olan protokolda bugün makamı aidinde mevcut bulunduğunu söyledikten sonra yalana şehadet edenler telaşa başladılar*” cümleleriyle karşılık vermiştir. Ayrıca Yeni Adana olarak filamaya “*çaput*” dediklerini, Sinan Paşa’nın ise “*cephefilaması*” dediğini dile getirerek; “*Derme çatma bir filamanın ilerde müzeye konması için Türk sözcülerinin isteyeceklerini bilmiş olsaydı Sinan paşa da bu efendilerin arzularını yerine getirmek için bunu hüsnü muhafazaya gayret ederdi*” sözlerini sarf etmiştir (YA, 5 Kânunusani 1931, s.1).

Yeni Adana gazetesi bayrağı gördüğünü iddia eden eski asker Ali Rıza Bey’e;

Ortada aylardan beri devam eden uydurulmuş bir Menil taburu sancağı var. Bunu uyduranlar bazen sancak, bazen bayrak dediler. Hulasa menil taburuna âit meşin bir kılıf içinde atlas ve sırmadan işlenmiş bir şey... Bunun ısbatında maskara vaziyetine düşmüş olanlar nihayet sizi buldular. Mevzu bahs olan menil taburu bayrağıdır, ben üç renkli Fransız bayrağını Belemedikte Trende gördüm. Diyorsunuz.. Zâti âlileri Menil taburu esir alınıp üsera Kayseriye gönderildikten üç dört ay sonra Belemedige geldiğiniz

halde nasıl oluyorda Madam Menil Belemelikte bulunuyor Ve onunla yapılmış olduğunu söylediğiniz Atlas bayrak münakaşasına şahit oluyorsunuz?... Ve bütün dünya teşkilatı askeriyesinde taburun sancığı ve atlastan yapılmış bayragıda olmaz (YA, 9 Kânunusani 1931, s.1) satırlarıyla karşılık vermiştir.

Yeni Adana “*Türk Sözcüleri Adanada Dolaşırken Toroslarda Menil Taburu İle Gırtlaklaşanlardan Şahin’in Gözlerine Bakabilirmisiniz?*” başlıklı haberinde bayrak konusunu ortaya atanlardan hiçbirinin o zamanlarda yanlarında bulunmadığını duyurmuş ve yazının devamında İhtiyat Zabıtlarından Şahin Kemal’in gazetelerine gönderdiği ve bayrağın varlığını yalanlayan yazısına yer vermiştir (YA, 11 Kânunusani 1931, s.1). Gazete bayrak sebebiyle açılan davanın 22 Ocak’ta görüleceğini duyurmuştur (YA, 14 Kânunusani 1931, s.1).

6 Şubat 1931 tarihli Yeni Adana gazetesinde mahkeme kararı açıklanmıştır; “*Mahkeme reisi bu bayrağın Remzi beye teslim ve Remzi bey tarafından satılmış olduğunun Türk sözü mesul müdürü baki beyin isbat etmesine bunu ortaya koyan karin mahkemeye bildirilmesine ve Remzi beyin evelki celsede göstermiş olduğu müdafaa şahitlerinin dinlenmesine karar verdi*” (YA, 6 Şubat 1931, s.1).

Türk Sözü gazetesi aynı tarihlerdeki nüshalarında bayrağın varlığı konusunda şahitlik yapanları manşetlerine taşımaya devam etmiştir. Bu kişilerden biri de Yaşar Mebruk isimli şahıstır. Bu şahsın iddiasına göre Ahmet Remzi Bey kendisine bayrak konusunda sessiz kaldığı takdirde büyük makam sözü vermiştir. Türk Sözü gazetesinde yazı yazan Yaşar Mebruk isimli kişinin Ahmet Remzi Bey’i kendisine büyük mevkiler vaat etmekle suçlayan tavrına karşılık Remzi Bey; bu ismin Niğde’de jandarma takım kumandanı olduğunu, Adana’daki görevi esnasında da vazifesine layık davranmadığını, bir süre sonra merkeze alındığını ve Sinan Paşa’nın karargâhına verildiğini belirtmiş, bu görevde de askerler arasına nifak sokmaya çalıştığından cepheden uzaklaştırıldığını söylemiş ve bu tarz bir insanın bayrak konusunda şahitlik yapmak istemesini önemsiz ve anlamsız bulmuştur (YA, 10 Şubat 1931, s.1). Mahkeme Türk Sözü şahitlerinin “*Malumâtına muracaata ve böyle bir bayrak hakkında kaydı resmi olup olmadığına müdafaa milleyeden sorulmasına*” karar vermiştir (YA, 4 Mart 1931, s.1). Yeni Adana gazetesi, 19 Nisan 1931 yılında görülen davaya Türk Sözü şahitlerinden gelen tek kişi Besim Bey’in bu olaylardan haberi olmadığını ve çoğu şahidin gelmediğini, Yeni Adana gazetesi şahitlerinin ise “*yalnızca iki top, 66 kırılmış silah ve kısrak gibi hayvanların esir alındığını ancak böyle bir bayrağın teslim alınmadığını*”ı söyledikleri ile ilgili haberi okuyucuları ve kamuoyuyla paylaşmıştır (YA, 19 Nisan 1931, s.1). Türk

Sözü gazetesi şahitlerinden Fransız taburunu esir alan Birecik Jandarma Kumandanı Hasan Bey, Miteralyöz Kumandanı Şefik Bey, Besim Bey, İbrahim Bey, Faslı Bey ise; Fransızlardan sancak veya bayrak namına bir şey almadıklarını ve Ahmet Remzi Bey'in orada bulunmadığını söylemişlerdir. Şahitlerden Balıkcızade Ali Bey ve İbrahim Bey kılıf içinde bir bayrak gördüklerini söylemişler, bunun üzerine Ahmet Remzi Bey'in itirazı ile şahitlere Türk Sözü gazetesinin resmettiği üç bayrak resmini gösterilmiş, bayrağın rengi ve şekli sorulmuş ancak kılıf içinde olduğundan göremediklerini iddia etmişlerdir (YA, 24 Mayıs 1931, s.1).

Yeni Adana gazetesinde Tefik imzalı "Menil'in Bayrağı" köşe yazısında "Bir vatandaşı karalamak için tarihi bir bayrak uydurup ortaya atmış olan bu efendiler haftalarca, aylarca: Sana teslim edilen sancağı ne yaptın? Ve yahut: Fransızlara sattığın milli mefahiri senden isteriz. Gösterdikleri şahitlerin ağzından mektup uydurup fotoğrafını basacak derecede içtimai ahlakın nefretle karşıladığı bu hareketlere bile cür'et etmekten çekinmediler" satırlarına yer verilmiş ve Yeni Adana gazetesi olarak Menil bayrağı ile ilgili daha fazla konuşmaya gerek görülmediği, bundan sonrasının cumhuriyet kanunlarının takdiri olduğu duyurulmuştur (YA, 26 Mayıs 1931, s.1). 24 Haziran tarihli haberde Milli Müdafaa Vekâleti'nin "Bayrağın Esir Alındığına dair hiçbir kayıt yoktur" tespiti üzerine Türk Sözü şahitlerinden Refik Bey bayraktan haberi olmadığını söylemiş, Ali Rıza Bey "filama ve bayrak kamusta bir manaya gelir" diyerek garabate düştüğünü dile getirmiştir (YA, 12 Haziran 1931, s.1). Yeni Adana ifadeye gelmeyen Türk Sözü şahitleri sebebiyle "Yaklaşılın neticeye göre böyle bir sancagın vücudu yalnız Ferit Celâl beyin şahadetine kalıyor" haberi ile mahkemenin 11 Temmuzta ertelendiğini bildirmiştir (YA, 25 Haziran 1931, s.1).

Yeni Adana gazetesinin bayrak ile ilgili haberlerin iftira olduğuna karşılık Türk Sözü "Bu Bayrak Ne Oldu, Bunu Soruyoruz?" başlıklı yazıda şu satırlara yer vermiştir:

İftira şerefsizliktir. Ahlaksızlıktır. Mevcudiyeti vesikalarla sabit bir şey için iftira iddia etmek Güneşi sıvamıya kalkışmaktır, beyhude etmektir! Gazete yazının devamında ortada olmadığını iddia ettiği bayrağın Adana Türk Ocağı'nın yayını olan Altun Yurdun mecmuasında Ahmet Remzi Bey' teslim edildiğini delil olarak göstermiştir. "Ahmet Remzi Bey Reisi bulunduğu bir Cemiyetin gazetesinde, Menil taburunun sancakları olduğuna, bunların kırk kahraman tarafından alınıp sonra Ahmet Remzi Beye hediye edildiğine Ahmet Remzi bey in de bu bayrağa mensup olduğu Cemiyetin müzesine hediye ettiğine dair neşriyat yapıyor, Bundan da Ahmet Remzi bey haberdar oluyor. Ve bu

sekiz sene evvel cereyon ediyor. Ancak bu vaziyet karşısında efkârı umumiyyeye karşı kim mes’ul. Hani Ahmet Remzi beyin ifadesi, hani Jandarma Yüzbaşısı Hüsnü Beyin şهادeti, nerede inkârlar, matbu vesikalar ve fotoğraflar reddolunamaz. Bayrak vardı. Ne oldu, biz bunu sorduk (TS, 12 Temmuz 1931, s.1).

Gazete aynı günkü sayısında Günün Yapağı köşesinde “*Onlarda ve bizde!*” başlıklı duyurusunda Fransızların savaş yıllarında telef olan güvercinler adına heykel yaptırırken, Türklerin yaptıkları kahramanlıkları gelecek nesillere aktarmada başarısız olduğu yazılmış ve “*Bu bayrağı hafızalarda yaşatmak bir ahlâk meselesidir. Bu bayrağın mevcudiyetini ortaya atmak fazilet meselesidir. Mümkirlerin başkalarının başına bir iftira çorabı örmek gayretiyle didinmeleri, bağrışmaları mutlak bir beyhudediktir*” (TS, 12 Temmuz 1931, s.1).

Türk Sözü gazetesi bayrak konusuyla ilgili şereflî bir mücadeleye girdiğini belirterek, “*Bayrak Davası 17 Eylülde Kaldı.Dava devam ededursun. Fakat efkârı umumiye bilsinki bütün inkârlara rağmen, bu Bayrak vardı ve Ahmet Remzi beyde idi*” (TS, 26 Temmuz 1931, s.1) satırlarıyla iddiasını sürdürmüştür. Gazetenin devam yazısında Ahmet Remzi Bey’in Türk Sözü gazetesine cevabını yayınlamıştır.

Bayrak alındığı vakit Adanada ticaret yapıyorlardı. Daha imzasını açıktan atmağa korkan bu süali sormakta kendisinde ne hak görüyor acaba? Sonra bayrağın alındığı tarihte Türk sözünü idare edenlerden birisi orada yokduki bayrağın alındığını görsünler. Bu ifadesiyle bayrağın mevcudiyetini gayet sarîh surette itiraf eden Ahmet Remzi B. bir müddet sonra: Bayrak yoktur, bayrak masaldır, bayrak efsanedir. Diye düpedüz inkâr ediyordu (TS, 26 Temmuz 1931, s.1).

Yeni Adana gazetesi “*Uydurma Bayrak*” isimli haberi büyük puntolarla duyurmuş ve “*Bayrağın vücudu ve Remzi Beye Teslim Edildiği Hakkında ki İddia Sabit Olamamıştır*” ifadelerine yer vermiştir. Türk Sözü gazetesinin yazı işleri müdürü Baki Tonguç Bey; yapılan neşriyatın Ahmet Remzi Bey’e hakaret içermediği yalnızca bayrak istendiğini savunmuştur. Davada Yeni Adana gazetesi yazı işleri müdürü Tevfik de söz almış, Türk Sözü gazetesinin bayrak iddialarına karşı Ferit Celal Bey’in asker kaçağı olduğunu iddia etmiştir (YA, 14 İkinci Kânun 1932, s.1). 15 Ocak 1932 yılındaki Yeni Adana gazetesi, karşılıklı suçlamalarına ve ağır hakaretlerine sebep olarak Türk Sözü gazetesinin bayrak haberleri göstermiş ve bu haberlere karşılık “*Uydurma Bayrak*” yazı dizisiyle karşılık verildiğini yazmıştır (YA, 15 İkinci Kânun 1932, s.1- 2).

Bayrağın Vücudu ve Remzi Beye Teslim Edildiği Hakkında ki İddia Sabit olamamıştır. Dün öğleden evvel Asliye cezada

muhayyel Menil Taburu bayrağı muhakemesi intaç edilmiş ve karar tefhim olunmuştur. Bu karar göre geçen muhakeme safahatına nazaran böyle bir bayrağın mevcudiyeti ve Remzi beye teslim edildiği şeklinde Türk sözü gazetesi tarafından neşriyatla yapılan iddia sabit olmamış ve vakı cürümden dolayı Türk sözü gazetesi sabık mesul müdürü Baki Tonguç bey hakkında on beş ay hapis ve üç yüz lira para cezasına mahkûm edilmişlerdir. Hüküm kabılı temyizdir (YA, 15 İkinci Kânun 1932, s.1).

İki gazetenin birbirlerine açtığı hakaret davalarında; Ferit Celal, Baki Tonguç, Ahmet Remzi ve Tefvik Beylerin ortak bir dilekçe ile Asliye Ceza Mahkemesine başvurarak, birbirleri aleyhine açtıkları davadan vazgeçmişler ve böylece bu davalar durdurulmuştur (TS, 20 Kânunusani 1932, s.1).

1.4.Ferit Celal Bey'in Askerlik Meselesi

Türk Sözü ve Yeni Adana gazetesinin kalem kavgasına giriştiği son olay Ferit Celal Bey'in askerliği ile ilgilidir. Yeni Adana gazetesi sahibi Ahmet Remzi Bey Ferit Celal Bey'in kısmi seferberlik zamanı (1925) göreve çağrıldığı halde askere gitmeyerek, asker kaçağı olduğunu iddia etmiş, Ferit Celal Bey ise kaçaklık bir durum olmadığını, özel görevi sebebiyle askere gitmediğini dile getirmiştir.

İki gazete arasındaki Menil Taburu Bayrağı meselesi devam ederken Yeni Adana gazetesi, Ferit Celal Bey'in asker kaçağı olduğu iddiasını gündeme getirmiştir. Türk Sözü gazetesi Yeni Adana gazetesinin sütunlarında Ferit Celal Bey hakkında seferberlikte askere çağrıldığı halde gitmediğini takma isimlerle yazan insanlara “*Maskeli Şerirler*” diye hitap etmiştir (TS, 28 Kânunuevvel 1930, s.1). Yeni Adana gazetesi Türk Sözü gazetesinin 31 Kânunuevvel 1930 tarihli sayısında, Menemen'de yaşanan irtica olayına yönelik Ferit Celal Bey'in çizmiş olduğunu iddia ettiği bir karikatürden (TS, 31 Kânunuevvel 1930, s.1) yola çıkarak bir gün sonraki yazısında “*İrtica zihniyeti ancak asker kaçaklarının kafalarında yer tutabilir*” manşetini atmış ve Ferit Celal Bey'i kafasında kötülük beslemekle suçlamıştır. “*Ferit Celal bey gibi menfaati uğrunda yılân gibi sürünen bir adamdan daha başka suretle hareket beklemek esasen mümkün olamazdı. Çünkü o bir asker kaçağı idi ve Ruhan bu kadar inhitata uğramış bir kimsenin ancak kötülük düşünmesi lazım gelirdi*” (YA, 1 Kânunusani 1931, s.1).

Türk Sözü gazetesinin bayrak davasında “Ahmet Remzi Bey bayrak ya vardır ya yoktur” tavrına karşılık verircesine Yeni Adana gazetesi Ferit Celal Bey'e askerlik ile ilgili;

Kat'î Cevap! Ya var! Ve yahut yok: Demek isteniyor. Ferit Celal Bey: Bana sarıh olarak vesikanız olup olmadığına dair bir cevap veriniz!!! Askerlik en kutsi bir vazifedir, ondan ancak hainler kaçır... Diyorsunuz. Hele bilhassa şeyh Sait gibi melun bir adamın yapmış olduğu irticaa karşı durmamak... (YA, 1 Kânunusani 1931, s.1) sorular yöneltmiştir.

Yeni Adana “Kaçtın mı?” başlıklı manşetiyle Ferit Celil Bey ve Türk Sözü gazetesini köşeye sıkıştırmaya devam etmiştir.

Ferit Celal bey; içi vatani milli hislerle dolu olan bir Türkün daima sorabileceği haklı bir suali size sorduğum zaman bana, ağzınıza ve şahsınıza yakışan küfürleri savurdunuz ve neticede de cevap veremeyip korkunuzdan kaçtınız!!! Aceba, Adanadan Ankaraya kaçmakla kendinizi kurtuldum mu zannediyorsunuz. Eğer böyle bir safdillikte bulunuyorsanız çok yazık... Siz, Ankaraya da İstanbulla da hatta fizana kaçmış olsanız ben sizin peşinizi bırakmıyacağım ve nerede bulsam yanınıza yapışacağım... Taki... Ben asker kaçağıym deyip itirafı zünup edinceye kadar! (s.!) Her halde meb'usluğunuzun şu son aylarına doğru asker kaçaklığınıza dair açılan şu bahis hiçte hoşunuza gitmemiş olsa gerekir... (YA, 4 Kânunusani 1931, s.1).

Gazete, Ferit Celal beyin asker kaçağı olup olmadığına Ankara'da takip edildiği duyurmuş (YA, 7 Kânunusani 1931, s. 1) ve asker kaçağı olduğuyula ilgili şahitler göstermiştir. Yeni Adana'da yayınlanan “*Kuru Tehdit*” başlıklı yazıda; Saim isimli kişi Ferit Celal Bey'in asker kaçağı olduğunu çok iyi bildiğini iddia etmiş, bu sebeple Ankara'ya firar ettiğini ve kendisini mahkemeye vermekle tehdit ettiğini dile getirmiştir (YA, 8 Kânunusani 1931, s.1). Bayrak konusunda Cumhuriyet gazetesinden kesitler sunan Türk Sözü'nün bu tavrına karşılık Yeni Adana Yarın isimli gazetenin “*Urfa Meb'usu Ferit Celal Beyin asker kaçakçılığı için ne diyor?*” manşetini atığını dile getirmiştir.

Hükümetten soruyoruz. Bir asker kaçağından meb'us olur mu? Başlığı altında şu satırlar yazmaktadır: “Bir aydan fazla bir zamandan beri Adana'da neşroluan “Yeni Adana” gaetesinde Urfa meb'usu Ferit Celal bayın asker kaçağı olduğu ilan edilmektedir. Efkârı umumiyetle nefretle karşılanan bu hadiseyi biz de iktibas surtetiyile bir iki defa neşretmiş ve hükümetin nazarı dikkatini celbetmiştik. Fakat maalesef şimdiye kadar hadiseyi ne hükümen tahkik etmiş nede Ferit Celal bey tekzip etmiştir. Koskoca Adana muhiti dolayısıyla bütün memleketi alâkadar eden bu mesele daha ne kadar zaman sürecektir?(YA, 15 Kânunusani 1931, s. 1).

Gazete konuyla ilgili yayınlar yapmaya devam etmiştir. “*Ferit Celal Bey askere çağrıldığı halde vazifesine gitmemiştir. İftira değil hakikatten bahsediyoruz!*” (YA, 18 Kânunusani 1931, s.1). “*Ferit Celal Bey ağır itham altından çikmalıdır*” (YA, 28 Kânunusani 1931, s.1).

Türk Sözü gazetesi sahibi ve Urfa Milletvekili Ferit Celâl beyin kısmi seferberlikte (1341) davete icabet etmeyerek mahrem memuriyeti olduğunu söylemesine karşın Yeni Adana konuyla ilgili şahitler göstermeye devam etmiştir. Yeni Adana Gazetesi’ne İstanbul’dan yazan Nihat “*Hususi ve gizli vazife ile Adanada kaldığı iddiası doğru olmadığı gibi bilhassa kısmi seferberlikte muallim, muharrir, istihbaratçı olarak tecil edildiği şayiası da askeri kanunlara vakıf olanlar nazarında çok gülünçtür*” (YA, 30 Kânunusani 1931, s.1) satırlarıyla Ferit Celal Bey’in doğruları gizlediğini dile getirmiştir. Yeni Adana, Ferit Celal Bey’in askerlik yaptığını gösteren belgeyi basınla paylaşmasını istemiştir. “*Ferit Celâl Bey elinde olmıyan bu vesikaların tabiatıyla hiç birisinin ne tarihini nede numrosunu gösterip yazamadı*” (YA, 16 Şubat 1931, s.1). Yeni Adana 3 Nisan’da bir okuyucu mektubuna yer vererek; “*Bir Karî, Ferit Celâl Beyin Askerlik Meselesinin Ne Oldugunu Bizden soruyor*” diyerek Ferit Celal Bey’in kötü duruma düştüğünü ve herkes nazarında askerlik görevini yapmamış izlenimi bıraktığını” yazmıştır (YA, 3 Nisan 1931, s.1).

Yeni Adana gazetesinin iddiasına göre; Ferit Celal Bey askerlik konusundan kaçmak için Adana’dan Ankara’ya taşınmış ve hukuki davayı Ankara’dan açmıştır. Yeni Adana “*Giç Kaldın Tatar Ağası*” başlıklı manşetiyle Ankara’da ikâmet eden Ferit Celal Bey’in askerlik meselesinden dolayı açtığı dava ile ilgili tebligatı Ahmet Remzi Bey’in almadığını ve davanın gününün kendisine bildirilmediği için mahkemeye gitmediğini duyurmuştur. Gazete bu sebebi bahane olarak görmüştür (YA, 8 Nisan 1931, s.1). Yeni Adana gazetesi okuyucularına Ankara’daki mahkemenin Adana’daki davaların içeriğine bakarak karar vereceğini duyurmuş ve Ferit Celal Bey’in Adana’da değil de Ankara’da dava açmış olmasını eleştirmiştir (YA, 16 Nisan 1931, s.1). Yeni Adana gazetesi Ferit Celal Bey’in asker kaçağı ile ilgili yazılarına karşı Yeni Adana’ya açtığı hakaret davasının Ankara’da görüleceği ile ilgili “*Kendisini müdafaa edememiş ve en son çare olmak üzere Adana’yı terk ederek Ankara’ya savuşup gitmişti... Bir zamanlar Türk Sözcülerinin bize demiş olduğu gibi: Mahkemeleri siper yapıyorsunuz! Diye kendilerine hitapta bulunmayız*” sözleriyle duyurmuştur. Yeni Adana davanın Ankara’da açılmasının manidar olduğunu ancak nerede ve hangi isimle olursa olsun mahkemeye sunacakları delillerinin var olduğunu belirtmiştir (YA, 14 Mayıs 1931, s.1).

Ferit Celal Beyin Yeni Adana gazetesinde Saim imzasıyla yazılar yazan şahsa açtığı hakaret davası 24 Haziran'a ertelenmiştir (YA, 12 Haziran 1931, s.1). Türk Sözü gazetesi hukuki süreci okuyucularına şöyle aktarmıştır:

Yeni Adana sahibi ve Baş muharirri tazallûm haline düştüler. Yeni Adana sahibi Mersin Mebusu Ferit Celâl beyden kısmî seferberlikte nerede bulunduğunu, askerden kaçtığını, askerî vesikası olup olmadığını altı aydır soruyordu. Tam fırsat dedik. Tabîî bu neşriyatı yapan efendiye, vesikayı göstermek lâzımdı. Ankara mahkemesine çağırdık. Üç defa davete icabet etmedi. Nihayet evvelki gün polis bu efendileri zorla ve yakalarından tutarak mahkemeye getirdi (TS, 17 Temmuz 1931, s.1).

Türk Sözü gazetesinin 16 Eylül 1931 tarihli sayısında Ferit Celal Bey'in asker kaçağı ile ilgili iddialarına karşılık Ankara'da Ahmet Remzi Bey'e açtığı davanın duruşmasının yapıldığı ve mahkemenin 13 teşrine ertelendiği yazılmıştır (TS, 16 Eylül 1931, s.1). Aylarca süren dava sürecinde Yeni Adana gazetesi; *"Esasen bu askerlik meselesinden münakaşayı uzatmaya sebepte Ferit celal bey olmuştur. Mesele iki gazete arasında ve evlce kendilerinin müsebbip ve muharrik olduğu husustan neşet etmiştir"* (YA, 15 İkinci Kânun 1932, ss.1-2) satırlarıyla durumun bu kadar uzamasının sebebini iki gazete arasındaki tartışmalara bağlamıştır.

Mahkeme sonucunu Yeni Adana şu şekilde duyurmuştur; *"Ferit Celal bey hakkında Askerlik meselesi etrafında yapılmış olan neşriyat tahkir addedilerek gazetemiz sahibi Ahmet Remzi ve Yazı İşleri Müdürümüz Tevfik Beyler suçlu addedilerek birer senen hapis ve ikişer yüz lira para cezasına mahkûm edilmişlerdir. Hüküm kabili temyizdir"* (YA, 15 İkinci Kânun1932, s.1). Aynı gün Türk Sözü gazetesi nüshasında şu açıklamalara yer vermiştir:

Muhakememiz Bitti Karar Tefhim Edildi. Ahmet Remzi ve Tevfik beyler birer sene hapse ve ikişer yüz liraya mahkûm oldular. Gazete devam yazısında Ferit Celal Bey'in kısmi seferberlikte nerelerde bulunduğunu gösteren asker vesikasını yayınlamış ve Yeni Adana gazetesinin Ferit Celal Bey'in asker kaçağı olduğu iddialarının hakarettten başka bir şey olmadığını dile getirmiştir. Türk Ceza Kanunu'nun 480 ve 482.maddeleri gereği Ahmet Remzi ve Tevfik Beyler birer buçuk sene hapis ve iki yüzer lira para cezası almış, Ferit Celal Bey bir sene hapis ve iki yüz lira para, Türk Sözü gazetesi Baki Tonguç Bey ise bir sene üç ay hapis ve üç yüz lira para cezasına çarptırılmışlardır. Mahkeme başkanı Türk Ceza Kanunu'nun 489. Maddesi gereği tarafların sekiz gün içinde davalarından vazgeçmelerine dair

başvuru bulunmalarını ve böylece ortaya bir meselenin kalmamış olacağını belirtmiştir (TS, 15 Kânunusani 1932, ss.1-2).

Sonuç

Adana’da 1918 yılından bugüne değin yayın yapan Yeni Adana gazetesi ve 1923 yılında kurulup, 1966 yılında yayın hayatına son veren Türk Sözü gazetesinin kalem kavgalarının 1930-1931 yılları arasında sertleştiği, bazıları kendiliğinden kaybolurken bazılarının ise hukuk yoluyla sonuçlandığı görülmüştür. Adana Büyükşehir Belediyesi, Çotlu köyü arsaları, Menil Taburu Bayrağı ve Ferit Celal Bey’in asker kaçağı olduğu iddiası ekseninde yaşanan söz ve yazı düelloları, gerçekte iki gazetenin hareket ve hitap alanının ortak olmasından kaynaklanmıştır. Gazetenin başyazarları Ahmet Remzi Bey ve Ferit Celal Bey’in Yeni Adana gazetesinin ilk yıllarında birlikte çalışmış olması, Ferit Celal Bey’in 1923 yılında Yeni Adana’dan ayrılarak Türk Sözü isimli gazeteyi çıkarması rekabetin başlangıcı olmuştur. Gazetenin kurucu isimleri Adana toplumu nezdinde Ulusal Kurtuluş Savaşı, Atatürk Devrimleri ve Cumhuriyet rejimine destek veren isimler olduğundan, bu gazeteler bölge halkı gözünde konumlarının sarsılmaması adına çaba sarf etmişlerdir. Yaşanan olaylarla karşı karşıya gelen bu iki gazete, şehir halkının gözünde “*doğru ve dürüst yayın yapan taraf olma*” endişesini gütmüş ve bu güdülenme Yeni Adana ve Türk Sözü çekişmesinin şiddetini arttırmıştır. Aynı kronolojide yayın hayatını sürdürün iki gazete, dönem şehrinin güvenilir haber kaynakları arasında olması nedeniyle daima rakip durumunda kalmışlardır.

KAYNAKÇA

Araştırma ve İnceleme Eserler

Arıkoğlu, D. (1961). *Hatıralarım*, İstanbul: Tan Gazetesi ve Matbaası.

Ener, K. (1970). *Çukurova Kurtuluş Savaşı’nda Adana Cephesi*, Ankara: Türkiye Kuvayı Milliye Mücahit ve Gazileri Cemiyeti.

İslam, İ. (1995). *Milli Mücadelede Yeni Adana Gazetesi*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Atatürk Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Koloğlu, O. (1993). *Türk Basımı Kuvayı Milliye’den Günümüze*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Özçelik, Şeyda. (2015). Yeni Harflerin Kabulü Ve Adana Basımı’na Yansıması: “Yeni Adana” ve “Türk Sözü” Gazetesi. *Turkish Studies*8/7 Summer 2013, p. 393-413, ANKARA-TURKEY.

Yeni Adana Gazetesi Arşivi

- 18 Şubat 1930.
29 Nisan 1930.
1 Mayıs 1930.
2 Mayıs 1930.
23 Mayıs 1930.
25 Mayıs 1930.
5 Haziran 1930.
9 Haziran 1930.
11 Haziran 1930.
12 Haziran 1930.
13 Haziran 1930.
20 Haziran 1930.
22 Haziran 1930.
24 Haziran 1930.
26 Haziran 1930.
29 Haziran 1930.
30 Haziran 1930.
1 Temmuz 1930.
3 Temmuz 1930.
4 Temmuz 1930.
6 Temmuz 1930.
7 Temmuz 1930.
8 Temmuz 1930.
1 Kânunusani (Ocak) 1931.
4 Kânunusani 1931.
5 Kânunusani 1931.
7 Kânunusani 1931.
8 Kânunusani 1931.
9 Kânunusani 1931.

- 11 Kânunusani 1931.
14 Kânunusani 1931.
15 Kânunusani 1931.
18 Kânunusani 1931.
28 Kânunusani 1931.
30 Kânunusani 1931.
6 Şubat 1931.
16 Şubat 1931.
10 Şubat 1931.
4 Mart 1931.
3 Nisan 1931.
8 Nisan 1931.
16 Nisan 1931.
19 Nisan 1931.
14 Mayıs 1931.
24 Mayıs 1931.
26 Mayıs 1931.
12 Haziran 1931.
24 Haziran 1931.
25 Haziran 1931.
14 İkinci Kanun (Ocak) 1932.
15 İkinci Kânun 1932.
19 Şubat 1932.

- **Türk Sözü Gazetesi Arşivi**

- 31 Birinci Kânûn (Aralık) 1928.
30 Haziran 1930.
2 Temmuz 1930.
3 Temmuz 1930.
4 Temmuz 1930.

- 6 Temmuz 1930.
- 8 Temmuz 1930.
- 9 Temmuz 1930.
- 13 Temmuz 1930.
- 17 Temmuz 1930.
- 6 Teşrinievvel (Ekim) 1930.
- 7 Teşrinievvel 1930.
- 8 Teşrinievvel 1930.
- 10 Teşrinievvel 1930.
- 12 Teşrinievvel 1930.
- 17 Teşrinievvel 1930.
- 20 Teşrinievvel 1930.
- 22 Teşrinievvel 1930.
- 24 Teşrinievvel 1930.
- 7 Teşrinisani (Kasım) 1930.
- 9 Teşrinisani 1930
- 14 Teşrinisani 1930.
- 21 Teşrinisani 1930.
- 23 Teşrinisani 1930.
- 25 Teşrinisani 1930.
- 27 Teşrinisani 1930.
- 28 Teşrinisani 1930.
- 30 Teşrinisani 1930.
- 8 Kânunuevvel (Aralık) 1930.
- 10 Kânunuevvel 1930.
- 14 Kânunuevvel 1930.
- 19 Kânunuevvel 1930.
- 23 Kânunuevvel 1930.
- 26 Kânunuevvel 1930.
- 28 Kânunuevvel 1930.

31 Kânunuevvel 1930.

12 Temmuz 1931.

17 Temmuz 1931.

26 Temmuz 1931.

16 Eylül 1931.

15 Kânunusani 1932.

20 Kânunusani 1932.

ADANA'DAKİ AMERİKA: İNCİRLİK HAVA ÜSSÜ PERSONELİNİN ADANA GÜNDELİK HAYATINA ETKİLERİ (1950-1960)

*America in Adana: The effects to the Adana Daily Life whom Incirlik Air
Base Personnel (1950-1960)*

Gülten MADENDAĞ*

1.Giriş

II. Dünya Savaş'ı sonrasında ortaya çıkan iki kutuplu dünya ve bunun sonucunda başlayan soğuk savaş atmosferinde Türkiye safhını ABD'nin liderliğini yaptığı Batı Bloğu tarafında belirlemiştir. Zira Türkiye'nin bu dönemde dış politikadaki gündemi Sovyet Rusya'nın Türkiye üzerindeki baskıları ve *komünizm tehdidiydi*. Stalin, Türkiye'nin Doğu sınırlarının yeniden düzenlenmesini ve Montreux Sözleşmesi'nin Sovyet Rusya lehine değiştirilmesini talep etmekteydi. ABD'nin Türkiye ile yakın ilişkiler kurmaya başladığı bir dönemde, Sovyet Rusya'nın Türkiye'den bu minvaldeki talepleri iki ülkeyi daha da yakınlaştırmıştı. Türkiye'nin Sovyet etki alanına girmemesi, ABD'nin Ortadoğu'daki ve Batı dünyasındaki çıkarları bakımından yaşamsal önemdeydi. Soğuk savaş döneminde ABD bölgedeki askeri, politik ve ekonomik çıkarları bakımından Sovyet tehdidi karşısında Türkiye'yle stratejik, politik ve mali konularda işbirliğini artırmıştı.¹ Zira ABD için, Sovyetler Birliği gibi sosyalist ülkelerin varlığı sermayenin dolaşım alanının sınırlanması anlamına gelmekteydi. Öte yandan da Türkiye gibi bağımsızlığını yeni kazanmış ülkelere model oluşturması riski de vardı.²

ABD, Türkiye'ye verdiği önemi Ankara'ya gösterme fırsatını 1946'da yakaladı. 11 Kasım 1944'te geçirdiği kalp krizi sonucu ölen Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Münir Ertegün'ün naaşı Amerikan donanmasının en büyük zırhlılarından Missouri³ ile Türkiye'ye getirildi.

---

* Okutman, Kocaeli Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, gultenmadendag@gmail.com.

¹ İlter Turan-Dilek Barlas, "Batı İttifakına Üye Olmanın Türk Dış Politikası Üzerindeki Etkileri", Türk Dış Politikasının Analizi, der. Faruk Sönmezoglu, İstanbul 2004, s. 154-155; Eminalp Malkoç, "Türk Basınında Truman Doktrini ve Türkiye'ye Amerikan Yardımları", Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, V/9 (2006), s.91.

² Tolga Tören, "Yeniden Yapılanan Dünya Ekonomisinde Marshall Planı ve Türkiye Uygulaması", Türkiye'de Kapitalizmin Gelişimi, Dipnot Yayınları, Ankara 2006, s.62.

³ Missouri'nin gelişi dolayısıyla İstanbul'da olağanüstü bir hazırlık süreci yaşanmıştır. Missouriye şiirler yazılmış, ülkenin çeşitli yerlerinde bu isimde lokantalar ve eğlence yerleri açılmıştır. İstiklal Caddesi'ndeki dükkân sahipleri ABD askerlerinin satın alabilecekleri hatıra eşyalarını stoklamaya başlamış, şehri gezecek olan ABD'li denizciler

Naaşın Türkiye'ye gösterişli bir törenle gelmesi Sovyet Rusya'ya karşı bir güç gösterisine dönüşmüştü. Dolmabahçe önüne demir atan Missouri'nin Sovyet Rusya'ya mesajı, Türk boğazlarının statusünün kendi rızası alınmadan değiştirilemeyeceğiydi.⁴Zırhlının gelişi basında büyük ilgiyle karşılanmış, günler boyunca zırhlının ziyareti hakkında fotoğraflar eşliğinde tam sayfa haberlere yer verilmişti.⁵

Missouri'nin görkemli mesajının ardından Türkiye ile ABD ilişkileri, Başkan Truman'ın Sovyet tehdidi altında olan ülkelere mali ve askeri yardım planını içeren Truman Doktriniyle pekiştirildi ve çok geçmeden bu doktrini Marshall yardımları takip etti. 12 Mart 1947'de Truman, Kongre'ye sunduğu mesajla Soğuk savaş'ı açıkça ilan etmişti. Truman mesajında, 1948'e kadar Kongre'nin Yunanistan ve Türkiye'ye 400 milyon Dolarlık ödenek ayırmasını ve devletlerin isteğine bağlı olarak her iki ülkeye de sivil ve askeri personel gönderme isteğini ifade eder. Bununla birlikte seçilecek Türk ve Yunan personelin de ABD'de yetiştirilmesini sağlamak üzere yetki verilmesini ister. Böylelikle Truman doktriniyle beraber Birleşmiş Milletler ikinci plana itiliyordu. Bundan sonra ABD'nin kendi sorumluluk alanına aldığı *hür* ülkelerin korunması görevi için yeni uluslararası örgütler kurulacaktı. Bu kuruluşlar Marshall Planı ve onun aracı olan Avrupa Ekonomik İşbirliği Komitesi (OECE) ve Kuzey Atlantik Paktı (NATO) olarak ortaya çıktı. 5 Haziran 1947' de ise ABD Dışişleri Bakanı George Marshall'ın Avrupa'nın kalkınmasının ABD'nin çıkarları açısından önemli olduğunu savunan konuşmasıyla gündeme gelen Marshall Planı, Truman doktrininin ekonomik tarafını teşkil etmekteydi.⁶

Bu yardım paketleri ve beraberinde getirdiği koşullarla, Amerikan kültürünün Türkiye'ye giriş yolları açılacak ve Amerikan yaşam tarzı gündelik hayata damgasını vuracaktır. Marshall yardımları kapsamında süt tozları, sonradan -vita⁷- denilecek olan sarı yemeklik yağlar

---

için Dolmabahçe rıhtımından Taksim'e ve Beyoğlu'na giden yollardaki kötü görüntüler yok edilmiştir. Abanoz Sokağı'ndaki genelevler dıştan ve içten badana edilmiş, kızlar özel olarak giydirilmiş, polis yerli müşterileri sokaktan uzak tutmak için çeşitli önlemler almıştır. Sulukule'de de Missouri personelini eğlendirmek amacıyla kadınlar oryantal oynamıştır (Altan Öymen, Bir Dönem Bir Çocuk, Doğan Kitap, İstanbul 2003, s.513-514; Cumhuriyet'in 75 Yılı (1923-1998), YKY, İstanbul 1999, s.294).

⁴ Çağrı Erhan, "ABD ve NATO'yla ilişkiler", Türk Dış Politikası, Ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s.524-525.

⁵ Cumhuriyet, 6 Nisan 1946.

⁶ İlhan Tekeli- Selim İlkin, "İkinci Dünya Savaşı Sırasında Hazırlanan 'Savaş Sonrası Kalkınma Programları'", Cumhuriyet'in Harcı, Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 368,369.

⁷ Bir zeytin ülkesi olan Türkiye'de Vita yemeklik yağlarının yaygınlaşması için zeytinyağının arka plana atılması gerekiyordu. Dünyanın en büyük mısır üreticisi olduğu

Türkiye'ye bu dönemde girmeye başlamıştır.⁸ Vehbi Koç gibi girişimcilerin Amerikan firmalarının ticarî temsilciliklerini almasıyla, buzdolabından otomobile kadar Amerikan malları ülkeye serbestçe giriş yapmaya başlayacaktır. Amerikan filmlerinin izlendiği, çocuklar tarafından Amerikan çizgi romanlarının okunduğu bu dönemde tüm dünyayı etkisi altına alan “Amerikan hayat tarzı” Türkiye'yi de etkisi altına almıştır.⁹ Amerikan tarzı yaşam bakımından Adana'nın özel bir önemi vardır; çünkü bu dönemde basın, sinema, moda ve kültür yoluyla Türkiye'de yaygınlaşan Amerikan etkisi Adana'da doğrudan temasla kendisini göstermekteydi. Bu teması sağlayan ise İncirlik Hava Üssü'ydü. İncirlik Hava Üssü'nde çalışan Amerikalı personelin Adana'daki varlığı şehir halkının bu farklı kültürle doğrudan ilişki kurmasına vesile olmuştu.

2. İncirlik Hava Üssü'nün Açılması

1943-1945 yılları arasında ABD, Adana'da gizli bir istihbarat istasyonu kurmuştu. II. Dünya Savaşı'nın ortalarında kurulan bu istasyon aracılığıyla ABD'li askerler, Türkiye ve Adana'nın Ortadoğu açısından jeopolitik ve askeri önemini daha yakından tecrübe etmişlerdi. Bu tecrübe, daha sonra Türkiye'de kurulması planlanan Amerikan hava üslerinin birinin de Adana'da olmasını kaçınılmaz kılmıştı.¹⁰ ABD'nin bu planı Türkiye'nin 1951'de NATO'ya kabul edilmesinin ardından hayata geçirecekti zira Türkiye, ABD için oldukça önemliydi. Türkiye'nin ABD nezdindeki önemi, SSCB'nin çevresinde yer alan en güçlü anti-komünist ülke olması ve Sovyet saldırısına direnecek güçte bir orduya

---

bu dönemde ABD, elindeki birikmiş mısırları eritmek için mısırozü yağı ihracatına başlar. Marshall yardım programındaki koşullardan biri Türkiye'nin ABD'den mısırozü yağı almasıydı. Buna koşut olarak Türkiye'de ilk margarin fabrikası kurulur ve yüzbinlerce zeytin ağacı da yerinden sökülür. Zeytinyağının fazla ısınması durumunda kansere yol açtığına ilişkin yalan haberler yayılır. İsmarlama bir türküyü de halkın zeytinyağından soğuması sağlanır. Bursa yöresine ait “zeytinyağlı yiyemem aman basmada fistan giyemem aman” adlı türkü söz konusu amaca hizmet etmek üzere yazılır ve ülkenin en popüler türküsü yapılır (Arif Nacaroğlu, “Zeytinyağlı Yiyemem”, Evrensel, 7 Mayıs 2015).

⁸ Mehmet Ö. Alkan, “Soğuk Savaş'ın Toplumsal, Kültürel ve Günlük Hayatı İnşa Edilirken...”, Türkiye'nin 1950'li Yılları, Haz. Mete Kaan Kaynar, İletişim Yay, İstanbul 2015, s. 593. Vita'nın Türkiye piyasalarına girmesiyle reklamları da gazetelerde boy göstermeye başlamıştır. Adana yerel basınındaki bir Vita reklamında şu ifadeler yer almıştır; “mesuttur... çünkü kocasının güzel yemekleri sevdiğini biliyor! Ve gene biliyor ki, güzel yemekler pişirebilmek için Vita'ya güvenebilir: imalinde kullanılan saf yağlar sayesinde, bu iyi mamul ile her şey fevkalade lezzetli olur ve kolay hazmedilir. Ve nihayet biliyor ki, Vita çok hesaplıdır ve onu muntazaman kullandığı takdirde hiss olunur bir tasarruf temin edebilir” (Demokrat, 25 Ocak 1956). Oysa zamanla bu tür yağların insan sağlığı açısından zararı ortaya çıkarılmıştır.

⁹ Erhan, “ABD ve NATO'yla İlişkiler”, s.537.

¹⁰ Robert Cossabom, Gary Leiser, “Adana Station 1943-1945: Preludetothe PostwarAmericanMilitary Presence in Turkey”, Middle Eastern Studies, XXXIV/1 (January 1998), s. 73-86.

sahip olmasından ileri gelmekteydi.¹¹ Bu doğrultuda ABD, Türkiye’de bazı şehirlerde üsler ve tesisler kurmaya başlamıştı. Adana Üssü bunlardan biriydi ve ABD’nin üs planının en önemli ayağını oluşturuyordu.¹² Nitekim ABD’nin 1943’de gündeme getirdiği İncirlik Hava Üssü planı 1952’de hayata geçirilmiştir.

1951’de inşaatına başlanan İncirlik Hava Üssü’nün önce inşaat sürecinde ardından tamamlanıp aktif hale gelmesiyle ABD’li personeller aileleriyle birlikte Adana’ya yerleşmeye başlamıştır. Dolayısıyla Adana halkının ABD’lilerle ilk yakın temasları, 1951’de İncirlik Hava Üssü inşaatıyla başlamıştır. Bu süreçte toplu olarak Şehir Oteli’nde kalan ABD’liler inşaatın bitmesiyle Adana’ya yerleşmeye başlamış,¹³ çoğunlukla şehrin en lüks semti sayılan İstasyon Caddesi civarına yerleşmişlerdir.¹⁴

1952’de İncirlik Hava Üssü inşaatını görmek ve iniş-çıkışa müsait yerleri hava seferlerine açmak üzere aralarında Birleşmiş Milletler Hava Kuvvetleri İstihkâm Şube Müdürü olan Amerikalı General Pick’in de bulunduğu bir grup Adana’ya gelmiş, kurban kesimi töreni eşliğinde İncirlik Hava Üssü, hava seferlerine açılmıştır.¹⁵ 20 Şubat 1955’te Libya Hava Üssü’nde bulunan personelin İncirlik’e transfer edilmesiyle birlikte bu havaalanı resmî olarak *Adana Hava Üssü*, 28 Şubat 1958’de ise *İncirlik Hava Üssü*¹⁶ adını almıştır. 1955’te Adana Hava Üssü’nde 199, bir sene sonra ise 361 askeri personel bulunmaktaydı.¹⁷ Bu askeri personelin fiziksel özelliği ve giyim kuşamıyla Adana sokaklarındaki görünürlüğü şöyle tasvir edilmiştir:

¹¹ Selin M. Bölme, İncirlik Üssü, ABD’nin Üs Politikası ve Türkiye, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s.193.

¹² ABD’nin bu dönemde Türkiye’de kurduğu diğer üs ve tesisler Afyon, Ankara, Balıkesir, Bandırma, Diyarbakır, Eskişehir, İskenderun, İstanbul, İzmir, Kayseri, Kocaeli, Malatya, Merzifon, Samsun, Sinop ve Trabzon’da bulunmaktaydı. 1952 yılı sona erdiğinde ABD, Türkiye’deki üs programını büyük ölçüde tamamlamıştı. Bu şehirlerde yeni tesisler kurulmuş, var olanlar iyileştirilmiş, istihbarat toplama cihazları yerleştirilmiş, yakıt ve mühimmat depoları inşa edilmiştir (Bölme, İncirlik Üssü, s. 205).

¹³ Vatandaş, 18 Nisan 1951.

¹⁴ Mahmut Aydın Elbeyoğlu, “Kırlı Sokaklar” başlıklı köşe yazısında İstasyon Caddesi’ni şöyle betimlemiştir: “İstasyona inip de sağlı sollu apartmanlar, cennet gibi bahçelerin içlerine gizlenmiş köşkler, çeşitli renk ve tipte lüks taksilerin dolup taşıdığı geniş asfalt caddelerini, geçip geldiğiniz zaman kendinizi kelimenin şumullü manası ile medeni bir şehre gelmiş hissedersiniz” (Mahmut Aydın Elbeyoğlu, “Kırlı Sokaklar”, Vatandaş, 22 Nisan 1951).

¹⁵ Yeni Adana, 26 Ocak 1952.

¹⁶ Osman Atalay Akman, İncirlik Üssünün Kullanımı ve Türk-Amerikan Stratejik Ortaklığındaki Rolü, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ekim 2007, s.39.

¹⁷ Bölme, İncirlik Üssü, s.205-207.

Kuzey yönünden gelen bir araç, caddeyi boydan boya aydınlatıyor. Pavyonun önüne gelince duruyor. Gri renkli askeri bir pikap.Yan tarafında, ‘U.S. AIR FORCE’ yazılı. Pikaptan Amerikalılar iniyor. Tümü havacı. Uzunboylu, atletik yapılı. Üzerlerinde montgomeryler, bacaklarında paçaları dışa kıvrılmış kot pantolonlar. Kimisi sallanıyor, kimisi ayakta duramayacak kadar sarhoş. Birbirlerine tutunuyorlar, yaslanıyorlar. Yüksek sesle bağıra çağıra İngilizce konuşuyorlar. Kahkahaları tüm caddeyi dolduruyor ve bir süre sonra pavyona giriyorlar.¹⁸

3. ABD’lilerin Gündelik Hayata Etkileri

ABD, soğuk savaş sonrasında bir taraftan Amerikan yaşam tarzını ihraç ederken bir taraftan da bu ihracın “ürünlerini” Türkiye piyasasına sokmaya başlamıştı. Bu piyasanın “müşterilerinin” başında kadınlar yer alıyordu. Bu dönemde yapılan reklâmlar çoğunlukla kadınlara hitap etmekte ve “kadınlara müjde”¹⁹ sloganıyla sunulmaktaydı. Cangül Örnek, 1950’li yıllarda Türkiye’deki Amerikan ürünleri ve bunların kullanımını şöyle ifade etmektedir:

Böylece mutfaklarda kullanılan beyaz eşyalar başta olmak üzere dayanıklı tüketim malları kadın imajının tamamlayıcısı oldu. Bu ürünler, Türkiye’de halkın satın alma gücü düşünüldüğünde henüz büyük bir kesim için satın alınabilir olmaktan uzaktı. Ancak bu durum ileriki yıllarda değişmeye başladı. Amerikan buzdolabı alamayan genç kadınlar için daha ucuz ABD mallarının adresi, kentlerde kurulan ABD pazarlarıydı. 1950’lerde ABD’li personelin beraberinde Türkiye’ye getirdiği eşyalarla kurulan Amerikan pazarlarının cazibesi gün geçtikçe artmaktaydı. Bu pazarlarda bulunan küçük aletler, makyaj malzemeleri, ikinci el çamaşırlar, naylon çoraplar kapış kapış satılmaktaydı.²⁰

ABD’li personelin Adana’ya getirdiği eşyalar da bu dönemde şehir halkı için bir kazanç kapısına dönüşmüştür. Bir yandan Amerikan pazarları kurulurken bir yandan da eski Amerikan eşyası satan satıcılar türemeye başlamıştır. *Boşboşçu* denilen bu satıcılar, çeşitli yollarla İncirlik’ten çıkardıkları radyo, teyp gibi ürünleri tablalarında satıyorlardı. Nadirlerin aktardığına göre Amerikalı askerlerin dışarı çıkardığı viski, sigara, sakız, kullanılmamış ya da az kullanılmış eşyalar *Amerikan Pazarı* adı altında kurulan dükkânlarda satılmaya başlanmıştı.²¹ Amerikan askerlerine uygulanan gümrük muafiyeti, ülkelerinden çok sayıda eşyayı yanlarında getirebilmelerini sağlamıştı. Askerlerin getirdiği ikinci el

¹⁸ Zeki Yücel, Kırk Eylül Düşleri, Karahan Kitabevi, Adana 2013, s.119.

¹⁹ Vatandaş, 29 Mart 1951.

²⁰ Örnek, Türkiye’nin Soğuk Savaş Dönemi Düşünce Hayatı, s.98-99.

²¹ Can Nadir Nadirler, Anılarda Adana, Ulusoy Matbaacılık, 2008, s.155.

malların gereğinden fazla rağbet görmesi bu malların fahiş fiyatlarla satılmasına yol açıyordu.²² Zaman zaman kaçak mal satılıyor diye bu pazarlara baskınlar yapılmış; ancak yine de bunu önlemek mümkün olmamıştır. Aynı sürecin tanığı Habora, bu dükkânlardan *Reveree* marka bir teyp ile 2,5 Liraya naylon bir gömlek aldığını ve o yıllarda Amerikan mallarının Adana piyasasını kapladığını belirtmiştir.²³ Zira bu dönem giyim kuşamda naylon kullanımı yaygınlaşmıştı ve bir Amerikan tarzı giyim kuşam modeli olarak cazibe kazanmıştı. Kadınlar daha çok naylon çoraplara rağbet gösterirken erkeklerin ilgisini ise gömlekler çekmekteydi.²⁴ Amerikan mallarının Adana piyasasındaki yeri açısından Sakıp Sabancı'nın anılarında anlattıkları da önemli bir örnek teşkil etmektedir. Sabancı, Amerikalıların eşyalarıyla ilgili olarak şunları söylemiştir:

*Amerikalı askerler geldi. Onların Adana'ya gelmesi şehrin hayatını değiştirdi. Amerikalı askerler, askeri satış mağazaları PX'lerden kaçak çıkardıkları yiyecek, içecek maddelerini, giyim eşyalarını, buzdolaplarını, kullanılmış arabaları sattıyordu.*²⁵

Amerikan mallarının Adana gündelik hayatında yer almasının bir başka yolu; çalıntı malların pazara sunulmasından geçiyordu. Örneğin genelde Sular idaresinde konaklayan Amerikalıların evine hırsızlık yapmak üzere girenlerden Habora, bir şişe viski ve Seven Up gazoz çaldığını ifade etmiştir.²⁶ Ömer Erdiñç'in aktardıkları da bu gayri resmi pazarın halk nezdinde nasıl meşrulaştırıldığını örneklemesi bakımından önemlidir:

*Amerikalıların çöpe atmaya düşündüğü eşyalar Amerikan pazarında satılırdı. İlk Blue Jean onlarla geldi. Pantolondan iç çamaşırına kadar satarlardı. Aslında satmaları yasaktı ama biz onlara bunu da öğrettik.*²⁷

ABD'li personeller, Adana'daki emlak piyasasını da canlandırmış, ev kiralari artmaya başlamıştır. Hal böyle olunca mesele Amerikan elçiliğine

²² Alkan, "Soğuk Savaş'ın Toplumsal...", s.596.

²³ Bülent Habora, Benim Başkentim Adana, Heyamola Yayınları, 2009, s.108.

²⁴ Yalnızca İngiliz Kraliçelerinin giyebildiği ipek çorapların muadili olarak ortaya çıktığı belirtilen, bütün kadınların giyebileceği naylon çoraplar bu dönemde icat edilmiştir. Önce üst sonra da orta sınıfın kullandığı naylon çorabın üretim maliyeti bütün gelir gruplarına satılabilmesini sağlıyordu. Naylon gömleklerin ise ucuz ve ütü gerektirmiyor olması erkekler arasında yaygınlaşmasını sağlamıştır (Alkan, "Soğuk Savaş'ın Toplumsal...", s. 600).

²⁵ Sakıp Sabancı, İşte Hayatım, Aksoy Matbaacılık, İstanbul 1985, s.47.

²⁶ Habora, Benim Başkentim Adana, s.107.

²⁷ Ömer Erdiñç, Eczacı, 2 Şubat 2016 tarihli mülakattan.

kadar uzanmıştır. Adana’da yaşayan bir doktor, Amerikan elçiliğine bir mektup göndererek; *Adana’daki Amerikan kolonisinin ev kiralarını haddinden fazla yükselttiğini ve bundan orta tabakanın müteessir olduğunu belirterek çözüm bulunmasını istemiştir.*²⁸İncirlik askeri personelinin bir yıllık kiralarını peşin ödeyecek kadar nakde sahip olmaları, ev kiralarında artışa neden olunca bu durum ev sahiplerinin cari fiyatların üzerinde bir kazanç elde etmelerine yol açmıştır.

Gelen Amerikalılar şehirde ikamet etmeye başladılar. Ev kiraları misli misline arttı. Bazen birkaç yıllık kirayı peşin ödiyorlar, ev sahipleri aldıkları kira ile evin üstünü bir kat daha çıkıyor veya Amerikalının istediği şekilde evi revize ediyorlardı...

ABD’li personelin mevcudiyeti temizlikçilik, hizmetçilik, bakıcılık gibi işler yapan kadınlar için de yeni bir gelir kaynağı ortaya çıkarmıştı. Ev içi hizmetlerde çalışan bu kadınlar, kendilerine verilen Amerikan mallarını satarak ya da kullanarak Amerikan yaşam tarzının Adana gündelik hayatında yayılmasında katalizör görevi görmüşlerdir.²⁹

ABD’lilerin kullandıkları malların yanı sıra, eğlence ve oyun anlayışları da şehre yerleşmeye başlamıştır. Bu yıllarda Adana sokaklarında Amerika’ya has bir oyun olan hula-hoop çevirme gösterileri düzenleniyordu. Hemen her yaştan insanın oynadığı bu oyun Adana sokaklarında meraklı izleyicilerin bakışları eşliğinde gerçekleştiriliyordu. Hula-hoop bulamayanlar kendi imkânlarıyla oluşturdukları bir demir çemberle Abidinpaşa, Çakmak ve Belediye caddelerinde gösteri yapıyorlardı.³⁰Bu oyunun Adana’da yayılması hem çağın *bir sürat ve canlılık çağı* olmasıyla hem de hula-hoop’la çiftetellinin benzerliğiyle açıklanmıştır: *İşittik ki hula-hoop Adana sokaklarına da dökülmüş. Çiftetelliyi biz Adanalılar iyi oynarız. Ne farkı var bu çember dansının çiftetelliden. Üstelik göbek de eritiyormuş.*³¹Hula-hoop çevirmenin yerel dansa yakınlığının ve faydasının vurgulanması, oyunun ne denli hızlı bir süreçte sevilip benimsendiğinin bir emaresidir. Fakat Amerikalılara has bir oyun tarzının şehrin sokaklarında görülmeye başlamasından rahatsızlık duyanlar da olmuş ve bu oyun; *kadın vücudunu isteri raşeleri içinde titreten kaba hareketleri bulunan bir dans* olarak değerlendirilmiştir:

Afrika’nın en iptidai kavimlerinin tamtamlı raksları ile irtibatlı olmadığını kimse iddia edemez. Monoton ve ancak birkaç belirli

²⁸ Cumhuriyet, 1 Ekim 1958.

²⁹ Nadirler, Anılarda Adana, s.155.

³⁰ Yeni Adana, 27 Aralık 1958.

³¹ Türk Sözü, 28 Aralık 1958.

*hareket ve sözü ifade eden bu kabil oyunların maksat ve gayesi, asla beddi ve yükseltici sanat duygusu ile ilgili değildir.*³²

Geleneksel değerlerden uzaklaşma kaygısı taşıyan bu tutum, hula-hoop üzerinden esasen Amerikan kültür ve değerlerinin yerleşmesine karşı gelişen bir tavrın tezahürüdür. Entelektüellerin gündelik yaşamı anlamlı bir bütünlüğe dönüştürme arzusunu yansıtan bu tür eleştiriler hula-hoop çevirme oyununun yaygınlaşmasını engelleyememiştir. Zira gündelik yaşamın heterojen, dağınık ve denetlenemez bir yapısı vardır. Bu nedenle kısa sürede Amerikan tarzı yaşamın ayrıntıları Adana’da gündelik hayatın içine yerleşmiştir. Örneğin Amerikan erkeklerinin çocuklarını göğüslerinde taşıması (kanguru kullanmaları) başlangıçta şehir halkı tarafından yadırganmış ve ayıplanmış; ancak zamanla bu usul Adana’da da görülmeye başlanmıştır.³³

ABD’li personelin Adana eğlence hayatındaki etkilerine dair önemli bir anekdot örnek olarak verilebilir:

*1955 yılından sonra Adana pavyonları önem kazanmaya başlamıştır. İncirlik Havaalanı çalışmaya başlayınca, oradaki Amerikalılar, Adana’daki eğlence ve sosyal yaşamında yerlerini aldılar. Adana pavyonları kaliteli müzik, sanatsal programlar ve kadrolarla Adana eğlence hayatında uzun yıllar görevlerini ya da misyonlarını tamamlamışlardır (...) Adana’nın zengin kesimi, İncirlik’teki üst kademe askerler gelirler, bol para bırakırlardı. Amerikalı müşteriler yanlarında eşleri veya Amerikalı ve Türk Hanım arkadaşları ile geldikleri pavyonlarda, olağanüstü geceler yaşanır, kaliteli müzik açısından, caz müziği ile birlikte o yılların rock’n roll twist, slow gibi danslarıyla sabahlara kadar süren geceler yaşanırdı.*³⁴

1950’ler Türkiye’inde Amerikan mallarına ve yaşam tarzına duyulan ilgi, yaşanan bu temas nedeniyle belki de en çok Adana’da karşılığını bulmuş; ABD menşei firmaların ürünleri, özellikle Amerikan pazarları aracılığıyla Adana’da gündelik hayatın vazgeçilmez bir parçası haline gelmiştir. Şehrin sosyo-ekonomik yapısından eğlence dünyasına kadar bariz etkileri olan ABD’liler Adanalılar açısından bir yandan ekonomik kazanç kapısı olarak görülürken bir yandan da yaşam tarzları nedeniyle şehirdeki huzursuzluğun sorumlusu sayılacak ve çeşitli tepkilere maruz kalacaklardır.

³² Hasan F. Keskin, “Hula-Hoop Salgını Münasebetiyle”, Vatandaş, 20 Aralık 1958.

³³ Bekir Uysak, Türk Ocakları Üyesi, 3 Şubat 2016 tarihli mülakattan.

³⁴ Meral Sayın, Portakal Çiçeği Kokan Şehir, Alev Dikici Basım, Adana (?), s.130.

4. Gündelik Hayatta ABD'lilere İlişkin Kanâât ve Tartışmalar

Amerikalılar, Adana'da düzenledikleri yarışmalar, film gösterimleri, dernek faaliyetleri gibi çeşitli etkinliklerle Amerikan sempatisi kazandırmaya yönelik propaganda faaliyetleri gerçekleştirmişlerdi. Yine de bu faaliyetler onların şehirdeki varlığına ilişkin genel bir memnuniyetsizlik havasının oluşmasının önüne geçememişti. Halkın yerel kültürüne oldukça yabancı olan Amerikalıların şehirde yarattığı etkiye dair en temel şikâyet gece hayatına ilişkindi. İncirlik Hava Üssü personelinin barlarda kavga çıkarması ve gece yarısından sonra sokaklarda nara atarak rahatsızlık yaratması defalarca şikâyet konusu olmuştur. Polisin ya da bekçinin uyarılarını dikkate almayan Amerikalıların bu tutum ve davranışları Adanalıların da tepkisine yol açmıştır.³⁵

Dönemin tanığı Nadirler, ABD'lilerin gelişiyile şehirde meydana gelen değişimi ve toplumsal düzene aykırı hareketlerini şu şekilde dile getirmiştir:

Gece hayatı alabildiğine renklendi. Barlar Amerikalılarla daha bir canlılık kazanıyor, bol para harcıyorlardı. Hal böyle olmakla beraber içki içip sarhoş olan Amerikalıların büyük bir kısmı rezalet çıkarmaya başladılar. Barlarda sarhoş Amerikalıların kavgaları, dövüşleri eksik olmuyordu. Bu insanlar Türkiye'de Amerikalıları temsil ediyor, Adanalı bunlara bakıp Amerikan halkı hakkında olumsuz kanaat sahibi oluyordu.³⁶

Nadirler'in bu ifadelerini destekleyen birçok haber ve köşe yazısını, dönemin Adana yerel basın kaynaklarında görebilmek mümkündür. Söz konusu yazılarda şehrin asayişini bozan ve genel kurallara uymayan ABD'lilerden duyulan rahatsızlık sıklıkla dile getirilmiştir. Bu yargıdan dolayı olacak ki Adana'da ABD'lileri sevmeyen azımsanmayacak bir kesim oluşmuştur. Hatta bu durum zaman zaman komik hadiseler de yol açmıştır. Bekir Uysak kendisiyle yapılan görüşmede ABD'lilere duyulan antipatinin bedelini bir Adanalının ödemesini şu şekilde ifade etmektedir: *Amerikalıları sevmezdik, taşlardık. Sarışın bir adam görmüşler, Amerikalı sandıkları için o zaman taşlamışlar. Meğer adamcağız Adana'dan biriymiş.³⁷*

ABD'lilerin toplumsal düzene aykırı hareketleri nedeniyle yaşanan ilginç hadiseler dönemin yerel ve ulusal basımına sık sık yansımıştır. Örneğin kendilerine gülündüğü gerekçesiyle iki sarhoş Amerikalı bir şoförü dövmeye kalkışmış ve etrafta bulunan halk olayı ayırmak yerine

³⁵ Türk Sözü, 18 Mayıs 1957.

³⁶ Nadirler, Anılarda Adana, s.155.

³⁷ Bekir Uysak, Şubat 2015 tarihli mülakattan.

Amerikalılara saldırmıştır.³⁸ Bir grup Amerikalı barda kavga çıkarmış, etrafa İngilizce küfürler savurarak kavgaya müdahale eden bekçiyi yaralamışlardır.³⁹ İki Amerikalı subay, Döşeme Mahallesi'ndeki caminin minaresine çıkararak komik hareketler yapmışlardır. O bölgede oturan halk, bu durumu protesto etmek için minareyi subayların üzerine kilitleyerek polis çağırılmışlardır.⁴⁰ Bir başka olayda ise, Öğretmenevi civarında oturan İncirlik personeli iki Amerikalının, evlerine getirdikleri bar kadınlarıyla fuhuş yaptıkları gerekçesiyle mahalle sakinleri tarafından ihbar edildikleri görülmektedir.⁴¹

Dönemin tanıklarıyla yapılan görüşmelerde de ABD'lilerin yaşam tarzına ilişkin memnuniyetsizlik ön plana çıkmıştır: “Amerikalılar’ın varlığı Adana halkını tedirgin ediyordu. Bir an önce ülkelerine geri dönmelerini isteyenler vardı. Topraklarımızda yaşamalarından rahatsız oluyorduk”,⁴² “Amerikalılar bizde kötü bir izlenim uyandırdılar. Fakir ailelerin kızları onlara özenmeye başladı. Millet bir tuhaf oldu”,⁴³ “Amerikalılar’a karşı bakış iyi değildi, Burada yargılanamıyorlardı. O yüzden kafalarına göre davranıyorlardı. Kadın ve kızlarımıza satışıp onları kandırıyorlardı.”⁴⁴

ABD'lilerin hemen hemen bütün olaylardan caydırıcı olmayan basit cezalarla kurtulmaları örneği verilen hadiselerin yaşanmasının önüne geçilmesine bir engel oluşturmuştur. Bu basit cezalardan biri bir süre Amerikalıların toplu halde gezmelerinin yasaklanmasıyla ilgiliydi.⁴⁵ Bir başka ceza örneği ise, ABD'li personelin resmi sıfatıyla barlara girmelerinin yasaklanmasıydı.⁴⁶ Bu tür yasaklar da bir şekilde deliniyor, polis ve bekçi uyarıları da dikkate alınmıyordu. ABD'lilerin bu “vurdumduymaz” tavırlarının onlara tanınan ayrıcalıklı muameleyle ilintili olduğunu söylemek mümkündür. Missouri gemisinin gelmesi hasebiyle yapılan hazırlıklardan da hatırlanacağı üzere yalnızca Adana'da değil Türkiye genelinde tanınan bu ayrıcalıklı muamele, ABD'lilerin gündelik yaşamdaki tavırlarına yansımıştır. Halkın bu meseleye yönelik şikâyetlerinin temelinde de hukuksal ve toplumsal kurallar karşısında ABD'lilere uygulanan çifte standart yatmaktadır. *Bugün* gazetesinde söz konusu durum şu şekilde aktarılmıştır:

---

³⁸ Vatandaş, 15 Temmuz 1957.

³⁹ Cumhuriyet, 31 Mayıs 1958.

⁴⁰ Cumhuriyet, 11 Kasım 1959.

⁴¹ Vatandaş, 8 Temmuz 1957.

⁴² Yıldır Manisalı, Avukat, 8 Eylül 2017 tarihli mülakattan.

⁴³ Mustafa Kaya, Emekli öğretmen, 8 Eylül 2017 tarihli mülakattan.

⁴⁴ Yılmaz Çete, Emekli Polis, 10 Eylül 2017 tarihli mülakattan.

⁴⁵ Türk Sözü, 31 Mayıs 1958.

⁴⁶ Cumhuriyet, 21 Ağustos 1957.

Bir halk kiraathanesinin karşısında, pencereleri açık bir odanın ortasında alenen sevişen çiftler görürsünüz. Bu ayıp ve hayâsız hareketin failleri şehrin yerlisi olsaydılar, ahlâk zabıtasının onları adliyyeye götürünceye kadar karakol karakol dolaştıracağına şüphe yoktu. Fakat bu evin sakinleri Amerikalıdır diye halkın şikâyetlerine rağmen kanuni işlem yapmamayı tercih ettik.⁴⁷

Kanunlar ve gelenekler karşısındaki ayrıcalıklı tavırları, Amerikalıların şehirde Adana halkından daha rahat davranmalarına neden olurken, halk arasında antipatik görülmelerine neden olmuştur. Amerikalılara gösterilen kanuni ayrıcalığın temelinde yatan etken ise ABD ile Türkiye arasında imzalanan NATO Kuvvetler Statüsü Sözleşmesine (Status of Forces Agreement-SOFA) dayanıyordu. Bu sözleşmeyle Türkiye, ABD'nin kendi topraklarında askeri tesisler ve üsler kurması ve askeri personel bulundurmasını kabul ettiği gibi bu personelin ekonomik ve yasal ayrıcalıklardan yararlanmasına da göz yumdu. Süreç içerisinde yapılan düzenlemeler ABD askeri personelinin Türk yetkililerinin izin ve denetimine tabi olmaksızın Türkiye'ye giriş-çıkış yapabilmelerine imkân sağlamıştı. İşte bu düzenleme Adana'da görülen çeşitli sorunların kaynağıydı. Zira ABD'li yetkililer zaten kendi lehlerine düzenlenmiş ve esnetilmiş kurallara dahi aldırıyor başına buyruk davranışlar sergiliyorlardı.⁴⁸ Sözleşmenin içerdiği bazı hükümlerin anlaşılabilir ve yoruma açık oluşu da Amerikan askeri personelinin Türkiye'de işlediği suçlar neticesinde birçok sorun yaşanmasına sebebiyet vermiştir.

ABD'liler ise Adana'daki bu antipatik imajlarını hukuksal ayrıcalıklarla değil kültür farkıyla açıklıyorlardı. *Yeni Adana* gazetesinde yapılan bir röportajda aradaki gerilimin nedenlerine ilişkin yapılan açıklama bu yöndedir:

Yeni Dünya ve Türkiye arasında örf ve adet bakımından çeşitli farklar vardır. Gerek eğlence mefhumu, gerekse insanların birbirlerine muamele ediş tarzları her iki kültürün insanlarını bir araya getirince büyük çatışmalar meydana getirmektedir. (...) Bu duruma ekonomik koşullardaki farklılıklar da eklenince ortaya çıkan rekabet ortamı ilişkilerin gerginleşmesine neden olmuştur.⁴⁹

Adana halkı bu "eşitsiz" rekabet ortamında ABD'liler karşısında kendilerini aşağılanmış hissetmekteydi. Onlara tanınan imtiyazlı tavrın halk arasında aşağılanma psikolojisine dönüşmesi dönemin ruhuyla ilişkiliydi. Bu konuda, İncirlik Hava Üssü'nü

⁴⁷ Kemal Göksel, "Amerikalı", Bugün, 10 Eylül 1953.

⁴⁸ Gencer Özcan, "Ellili Yıllarda Dış Politika", Türkiye'nin 1950'li Yılları, Haz. Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s.114.

⁴⁹ Yeni Adana, 11 Ağustos 1958.

gezmek üzere şehre gelen gazetecilere bir rehberin söyledikleri örnek oluşturmaktadır:

Adana'ya getirilen Amerikan paraşütçü kuvvetlerinin en büyük sıkıntısı su olmuştur. Fakat bu sıkıntı üç beş gün sürdü. Bu beş gün içinde Adana'dan İncirlik hava alanına borular döşemek suretiyle suyumuzu temin ettik, artık bir ihtiyacımız kalmadı.

İncirlik personelinin temel ihtiyaçları kısa sürede karşılanırken Adanalıların aynı muameleyi görmüyor olması bu kıyaslamaların yapılmasını ve aşığılanma duygusunu ortaya çıkarmıştır:

5 günde 13 kilometrelik yola boru döşeniyor, su akıtılıyor. Hâlbuki bizde öyle mi? Küçük saatte bir kanal açacağız diye 15 metrelik yolu tam 20 günde ikmal edemedik. Belediye kanalını iki ayda düzeltemedik.⁵⁰

Örneklerden de anlaşıldığı üzere Soğuk savaş yılları dünya politikasında Amerikan hâkimiyetinin başladığı ve Amerikan tarzı yaşamın Batı dışı toplumlara doğru da yayıldığı bir dönem olmuştur. Adana özelinde ise Amerikalılarla yaşanan doğrudan kesişme birçok çelişkili durumun ve duygunun birlikte yaşanmasına neden olmuştur. Bu çelişkiler toplumun değişik kesimlerinde farklı şekillerde hissedilmiştir.

DP dönemi Türkiye'nin ABD yanında safını belirlemesi bakımından Amerikan kültürünün de Türkiye sathına yayıldığı bir dönem olmuştur. Amerikan kültürünün baskın hale gelmesi Adana'da bir imaj kaygısını da beraberinde getirmiştir. İncirlik personeline Türk insanının ne kadar modern olduğunu kanıtlama çabaları çeşitli basın organlarına yansımıştır. Örneğin şehirde "karadon" giyenler rahatsızlık uyandırmış ve şiddetle eleştirilmiştir. Bu eleştirinin temel nedeni ise Adana'da gündelik hayatta yaygın olarak görülen ve daha çok Araplar tarafından giyilen şalvarın ABD'lilerin nezdinde oluşturacağı izlenimle ilgiliydi. *Karadon* olarak adlandırılan şalvarı giyen kişilerin fotoğraflarının çekilmesi ve bu fotoğrafların Amerika'ya kadar ulaşma ihtimali endişe yaratmıştır. Burada ABD'lilere karşı modern bir görüntü vermek saikiyle hareket edilmiş, geleneksel veya farklı etnik kültürlerin kıyafetlerine ilişkin basında ayrımcı ifadeler kullanılmıştır:

Daha kötü olan taraf, Adana'da misafir bulunan Amerikalıların bizden olmayan bu fesli, sarıklı, agelli, meşlahlı, entarili, beyaz

---

⁵⁰ Türk Sözü, 9 Ağustos 1958.

*donlu, siyah donlu insanların fotoğraflarını çekerek Amerika'ya göndermeleridir...*⁵¹

Köprübaşı, bu yıllarda amele pazarlarının kurulduğu yerlerden biriydi. Amele kalabalığının uygunsuz tavırlarının ele alındığı bir başka yazıda bu manzaranın fotoğrafını çeken Amerikalılara rezil olma kaygısı yine kendini göstermiştir.⁵² Şalvar giymek ya da amelelik yapmak gibi şehrin yerleşik gerçeklerine karşı gösterilen tepki gündelik hayatta Amerikalıların gözünden nasıl görüldüğünü önemseyen bir toplumun varlığını ifade etmektedir. Bu da Batı dışı toplumlarda yaşanan modernleşmenin içerikten ziyade şekle ve görünüme önem veren karakterini ortaya koymaktadır.

5. Sonuç Türkiye’de 1950’li yıllarda esmeye başlayan Amerikan rüzgârının en çok hissedildiği şehirlerden biri Adana olmuştur. İncirlik Hava Üssü’nün kurulmasıyla birlikte şehre yerleşen ABD’li personelin Adana halkıyla yakın teması, 1950’li yıllarda şehrin gündelik hayatını önemli ölçüde etkilemiş ve birçok tartışmayı beraberinde getirmiştir.

ABD’li personelin ülkesinden getirdiği çeşitli kılık-kıyafet, içki ve gıda ürünleri Adana halkının ilgisini çekmeye başlamış “Boşboşçu” denilen seyyar satıcılarda ve Amerikan pazarında satılan bu ürünlere yoğun talep gösterilmiştir. Bu yoğun talebin nedenleri arasında, her yerde ABD güzellemesinin yapıldığı bir dönemde ABD mallarını kullanmanın bir ayrıcalık ve statü göstergesi sayılması yer almaktaydı. Bu güzelleme, şehirde bir imaj kaygısını da beraberinde getirmiş, kendini ABD’lilere daha “medeni” gösterme çabası taşıyanlar olmuştur.

Ev sahiplerine ödenen peşin kiralar, barlara bırakılan bol miktarda paralar ABD’lilere yönelik ilk “pozitif” izlenimken onların zamanla özellikle içki içip insanları rahatsız etme alışkanlıkları Adana halkını tedirgin etmeye başlamıştır. Bu konuda şikâyet ve sitemler sıkça yerel basına yansımış ancak kanunlardaki boşluk nedeniyle ve Batı Bloğu’nun baskın ülkesi olmanın vermiş olduğu rahatlıkla keyfi davranışlar devam etmiştir. İki ülke arasındaki kültürel farklılığa ABD’nin vatandaşı olma “ayrıcalığı” ile hareket eden personellerin tavrı eklenince ortaya gergin bir tablo çıkmıştır.

KAYNAKÇA

Bugün Gazetesi

Cumhuriyet Gazetesi

Demokrat Gazetesi

⁵¹ Yeni Adana, 20 Ağustos 1951.

⁵² Ragıp Batumlu, “Köprübaşının Hali”, Bugün, 24 Mayıs 1957.

Evrensel Gazetesi

Türk Sözü Gazetesi

Vatandaş Gazetesi

Yeni Adana Gazetesi

Altan Öymen, Bir Dönem Bir Çocuk, Doğan Kitap, İstanbul 2003.

Arif Nacaroğlu, “Zeytinyağlı Yiyemem”, Evrensel, 7 Mayıs 2015.

Bekir Uysak, Türk Ocakları Üyesi, 3 Şubat 2016 tarihli mülakattan.

Can Nadir Nadirler, Anılarda Adana, Ulusoy Matbaacılık, 2008.

Cumhuriyet’in 75 Yılı (1923-1953), YKY, İstanbul 1999.

Çağrı Erhan, “ABD ve NATO’yla İlişkiler”, Türk Dış Politikası, Ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.

Eminalp Malkoç, “Türk Basınında Truman Doktrini ve Türkiye’ye Amerikan Yardımları”, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, V/9 (2006).

Gencer Özcan, “Ellili Yıllarda Dış Politika”, Türkiye’nin 1950’li Yılları, Haz. Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

Hasan F. Keskin, “Hula-Hoop Salgını Münasebetiyle”, Vatandaş, 20 Aralık 1958.

İlhan Tekeli- Selim İlkin, “İkinci Dünya Savaşı Sırasında Hazırlanan ‘Savaş Sonrası Kalkınma Programları’”, Cumhuriyet’in Harcı, Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.

İlter Turan-Dilek Barlas, “Batı İttifakına Üye Olmanın Türk Dış Politikası Üzerindeki Etkileri”, Türk Dış Politikasının Analizi, der. Faruk Sönmezoğlu, İstanbul 2004.

Kemal Göksel, “Amerikalı”, Bugün, 10 Eylül 1953.

Mahmut Aydın Elbeyioğlu, “Kirli Sokaklar”, Vatandaş, 22 Nisan 1951.

Mehmet Ö. Alkan, “Soğuk Savaş’ın Toplumsal, Kültürel ve Günlük Hayatı İnşa Edilirken...”, Türkiye’nin 1950’li Yılları, Haz. Mete Kaan Kaynar, İletişim Yay, İstanbul 2015.

Meral Sayın, Portakal Çiçeği Kokan Şehir, Alev Dikici Basım, Adana (?).

Mustafa Kaya, Emekli öğretmen, 8 Eylül 2017 tarihli mülakattan.

Osman Atalay Akman, İncirlik Üssünün Kullanımı ve Türk-Amerikan Stratejik Ortaklığındaki Rolü, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ekim 2007.

Ömer Erdiñç, Eczacı, 2 Şubat 2016 tarihli mülakattan.

Robert Cossabom, Gary Leiser, “Adana Station 1943-1945: Prelude to the Post-war American Military Presence in Turkey”, Middle Eastern Studies, XXXIV/1 (January 1998), s. 73-86.

Sakıp Sabancı, İşte Hayatım, Aksoy Matbaacılık, İstanbul 1985.

Selin M. Bölme, İncirlik Üssü, ABD'nin Üs Politikası ve Türkiye, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.

Tolga Tören, “Yeniden Yapılanan Dünya Ekonomisinde Marshall Planı ve Türkiye Uygulaması”, Türkiye’de Kapitalizmin Gelişimi, Dipnot Yayınları, Ankara 2006.

Yıldır Manisalı, Avukat, 8 Eylül 2017 tarihli mülakattan.

Yılmaz Çete, Emekli Polis, 10 Eylül 2017 tarihli mülakattan.

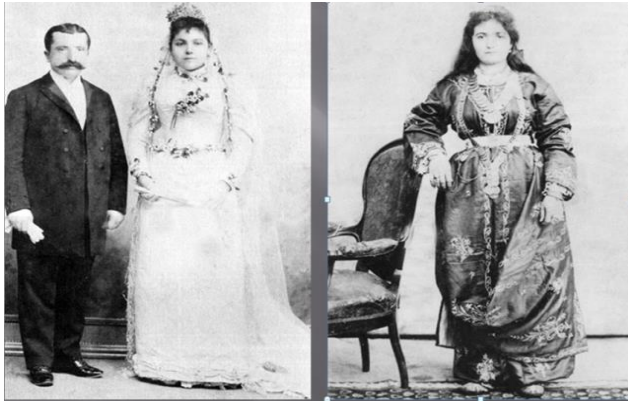
Zeki Yücel, Kırk Eylül Düşleri, Karahan Kitabevi, Adana 2013.

OSMANLI TOPLUMUNDA ERMENİ KADININA DAİR BİRKAÇ NOT

Tuba ÇINAR*

ERMENİ AİLESİNDE KADIN

Ataerkil yapıya sahip olan Ermeni ailelerinin bazı gelenekleri ve kadınlara olan yaklaşımları Türk aileleri ile benzerlikler göstermektedir. Ermenilerde ailenin erkekleri ailenin onurunu korumakla yükümlüydüler. Bu yükümlülük ailedeki kadınların davranışlarından sorumlu olmayı gerektiriyordu. Ermenilerde bir kızın erkeklerle gezip eğlenmesi, flört etmesi, toplum içinde rahat davranması hoş karşılanmazdı. Kızlar genellikle 11-12 yaşından itibaren erkek çocuklarla birlikte oyun oynatılmazdı. Ermeni bir kızın hayatındaki en önemli olay evlilikti. Evlenilecek kızda uysallık, alçakgönüllülük, çalışkanlık, namus aranan özellikler arasında iken, güzel ve eğitilmiş olmasına gerek görülmezdi. Eğitim görmüş bir kadının evin düzenini bozacağı endişesinden kızların okula gönderilmesi tercih edilmezdi. Okuma-yazma bilen bir kızın bu bilgisini aşk mektubu yazarak kullanmasından korkan bir aile kızlarını okula göndermemiştir. Ermeniler arasında kızların bekâreti önemli olmakla beraber, kızların çok genç yaşta evlendirilmeleri, ailelerin kızlarını sıkı koruma altına almaları, genç erkek ve kızların birbirlerinden neredeyse tamamen ayrı tutulmaları nedeniyle evlenmeden önce bekâretini kaybetmiş kızlara pek rastlanmazdı¹.

* Dr. Öğretim Görevlisi, Çukurova Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü.

¹ Yumul, A. (1997). 19. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Ermeni Kadını. **Toplumsal Tarih**, 7(42), s. 15-16.

Ermenilere ait düğün kıyafetleri, İstanbul, 1893; Afyon, 1900, SAVE proje koleksiyonu.

Ermenilerde gelin ve damat adayının düğünden önce görüşmeleri söz konusu değildi. Evlilik anne-babanın uygun gördüğü kişiyle gerçekleştirilirdi. Evlilik için ilk adımlar atılarak damat adayının kız evine giderek kızı görmesi sağlanırdı. Ardından da söz ve nişan töreni anlamında bir evlilik antlaşması yapılırdı. Bu evlilik öncesi törende geline yüzük, bilezik veya küpe hediye edilirdi. Düğün tarihi aileler tarafından kararlaştırılır, oruç ve bayram günlerinde düğün yapılmazdı. Hediyelerin birçoğu damat tarafından verilirdi. Çeyizin verilmesi ve gösterilmesi ise kız tarafınca yapılırdı.

Ermenilerde çeyiz verme töreni, Van, 1900'lar, Mişel Pabucyan özel koleksiyonu

Ermeni kadını evlendikten sonra “*Vasporagan Kadını*”, “*Rıştuni Kadını*” gibi eşinin sülalesinin adıyla anılırdı². Evlenen çocuklara ayrı ev açılmaz, onlar kayınvalide ve kayınpederleri ile otururlardı. Ermeni gelini evlendikten sonra bir süre için sessizlik kuralına göre hareket etmek zorunda idi. Ermeniler arasında “*munç*” adı verilen bu dönemde gelin evdeki çocuklar dışında hiç kimse ile konuşamazdı. Kocasıyla ise sadece yalnız kaldıklarında konuşabilirdi. Evin diğer üyeleri ya işaret dili ya da çocuklar aracılığıyla gelin ile iletişim kurarlardı. Bu durumun bir yansıması ve karışıklığa getirilen çözüm olarak “*kızım sana söylüyorum gelinim sen anla*” atasözü Ermeniler tarafından da kullanılmıştır. Gelinin bu sessizlik dönemi genellikle kayınvalidenin veya kayınpederin “*kızım konuşabilirsin*” diyerek izin vermesine kadar sürerdi. Bu izin ise genellikle gelin ilk çocuğunu dünyaya getirdiği zaman verilirdi. Gelinin aile büyüklerinin elini öpmesi de yaygın bir uygulamaydı. Gelin aile

² Çerme, V. A. (2000). Tarihte Ermeni Kadını. **Tarih ve Toplum**, 33(195), s. 61-64.

hıyerarşısı içerisindeki bu başı eğik durumundan ancak eve yeni bir gelin geldiğinde kurtulabiliyordu³.

Ermenilerde Düğünü, Partizak (Bahçecik), 1915, The National Geographic Magazine, volume XXVIII, N. 4.

Ermeni Kilise hukukuna göre boşanmak oldukça zordu. Ermeni Kilisesi ancak zina durumunda boşanmayı geçerli görüyordu ve bu boşanmalardan oluşan dulluklar bir başka sorunu ortaya çıkarmaktaydı⁴. Bu nedenle gayrimüslim din adamlarının karşı çıkmalarına ve kendi cemaatleriyle ters düşmelerine rağmen Ermeniler başta evlenme, boşanma, nafaka ve miras gibi aile hukuku olmak üzere birçok konuda şer'î mahkemelere başvuruyorlardı. Şer'î mahkemelerde evlenen Ermeniler kiliseye ödedikleri vergiden daha az evlenme vergisi ödüyorlardı. Ayrıca İslâm Hukuku'na göre evlenme sırasında kadına verilmesi gereken mehir uygulamasından Ermeni kadınlar da faydalanmak istiyorlardı. Boşanma konusunda da Ermeniler şer'î mahkemelere başvurarak İslâm Hukuku'nun tanıdığı talâk, muhâla'a, tefrik gibi boşanma kolaylıklarından faydalanıyorlardı. Boşandıktan sonra yeniden evlenmeyi kolaylaştırmak ve çocuklar için gerekli olan nafakayı temin etmek de şer'î mahkemeleri cazip kılan nedenler arasındaydı⁵.

Osmanlı toplumunda Ermeni aileleriyle ilgili olarak, Rum milletinin Ermeni, Ermenilerin de Rum mezhebine geçenlerin sefalette kalan eşlerinin ve çocuklarının Osmanlı hükümetine şikâyetinde bulunması üzerine hükümet 1858 yılında Ermeni ve Rum Patrikliği'ne gönderdiği

³ Yumul, a.g.m., s. 16-17.

⁴ Çerme, a.g.m., s. 62.

⁵ Karataş, A. İ. (2007). Şeriye Sicillerine Göre Tanzimat'a Kadar Bursa'nın Sosyo-Ekonomik Hayatında Ermeniler. Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, C. I, Erciyes Ün. I. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, s. 371-372.

yazıda bunların eşlerine ve çocuklarına nafaka bağlanması şartı ile istedikleri mezhebe geçebileceklerini ifade ettiğini belirtelim⁶.

Harput, 1892.

OSMANLI KADIN HAREKETİNDE ERMENİ KADINLAR

19. yüzyılda başlayan Osmanlı kadınlarının aile, eğitim, çalışma ve siyaset alanlarındaki özgürleşme mücadelesinde Ermeni kadınları da yer almaktaydı. Bu dönemde Ermeni kadınlarının da rolleri değişmeye başlamıştı. Bu durum yeni kamusal alan ve ailesel alan anlayışının biçimlenmesi anlamına geliyordu. Buna göre ulus, ulusal figürler olarak baba, anne, kız ve erkek kardeşlerin oluşturduğu çekirdek aile olarak yeniden kurgulanıyordu⁷. Batılılaşma hareketinin de etkisiyle özellikle büyük şehirlerde kadınları hem aile hem de toplum hayatında kısıtlayan kuralları yumuşatılarak kadınların statülerinde değişimler, iyileşmeler meydana gelmekteydi. Bu dönemde Osmanlı Ermenileri için açılan okul

⁶HR. MKT., 265/22, (10 R 1275).; HR. MKT., 275/98, (05 B 1275).

⁷ Rowe, V. (2010). Sorunun Temel Çözümü Eğitimdedir: Sibil. **Bir Adalet Feryadı Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar 1862-1933**. Çev. Zülal Kılıç. Aras Yay., İstanbul, Mart, s. 117.

ve okullardaki kız öğrenci⁸ sayısı artmış, kadınlar iş hayatına girerek yardım kuruluşları ve derneklerde çalışmaya başlamışlardı⁹.

Ermeni kadın hareketinin öncüleri.

19. yüzyılda yurt dışında eğitim görmüş aydınlar İstanbul'a geri dönüyor ve halkı aydınlatma görevini üzerlerine alıyorlardı. Dönemin feminist fikirlerinden etkilenmiş kadın haklarını savunan kadın yazarlar ortaya çıkıyor, bu yazarlar aile hayatında ve toplumsal hayatta kadınlara karşı uygulanan ayrımcılığa son verilmesini amaçlayan bir kadın hakları bildirisi hazırlıyorlardı¹⁰. Bu dönemin Ermeni kadın hareketinin öncü yazarları Elbis Gesaratsyan (1830-1911), Sırpuhi Düsap (1841-1901), Zabel Asadur (Sibil) (1863-1934), Zabel Yesayan (1878-1943) ve

⁸ Osmanlı'da Ermeni toplumunun kendi yönetim yapılarında reforma gitme çabalarında Ermenilerin iç işlerini düzenleyen 1863 tarihi Ermeni anayasasının düzenlediği temel konulardan biri de eğitimdi. Ermeni aydınları annelerin çocuklar üzerindeki tesirinden dolayı kadınların eğitimini güçlü ve modern bir Ermeni ulusunun gelişiminde temel bir ihtiyaç olarak benimsediler. Osmanlı'da Ermeni toplumunun eğitim sistemine ilişkin Pamela Young'ın çalışmasına göre kızların eğitiminde Hayat Bilgisi ders kitapları kadının aile içindeki rolü üzerinde duruyor, kızlara nazik ve sessiz olmayı, iyi örnek oluşturmayı, el işleri yapmaları ve evi hoş bir mekâna çevirmeleri öğretiliyordu. Bkz. Rowe, **a.g.m.**, s. 118-119.; Yani kız çocuklarına iyi bir ev hanımı olmaya yönelik dersler verilmiştir. Bu durum Müslüman kadınları içinde geçerliydi. Nitekim kadınların talepleri doğrultusunda onlara birtakım haklar verilirken ki amaç kadınların gasp edilen haklarını iade etmek değildi. Amaç güçlü bir ulus oluşturmaktı.

⁹ Yumul, **a.g.m.**, s.18.

¹⁰ Yumul, A. (Mart 1999). 19. Yüzyıl Ermeni Aydınlarının Gözüyle Kadınlar. **Toplumsal Tarih**, 12(63), s. 11.

Hayganuş Mark (Toşigyan) (1885-1966)'tır¹¹. Onları öncü yapan kadın haklarıyla ilgili talepleri gündeme getirip, bu hakların elde edilmesi amacıyla cemiyetler, dergiler, gazeteler kurup, romanlar, öyküler, oyunlar, şiirler, yazmalarıdır¹².

Madam Elbis Gesaratsyan

Elbis Gesaratsyan ilk Ermenice kadın dergisi olan “*Gitar*”ı yayımlamıştır. Yazılarında cinsiyetler arasındaki eşitsizliğin nedenlerini çözümlenmeye çalışmış ve toplumun ilerlemesi için kadının özgürleşmesi gerektiğini savunmuştur.

¹¹ Meşhur Ermeni yazarları arasında Zarohi Kalmekreyan, Arşaguhi Evnik ve Şuşanik Gorneyan'da zikredilmektedir. Bkz. Hamid, H. (1914). *Âlem-i Nisvan: Ermeni Kadınları*. *Siyaset*, S. 11, s. 11.

¹² Ekmekçioğlu, L.-Bilal, M. (2010). *Feminizmin Ermenicesi. Bir Adalet Feryadı Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar 1862-1933*. Aras Yay., İstanbul, s.14.

Madam Sırpuhi Düsap

Sırpuhi Düsap, aşk, evlilik, aile ile ilgili yenilikçi ve kadınlar üzerindeki toplumsal baskıları dile getirmiştir. Yazılarıyla geleneksel aile kurumuna zarar verdiği gerekçesiyle yoğun tepkiler almasına rağmen yazmaktan yılmamıştır.

Madam Zabel Asadur

Zabel Asadur, kadınlar arasında örgütlü dayanışmayı savunmuş ve taşradaki kız çocuklarının eğitilmesi amacıyla 17 yaşında iken bir kadın örgütü kurmuştur. Ayrıca öğretmenlik yapmış ve ders kitapları hazırlamıştır. Zabel Yesayan kurmaca olan eserlerinde toplumdaki kadın-erkek eşitsizliği, kadınların toplumsal yaşamdaki korunmasızlığı, zorla yapılan evliliklerin zararlarına değinmektedir¹³. Savaş karşıtı tavrıyla dönemin aydınları arasında kendine ayrı bir yer edinen Z. Yesayan, Birinci Dünya Savaşı esnasında alınan tehcir kararı üzerine endişeye düşerek bir hastaneye saklanıp kendisini önce bir Türk kadını ardından da Rum bir dantelci olarak tanıtıp Bulgaristan'a kaçmıştır¹⁴. Z. Yesayan'ın eserlerinde çalışan kadının cinsel savunmasızlığına değinmesi Türk-Müslüman kadınları için de ortak bir sancı olması bakımından oldukça önemlidir. Uzun süren savaş döneminde erkek nüfusunun bir kısmının cephede olması, bir kısmının ise hayatını kaybetmesi nedeniyle yaşanan ekonomik kriz neticesinde kadınlar iş hayatına girmeye başlamışlardı. Daha önce haremlik selamlık adabıyla yetiştirilip yaşamış olan

¹³ Khalapyan, H. Kendine Ait Bir Feminizm: Zabel Yesayan'ın Hayatı ve Faaliyetleri. **Bir Adalet Feryadı Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar 1862-1933**. Çev.: Maral Aktokmakyan, Aras Yay., İstanbul, 2010 , s. 182-183.

¹⁴ Khalapyan, **a.g.m.**, s. 169.

cinsiyetlerin iş hayatında birlikte yer almaları ailede ve toplumda ahlaki çözümlere neden olmuştur. Ya da bu konuda bir velvele koparılmıştır. Zira kadınların kılık kıyafetleri ve davranışlarıyla ilgili olarak süreli yayınlarda konu oldukça fazla ele alınmıştır. Mesela iş hayatına giren kadınların erkeklerle ilişkileri konusunda Müfide Ferid “*erkeklerle ne suretle telakki edeceğinizi kestiremediniz. Onları arkadaş mı, düşman mı, efendi mi, âşık mı? Ne farz edeceğinizi bilemediniz ve tabi’i onlara yapacağınız muameleye de şaşırdınız...*”¹⁵ şeklinde eleştiride bulunmuştur. Bu dönemde kadınların namuslarıyla çalışarak geçimlerini temin etmesi maksadıyla Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi kurulmuştur. Cemiyet Nizamnamesinin 2. maddesinde “*iş bu cemiyetin maksadı kadınlara iş bulup kendilerini namuskarane temin-i maişete alıştırarak himaye etmektir*” denilmiştir¹⁶.

Madam Hayganuş Mark

Hayganuş Mark, Türkiye kadın hareketinde en uzun soluklu kadın dergisi olan ve zamanla her türlü kadın sorununun dile getirildiği bir kürsüye dönüşen “*Hay Gin (Ermeni Kadını)*”i yayımlamıştır.

Fransızca bilen bu beş öncü kadın Fransız feminist edebiyatını takip edip, zaman zaman da Osmanlı toplumunun Ermeni olmayan aydınlarıyla görüşerek feminizm anlayışlarını farklı kaynaklardan beslemişlerdir¹⁷. Bu öncülerden Zabel Yesayan ile görüşen “*Siyaset Gazetesi*” yazarlarından Halil Hamid, Ermeni kadınlarıyla ilgili yazısında şunları söylemiştir:

¹⁵ Müfide Ferit (1335). Yeğenlerime Mektuplar. Türk Kadını, 1(19), s. 290.

¹⁶ Toprak, Z., (Mart 1988). Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti: Kadın Askerler ve Milli Aile. **Tarih ve Toplum**, 9(51), s. 36.

¹⁷ Ekmekçiöğlü-Bilal, a.g.e., s.14.

“Ermeni vatandaşları için çok iyi bir kelime buldum ‘çalışkan’. Ermeniler arasında cemiyetler o kadar çok, kadın ve erkek o kadar çalışıyor ve kadının mevki’i o kadar iyi ki hayret ettim diyeceğim. Bugün Ermeniler Osmanlılar içinde en ileride bulunanlardır. Muhterem Madam Zabel Yesayan ile görüştüğüm zaman şöyle dedi: ‘Bizim Avrupa kadınlarından farkımız yok gibidir. Her istediğimizi yapabiliriz. Erkeklerle beraber terakkimiz için çalışırız’ ”¹⁸.

Feminizmin “bir adalet feryadı” olduğunu söyleyen ve kendini ilk feminist aktivist Ermeni kadın olarak tanımlayan Hayganuş Mark’tır. Meşrutiyet’in ilanından sonra İttihat Terakki’nin liderlerinden Dr. Nazım Bey İzmirli Ermeni kadınlar adına halka açık bir toplantıda Hayganuş Mark’tan konuşma yapmasını ister. Fakat Hayganuş Mark bu teklifi reddederek konuyla ilgili şöyle bilgi verir:

“İzmirli Ermeni kadınları temsilen bir mitingde konuşma yapmam teklif edildi. O günlerin en güçlü insanlarından birine, Doktor Nazım Bey’e ölçülü bir mektup yazmakla yetindim. Buna cevap olarak milletim ve cinsimle ilgili hoş sözler içeren bir mektup aldım: ‘Muhterem ve vatanperver hanımefendi...’ sözü edilen bendim! Böylece hareketin bir parçası olmuştum”.

Aynı tarihlerde İstanbul’da Zabel Asadur’a da benzer bir teklif gelmiş Zabel Asadur bu teklifi kabul ederek Taksim parkında konuşma yapmıştır. Hemen hemen aynı görüşlere sahip olan bu iki kadından Zabel Asadur’u isteyerek Meşrutiyetin parçası olmaya, Hayganuş Mark’ı ise Dr. Nazım Bey’in teklifini reddetmeye iten nedenler henüz bilinmemektedir¹⁹.

Hayganuş Mark, diğer bazı düşünürler gibi, Birinci Dünya Savaşı’na iyimser bir pencere aralayıp savaşın az da olsa birkaç iyilik bıraktığından bunlardan birinin de “kadınların toplumsal sözleşmenin ördüğü ağlardan özgürleşmesi” olduğundan bahsederek şöyle ilave eder:

“...dört yıl, biz kadınlar ve özellikle Ermeni kadınları, kanımız pahasına da olsa manevi olarak bir şeyler kazandık: her türlü engelin üstesinden gelebileceğimizi, bize ev ve çocuk bakımı dışında, işte ve piyasada da güvenebileceğini gösterdik. Böylece davamızla ilgili hoşnutsuz ve olumsuz ifadeler kullanan ağızların artık kapanması gerektiğini ispatladık. Bütün bunlar bizim ‘boyumuzu aşan’ işler

¹⁸ Hamid, a.g.m., s. 10.

¹⁹ Bilal, M.-Ekmekçioğlu, L.-Mumcu, B. (2010). Feminizm: Bir Adalet Feryadı (Hayganuş Mark’ın Hayatı, Düşünceleri ve Faaliyetleri). **Bir Adalet Feryadı Osmanlı’dan Türkiye’ye Beş Ermeni Feminist Yazar 1862-1933**. Aras Yay., İstanbul, s. 246.

yapmaya muktedir olduğumuzu gösterdi. Eğer Dünya Savaşı sırasında yaptıklarımızı, yani kocalarımızın, evlatlarımızın, kardeşlerimizin yerine nasıl geçtiğimizi, savaştan sonra da yetimlerimizle nasıl ilgilendiğimizi, onların gözyaşlarıyla nasıl ağladığımızı ve sorumluluklarımıza nasıl sahip çıktığımızı göz önüne alırsak, kaderimizin değişmemesinin imkânsız olduğunu görürüz. Ardımızda küçük bir yol bırakıyoruz. Üzerinden kadın, eş ve anne olarak sorumluluklarımızı yerine getirerek geçtiğimiz, utanmadan bakabileceğimiz mütevazı bir köy yolu. Şimdi bu yolu düzeltmeliyiz. Onu daha geniş, daha uzun, daha temiz bir yola hedefe doğrudan giden bir şehir yoluna çevirmeliyiz²⁰”.

Dönemin Türk kadın hakları söylemleri ile Hayganuş Mark'ın kadın hakları söyleminin paralellliğini gören Ekmekçioğlu, Bilal ve Mumcu “*bu kadınlar birbirini tanımışlar mıydı?*”, “*birbirlerini okumuşlar mıydı?*”, “*birbirlerinden etkilenmişler miydi?*” gibi sorularla muhatap olmuşlardır. Esasında Türk Kadınlar Birliği'nin kuruluş programının 5. maddesine göre -birliğe kadınların tealisini arzu eden her Türk ve Müslüman hanımın üye olabileceği- bir Ermeni'nin derneğe üye olması programa aykırıdır. Fakat birliktelik ve dayanışma fırsatının yakalandığı bir anda hukuk dışı engellerle karşılaşmıştır. Yukarıdaki sorulardan hareketle Hayganuş Mark ile ilgili şu anıya erişilmiştir:

1927 yılında Türk Kadınlar Birliği'nin davetiyle bir toplantı da konuşma yapan dönemin belediye başkanının, kadınlar askere gitmediği için erkeklerle eşit olamaz sözü üzerine içerisinde kültürlü ve aydın kadınların bulunduğu Türk Kadınlar Birliği de olmak üzere kimseden ses çıkmamıştır. Bu duruma sessiz kalamayan Hayganuş Mark kadınlarla erkeklerin eşitliği üzerine bir makale yazar. Bu makalenin yazıldığı günün akşamı kapısının önünde hayranlıklarını dile getiren Türk gazeteciler bulunur. Ve ertesi gün Hilal-i Ahmer gazetesinde makalesinin tamamı övgüyle yayınlanır. Bu dönemde Türk Kadınlar Birliği'nin davetiyle İstanbul'a gelen Uluslararası Feminist Kadınlar Birliği genel sekreteri İsviçreli Ann Stiss, burada Hayganuş Mark ile de görüşerek onu Türk Kadınlar Birliği'ne üye olmaya davet eder. Fakat Hayganuş Mark aynı vatani paylaştığı Türk kadınları tarafından yahut Türk Kadınlar Birliği'nin yazısıyla doğrudan davet edilmediği gerekçesiyle bu teklifi reddeder. Ann Stiss'in kendisini, Türk Kadınlar Birliği'ni temsil ettiğinde ısrar edip içtenlikle teklifini yenilemesi üzerine Hayganuş Mark ikna olur. Ertesi gün Türk gazeteleri Türk Kadınlar Birliği'nin “*Hay Gin*”in editörünü üyeliğe davet ettiğini yazar. Fakat daha sonra Türk Kadınlar Birliği'nin başkanıyla görüşen bir gazetenin birliğe üye olmayı Hayganuş

²⁰ Mark, H. (2010). Yolumuz. **Bir Adalet Feryadı Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar 1862-1933**. Çev.: Sırpuhi Bilal, Aras Yay., İstanbul, s. 317.

Mark'ın kendisinin teklif ettiğini yazması üzerine onuru incinen Hayganuş Mark, Bayan Stiss ile iletişime geçip verdiği sözü tutamayacağını söyler.

Aslında Hayganuş Mark'ın otobiyografisinde böyle bir dayanışmanın gerçekleşmesinden memnun olduğunu belli eden bir ton vardır. Hayganuş Mark'ın Ann Stiss'e söylediği *“eğer ben tek başıma olsaydım, Ermeni kadını temsil etmeseydim onurumun zedelenmesine kendi rızamla göz yumabilirdim. Fakat bu duruma başkalarını ortak etmeyi asla kabul edemem”* sözleri bunu teyit eder niteliktedir²¹.

Ermeni Tehciri sırasında kalem arkadaşlarını ve dostlarını yitiren Hayganuş Mark 1918'e kadar hiçbir şey yazmaz. 1919'da 14 yıl aralıksız yayımlanacak kadın dergisi *“Hay Gin”*i çıkarmaya başlar. 1933'te dergi kapatılınca 4 yıl boyunca bir şey yazamaz. Bir süre sonra editörlüğünü eşinin yaptığı bir gazetede kadın köşesi hazırlar fakat bu köşe yazıları eskisi gibi rağbet görmez. Aynı yıllarda Türk Kadınlar Birliği'nin de çalışmalarının söntüklenmesi üzerine birlik 1935 yılında kendini fesh eder²².

Ermeni Kız Koleji, Erzurum 1910. Fotoğrafta ön taraftaki kızların ellerinde kitap ve el işleri bulunmaktadır. Bu durum Ermeni okullarındaki eğitimin içeriği hakkında mesaj vermektedir.

ERMENİ KADIN DERNEKLERİ

²¹Mark, H. (2010). Hayatımın Dalgaları. **Bir Adalet Feryadı Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar 1862-1933**. Çev.: Talar Şilelyan, Aras Yay., İstanbul, s. 306-307.; Bilal, Ekmekçioğlu, Mumcu, **a.g.m.**, s. 256-257.

²² Bilal, Ekmekçioğlu, Mumcu, **a.g.m.**, s. 246-247.

Ermeniler tarafından ilk cemiyet 1864'te Ermeni Nazlı Vahan öncülüğünde "*Fukaraperver Kadınlar Cemiyeti*" adıyla kurulmuştur²³. 1866'da İstanbul'da ev kadını yetiştirmek amacıyla başkanı ve üyeleri kadınlardan oluşan "*Kalfayan Cemiyeti*" açılmıştır. Bu dernek aynı zamanda "*Kalfayan*" okuluna bakmaktadır. Ermeni kadınlar özellikle eğitim alanında faaliyet göstererek 1879'da Beyoğlu'nda Zabel Hancıyan (Sibil) öncülüğünde taşradaki Ermeni kızlara okul açmak amacıyla "*Azkanıver Ermeni Maarifperver Kadınlar/Milletperver Ermeni Kadınlar Cemiyeti*"ni kurmuşlardır. Dernek tarafından Sultan II. Abdülhamid zamanında beş, altı okul açılmış ise de hemen kapatılmıştır. 1908'de tekrar açılan cemiyetin faaliyetleri Birinci Dünya Savaşı sırasında durma noktasına gelmiş, 1918-1923 yıllarında daha çok yetimler ve tehirden dönebilen göçmenlerle ilgili faaliyet göstermiştir.

Azkanıver Cemiyeti'nin Çocuk Bahçesi, Talas, 1910.

1879'da Ermeni kızlarına eğitim imkânı sağlamak ve taşrada çalışacak kadın öğretmenler yetiştirmek amacıyla üyeleri kadınlardan oluşan Kumkapı'da "*Okulsever Ermeni Kadınlar Cemiyeti (Tibrotsaser)*" kurulmuştur. Bu cemiyet de Sultan II. Abdülhamit zamanında kapatılıp 1908'de tekrar açılmış fakat Birinci Dünya Savaşı sırasında faaliyetleri durma noktasına gelmiş, 1918-1923 yıllarında daha çok yetimler ve tehirden dönebilen göçmenlerle ilgili faaliyetler göstermiştir. Kadınlara

²³ Tarih yazımıyla ilgili kronolojik hatalara değinen Lerna Ekmekçioğlu, Osmanlı'da ilk kadın dergisinin 1842'de İstanbul'da Rumca olarak yayınlanan "*Kipseli (Arı Kovanı)*", ilk kurulan kadın cemiyetinin de 1864'te Ermeni Nazlı Vahan tarafından kurulan "*Ağkadakhınam Dignants Ingerutyun (Fukaraperver Kadınlar Cemiyeti)*" olarak düzelterek, Osmanlı'da ilk kadın dergisinin 1869'da yayınlanan "*Terakki-i Muhadderat*" ve ilk kadın derneğinin 1898'de Selanik'te Emine Semiye tarafından kurulan "*Şefkat-i Nisvan*" olduğu bilgisinin genel kabul görmüş yanlış bir bilgi olduğunu belirtir. Bkz. Ekmekçioğlu, L. (2010). Bir Yokluğun Anatomisi (Osmanlı ve Türkiye Kadın Hareketleri Hakkındaki Tarih yazımında Türk ve/veya Müslüman Olmayan Kadınlar). **Bir Adalet Feryadı Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Feminist Ermeni Yazar 1862-1933**. Aras Yay., İstanbul, s. 328-330.

ve erkeklere iş bulmak amacıyla Taksim’de başkanı kadın, üyeleri kadın ve erkekten oluşan “*Darülmeşagil/Aşeha Dankidom*” derneği kurulmuştur. Adana’daki olaylardan sonra kızların terbiyesiyle ilgilenmek, onlara dikiş öğretmek ve evlenmelerine yardım etmek amacıyla “*Şişli Kadınlar-Şişli Diknanesİnga Rotiyum-*” derneği kurulmuştur²⁴. Samsun’da “*Aktoniyadis*” isimli bir Ermeni kadın tarafından 13 yaşından büyük kimsesiz kız çocukları ve dul kadınlara meslek öğretip onlara maaş veren bir dernek kurulmuştur²⁵. Yine Ermeni kadınlar tarafından “*Ermeni Kadınları Terakki Derneği*” kurulmuştur²⁶. Ayrıca bu dönemde Müslüman ve gayrimüslim kadınların iş birliğine somut örnek olarak “*Türk ve Ermeni Kadınlar İttihat Cemiyet-i Hayriyesi*” derneği bulunmaktadır²⁷. 1908’de afla hapisneden çıkanlara ve sürgünden İstanbul’a dönenlere yardımcı olmak amacıyla kurulan “*Ermeni-Türk Kadınları Dostluk Cemiyeti*” Türk ve Ermeni kadınların toplanan paranın paylaşımında yaşadıkları sorun nedeniyle kısa sürede dağılmıştır²⁸.

TEHCİR VE ERMENİ KADINI: İHTİDA, TANASSUR

*Bahçelerde mor meni
Verem ettin sen beni
Ya sen İslam ol Ahçik
Ya ben olam Ermeni*

1915’de alınan tehcir kararının çocuklar ve kadınlar üzerinde olumsuz bir etki bırakabileceğini göz önünde bulunduran Osmanlı Devleti onlar için ayrı bir düzenleme düşünmüştü. Bu manada 9 Ağustos 1915 tarihinde Dâhiliye Nezareti tarafından Halep valisine gönderilen telgrafta erkekleri olmayan Ermeni ailelerinin büyük şehirlere gönderilmemeleri ve kimsesiz Ermeni çocukların İslam karyelerine dağıtılabileceği²⁹ belirtilmişti. Dâhiliye Nezareti’nden Erzurum vilayetine gönderilen şifrede ise “...i’*mâlâthâne-i askerîde çalışanlarla aceze-i nisvânın*

²⁴ Hamid, **a.g.m.**, s. 10.; Ekmekçiöğlü-Bilal, **a.g.e.**, s. 369-403.

²⁵ Aks-i Sadâ, Samsun’da Şayan-ı İmtisal Bir Müessesesi-i Hayriye. **Kadın**. 1(28), (11 Mayıs 1325), s. 12-13.

²⁶ Güzel, Ş. (1985). Tanzimattan Cumhuriyete Toplumsal Değişim ve Kadın. **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul, 1985, C. 3, s. 861.

²⁷ Çakır, S. (2010). Osmanlı Kadın Hareketi. Metis Yay., İstanbul, s. 102.

²⁸ Hasmik Khalapyan, **a.g.m.**, s. 191.

²⁹ **BOA, DH. ŞFR.**, 54-A/325, (28 N. 1333).; Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (1995). **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)**. Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 14, s. 72.

şimdilik te'hîr-i sevklere ca'izdir"³⁰ denilerek "şimdilik" kaydıyla sahipsiz kadın ve çocukların tehirden muaf tutulmaları kararı alınmıştı. Fakat vilayetlerdeki kargaşa nedeniyle bu emre uyulmayarak "şimdilik" kaydı her zaman geçerli olmamıştı. Böylece bölgelere göre yapılan bazı düzenlemeler neticesinde bir kısım Ermeni kadın ve çocuk sevkîyata tabi tutulmuştu³¹.

Bu dönemde Niğde'de Ermenilerle evlenmek isteyenlerin talepleri söz konusu olmuş, 18 Ağustos 1915 tarihinde Dâhiliye Nezareti tarafından Niğde mutasarrıflığına verilen cevapta, "*Ermeni kızlarından ihtida edenlerin sû-i isti'mâle*"³² *kat'iyen meydan verilmemek şartıyla İslamlara tevzici münasibdir*"³³ denilmiştir.

Anlaşılabileceği üzere hükümet kadınların suiistimal edilmesini önlemek amacıyla taşradan gelen istekleri dikkate alarak genç kadınların ve dulların evlendirilmelerini uygun görmüştür.

Ancak evlilik meselesinde izinname sorunu ortaya çıkmıştı. Heyet-i Tahkikiye Reisi Mazhar Bey 27 Ekim 1915 tarihli yazısında bu durumu şöyle ifade etmiştir:

*Gittiğimiz kazalarda, memurlar ve ahaliden bazılarının kimsesiz Ermeni kız ve kadınlarıyla mahkemeden izin almadan fakat şeriatın uygun gördüğü şekilde evlendikleri anlaşılmıştır. İzinnamesiz nikah yapanlar hakkında Ceza kanununun 200. maddesinin zeyli sânisinde yer alan cezanın uygulanması gerekiyorsa da verilecek cezalar bunlarla evlenmiş kız ve kadınların perişan olmasına yol açar. Ayrıca verilecek cezalar idarî ve siyasî mahzurları da ortaya çıkarır. Nikâhların şer'i izne bağlı olması tercihe bağlı olursa daha iyi olur. Ancak bu gibi meselelerin tetkik ve ıslahı heyet-i âcizânemizin vazifesi dahilinde olup olmadığından tereddüt edilmekte*³⁴.

³⁰BOA, DH. ŞFR., 53/303, (27 Mayıs 1331); Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), s. 38.

³¹ Atnur, İ. E. (2005). *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)*. (Birinci Baskı). Ankara: Babil Yayınları, s. 50-51.

³² 8 Nisan 1914 tarihinde Heyet-i Teftişîye müdüriyetinden Adana vilayetine gönderilen telgrafta Rumle nahiyesinde ihtida eden Ermeni kızlarının nikâh ve boşanma meselesine karışan ve rüşvete cüret eden Feke kaymakamı hakkında yapılan tahkikat neticesinin bildirilmesi istenmiş. Bkz. BOA, DH.ŞFR., 68/119, (27 Za 1334); 3 Eylül 1916 tarihinde Kayseri vilayetine gönderilen yazı da Feke kaymakamı Sabri Bey ile kaza müdde-i umumisi tahsil memuru ve Rum nahiyesi eski müdürünün Zor'a tehcir edilmekte olan Ermenilerden birer kız seçerek ve nahiyeye naibi nezdinde nikah ile birer gece kaldıktan sonra boşayıp gittikleri tespit edilmiştir. Bkz. BOA, DH. ŞFR., 530/95, (20 A1332).

³³BOA, DH. ŞFR., 55/92, (5 Ağustos 1331); Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), s. 83.

³⁴BOA, DH. KMS., 35/11, (23 Z. 1333).

1 Kasım 1915 tarihinde Mazhar Bey'e verilen cevapta “ *tarafların rızası ile gerçekleşen nikâhların kanun karşısında da geçerli olarak kabul edileceği fakat yine de nikâhın izinnameye bağlı olmasının temin edilmesi*”³⁵ vurgulanmıştır.

Osmanlı hükümeti yaptığı kanunlarda hangi durumlarda ihtidaların kabul edilmeyeceğini de belirtmiştir. 25 Kasım 1915 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nden Karahisar-ı Sahib mutasarrıflığına gönderilen telgrafta “ *zevci askerde ve ber-hayat bulunan Ermeni kadınlarının ihtidalarının kabulü caiz olamaz*”³⁶ denilerek eşi askerde ve hayatta olan Ermeni kadınlarının ihtidalarının kabul olunmayacağı belirtilmiştir. Hükümetin böyle bir engel koyması aile müessesesinin önemsendiğinin bir göstergesidir. Çünkü ihtida eden bir kadının gayrimüslim kocasıyla olan nikâhı sona erer. Bu konuda Bursa'daki bir hadise önemlidir. Bursa'da Meryem isimli bir Ermeni kızı din değiştirerek Müslüman olmuştur. Fakat kocası Müslüman olmadığı için mahkeme kocasıyla nikâhının düşmesine yani Ermeni kadının eşinden ayrılmasına karar vermiştir. Fakat eşinin de kendi isteği ile 45 gün sonra ihtida ederek Mustafa ismini almasının ardından nikâhları yenilenmiştir³⁷.

30 Mayıs 1916 tarihinde Dâhiliye Nezareti Aşayir ve Muhacirin Müdiriyeti Umumisi tarafından gönderilen genel bir yazıda “ *erkekleri sevk edilen veya askerde bulunan kimsesiz ve velisiz ailelerin Ermeni ve yabancı bulunmayan köy ve kasabalara ayrı ayrı yerleştirilerek ihtiyaçlarının muhacirin tahsisatından karşılanması bildirilmiş, ayrıca genç ve dul kadınların kendi rızalarıyla Müslüman erkeklerle evlenmelerine izin verildiği*”³⁸ kararı yenilenmiştir. Bu kararın yenilenmesinin nedeni konuyla ilgili gelen soruların bitmemesinden olsa gerek. Nitekim 4 Ekim 1917 tarihinde Mardin mutasarrıflığı tarafından gönderilen telgrafta “ *ötede beride dolaşmakta olan dul Ermeni kadınları hakkında ne şekilde muamele yapılması gerektiği*”³⁹ sorulmuştur.

1918'in sonlarına gelindiğinde savaş nedeniyle başka yerlere nakledilen Ermenilerin geri dönmelerine izin verilmişti. Bu geri dönüş sürecinde ihtida eden Ermeniler içerisinde kadınların durumu ayrı bir yer tutmaktaydı. Çünkü bu kadınların bir kısmının Müslümanlarla evlenmiş

³⁵BOA, DH. KMS., 35/11, (23 Z. 1333).

³⁶BOA, DH. ŞFR., 58/146, (21 M. 1334).

³⁷ Kartın, C. (2007). Türk-Ermeni İlişkilerindeki Hoşgörü İklimi Çerçevesinde İhtida Hareketleri. *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*. (Birinci Baskı). C. I. Erciyes Üniversitesi I. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayını: 153, s. 527.

³⁸BOA, DH. ŞFR., 64/162, (27 B. 1334).

³⁹BOA, DH. ŞFR., 567/102, (4 Te. 1333).

olması gerek patrikhanenin, gerekse ailelerin kızların alıkonulduğu iddialarında bulunmalarına ve haliyle tartışmalara yol açmıştı. Bu konuda herhangi bir karışıklığa meydan vermemek amacıyla kadınların durumu sık sık yapılan yazışmalarla açıklığa kavuşturulmak istenmiştir. 28 Kasım 1918 tarihinde vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen yazıda şöyle denilmiştir:

Müslümanlarla izdivaç etmiş Ermeni kız ve kadınlarının ailelerine teslimi hakkında müracaat olduğu daha öncede tebliğ edildiği üzere Kanun-i Esasi vicdan hürriyetini kabul ve emr etmiş olduğundan bu durumdaki kişilerin kendi dinlerine dönmekte serbest oldukları ve bu takdirde nikâhın kendiliğinden düşeceği ve ailelerinin yanına dönme konusunda hür oldukları bunun haricindeki meseleleri mahkemelerin çözeceği⁴⁰.

8 Şubat 1919 tarihinde Kastamonu vilayetine gönderilen yazıda ise Trabzonlu Toknemanyan Agob'un kızı Hurdispenyan'ın Kastamonu'da birinin yanında olduğunun haber alındığı ve eğer kız 20 yaşından küçükse ihtidasi kabul edilemeyeceğinden derhal Ermeni cemaatine teslimi isteniyordu⁴¹. Bu yazı üzerine aynı tarihte bütün vilayetlere gönderilen şifrede 20 yaşını doldurmamış erkek ve kadın bütün Ermenilerin ihtidalarının geçersiz olduğu ve nüfus kayıtlarının Ermeni olarak düzeltilmesi belirtilirken, 20 yaşından büyük olanların 21 Ekim 1918 tarihli telgrafta da belirtildiği üzere müracaatları ve talepleri halinde kayıtlarının düzeltilmesi bildirilmişti⁴². Ancak bu seferde 8 Mart 1919 tarihinde Kastamonu'dan gönderilen yazıda tehcir esnasında ihtida ederek Müslümanlarla evlenen Ermeni ve Rum kadınlarından henüz 20 yaşını doldurmamış fakat boşanmayı istemeyenler olup bunlar hakkında nasıl muamele yapılacağı sorulmuştu⁴³. Aynı soruya cevaben 2 Mart 1919 tarihinde İçel mutasarrıflığına gönderilen yazıda 20 yaşından küçük olan Ermeni kadınların evli olsalar bile ihtidalarının kabul edilemeyeceği fakat bu kadınları kocalarından zorla boşatıp cemaatlerine teslim etmenin de doğru olmadığı belirtilmişti⁴⁴.

Bu dönemde Keskin kaymakamıyla ilgili şikâyetler olmuştur. Dâhiliye Nezareti'nden Ankara vilayetine gönderilen telgrafta, Keskin kaymakamı Halid Bey'in Ermenilere yaptığı baskıdan dolayı 200 Ermeni'nin çekinerek eski dinlerine dönemediği iddialarının araştırılması isteniyordu⁴⁵. Ankara valiliğinden gelen telgrafta Keskin'de Müslüman

⁴⁰BOA, DH. ŞFR., 93/300, (23 S. 1337).

⁴¹BOA, DH. ŞFR., 96/112, (7 Ca. 1337).

⁴²BOA, DH. ŞFR., 96/100, (7 Ca. 1337).

⁴³BOA, DH. ŞFR., 618/73, (22 Ma. 1335).

⁴⁴BOA, DH. ŞFR., 97/8, (29 Ca. 1337).

⁴⁵BOA, DH. KMS., 50-2/2, (2 Ş. 1337).

aileler yanında Ermeni çocuk ve kadın kalmadığı ancak kocalarından ayrılmayan kadınlar olduğu ve kaymakamın tehcir olayı ile ilgisinin olmadığı bildirilmiştir⁴⁶.

22 Mart 1919 tarihinde gönderilen yazıda ise Ankara, Sivas vilayetleri ile İzmit mutasarrıflığı dâhilinde tehcir olayına karışanların cezalandırılmadığı ve zorla alıkonulan Ermeni kadınlarının iade edilmediğine dair patrikhanenin iddiaları⁴⁷ üzerine yapılan tahkikat sonucunda Ankara vilayetinden verilen cevapta böyle bir durumun söz konusu olmadığı, Müslümanların yanında bulunan Ermeni kadın ve yetimlerinin velilerine teslim edildiği, sadece 9 ailenin yanında 9 mühtediye Ermeni kadının bulunduğu bu kadınların da aileleri ve Ermeni ruhanilerin teklif ve baskıları karşısında eşlerinden kesinlikle ayrılmayı ve eski dinlerine dönmeyi düşünmedikleri cevabını verdikleri bildiriliyordu⁴⁸.

1 Nisan 1919 tarihli yazıda ise Kastamonu'da tehcir esnasında ihtida eden ve Müslümanlarla evlenen Ermeni ve Rum kadınlarından boşanmaya razı olmayanlar hakkında ne şekilde muamele edileceği⁴⁹ soruluyordu. Bu soruya 12 Nisan 1919 tarihinde verilen cevapta ihtida eden ve Müslümanlarla evlenen gayrimüslim kadınlar Müslüman kocalarında, din, mezheplerinde kalmakta ısrar ederlerse bu gibi hususlarda hükümetin müdahalesinin uygun olmadığı ve evlilik meseleleriyle ilgili bir iddia ve talep halinde mahkemelere celplerinin uygun ve zorunlu olduğu, ancak bunlardan eski dinlerine dönmek ve kocalarından ayrılmak isteyenlerin Kanuni Esasi'nin kendilerine vermiş olduğu vicdan hürriyetinden yararlanmakta tamamen serbest oldukları bu durumdakilerin derhal mensup oldukları cemaatlere teslim edilmeleri gerektiği bildirilmiştir⁵⁰.

İhtida eden kadınların durumuyla ilgili olarak resmi makamlara şikâyetler yapılarak tahkikatlar başlatılmıştır. Bu konuda 13 Nisan 1919 tarihinde Ankara vilayetine gönderilen yazıda Kırşehir livasından 19 yaşındaki bir Ermeni kızının Haymana kazası telgraf memurunun yanında bulunduğu dair şikâyet yapılmış, kızın alınarak iadesi ve neticenin bildirilmesi talep edilmiştir⁵¹. 13 Nisan 1919 tarihinde İngiliz fevkalade komiserliğinden Sivas vilayetine bildirilen başka bir şikâyette ise Tokat'ta Beyazıt sokağında olup tehcir sırasında Şarkışla kaymakamı

⁴⁶BOA, DH. ŞFR., 621/93, (20 Ma. 1335).

⁴⁷BOA, DH. KMS., 50-1/ 73, (7 B. 1337).

⁴⁸BOA, DH. KMS., 50-2/2, (2 Ş. 1337).

⁴⁹BOA, DH. ŞFR., 623/75, (30 Ma. 1335).

⁵⁰BOA, DH. ŞFR., 98/125, (11 B. 1337).

⁵¹BOA, DH. ŞFR., 98/138, (12 B. 1337).

tarafından cebren ihtida ettirilerek Mehmet Emin Efendi ile evlendirilen ve Tokat'ta Mevlevi tekkesinde sevkiyat baş çavuşu Mehmet Efendi'nin yanında bulunan Annik Bağcıyan ve hemşiresi Satenik Bağcıyan hakkında tahkikat yapılarak eğer bu doğrusa kızların serbest bırakılmaları istenmiştir⁵². Bafra'da da Çakıryan Mariya imzasıyla 1 Mayıs 1919 tarihinde Ermeni Patrikhanesine gönderilen telgrafta ise Şehirkişla'da Bölük kumandanı olan Yüzbaşı Niyazi Efendi'nin Ermeni tehirci sırasında Şehirkişla'da bıraktığı 13 yaşındaki kızı Arsini'yi zorla nikâhladığına dair şikâyetle ilgili araştırma yapılması istenmiştir⁵³.

20 yaşını doldurmuş kişilerin kendi hür iradeleriyle hareket edebilecekleri ısrarla hatırlatılmasına rağmen ne yazık ki zorlamalar da olmuştur. 10 Mayıs 1919 tarihinde İstanbul polis müdüriyetine gönderilen bir yazıda Giresun rüsûmat memurlarından olan ve İstanbul'a gelen Necib Efendi'nin dört sene önce evlendiği 22 yaşındaki karısı Safvet Hanım'ın Ermeni patrikliğine götürüldüğü ve eski dinine dönmesi için baskı yapıldığının bildirilmesi üzerine 20 yaşını doldurmuş kişilerin kendi hür iradeleriyle hareket edebilecekleri hatırlatılarak patrikhaneden Safvet Hanım'ın derhal serbest bırakılması istenmiştir⁵⁴.

Dâhiliye Nezaretine gönderilen telgrafta ise Müslüman kocalarından ayrılmak istemeyen Ermeni kadınlar hakkında ne şekilde muamele yapılması gerektiği sorusu yenilenmiştir. 10 Mayıs 1919'da Dâhiliye nazırı tarafından vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen yazıda Müslümanlarla evlenen ve eşlerinden ayrılmak istemeyen Ermeni kadınlara baskı yapılmaması ve ayrılık hususunda ruhani reisler ile mümessilleri tarafından müracaat ve ısrar olursa durumun öncelikle nezarete bildirilmesi istenmiştir⁵⁵.

Bu dönemde zorla alıkoyma şikâyeti ile yapılan asılsız iddialar oldukça yoğun olmuştur. Ermeni ailelerin çoğu şikâyetlerini İngiliz siyasi komiserliği aracılığıyla yapmışlardır. Mesela kuyumcu Nişan isimli Ermeni İngiliz siyasi komiserliği aracılığıyla başvuruda bulunarak kızı Nivart'ın, Karamürsellî Tosunzade Alaaddin Bey tarafından zorla alıkonulduğu iddiasını ileri sürmüştür. 28 Nisan 1919 tarihinde İzmit mutasarrıfı Dâhiliye Nezareti'ne Nivart Hanım ile ilgili konuda şunları söylemiştir:

Nivart tehirden sonra kendi talebi ve arzusuyla Alaaddin Beyle evlenmiş ve kendi arzusuyla ihtida etmek istemiş fakat yaşı küçük olduğundan bu mümkün olmamıştır. İngiliz siyasi mümessili ve babasının başvurusu üzerine hükümet dairesine getirilen Nivart

⁵²BOA, DH. ŞFR., 98/140, (12 B. 1337).

⁵³BOA, DH. KMS., 50-2/ 13, (24 Ş. 1337).

⁵⁴BOA, DH. İ. UM., 19-7/1-5, (8.9.1337).

⁵⁵BOA, DH. ŞFR., 99/110, (9 Ş. 1337).

*Hanım orada eşini sevdiğini, memnun ve mesut olup bir de çocuğunun olduğunu ve hiçbir kuvvetin kendisini kocasından ayıramayacağını söylemiş, hatta kocasını terk etmesi için babasının Ermenice ısrarlarına Türkçe cevap vermiştir. Bunun üzerine de İngiliz mümessili Nivart'ın eşiyile kalmasını doğru bulmuştur*⁵⁶.

Fakat bir süre sonra -6 Temmuz 1919 tarihinde- Nişan'ın, kızının baskı altında olduğu ve tehdit yüzünden ayrılmadığı gerekçesiyle İngiliz komiserliğine yeniden müracaat etmesi üzerine Nivart Hanım eşinden boşanmak istemediğini tekrar ifade etmiştir. İngiliz siyasi mümessili durumu İngiliz komiserliğine izah edeceğini, bu zaman zarfında Nivart'ın Ermeni muhtarın evinde kalması gerektiği kararına varmıştır. Nivart Hanım arzusu dışında muhtarın evine gönderilince oradan eşine kaçmış, bu sefer de murahhashaneyeye teslimi gündeme gelmiş ve Alaaddin Bey hakkında tahkikat yapılmıştır. İzmit mutasarrıfı bu gelişmeler üzerine Dâhiliye Nezareti'ne yazdığı yazıda kendi isteğiyle evlenmiş ve eşinden ayrılmak istemeyen kadınların teslim edilmemesi gerektiğini belirtmiştir⁵⁷.

26 Haziran 1919 tarihli bir yazıda da Şefik Bey'in Bilecikli bir Ermeni kızını zorla oğlu Mustafa'ya nikâhladığına dair patrikhanenin şikâyeti üzerine Şefik Bey'in oğlu Mustafa'ya nikâhladığı kızın Bilecikli değil Karahisar-ı Şarki'den olup, kendi arzu ve vicdanıyla ihtida ederek evlendiği Yozgat mutasarrıflığına bildirilmiştir⁵⁸. 10 Temmuz 1919'da Niğde'nin Uluğaç karyesinde Madenci Mustafa'nın İzmitli bir Ermeni kadını zorla alıkoyduğuna dair patrikhanenin iddiası üzerine ise kadın vilayet idare meclisine getirilerek kendisine memleketine gitmekte serbest olduğu söylenmiş fakat kadın kocası Mustafa'dan hoşnut ve razı olup hiçbir yere gitmeyeceğini ifade etmiş ve misaldeki gibi kocalarından ayrılmak istemeyen kadınların zorlanmaması bildirilmiştir⁵⁹. 15 Temmuz 1919'da Arapgir'in Çekikköyü'nde Satıroğlu Mustafa'nın gelini Meryem Abdalyan'ın zorla alıkonulduğuna dair patrikhanenin iddiası üzerine Meryem'in Ermeni cemaatinden 2 şahsın huzuruna gelmesi gerektiği söylenmiş ise de Meryem katiyen eşinden ayrılmayacağını, bir tarafa da gitmeyeceğini ve 5-6 aylık erkek çocuğunu terk etmeyeceğini ifade etmiştir⁶⁰. 30 Temmuz 1919 tarihinde Sinop'ta iki Ermeni gelinin dağa kaldırıldığı, Çarşamba'da üç Ermeni kadın ve çocuğun kaçırıldığı

⁵⁶BOA, DH. UMVM., 161/16, (10 L. 1337).

⁵⁷BOA, DH. UMVM., 161/16, (10 L. 1337).

⁵⁸BOA, DH. KMS., 50-2/ 41, (27 Za. 1337).

⁵⁹BOA, DH. KMS., 50-2/ 41, (27 Za. 1337).

⁶⁰BOA, DH. KMS., 50-2/ 41, (27 Za. 1337).

iddiasının asılsız olduğu belirtilmiştir⁶¹. 31 Temmuz 1919 tarihinde Kayseri mutasarrıflığından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda Kayseri Ermeni murahhaslığının 20 yaşını doldurmamış olan mühtediye kadınların muvafakate bakılmaksızın tesliminin istendiği bildirilmiştir⁶². 31 Temmuz 1919 tarihinde gönderilen şifrede Efkere nahiyesinde Ermeni murahhası tarafından mühtediye kadınlara din-i aslilerine dönmek isteyip istemedikleri tekrar sorularak teklifte bulunulmuş, kadınların hepsi kocalarından ve İslamiyet'ten ayrılmayacaklarını belirtmişlerdir. Fakat bu kadınların içerisinde 2 tanesinin 20 yaşını doldurmamış olmaları nedeniyle zorla ve hemen teslimi istenilmiştir⁶³. Dâhiliye nezaretinin Maryam Demirciyan'ın zorla alıkonulduğu şikâyetini iletmesi ve tahkikat yapılmasını istemesi üzerine 16 Ağustos 1919 tarihinde Ankara vilayetinden yazılan yazıda Nevşehir'in Arabsun köyünden Orman memuru Mustafa Efendi'nin oğlu Hakkı Beyle evli olan Boğazlıyan'ın Çakmak köyünden Maryam Demirciyan (Şaziye) merkez livaya getirilmiş ve meclis idare heyeti önünde eski dinine dönmekte ve memleketine gitmekte hür ve serbest olduğu söylenmiştir. Maryam Demirciyan (Şaziye) kendi arzusuyla ihtida ederek Hakkı Bey ile evlendiğini, kocasından memnun olup ayrılmak istemediğini ve hiçbir yere gitmeyeceğini ifade etmiştir. Ayrıca bu gibi kocalarından ayrılmak istemeyen mühtediyeler hakkında zor kullanılamayacağı ve yapılacak bir muamelenin kalmadığı ilave edilmiştir⁶⁴. Nitekim 17 Ağustos 1919 tarihinde Kayseri mutasarrıflığına gönderilen şifrede mühtediyelerden İslamiyet'te ısrar eden ve kocalarından ayrılmak istemeyen kadınların 20 yaşından küçük olsalar bile zorla teslimlerinin uygun olmadığı görüşü tekrar edilmiştir⁶⁵. 22 Ağustos 1917 tarihinde Orhangazi Selloz karyesinden Ermeni Ohamis'in tehcir esnasında Nusaybin'e sevk edilen kayınpederi ve biraderinin Kasap Halil tarafından öldürülüp, karısının da zorla ihtida ettirilerek evlendirildiği şikâyeti üzerine karısı Populu (Fehmiye)'nin kendi isteğiyle ihtida ederek Kasap Halil ile evlendiği, kayınpeder ve biraderinin Halil tarafından öldürüldüğüne dair delil bulunmadığı anlaşılmıştır⁶⁶. 4 Kasım 1919 tarihinde Kayseri'den gönderilen şifrede Ermeni mühtedilerini almaya gelen Fransız zabitanın zor kullanması, mutasarrıf aleyhinde şikâyette bulunması ve Kayseri Ermenilerinin hicretten vazgeçtikleri belirtilmiştir⁶⁷.

Evlerini terk etmek, Müslüman kocalarından ayrılmak istemeyen Ermeni kadınlarının bu davranışlarının tek izahatı arada çocukların

⁶¹BOA, DH. KMS., 50-3/20, (21 R. 1338).

⁶²BOA, DH. ŞFR., 639/129, (31 T. 1335).

⁶³BOA, DH. ŞFR., 640/127, (7 A. 1335).

⁶⁴BOA, DH. KMS., 50-2/54, (17 Z. 1337).

⁶⁵BOA, DH. ŞFR., 102/172, (20 Za. 1337).

⁶⁶BOA, DH. EUM. AYS., 27/10, (3 Ra. 1338).

⁶⁷BOA, DH. ŞFR., 645/68, (4 E. 1335).

olması yahut da eşlerinin tehdidi değil⁶⁸, Müslüman kocalarıyla aralarındaki muhabbet ve kocalarının kendilerine sundukları yaşam kalitesidir. Amerikan misyonerlerinden Urfa’da görev yapan Marry Caroline Holmes Urfa’da yaşadıklarını (1919-1921) kaleme aldığı kitabında, bir kısım evlerden toplanan çocuklar arasında kızların da bulunduğunu hatta bunlar arasında Türkler ile evli ve hamile olanlar bile olduğunu belirtir. Holmes’in verdiği dikkat çekici bilgilerden birisi de çoğunlukla iyi bakılan evli Ermeni kızlardan bazılarının Türk eşlerine geri dönmek amacıyla yetimhaneden bile kaçmayı göze aldıkları şeklindedir. Holmes, Müslümanlarla evlenen Ermeni kadınlarından şöyle bahsetmiştir:

“...Az sayıda kurtarılmış kadın geride bıraktıkları çocukları nedeniyle isteyerek Müslüman kocalarının yanına döndüler. Dürüstçe söylemek gerekirse hepsinin kocaları üzerine nazik davranış ve gerçek sevgi öyküleri vardı. Birçok Türk mahkemelerde ve İngiliz komutanın önünde Ermeni eşlerinin geri dönmesi için mücadele etti. Ayrıca Müslümanlarla evlenen kadınların her biri yeteri kadar giyinmiş geliyordu. Hele bazıları pahalı giysiler giyiyor, mücevherat ve altın süsler takıyordu. Eğer adam fakirse varlığına göre giydirdiyordu ama kadının ihtiyacına göre yeterliydi. Müslümanların göçmen kadınlarına gösterdikleri ilgi ve koruma üzerine az şey söylendi. Türk, Kürt, Arap kadın ve erkekleri onlar için az şey yapmadılar. Bu olayları yalnız aralarında çalışan bizler biliyoruz. Birkaç gün önce, soyulmuş üç yüz kadının çırılçıplak Urfa’ya gelmesi ile o kentin hiçbir insancıl duygu taşımaması gerekirdi. Kentte hepsi yardım gördü ve bir kısmı dört yılı Müslümanların evlerinde geçirdi. Bazıları yasal olarak Müslümanlarla evlendi, ötekiler taciz edilmeden ve korkmadan onların evlerinde hizmetçilik yaptılar...”⁶⁹.

İslâmiyet’i kabul eden Ermenilerin her zaman verdikleri kararlara sebat etmeyip tekrar eski dinlerine döndüklerini gösteren olaylarla da karşılaşmıştır: 16 Şubat 1919 tarihinde Niğde mutasarrıflığı tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen şifrede aslen Ermeni olan Nazmiye isimli kadının Müslüman olan eşinden ayrılmakta ısrar ettiği beyanıyla yapılacak muamele sorulmuştur⁷⁰. 5 Mart 1919 tarihinde Kastamonu’da Daday kazası müstantığı Mustafa Bey’in eşi Ermeni Harapesiçe’nin eski

⁶⁸Başyurt, E. (2010). *Ermeni Evlatlıklar/Saklı Kalmış Hayatlar*. (On Dördüncü Baskı). İstanbul: Karakutu Yayınları, s. 45.

⁶⁹ Holmes, M. C. (2005). *Urfa’da Ermeni Yetimhanesi*. (Birinci Baskı). İstanbul: Yaba Yayınları, s. 25.

⁷⁰BOA, DH. ŞFR., 618/35, (28 Şu. 1335).

dinine döndüğü ve zevcinden ayrıldığı⁷¹, Gülcemal vapuruyla İstanbul'a gitmesine izin verildiği⁷² belirtilmiştir. 15 Nisan 1919 tarihinde Kastamonu'dan gönderilen şifrede de Cemal Bey'in mühtedi olan Ermeni eşinin din-i aslisine döneceği ve Cemal Bey'den boşanacağını ifade etmesi üzerine mühtedinin Taşköprü'deki velisinin yanına gönderilmesi⁷³ bildirilmiştir.

Burada dikkat çeken bir diğer husus, Osmanlı hükümetinin eski dinini terk ederek İslâmiyet'e geçmeleri konusunda Ermeni kadınlara herhangi bir şekilde zor kullanmadığı gibi verdiği kararda durmayıp İslâmiyet'i bırakarak eski dinlerine dönmeleri durumunda da herhangi bir ceza uygulamamasıdır⁷⁴.

SONUÇ

Osmanlı toplumunda Ermeni kadınlarını konu edinen bu çalışmanın üç sacayağı olması dolayısıyla çalışma üç ayrı sonuca varmaktadır. Bunlardan birincisi Ermeni ailelerinin kadınlara olan yaklaşımlarının ve nişan-düğün gibi birtakım adetlerinin Türk aileleri ile benzer özellikler göstermekte olduğudur. Bundan dolayı olsa gerek ki Müslüman Osmanlı kadınları ile Ermeni kadınları "kadın hareketi"nde birleşmişler, kadınlar için oldukça birbirine benzer hak taleplerinde bulunmuşlardır.

Bu aynı zamanda çalışmamızın ikinci sonucunu oluşturmaktadır. Diğer bir ifade ile Osmanlı kadın hareketinde ve kadın haklarının kazanımında Ermeni kadınlarının rollerinin bulunmasıdır. 19. yüzyılda başlayan ve II. Meşrutiyetle ivme kazanan Osmanlı kadınlarının aile, eğitim, çalışma, siyaset vs. alanlardaki özgürleşme mücadelesine "kadın hareketi" denilmektedir. Tanzimat döneminde yurt dışında eğitim görmüş aydınlar İstanbul'a geri dönmüştü ve halkı aydınlatma görevini yüklenmişlerdi. Bu dönemde erkeklerin hak taleplerinden ve dönemin feminist fikirlerinden etkilenmiş kadın haklarını savunan kadın yazarlar ortaya çıkmıştı. Bu yazarlar aile hayatında ve toplumsal hayatta kadınlara uygulanan ayrımcılığa son verilmesini talep etmişlerdir. Bu yeni kamusal alan ve ailesel alan anlayışının yeniden biçimlenmesi anlamına geliyordu. Aynı zamanda aile özel alandan çıkıp kamusal alanın bir parçası oluyordu. Batılılaşma hareketinin de etkisiyle özellikle büyük şehirlerde kadınları hem aile hem de toplum hayatında kısıtlayan kuralların yumuşatılmasında, kadınların statülerinde değişmeler, iyileşmeler meydana gelmişti. Bu dönemde okul ve okullardaki kız öğrenci sayısı artmış, kadınlar iş hayatına girerek yardım kuruluşları ve derneklere

⁷¹BOA, DH. ŞFR., 619/32, (5 Ma. 1335).

⁷²BOA, DH. ŞFR., 618/2, (27 Şu. 1335).

⁷³BOA, DH. ŞFR., 626/35, (16 Ni. 1335).

⁷⁴ Kartın, a.g.b., s. 532.

çalışmaya başlamışlardı. İşte bu kazanımlar da Ermeni kadınlarının da rolü bulunmaktaydı.

Son olarak 1915 yılında çıkarılan tehcir kanununun uygulanması esnasında Osmanlı hükümetinin Ermeni kadınlarının suiistimal edilmesini önlemek maksadıyla, bu konudaki talepleri de dikkate alarak, Ermeni kadınlarının Müslüman erkeklerle evlenmelerine izin verdiğini ifade etmeliyiz. Ayrıca kimsesiz kadınlar dulhanelere yerleştirilmiş ve onlara maddi yardımda bulunulmuştur. Savaş gibi sıkıntılı günlerin yaşandığı o dönemde Osmanlı Devleti'nin Ermeni kadınları –ve çocukları- lehine yaptığı bu gibi düzenlemeler devletin onlara bakışının nasıl olduğunu göstermek bakımından oldukça mühimdir.

KAYNAKLAR

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA, DH. KMS., Belge No: 50-2/54, (17 Z. 1337).; **BOA, DH. KMS.**, Belge No: 50-2/2, (2 Ş. 1337).; **BOA, DH. KMS.**, Belge No: 50-1/ 73, (7 B. 1337).; **BOA, DH. KMS.**, Belge No: 35/11, (23 Z. 1333).; **BOA, DH. KMS.**, Belge No: 50-2/ 13, (24 Ş. 1337).; **BOA, DH. KMS.**, Belge No: 50-2/ 41, (27 Za. 1337).; **BOA, DH. KMS.**, Belge No: 50-3/ 20, (21 R. 1338).; **BOA, DH. İ.UM.**, Belge No: 19-7/1-5, (8.9.1337).; **BOA, DH. UMVM.**, Belge No: 161/16, (10 L. 1337).; **BOA, DH. EUM. AYŞ.**, Belge No: 27/10, (3 Ra. 1338).; **BOA. HR. MKT.**, Belge No: 265/22, (10 R 1275).; **BOA, DH. ŞFR.**, Belge No: 53/303, (27 Mayıs 1331).; **BOA. DH. ŞFR.**, Belge No: 55/92, (5 Ağustos 1331).; **BOA, DH. ŞFR.**, Belge No: 58/146, (21 M. 1334).; **BOA, DH. ŞFR.**, Belge No: 619/32, (5 Ma. 1335).; **BOA, DH. ŞFR.**, Belge No: 618/2, (27 Şu. 1335).; **BOA, DH. ŞFR.**, Belge No: 626/35, (16 Ni. 1335).; **BOA, DH. ŞFR.**, Belge No:64/162, (27 B. 1334).; **BOA, DH. ŞFR.**, Belge No: 567/102, (4 Te. 1333).; **BOA, DH. ŞFR.**, Belge No: 93/300, (23 S. 1337).; **BOA, DH. ŞFR.**, Belge No: 96/112, (7 Ca. 1337).; **BOA, DH.ŞFR.**, Belge No: 96/100, (7 Ca. 1337).; **BOA, DH. ŞFR.**, Belge No: 618/73, (22 Ma. 1335).; **BOA, DH. ŞFR.**, Belge No: 97/8, (29 Ca. 1337).; **BOA, DH. ŞFR.**, Belge No: 623/75, (30 Ma. 1335).; **BOA, DH. ŞFR.**, Belge No: 98/125, (11 B. 1337).; **BOA, DH. ŞFR.**, Belge No: 98/138, (12 B. 1337).; **BOA, DH. ŞFR.**, Belge No: 621/93, (20 Ma. 1335).; **BOA, DH. ŞFR.**, Belge No: 98/140, (12 B. 1337). ; **BOA, DH. ŞFR.**, Belge No: 99/110, (9 Ş. 1337).

BOA, DH. ŞFR., Belge No: 68/119, (27 Za 1334).; **BOA, DH. ŞFR.**, Belge No: 102/172, (20 Za. 1337).; **BOA, DH. ŞFR.**, Belge No: 530/95, (20 A 1332).; **BOA, DH. ŞFR.**, Belge No: 645/68, (4 E. 1335).; **BOA, DH. ŞFR.**, Belge No: 640/127, (7 A. 1335).; **BOA, DH. ŞFR.**, Belge No:

639/129, (31 T. 1335).; **BOA, DH. ŞFR.**, Belge No: 54-A/325, (28 N. 1333).

Kitap ve Makaleler

Aks-i Sadâ. (11 Mayıs 1325). Samsun'da Şayan-ı İmtisal Bir Müessesesi-i Hayriye. **Kadın**, 1(28).

Atnur, İ.E. (2005). **Türkiye’de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)**. Ankara: Babil Yayınları.

Başyurt, E. (2010). **Ermeni Evlatlıklar/Saklı Kalmış Hayatlar**. İstanbul: Karakutu Yayınları.

Bilal, M.K vd. (2010). Feminizm: Bir Adalet Feryadı (Hayganuş Mark’ın Hayatı, Düşünceleri ve Faaliyetleri). **Bir Adalet Feryadı Osmanlı’dan Türkiye’ye Beş Ermeni Feminist Yazar 1862-1933**, İstanbul: Aras Yayınları.

Çakır, S. (2010). **Osmanlı Kadın Hareketi**. İstanbul: Metis Yayınları.

Çerme, V. A. (2000). Tarihte Ermeni Kadını. **Tarih ve Toplum**, 33(195), s. 64-66.

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (1995). **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)**. Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 14.

Ekmekçioğlu, L. (2010). Bir Yokluğun Anatomisi (Osmanlı ve Türkiye Kadın Hareketleri Hakkındaki Tarih yazımında Türk ve/veya Müslüman Olmayan Kadınlar). **Bir Adalet Feryadı, Osmanlı’dan Türkiye’ye Beş Feminist Ermeni Yazar 1862-1933**. İstanbul: Aras Yayınları.

Ekmekçioğlu, L. B. ve Melissa. (2010). Feminizmin Ermenicesi, **Bir Adalet Feryadı Osmanlı’dan Türkiye’ye Beş Ermeni Feminist Yazar 1862-1933**. İstanbul: Aras Yayınları.

Güzel, Ş. (1985). Tanzimattan Cumhuriyete Toplumsal Değişim ve Kadın. **Tanzimattan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 3. İstanbul, 858-874.

Hamid, H. (1914). Âlem-i Nisvan: Ermeni Kadınları. **Siyaset**. S. 11, s. 9-11.

Hayganuş M. (2010). Yolumuz. **Bir Adalet Feryadı Osmanlı’dan Türkiye’ye Beş Ermeni Feminist Yazar 1862-1933**.(S. Bilal, çev.). İstanbul: Aras Yayınları.

Hayganuş M. (2010). Hayatımın Dalgaları. **Bir Adalet Feryadı Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar 1862-1933.** (T. Şilelyan, çev). İstanbul: Aras Yayınları

Holmes, M. C. (2005). **Urfa'da Ermeni Yetimhanesi.** İstanbul: Yaba Yayınları.

Toprak, Z., (Mart 1988). Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti: Kadın Askerler ve Milli Aile. **Tarih ve Toplum**, 9(51), s. 36-43.

Karataş, A. İ. (2007). Şeriye Sicillerine Göre Tanzimat'a Kadar Bursa'nın Sosyo Ekonomik Hayatında Ermeniler. **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler.** Erciyes Üniversitesi I. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, C. I, 367-382.

Kartın, C. (2007). Türk-Ermeni İlişkilerindeki Hoşgörü İklimi Çerçevesinde İhtida Hareketleri. **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler.** Erciyes Üniversitesi I. Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, C.I, 521-534.

Khalapyan, H. (2010). Kendine Ait Bir Feminizm: Zabel Yesayan'ın Hayatı ve Faaliyetleri. **Bir Adalet Feryadı Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar 1862-1933.** (M. Aktokmakyan, çev.) İstanbul: Aras Yayınları.

Müfide Ferit. (25 Mart 1335). Yeğenlerime Mektuplar. Türk Kadını. 1(19), s. 289-290.

Rowe, V. (2010). Sorunun Temel Çözümü Eğitimdedir: Sibil. **Bir Adalet Feryadı Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar 1862-1933.** (Z. Kılıç, çev.) İstanbul: Aras Yayınları.

Yumul, A. (Mart 1999). 19. Yüzyıl Ermeni Aydınlarının Gözüyle Kadınlar. **Toplumsal Tarih**, S. 63, s. 11-14.

Yumul, A. (1997). 19. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Ermeni Kadını. **Toplumsal Tarih**, 7(42), s. 15-18.

BİR DEVLET ADAMI OLARAK İSMAİL HAKKI BEY VE ADANA VALİLİĞİ DÖNEMİNDEKİ FAALİYETLERİ (1914- 1916)

Yıldıray YILDIRIM*

1. Giriş

Arap yarımadası ile Anadolu arasında önemli bir kavşak noktası olan Adana, Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sırasında 1516 yılında barış yoluyla Osmanlı egemenliğine dâhil edilmiş ve ilk başlarda Vilâyet-i Çukurâbâd adıyla bağımsız bir eyalet olarak teşkilatlandırılmıştı.¹ Adana, Osmanlı hâkimiyetine girdiği tarihten 1864 Vilâyet Nizâmnamesi'ne kadar bazen müstakil bir eyalet bazen de Halep'e bağlı bir sancak olarak idare edildi. 1864 Nizâmnamesi ile sancak olarak Halep'e bağlanan Adana, 1870 yılında tekrar müstakil bir vilayet haline getirildi ve devletin yıkılışına kadar bu statüsünü korudu.² Adana, 1870 yılında yeniden vilayet olmasıyla tekrar valiler tarafından idare edilmeye başlandı. Fakat atanmış valiler bu görevde çok fazla kalmayıp sık sık değiştirilmekteydi. Örneğin 1887-1889 yılları arasında sadece iki yılda Adana'ya yedi vali atanırken 1870 yılından şehrin Fransızlar tarafından işgal edildiği 1919'a kadar toplam 34 vali göreve getirilmişti ki bunlardan sadece 11'i bir yıldan fazla görevde kalabilmişti.³ Bu kişilerden biri de çalışmamızın konusunu oluşturan ve Osmanlı Devleti'nin en sıkıntılı dönemlerini kapsayan 1914-1916 yılları arasında Adana valiliği görevini ifa etmiş olan İsmail Hakkı Bey'dir. İki ana bölümden oluşan bu çalışmanın ilk bölümünde, özellikle arşiv belgeleri ve hatıratlardan yararlanılarak, İsmail Hakkı Bey'in genel hatlarıyla biyografisinin oluşturulması, ikinci kısımda ise görevinin son döneminde Dâhiliye Nezaret Celilesine gönderdiği 31 Ocak 1916 tarihli maârif ve nâfia alanındaki faaliyetleri içeren raporun değerlendirilmesi amaçlanmaktadır.

---

* Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü Dr. Öğr. Üyesi

¹ Yılmaz Kurt, **Çukurova Tarihinin Kaynakları I**, TTK, Ankara: 2004, ss.19-23

² Özlem Karsandık, **Çağdaşlaşma Sürecinde Adana (1839-1876)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara: 2012, s.58-61

³ Gözde Ramazanoğlu, **Adana'da Tarih Tarihte Adana**, Etik Yayınları, İstanbul: 2012, ss. 256-257; Adana valilerin isimlerini ve görev sürelerini içeren başka bir çalışmada ise 1870-1919 tarihleri arasında 32 adet valinin görev yaptığı ifade edilmektedir. Fakat bu çalışmada eksikler ve tarih hataları bulunmaktadır. Örneğin İsmail Hakkı Bey'in valiliği Şubat 1914-Şubat 1917 olarak verilmiştir. Bkz. Sinan Kunalalp, **Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)**, İSİS Yayınları, İstanbul: 1999, s.25

2. İsmail Hakkı Bey'in Hayatı

2.1 Aile Hayatı

İsmail Hakkı Bey, Çolakoğulları lakabıyla bilinen Anadolu kökenli, üç çocuklu bir ailenin, en büyüğü olup, 1872 yılında Priştine'de doğmuştur.⁴ Babası orduda görevli süvari yüzbaşısı olan Emin Bey'dir. Kardeşlerinden Ahmed Hamdi Bey 1875, Cafer Tayyar (Eğilmez) Paşa ise 1877 yılında dünyaya gelmişlerdir.⁵

İsmail Hakkı Bey'in babası Emin Bey, Osmanlı ordusuna gönüllü olarak katılmış ve genç yaşında gösterdiği başarılar sayesinde süvari yüzbaşısı rütbesine yükselmiştir. Emin Bey, 93 Harbi olarak adlandırılan, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Türk tarihindeki en önemli savunmalardan biri olarak tarihe geçen Plevne'de şehit düşmüştür. Babalarının vefatından on yıl sonra da annelerini kaybetmişlerdi. Ebeveynlerinin erken ölümü üzerine İsmail Hakkı Bey genç yaşında kardeşlerinin sorumluluğunu üzerine alarak onların yetişmesinde etkili olmuştur.⁶

İsmail Hakkı Bey'in kardeşlerinden Ahmet Hamdi Bey, Harp Okulu'ndaki eğitiminin ardından bir müddet askeri okullarda öğretmenlik yapmış, 1920'de İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi olması ve kardeşi Cafer Tayyar'ın Milli Mücadele lehine Trakya'daki faaliyetleri gerekçeleriyle sekiz ay kadar tutuklu kalmış ancak sonrasında Anadolu'ya geçmiştir. Ahmet Hamdi Bey, 1948 yılında İstanbul'da hayatını kaybetmiştir.⁷

Cafer Tayyar Paşa ise Balkan Savaşları'ndan Milli Mücadele'ye kadar birçok savaşta etkin rol almış önemli bir komutandır. Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra da ordudan ayrılarak milletvekilliğini tercih etmiş, fakat üyesi olduğu Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kapatılmasından sonra 1927 yılında milletvekilliği süresinin dolmasıyla

---

⁴ Muharrem Mazlum İskora, **Harp akademileri Tarihçesi 1846-1965**, Genelkurmay Basımevi, Ankara: 1966, s.194; Zülal Keleş, "*Cafer Tayyar Paşa*", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı: 44, 1999, s.529

⁵ Nevin Ergezer, **Cafer Tayyar Paşa**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1993, s.1; Keleş, a.g.m., s.529

⁶ Ahmet Esenkaya, "*Balkanlardan Çanakkale Cephesine Gelenler*", **I. Uluslararası Balkan Kongresi (24-26 Eylül) bildiri kitabı** içinde (ss. 1067-1100), Süleyman Şah Üniversitesi Yayınları, İstanbul: 2012, s.1074; Zülal Keleş, **Cafer Tayyar (Eğilmez) Paşa**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara: 1993, s.8

⁷ Keleş, a.g.m., ss.529-530

aktif siyaseti bırakmış ve bir sonraki yıl ordudan emekli olmuştur. Cafer Tayyar Paşa, 1958 yılında İstanbul'da vefat etmiştir.⁸

İsmail Hakkı Bey, evlilik tarihi bilinmemekle beraber, Selanik kökenli olan Ulviye Hanım (1880-1924) ile evliydi. Ulviye Hanım, Osmanlı Devleti'nde hâkimlik görevi yapmış olan Ömer Naci Paşa'nın üç çocuğundan (diğerleri Naciye ve Münevver Hanım'dır) en büyüğüdü. Ömer Naci Bey genç yaşta ölünce İsmail Hakkı Bey'in daha sonraki Bursa Valiliği döneminde (1916-1918) bir müddet kayın validesi Necmiye Hanım ve baldızı Münevver Hanım⁹ ile birlikte yaşamışlardı. İsmail Hakkı Bey'in Ulviye Hanım ile evliliklerinden hepsi kız olan Handan, Cavidan, Şadan ile Vildan isimlerinde dört çocuğu bulunmaktaydı.¹⁰

İsmail Hakkı Bey'in eşi ve çocukları hakkındaki ilk resmi bilgilere Der-saâdet ile 16 Ağustos 1910 tarihinde İpek Mutasarrıflığı görevinden Bitlis Vali Vekâletine tayini hakkındaki yazışmalardan ulaşılabilmektedir.¹¹ Ancak bu tayin olayından kısa bir süre önce kardeşi Ahmet Hamdi Bey, 26 Temmuz 1910 tarihinde kardeşinin ailesini İpek'e götürmek için Dâhiliye Nâzırı Talat Paşa ile bir görüşme yapmış ve şayet bir görev değişikliği söz konusu olacak ise boşuna masraf yapmak istemediğini ifade etmişti. Talat Paşa'nın, İsmail Hakkı Bey'in bölgede asayişin sağlanabilmesi için en az altı ay daha İpek'te kalacağını söylemesi üzerine aile, 1 Ağustos 1910 tarihinde İpek'e gitmişti.¹² Fakat hemen sonra İsmail Hakkı Bey Bitlis Vali Vekâletine tayin edilmiş ve Dahiliye Nezareti tarafından kendisine bildirilen tayin bilgisinde, Bitlis'in ehemmiyetinden ve muhtemelen o tarihlerde bölgede yaşanan Ermeni olaylarından ötürü ailesini Selanik'te bırakarak İstanbul'a gelmesi istenmişti.¹³ Bu nedenle İsmail Hakkı Bey ve ailesi 13 Ağustos'ta tekrar

⁸ Cafer Tayyar Paşa hakkında detaylı bilgi için bakınız: Keleş, **a.g.t.**

⁹ Münevver Hanım, 1948-1950 yılları arasında Milli Eğitim Bakanlığı ve 1960-1963 yılları arasında Türk Dil Kurumu Başkanlığı yapmış olan meşhur dil bilimci, eğitimci ve siyasetçi Tahsin Banguoğlu'nun eşi Perizat Hanım'ın annesi ve yazar Ülker Banguoğlu Bilgin'in de anneannesidir.

¹⁰ Bu bilgilerin bir kısmı Ülker Banguoğlu Bilgin'in annesi Perizat Hanım ile aynı zamanda Ulviye Hanım'ın kızkardeşi olan anneannesi Münevver Hanım'ın hikâyelerini anlattığı "İki Devir İki Kadın" adlı romandan, bir kısmı ise doğrudan Ülker Hanım ile yapılan yazışmalardan alınmıştır. Ülker Banguoğlu Bilgin, **İki Devir İki Kadın**, Remzi Kitabevi, İstanbul: 2017, ss.7-9; Ülker Banguoğlu Bilgin ile yapılan yazışmalar: 19.02.2018

¹¹ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**, Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH.MUİ.), Dosya No: 116, Gömlek No: 57, H. 9 Şaban 1328 [M. 16 Ağustos 1910] Arşiv belgelerine ait dipnotlar ilk kez verildiğinde detaylı olarak, daha sonra ise sadece kısaltılmış (**BOA**, DH.MUİ., 116/57) şekilde verilecektir.

¹² Ahmet Hamdi Bey, Hatıraları, s.66-67'den aktaran: Keleş, **a.g.t.**, s.34

¹³ **BOA**, DH.MUİ., 116/57

Selanik'e döndü.¹⁴ İsmail Hakkı Bey, Selanik'te iken 16 Ağustos'ta *"ailece olan rahatsızlık mazeretine mebnî Der-saadete azîmetimin daha bir hafta kadar te'hîri zarûrî bulunduğu ma'rûzdur. Selanik'te İpek Mutasarrıfı ve Kumandanı Hakkı"* şeklinde merkeze bir maruzatta bulunmuştu.¹⁵ Belgede mazeret nedeni açık bir şekilde ifade edilmemekte ise de bu sırada baldızının tifo hastalığına yakalanmış olduğu İstanbul'a gidişinin bu nedenden dolayı geciktiği anlaşılmaktadır.¹⁶

Ailesini Selanik'te bırakan İsmail Hakkı Bey, doğu vilayetlerinde görev yaptığı sırada Osmanlı Devleti ile Balkan Devletleri arasında yaşanan savaşın kaybedilmesi neticesinde Anadolu'ya yoğun göçler yaşanmıştı. Bu sırada İsmail Hakkı Bey'in ailesinin de Anadolu'ya gelmiş olması gerekmektedir. Fakat Anadolu'da hangi şehre yerleştikleri hakkında henüz bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak hayatı boyunca bir çok sorunlu bölgede görev yaptıktan sonra İsmail Hakkı Bey'in Adana valiliğinin ardından Şubat 1916 tarihinde Bursa'ya tayin edilmesi, ailesinin Bursa'da ikamet ettiğini düşündürmektedir. Uzun süre görev yerleri nedeniyle ailesinden uzakta yaşamak zorunda kaldığı anlaşılan İsmail Hakkı Bey, Bursa valiliğine atanmasıyla yeniden ailesine kavuşmuş ve vefat ettiği 2 Kasım 1918 tarihine kadar burada ailesiyle birlikte yaşamını sürdürmüştür.

2.2. Eğitim ve Cemiyet Hayatı

İsmail Hakkı Bey ve kardeşi Ahmet Hamdi Bey, Drama İdâdî-i Mülkiyesinde, eğitimlerine devam ederlerken, şehit asker çocuklarının askeri okullarda yatılı okumalarını öngören bir İrade-i Seniyye çıkarılmıştı. Bu irade üzerine İsmail Hakkı Bey ve kardeşi Ahmet Hamdi Bey sınavla Manastır Askeri İdâdîsine, küçük kardeşleri Cafer Tayyar Paşa ise Manastır Askeri Rüşdiyesine kaydoldu.¹⁷ Buralardaki eğitimlerinin ardından her üç kardeş de Harp Okulu'nda eğitime başlamışlar ve İsmail Hakkı Bey, 53. sınıf olarak 2 Şubat 1901 (20 Kanunisani 1316) tarihinde mezun olmuştur.¹⁸

İsmail Hakkı Bey, öğrencilik yıllarında hürriyet ve yenilik akımlarıyla ilgilenmiş ve Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin kurulması ve

¹⁴ Keleş, a.g.t., s.35

¹⁵ BOA, DH.MUİ., 116/57

¹⁶ Ahmet Hamdi Bey, hatıralarında İsmail Hakkı Bey'in baldızının tifo olması dolayısıyla iyileşinceye kadar İpek'ten ayrılamadığını ifade etmektedir. İsmail Hakkı Bey'in maruzatında ise bahsedilen tarihlerde ailenin Selanikte olduğu anlaşılmaktadır. Muhtemelen baldızı İpek'te hastalanmış biraz iyileşince Selaniğe dönülmüştür. Keleş, a.g.t., s.35

¹⁷ Keleş, a.g.t., s.8

¹⁸ İskora, a.g.e., ss.193-194

örgütlenmesinde etkin roller üstlenmişti. İsmail Hakkı Bey'in, kardeşi Cafer Tayyar'ın fikri yapısının oluşmasında etkili olduğu gibi daha sonraları ordu ve siyasette etkili olacak birçok önemli şahsiyetin cemiyete üye olmasında da etkili olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹

İsmail Hakkı Bey, Harp Okulu eğitimini 1901 yılında tamamladıktan sonra Manastır Kolordusunda kurmay yüzbaşı olarak göreve başlamıştı.²⁰ Görevinde gösterdiği başarılar sayesinde siyasi faaliyetlerine daha rahat devam edebiliyordu.²¹ Buradaki görevi sırasında 1904 yılında Kazım Karabekir'in hem Cemal Bey hem de İsmail Hakkı Bey ile yaptığı görüşmelerde henüz daha Selanik'te askeri veya sivil gizli bir cemiyet teşkil edilememiş olduğu anlaşılmıştı.²² Bu amacı gerçekleştirmek için yapılan çalışmalar neticesinde 1906 yılının Eylül ayında Selanik'te üyelerinin büyük kısmı askerlerden oluşan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kuruldu. Cemiyetin kurucuları arasında İsmail Hakkı Bey dışında İsmail Canbolat, Talat Bey, Bursalı Tahir, Mithat Şükrü, Ömer Naci ve Kazım Nami gibi II. Meşrutiyet hareketinin önde gelen kişileri bulunmaktaydı. Daha sonra cemiyet, 1907 Eylül'ünde İttihâd ve Terakkî Cemiyeti ile birleşti.²³ Cemiyetin kurulmasından sonra İsmail Hakkı Bey, III. Ordu'da görev alan hürriyet ve yenilik fikirleriyle yetmişmiş subayların cemiyetine girmeleri için yoğun çaba sarf etti.²⁴

İsmail Hakkı Bey'in kardeşi Cafer Tayyar'ın Harp Okulu'nda sınıf arkadaşı olan Ali Fethi Okyar, hatıralarında İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne, daha sonra Bursa Valisi olan ve kendilerinden üç sınıf evvel kurmay subay olarak Manastır Kolordusunda vazifeli İsmail Hakkı Bey aracılığıyla dâhil olduğunu aktarmaktadır. Ayrıca eserde kendisi gibi Enver ve Cemal Beyler ile Mustafa Kemal'in de aynı kanaldan cemiyete girdikleri ifade edilmiştir.²⁵ Örneğin Enver Paşa, Eylül/Ekim 1906 (Eylül 1322) tarihinde Selanik'e gittiği sırada ülkenin durumu hakkında amcası Halil Bey ile yaptığı görüşmede amcasının cemiyete üye olduğundan haberdar olmuştu. Daha sonra burada bulunan eski sınıf arkadaşı Hafız Hakkı ile de cemiyet hakkında görüştü. Selanik'e gelişinin ertesi günü Manastıra geçen Enver Paşa burada Selanik Rüştüyesi Müdürü Binbaşı Tahir Bey ile yaptığı görüşmede Tahir Bey, cemiyete üye olduğunu ve

¹⁹ Keleş, **a.g.t.**, s.9-10

²⁰ İsmail Hakkı Bey'in askeri safahatı hakkında bilgi almak için Milli Savunma Bakanlığı'na 12 Şubat 2018 tarihihinde başvurulmuş, ancak 27 Şubat 2018 tarihli cevapta mevcut bilgiler çerçevesinde şahsın askerlik künye kaydına ulaşamadığı bildirilmiştir.

²¹ Keleş, **a.g.t.**, s.12-14

²² Kazım Karabekir, **İttihat ve Terakki Cemiyeti**, YKY, İstanbul: 2011, s.42

²³ Mehmet Okur, "*II. Meşrutiyet Dönemi Siyasi Partiler*", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 11, 1999, s.226 (225-238)

²⁴ Keleş, **a.g.t.**, s.12-14

²⁵ Fethi Okyar, **Üç Devir'de Bir Adam**, (Haz: Cemal Kutay), Tercüman Yayınları, İstanbul: 1980, ss.20-21; Keleş, *a.g.m.*, s.530

kendisinin de üye olmasının faydalı olacağını ifade etti. Bunun üzerine Tahir Bey yaptığı bazı görüşmeler neticesinde Enver Paşa'ya Genel Müfettişlik refakatinde bulunan Piriştineli Erkânıharb Binbaşısı (İsmail) Hakkı Bey'in gelip evden gece saat ikide kendisini alacağını ve onun götürüleceği yere giderek merasim-i mahsusada dâhilinde yemin ederek cemiyete gireceğini söyledi. Enver Paşa akşam Nazım Bey'in evinde tertiplenen yemeğe katıldı ve İsmail Hakkı Bey, Enver Paşa'yı buradan aldı. İsmail Hakkı Bey'in yanında cemiyetin önemli isimlerinden biri olan Posta ve Telgraf Başkâtibi Talat Bey de bulunmaktaydı. Bu vesileyle Enver Paşa ile Talat Bey de tanışmış oldu. Ardından Enver Paşa, cemiyete katılmak için yemin edeceği yere Talat Bey tarafından götürüldü. Yemininden sonra tekrar İsmail Hakkı Bey'in yanına gidilmiş ve Enver Paşa cemiyete katılan herkesten cemiyet için alınan nakdi yardımın ilk taksitini İsmail Hakkı Bey'e vermişti.²⁶

Yukarıdaki bilgilerden anlaşılacağı üzere Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kurucularından olan İsmail Hakkı Bey, gerek İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en önemli üyelerinden biri olan Enver Paşa'nın gerekse yine yukarıda bahsedilen önemli şahsiyetlerin cemiyete geçişlerinde etkili olmuş ve cemiyetin Selanik ve Manastır'da örgütlenmesinde aktif roller üstlenmişti. Özellikle Kazım Karabekir'in hatıralarında meşrutiyetin yeniden ilan edilmesi için girişilen mücadele ve cemiyetin Selanik ile Manastır'daki örgütlenmesi tartışmalarında Kazım Karabekir ile Enver Paşa ve İsmail Hakkı Bey'in sürekli bir araya gelerek çalışmalar yürüttükleri anlaşılmaktadır.²⁷

2.3. Askeri ve İdari Görevleri

İsmail Hakkı Bey, 1901 yılında Manastır Kolordusunda kurmay yüzbaşı olarak göreve başladı. Bu sırada başına Hüseyin Hilmi Paşa'nın getirildiği Rumeli Genel Müfettişliği 1902 yılında kurulmuştu. İsmail Hakkı Bey, bu müfettişliğe bağlı Eşkîya Takip Komisyonunda görev aldı. Komisyondaki görevine başlamasından 1906 yılına kadar geçen sürede İsmail Hakkı Bey, (bu tarihlerde Binbaşı rütbesindedir²⁸) komite takibinde verdiği direktiflerde ve yapılan tahkikatlarda göstermiş olduğu başarılar neticesinde Hüseyin Hilmi Paşa'nın itimadını kazanmıştı.²⁹

²⁶ **Enver Paşa'nın Anıları (1881-1908)**, (Haz. Halil Erdoğan Cengiz), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul: 2018, ss.30-34

²⁷ Bu konudaki detaylı bilgi için bakınız: Karabekir, **a.g.e.**, s.65

²⁸ İsmail Hakkı Bey'in askeri safahatına ulaşamadığı için tam olarak hangi tarihte Binbaşı olduğunu bilemiyoruz, fakat hatıratlarda 1906 olayları anlatılırken "Manastır'da Erkân-i Harbi Binbaşı İsmail Hakkı" ibaresi yer almaktadır. Bkz. Karabekir, **a.g.e.**, s.65

²⁹ Keleş, **a.g.t.**, s.12-14

İsmail Hakkı Bey, bir taraftan cemiyet faaliyetlerini yürütürken diğer taraftan bölgede yaşanan asayiş problemlerini önlemeye çalışmaktaydı. Bu sırada İttihâd ve Terakkî Cemiyeti giderek güç kazanmaktaydı. Cemiyetin giderek güçlenmesi ve II. Abdülhamid'e yapılan baskılar neticesinde 24 Temmuz 1908 tarihinde II. Meşrutiyet ilan edildi. Meşrutiyetin ilanı sonrası 1902'den beri bölgede faaliyette bulunan Rumeli Umumi Müfettişliği lağvedildi ve Hüseyin Hilmi Paşa bir süre sonra İstanbul'a döndü ancak İsmail Hakkı Bey burada kalarak faaliyetlerine devam etti.³⁰

Meşrutiyet öncesinde Rumeli'de diğer gruplara nazaran Arnavutların özel bir yeri bulunmaktaydı. Fakat meşrutiyetle yeniden yürürlüğe giren anayasanın eşitlik prensibi çerçevesinde Arnavutların ayrıcalıkları kaldırıldı. Ayrıcalıkların kaldırılmasının ardından Arnavutlar arasında milli kıpırdanmalar başladı ve bu kıpırdanmalar 1909 yılının başlarında ilk olarak Debre, Firzovik ve Priştine gibi bölgelerde ortaya çıktı. Bu durum karşısında hükümet hemen örfi idare yoluna gitti.³¹ Bu sırada İsmail Hakkı Bey İpek Mutasarrıflığı ve Kumandanlığı görevine getirilmişti. Kendisi bir tarafta hükümetin verdiği direktiflerle İpek Sancağında asayiş sağlamaya çalışırken diğer tarafta da kardeşi Cafer Tayyar, İpek'e bağlı kazalardaki Arnavut isyanlarını bastırmakla uğraşıyordu. Fakat alınan tedbirler ve yapılan mücadele isyanları bastırmaya yetmiyor isyan büyüyordu.³² Hükümet 1910 yılının başlarında isyan olaylarına son vermek ve Arnavutları bir daha kımıldamayacak hale getirmek için hazırlık yapmaya karar verdiği sırada 4 Nisan 1910 (22 Mart 1326) İsmail Hakkı Bey, Yaşar bin Abbas Bolaya isimli bir Arnavut tarafından öldürülmek istenmiş ancak saldırıdan yararı olarak kurtulmuştu.³³ Daha sonra Cafer Tayyar Bey ile kurmay heyetinde Kazım Karabekir'in de bulunduğu Kosova Mürettep Kolordusu isyanı bastırdı.³⁴

İsyanın bastırılmasından kısa bir süre sonra İsmail Hakkı Bey, 14 Temmuz 1910 tarihinde Dâhiliye Nezâretine, nedenini açıklamadan istifasının kabul edilmesi hususunda bir telgraf çekmişti. Fakat hem İpek eşrafından bir kısım kimse ile Belediye Reisi Emin Bey ve Müftü Abdurrahman Bey hem de Kosova Valisi Mazhar Bey, bölgede yaşanan olayların ehemmiyetinden ötürü istifanın halkta infiale yol açacağından

³⁰ Mustafa Alkan, "Hüseyin Hilmi Paşa'nın Rumeli Umûmî Müfettişliği (1902-1908)", **CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 13, Sayı: 1, 2015, s.244 (s.242-255)

³¹ Suat Zeyrek, "II. Meşrutiyet'te Demokratik Muhalefetin Sonu: Arnavut İsyanları ve Sonuçları", **Kayseri Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 33, 2012, ss.306-307 (299-336)

³² Zülal Keleş, **a.g.t.**, s.29-30

³³ Süleyman Külçe, **Osmanlı Tarihinde Arnavutluk**, Ticaret Basımevi, İzmir 1944, s.370

³⁴ Keleş, **a.g.m.**, ss.529-530

bu istifanın kabul edilmemesi yönünde fikir beyan etmişlerdi. Bunun üzerine Dâhiliye Nezâreti de 16 Temmuz 1910'da İsmail Hakkı Bey'in İpek'te kalarak vazifeye devam etmesini emretmişti. İsmail Hakkı Bey, 19 Temmuz 1910 tarihli telgrafında, gönderilen emr-i âlileri üzerine bir müddet daha görevinde kalacağını, istifası hakkındaki açıklamaların uzun olacağından bu konuda İbrahim Efendi'nin şifahen gerekli açıklamaları bizzat yapacağını bildirmişti.³⁵

İsmail Hakkı Bey'in görevde kalmasına karar verilmesine rağmen İstifa olayından kısa bir müddet sonra 8 Ağustos 1910 tarihinde vekâleten idare edilen Musul Vilâyetine Bitlis Valisi Tahir Paşa Hazretleri'nin nakli ile boşalan Bitlis Valiliği görevine vekâleten İsmail Hakkı Bey getirildi. İsmail Hakkı Bey'in yerine de kardeşi olan Erkân-ı Harbiye Binbaşlarından Cafer Tayyar Bey atandı. Yapılan atama sonrasında İsmail Hakkı Bey'e durumun ciddiyetinden dolayı ailesini Selanik'te bırakması, görevlendirme hakkında kimseye bilgi vermeden acilen İstanbul'a gelmesi ve oradan Bitlis'e geçmesi emredilmişti.³⁶

İsmail Hakkı Bey'in Bitlis valiliği sırasında bölgede yaşanan eşkıyalık olayları önemli bir boyuta ulaşmıştı. Bu olayalar Bitlis gibi Van Vilâyetinde de artmakta ve o sıralarda Van valiliğini vekâleten yürüten Nazım Bey, sorunları çözmekte yetersiz kalmaktaydı. Bu durum üzerine 26 Ekim 1911 tarihinde sorunların üstesinden gelebileceği düşünülen İsmail Hakkı Bey'in Van valiliğine atanması istenmiş³⁷ ve 1 Kasım 1911'de Nazım Bey azledilip Ma'mûret-ül-Azîz vali vekâletine tayin edilerek yerine İsmail Hakkı Bey atanmıştı.³⁸

Van valiliği sırasında İsmail Hakkı Bey, haiz olduğu dördüncü rütbeden mecîdînişânının tebdili hususunda yaptığı başvurunun değerlendirilmesi neticesinde, vazifesinde göstermiş olduğu gayretlerden ötürü 31 Temmuz 1912 tarihinde nişanı 1. Dereceye yükseltilmişti.³⁹ Ancak bölgede yaşanan olayların daha da ehemmiyet kazanması neticesinde valiliğin iktidar kuvveti olan birine verilmesi ve daha deneyimli bir valinin atanması kararlaştırıldı. Bunun üzerine 5 Eylül 1912 tarihinde İsmail Hakkı Bey görevinden azledilerek yerine Hâriciyye Nezâreti Tâbiyyet Kalemî Müdürü İzzet Bey getirildi.⁴⁰ Azlinden sonra

³⁵BOA, DH.MUİ., 113/33

³⁶BOA, DH.MUİ., 116/57

³⁷BOA, Dahiliye Mütenevvia (DH.MTV.), 1/59, H. 5 Zilkade 1329 [M. 28 Ekim 1911]

³⁸BOA, İrade Dahiliye (İ.DH.), 1490/38, H. 9 Zilkade 1329 [M. 1 Kasım 1911]

³⁹BOA, DH.MTV., 15/17, H. 7 Ramazan 1330 [M. 20 Ağustos 1912]

⁴⁰BOA, İ.DH., 1495/8, H. 23 Ramazan 1330 [M. 5 Eylül 1912]; BOA, DH.MTV., 1/78, H. 22 Ramazan 1330 [M. 4 Eylül 1912]

Üsküdar Ciheti Kumandanlığı görevine getirilen İsmail Hakkı Bey'in⁴¹ 13 Mayıs 1913 tarihinde açığa olan Diyarbakır valiliğine atanması uygun bulunarak⁴² 14 Mayıs 1913 tarihli irâde ile bu göreve tayin edildi.⁴³

İsmail Hakkı Bey'in Diyarbakır Valiliği görevini yürüttüğü sırada Adana'da vali olan Emin Bey 27 Kasım 1913 tarihinde azledilmiş ve yerine İstanbul Polis Genel Müdürü Azmi Bey getirilmişti.⁴⁴ Bundan yaklaşık üç ay sonra da 12 Şubat 1914 tarihli mazbatayla o sırada Diyarbakır valisi olan İsmail Hakkı Bey Adana valiliğine atandı.⁴⁵ Atamanın ardından İsmail Hakkı Bey, 10 Mart 1914 tarihinde Adana'ya gelerek görevine başladı.⁴⁶ Buradaki yaklaşık iki yıllık görevinin ardından 29 Şubat 1916 tarihinde Bursa (Hüdâvendigâr) vali vekili (Ahmet) Midhat Bey, Adana'ya üçüncü sınıf valilik maaşıyla asaleten atanırken, İsmail Hakkı Bey de onun yerine Bursa'ya ikinci sınıf valilik maaşıyla naklen tayin edildi.⁴⁷

İsmail Hakkı Bey, Bursa valiliği görevini yürüttüğü sırada 20 Ekim 1918 tarihli Meclis-i Vükela kararıyla kanuna aykırı hareketleri sebebiyle görevinden azledilerek⁴⁸ yerine 29 Ekim 1918'de sadece bir ay görev yapacak olan Halep Valisi Abdülhalik Bey getirildi.⁴⁹ Tüm hayatını askeri ve idari vazifelerle geçiren İsmail Hakkı Bey, Bursa Valiliği görevinden azledilmesinden çok kısa bir süre sonra 2 Kasım 1918 tarihinde hayatını kaybetti.⁵⁰

3. İsmail Hakkı Bey'in Adana ve VilâyetindekiMaârif ve Nâfia Hizmetleri

İsmail Hakkı Bey'in Adana Valiliği yaptığı 1914-1916 yılları Osmanlı Devleti'nin en sancılı dönemine denk gelmektedir. Balkanlarda 28 Temmuz 1914 tarihinde patlak veren ve kısa bir süre sonra da önce Avrupa'yı ardından da tüm dünyayı etkisi altına alan I. Dünya Savaşı'nın

⁴¹ Daha önce İpek Mutasarrıflığında olduğu gibi burada da yerine kardeşi Cafer Tayyar görevlendirilmiştir. Keleş, **a.g.t.**, s.66

⁴²BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.), 231/118, H. 6 Cemazeyilahir 1331 [M. 13 Mayıs 1913]

⁴³BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.), 4210/315713, H. 7 Cemazeyilahir 1331 [M. 14 Mayıs 1913]

⁴⁴BOA, BEO., 4235/317560, H. 27 Zilhicce 1331 [M. 27 Kasım 1913]

⁴⁵BOA, BEO., 4260/319426, H. 22 Rebiulevvel 1332 [M. 18 Şubat 1914]

⁴⁶BOA, Dahiliye Hapishaneler Müdüriyeti (DH.MB.HPS.), 19/32, H.13 Cemazeyilevvel 1334 [M. 18 Mart 1916]

⁴⁷BOA, MV., 241/277, H. 24 Rabiulahir 1334 [M. 29 Şubat 1916]; BOA, İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS.), Dosya 201, Gömlek 22, H. 27 Rabiulahir 1334 [M. 3 Mart 1916]; BOA, BEO., 4401/330065, H. 29 Rabiulahir 1334 [M. 5 Mart 1916]

⁴⁸BOA, BEO., 4539/340381, H. 15 Muharrem 1337 [M. 21 Ekim 1918]

⁴⁹BOA, BEO., 4540/340469, H. 23 Muharrem 1337 [M. 29 Ekim 1918]; BOA, BEO., 4543/340677, H. 18 Safer 1337 [M. 23 Kasım 1918]

⁵⁰ Keleş, *a.g.m.*, s.538

başlaması neticesinde Osmanlı Devleti 2 Ağustos 1914'te hem Almanya ile ittifak antlaşması yapmış hem de seferberlik ilan etmişti. Seferberlikten yaklaşık iki ay sonra da 28-29 Ekim 1914 tarihinde Osmanlı gemilerinin Rus kıyılarını bombalaması neticesinde fiilen savaşa girilmişti.⁵¹ Savaşın başlamasının ardından bahsedilen dönemde Osmanlı Devleti; doğuda Rusya, batıda ise Çanakkale'de müttefik ordularıyla bir anlamda ölüm kalım mücadelesi vermekteydi. Böyle bir ortam içerisinde İsmail Hakkı Bey, bir taraftan savaş koşullarının gerektirdiği hizmetleri ifa etmeye çalışırken diğer taraftan da Adana Vilâyetindekinâfia ve maârif hizmetlerine devam etmiştir.

İsmail Hakkı Bey, Dâhiliye Nezâretine 31 Ocak 1916 tarihinde gönderdiği raporda Adana'ya geldiği 10 Mart 1914 tarihinden itibaren vücuda getirdiği nâfia ve maârif hizmetlerini gösteren bir rapor sunmuştur. İsmail Hakkı Bey'in bu listeyi yollamasındaki amacı Adana'daki iki senelik valiliği esnasında Adana kasabasıyla mülhakâtındaki nâfiaya ve maâriife ait işler hakkında genel bir bilgi vermektir. Bu konudaki yazısı şöyledir:

Devletlü Efendim Hazretleri

2 Kânûnisânî 1331 tarih ve 69263/829 nûmrolu tahrîrât ile Atana'ya vürûdumda emniyet ve inzibâtın ne halde bulunduğu ve bugün ki vaz' u hâli hakkında muhtasaran tafsîlât ve ma'lûmât arz idilmiş idi. Bu tahrîrât ile de hemân umûmiyetle seferberlik içinde geçen Atana'daki iki senelik müddet-i me'mûriyetim zarfında Atana kasabasıyla mülhakâtında nâfi'aya ve ma'ârife, terakkîyât ve umrân-ı memlekete 'aid olmak üzere vücûda getirilmiş i'mârât ve işler hakkında bir ma'lûmât ve fikr-i icmâli peydâsı içün merbût cedvel takdîm edilmiştir. Cedvelin velev sathî bir sûretde olsun tedkiki per mesâi ve meşâgil geçen bu seneler içinde ne sûretle çalışılmış olduğunu pek nazarda ta'yîn ideceği içün bu babda fazla tafsîlât ve izâhât i'tâsına lüzûm görülememiş olduğunun arzıyla takdîm-i tekrîmât eylerim efendim. Ol-babda emr û fermân hazret-i men lehü'l-emrindir. 18 Kânûnisânî 1331 (31 Ocak 1916) Atana Vâlisi Hakkı⁵²

Gönderilen yazıda da belirtildiği üzere yapılan çalışmalar hakkında fazla detaya girilmemiştir. Bu nedenle bahsedilen tarihler arasında gerçekleştirilen faaliyetler kısa ve öz bir şekilde ifade edilmiş ve listede

⁵¹ Enver Ziya Karal, **Büyük Osmanlı Tarihi**, Cilt 5, TTK Yayınları, Ankara t.y, ss.414-416

⁵²BOA, DH.MB.HPS., 19/32

herhangi bir tasnif yapılmamıştır. Aşağıda, raporda 48 madde halinde belirtilen 50 adet faaliyet, Adana vilayet merkezi ile mülhakâtında yapılanlar şeklinde açıklanacaktır.

3.1. Adana Vilayet Dâhilindeki Faaliyetler

3.1.1. Nâfia Alanında Yapılan Çalışmalar

Adana vilayet merkezinde nâfia alanında toplam 30 çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar; dinî, sıhî ve çeşitli idarî kurumların tamir ve inşası gibi alanları içermekle birlikte, yoğunluk genellikle belediye hizmetleri kapsamında değerlendirilebilecek yol ve kaldırım yapımı ile çevre düzenlemesiyle ilgili faaliyetlerden oluşmaktadır. Gerçekleşen bu çalışmalar şöyledir.⁵³

1- Hükümet dâhilinde Şefika Hatun⁵⁴ adıyla bir adetcami yapılmıştır. Birkaç seneden beri vilâyet muhasebesi tarafından kullanılmakta olan bu yerin tahliyesi gerçekleştirilmiş ve buralar tamir edilmiş, boyanmış ve gerekli eşyalar ile donatılarak namaz kılınacak hale getirilmiştir (Madde 1).

2- Şeyh(oğlu) Câmî-i Şerif⁵⁵ genişletilerek yeni baştan inşa edilmiştir (Madde 2).

3- Adana Gurebâ Hastanesine⁵⁶ ek bir bina daha ilâve edilmiştir (Madde 5).

4- Bimarhane'nin yeniden inşasına başlanmıştır (Madde 5).

5- Adana'nın havasını bozan ve hemen kasabanın dâhilinde bulunan Camus (su sığırı, manda, kömü) Gölü namıyla anılan bataklık doldurularak kurutulmuş ve bu suretle şehrin sağlığının korunmasına katkı sağlanmıştır (Madde 13).

⁵³BOA, DH.MB.HPS., 19/32

⁵⁴Raporda caminin ismi belirtilmemiştir. Ancak Adana camileri üzerine yapılan çalışmalarda bu tarihlerde bir tek Kayalıbağ Mahallesi, Şefika Hatun tarafından kendi adıyla 1915 yılında yaptırıldığı tahmin edilen bir mescit bulunmaktadır. Dolayısıyla bahsedilen caminin bu cami olması gerekmektedir. Bkz. Ramazanoğlu, a.g.e., s.140

⁵⁵Bu tarihlerde Adana'da Kayalıbağ Mahallesi Şeyhoğlu Cami ile Mestanzade Mahallesi Şeyh Zülfa Mescidi bulunmaktadır. Raporda bahsedilen caminin Şeyhoğlu olması gerekmektedir. Çünkü raporda da bahsedildiği üzere bu caminin 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında yenilendiği ifade edilmektedir. Bkz. Ramazanoğlu, a.g.e., ss.139,181

⁵⁶Günümüzde Adana Devlet Hastanesi olarak hizmet veren bu hastane 1891 yılında ilk kez hizmete başlamış ve açılışı 1896 yılında gerçekleşmiştir. Türkiyenin en eski hastanelerinden olan Adana Gureba Hastahanesi belgelerde Memleket Hastanesi olarak da geçmektedir. Bkz. Cezmi Yurtsever, "Memleket Hastanesi'nden Kimler Geldi Kimler Geçti", Çukurova Lobisi Dergisi, Yıl 9, Sayı, 51, Temmuz-Ağustos 2017, s.15-18

6- Halebhânenin önemli bir eksiği olan su meselesi çözmek için bir su mahzeni tesis edilmiştir (Madde 27).

7- Adana'da sıhhi bir salhhâne tesis edilmiş ve salhhâne ile kasaba arasında bir de yol inşasına başlanmıştır (Madde 41).

8- Halebhânedede bir kundura imalathanesi tesis edilmiştir (Madde 8).

9- Askeri ihtiyaçlar için terzi ve kunduracı bölükleri tesis edilmiştir (Madde 9).

10-Yontma taştan gayet büyük bir polis dairesi⁵⁷ inşa edilmiş, eski telgrafhane binası da tamir edilerek polis dairesine tahsis edilmiştir (Madde 7).

11- Adliye dairesi için hiçbir vilayette eşi olmayan bir daire bulunmuştur (Madde 31).

12- Kasabanın ortasında ve çarşı mahallinde yeni bir telgraf ve postanenin yapımı gerçekleştirilmiştir (Madde 32).

13- Askeri barakalar inşa edilmiştir (Madde 35).

14- Adana'da bir vali konağı oluşturulmuştur (Madde 42).

15- Adana'nın ihtiyacı olan bir gazhane binası yapılmıştır (Madde 47).

16- Yeni istasyondan Adana merkezine gelen cadde genişletilip düzenlenmiştir (Madde 10).

17- Belediye bahçesinde bir su deposuyla birlikte gerekli bazı düzenlemeler ve bazı inşaat çalışmaları yapılmıştır (Madde 11).

18- Kasaba kaldırımları ile çarşının yolları yeniden tamir edilmiştir (Madde 12).

19- Adana dâhilinde bazı caddeler genişletilmiş ve güzergahları düzenlenmiştir (Madde 15).

20- Kasaba ile yeni istasyon arasındaki arazi üzerinde bir mahalle ve arada bir kasaba oluşturmak için esaslar tespit edilmiş ve bu amaçla geniş ve düz caddelerin yerleri tespit edilip açılmıştır (Madde 19).

21- Kasaba içerisinde bulunan eski iki mezarlık kaldırılarak yerleri pazar yeri haline getirilmiştir (Madde 23).

---

⁵⁷Raporda Polis Dairesi olarak ifade edilen binanın, Eski Hükümet Konağı'nın hemen kuzeyinde ve Saryaküp Mahallesi Ali Münif Caddesinde bulunan Polis Okulu binası olduğu anlaşılmaktadır. Bu okulun kurulması için çalışmalar 1914 yılında başlanmış ve 1915 yılında eğitime geçilmiştir. Bkz. Ramazanoğlu, a.g.e., ss.220-221

22- Hükûmet konağının döküntü halindeki bodrum katının tamir ve inşası gerçekleşmiştir Bu suretle dairenin oda ihtiyacı giderilmiştir (Madde 25).

23- Hükûmet konağının akan damları tamir edilerek harap olmaktan kurtarılmıştır (Madde 26).

24- Hükûmet konağından askeri depoya kadar olan alanda bir cadde oluşturulmuş, bunun yanında da hükûmet caddesinin devamı istikametinde diğer bir cadde daha yapılmıştır (Madde 33).

25- Seyhan Nehri etrafındaki rıhtım üzerine korkuluk duvarları inşa edilmiştir (Madde 18).

26- Seyhan Nehri kenarında lağım menfezleri yapılmıştır (Madde 34).

27- Adana-Karataş yolu üzerinde yedi kârgîr köprü inşasına başlanmıştır (Madde 43).

28- Adana-Karataş telgraf hattı direkleri tamamen yenilenmiştir (Madde 44).

29- Pozantı-Kozan, Kozan-Kars(Kadirli)-Bahçe arasında yeniden telgraf hattı tesis edilmiştir (Madde 45).

30- Pamuk çekirdeklerinden istifade etmek için trenlerin küspe ile işletilmesi temin edilmiştir (Madde 24).

3.1.2. Maârif Alanında Yapılan Çalışmalar

Adana vilayet merkezinde maârif alanında toplam 11 adet çalışma yapılmıştır. Yapılan çalışmalar; mevcut mekteplerin ihtiyaçlarının karşılanması, eksikliklerinin giderilmesi, tamire muhtaç olanların tamir edilmesi, çevre düzenlemelerinin yapılması, daha önce açılmış olup da faaliyete geçememiş olanların aktif hale getirilmesi ve yeni mekteplerin inşa edilmesi şeklinde gerçekleşmiştir. Gerçekleşen bu çalışmalar şöyledir:⁵⁸

1- Özel bir mektep olan Tûrân Mektebinin faaliyetlerine devam etmesi ve gelişmesini sağlamak için Evkaf Nezaretinden beş yüz lira kadar tahsisat sağlanmıştır (Madde 2).

2- Gerek yabancı ve gerek yerli Hristiyan mekteplerinden, İslâm mekteplerinin istifade etmesi ve tüm mektepleri işler hale getirmek amacıyla okulların tüm eksiklikleri ve ihtiyaçları temin edilmiştir (Madde 16).

3- Darü'l-mualliminin bahçesi sekiz misli genişletilmiş, etrafı duvar ve parmaklıkla çevrilmiş, tüm eksiklikleri giderilmiştir (Madde 17).

⁵⁸BOA, DH.MB.HPS., 19/32

4- 1329 (M. 1911) senesinde açılmış fakat aktif hale getirilememiş olan Dârü'l-muallimât canlandırılmış ve iki sınıf açılarak yatılıya çevrilmiştir (Madde 20).⁵⁹

5- Ziraat Mektebi⁶⁰ tamir edilmiş ve eksiklikleri tamamlanmıştır (Madde 29).

6- Ziraat Mektebi ile Dârü'l-mualliminin su ihtiyaçlarını temin için birer motor satın alınmış ve buraların su problemi çözülmüştür (Madde 30).

7- Sanayi Mektebi⁶¹ düzenlenmiş ve etrafı genişletilmiştir. Ayrıca burada bir de bando oluşturulmuştur (Madde 14).

8- Adana'da bir Kız Sanayî Mektebi açılmıştır (Madde 21).

9- Ermeni olayları üzerine sekiz dokuz bin lira harcandığı halde tamamlanmamış olan Dârü'l-eytâm-ı Osmânî⁶² için bin yüz küsur lira daha harcanarak bu kurum tamamlanmış ve bütün eksiklikleri giderilmiştir. İki yüz Ermeni kız ve erkek öğrenciye sahip olan bu müessese kimsesiz Müslüman öğrenciler için bir dâr-ül-irfân olunmuştur. (Madde 22).

10- İki adet yeni kârgîr ibtidâî mektebi inşa edilmiştir (Madde 28).

11- Adana'da ikinci bir Mekteb-i Sultânî⁶³ açılmıştır (Madde 46).

⁵⁹ Maarif salnamelerine göre XIX. yüzyılın sonlarında Adana'da Darülmuallimin bulunmaktadır. Fakat raporda bahsedilen Darülmuallimin, bu konuda yapılan çalışmalardan İstiklal Mahallesi Turan Cemal Beriken Caddesinde bulunan ve günümüzde Adana Erkek Lisesi olarak adlandırılan yerde 1910 yılında açılmış olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu tarihte zaten var olan okulun bu binaya taşındığı düşünülmektedir. Aynı yerleşkede 1911 yılında da Darülmuallimat inşa edilmiştir. Bkz. Özlem Karsandık, "Maârif Salnâmelerine Göre Adana Sancağı'nda Eğitim Öğretim (H.1316-1321/M.1898-1903)", **Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 30, Sayı: 50, 2011, ss.161-162 (151-170); Ramazanoğlu, **a.g.e.**, ss.209-211

⁶⁰ Osmanlı tebaasından çiftçi ve esnaf çocuklarının alınarak eğitim yapıldığı bu okul 1910 yılında açılmıştır. Günümüzde Köprülü Mahallesi Mithat Özhan Bulvarında bulunan yapı günümüzde Tarım İl Müdürlüğü binası olarak kullanılmaktadır. Bkz. Aysin Şişman, "Osmanlı Devleti'nde Batılı Anlamda Mesleki ve Teknik Eğitimin Doğuşu", **Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 1, 2008, s.39; (27-43); <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/adana/kulturenvanteri/eski-ziraat-mektebi>. (14.05.2018)

⁶¹ Bu okul Ulucami Mahallesinde Ulu Caminin hemen batısında bulunan ve günümüzde İnkılap İmam Hatip Ortaokulu olarak adlandırılan yerde eğitim faaliyetini yürütmüştür. Bkz. Ramazanoğlu, **a.g.e.**, s.203

⁶² Günümüzde Ziyapaşa Mahallesi Kıyıboyu Caddesinde bulunan ve Adana Fen Lisesi olarak bilinen bu yapı 1909 yılında yaptırılmıştır. Bkz. Ramazanoğlu, **a.g.e.**, s.206

⁶³ Adana'da kurulan ilk Mekteb-i Sultani, Adana Valisi Abidin Paşa tarafından 1883 yılında açılan Adana Askeri İdadisi'dir. Eski Vilayetin hemen karşısında bulunan bu okul

3.2. Adana Mülhakâtında Yapılan Çalışmalar

Adana mülhakâtında biri maârif alanında olmak üzere toplam 9 faaliyet yapılmıştır. Bu çalışmalar da genel olarak yeni kurumların inşa edilmesi ve var olanların tamiri ile yol ve köprülerin tamir ve inşası alanlarında gerçekleştirilmiştir. Bu faaliyetler şöyledir:⁶⁴

1- Şeyhli ve Akbez karyelerinde yatılı birer mekteb-i ibtidâî açılmıştır (Madde 38).

2- Ceyhan Kazası merkezinde kırk yataklı bir hastane inşa edilmiştir (Madde 3).

3- Çokak Nahiyesi⁶⁵ merkezinde yeni bir hükûmet konağı açılmıştır (Madde 39).

4- Mersin iskelesi tamir edilmiştir (Madde 6).

5- Pozantı ile Gülek arasındaki yetmiş beş kilometrelik şose tamir edilmiştir (Madde 36).

6- Erzin'deki hapisane binası tamir edilmiş ve eksiklikleri tamamlanmıştır (Madde 40).

7- Yenice ile Tarsus arasındaki köprüler tamir ve inşa edilmiştir (Madde 37).

8- Kars (Kadirli) kasabası civarındaki Sâvrün Çayı üzerinde büyük bir kârgîr köprü tesis edilmiştir (Madde 48).

9-1914 yılına imam ve hatibi olmayan Karaisalı kazasına imam ve hatip tayin ettirilmiştir (Madde 4).

İsmail Hakkı Bey'in faaliyetlerinden anlaşılacağı üzere Adana Vilâyetinde XX. yüzyılın başlarında maârif ve nâfia alanlarında ciddi eksiklikler bulunmaktadır. Bu eksiklikleri gidermek amacıyla eğitim kurumları aktif hale getirilmeye çalışılmıştır. Eğitim dışında vilayette bulunan birçok devlet binasının da ya ihtiyaca cevap veremediği ya da tamire muhtaç olduğu anlaşılmış ve bu konuda da yoğun faaliyetler yürütülmüştür. Ulaşım ve haberleşme çalışmaları ile de gerek merkez kazanın gerekse merkezle buraya bağlı olan yerlerin ulaşım ve haberleşme sorunları giderilmeye çalışılmıştır.

4. Sonuç

1908 yılından sonra sultani adını almıştır. Uzun süre Adana Kız Lisesi olarak faaliyet gösteren okul, günümüzde Adana Valiliği Kültür Sanat Merkezi olarak kullanılmaktadır. Ancak açılan ikinci sultani hakkında malumat bulunmamaktadır. Bkz. İsmail Çolak, **Millî Mücadele'de Kalemli Ordu**, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2010, s.188

⁶⁴BOA, DH.MB.HPS., 19/32

⁶⁵ Günümüzde Kahramanmaraş Andırın İlçesine bağlı bir köydür.

Temel olarak iki ana kısımdan oluşan bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde tüm hayatı askeri ve idari görevlerle geçmiş olan İsmail Hakkı Bey'in, genel hatlarıyla hayatı açıklanmaya çalışılmıştır. Tüm ailesi asker olan İsmail Hakkı Bey, devletin o dönemdeki en sorunlu bölgeleri olan Balkanlar ve Doğu vilayetlerinde hem askeri hem de idari görevler üstlenerek hayatı boyunca devlete hizmet etmiştir. Okul yıllarından başlayarak, hürriyetçi fikirlere meylenmiş ve bu fikirlerin etkili bir savunucusu olmuştur. Bu fikirler çerçevesinde Balkanlarda cemiyet faaliyetleri yürütmüş ve gerek kurucu üyesi olduğu Osmanlı Hürriyet Cemiyeti gerekse bu cemiyetin daha sonra birleştiği İttihâd ve Terakkî Cemiyeti içerisinde aktif roller aldığı anlaşılmıştır. İsmail Hakkı Bey'in idari görevleri arasında Adana Valiliği ayrı bir öneme sahiptir. Çünkü 1914-1916 yılları arasında yürüttüğü bu görev, Osmanlı Devleti'nin seferberlik ilan ettiği ve I. Dünya Savaşı'na katıldığı yıllara denk gelmekteydi. İsmail Hakkı Bey, böyle sıkıntılı bir ortam içerisinde bir taraftan savaşın gerektirdiği yükümlülükleri yerine getirmeye çalışırken diğer taraftan şehrin maârif ve nâfia hizmetlerinden de geri durmamıştı. Görev süresinin sonunda merkeze yolladığı rapordan da anlaşılacağı üzere bu alanlarda Adana Vilâyetinde birçok faaliyetin gerçekleşmesinde yoğun bir mesai harcamıştı. Sonuç olarak denilebilir ki İsmail Hakkı Bey Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında görev alan çoğu önemli şahsiyet gibi tüm hayatını devlet hizmetine vakfetmiş ve bu uğurda uzun yıllar ailesinden uzak kalmış önemli bir devlet adamıdır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), 4210/315713; 4235/317560; 4260/319426; 4401/330065; 4539/340381; 4540/340469; 4543/340677

BOA, Dahiliye Hapishaneler Müdüriyeti (DH.MB.HPS.), 19/32

BOA, Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH.MUI.), 116/57; 113/33

BOA, Dahiliye Mütenevvia (DH.MTV.), 1/59; 15/17; 1/78

BOA, İrade Dahiliye (İ.DH.), 1490/38; 1495/8

BOA, İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS.), Dosya 201/22

BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.), 231/118; 241/277

Tetkik Eserler

Alkan, M. (2015), “*Hüseyin Hilmi Paşa'nın Rumeli Umûmî Müfettişliği (1902-1908)*”, **CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 13, Sayı 1, ss.242-255.

Banguoğlu Bilgin, Ü. (2017), **İki Devir İki Kadın**, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Çolak, İ. (2010), **Milli Mücadele'de Kalemler Ordu**, İstanbul: Yitik Hazine Yayınları.

Enver Paşa'nın Anıları (1881-1908), (2018), (Haz: Halil Erdoğan Cengiz), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Ergezer, N. (1993), **Cafer Tayyar Paşa**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Esenkaya, A. (2012), “*Balkanlardan Çanakkale Cephesine Gelenler*”, **I. Uluslararası Balkan Kongresi (24-26 Eylül)**, İstanbul: Süleyman Şah Üniversitesi Yayınları, ss.1067-1100.

<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/adana/kulturenvanteri/eski-ziraat-mektebi>. (14.05.2018)

İskora, M. M. (1966), **Harp akademileri Tarihçesi 1846-1965**, Ankara: Genelkurmay Basımevi.

Karabekir, K. (2011), **İttihat ve Terakki Cemiyeti**, İstanbul: YKY.

Karal, E. Z. (t.y.), **Büyük Osmanlı Tarihi**, Cilt 5, Ankara: TTK.

Karsandık, Ö. (2011), “*Maârif Salnâmelerine Göre Adana Sancağı'nda Eğitim Öğretim (H.1316-1321/M.1898-1903)*”, **Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 30, Sayı: 50, 2011, ss. 151-170.

Karsandık, Ö. (2012), **Çağdaşlaşma Sürecinde Adana (1839-1876)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Keleş, Z. (1999), “*Cafer Tayyar Paşa*”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı 44, ss.529-545.

Keleş, Z. (1993), **Cafer Tayyar (Eğilmez) Paşa**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü.

Kuneralp, S. (1999), **Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)**, İstanbul: İSİS Yayınları.

Kurt, Y. (2004), **Çukurova Tarihinin Kaynakları I**, Ankara: TTK.

Külçe, S. (1944), **Osmanlı Tarihinde Arnavutluk**, İzmir: Ticaret Basımevi.

Okur, M. (1999), “*II. Meşrutiyet Dönemi Siyasi Partiler*”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 11, ss.225-238.

Okyar, F. (1980), **Üç Devir’de Bir Adam**, (Haz: Cemal Kutay), İstanbul: Tercüman Yayınları.

Ramazanoğlu, G. (2012), **Adana’da Tarih Tarihte Adana**, İstanbul: Etik Yayınları.

Şişman, A. (2008). “*Osmanlı Devleti’nde Batılı Anlamda Mesleki ve Teknik Eğitimin Doğuşu*”, **Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 1, ss.27-43.

Yurtsever, C. (2017), “*Memleket Hastanesi’nden Kimler Geldi Kimler Geçti*”, **Çukurova Lobisi Dergisi**, Yıl 9, Sayı: 51, ss.15-18.

Zeyrek, S. (2012), “*II. Meşrutiyet’te Demokratik Muhalefetin Sonu: Arnavut İsyanları ve Sonuçları*”, **Kayseri Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: ss.299-336.

ELÇİLER NAZARINDAN ARNAVUTLUK'A DAİR İZLENİMLER (1926-1938)

Sevilay ÖZER* & M. Selçuk ÖZKAN**

Giriş

Osmanlı-Rus Savaşı ile birlikte Balkan topraklarında nüfuz yitiren Osmanlı Devleti, kendisine bağlı unsurları istilacılara karşı korumasız bırakmıştı. Korumasız kalan bu uluslardan Balkan coğrafyasında en çok muzdarip olanları Boşnak ve Arnavutlardı. Aslında bu küresel güç savaşında alan hâkimiyetinin yitirilmesiyle ölüme ve mutlak yıkıma terk edilen -Anadolu coğrafyasındaki Rumlar ve Ermeniler ile Osmanlı Devleti'ne bağlı Bulgarlar gibi- başka milletler de vardı. Üstelik bunlar da Osmanlı'nın asırlardır birlikte yaşadığı kardeşleriydi. Ne var ki gerek Osmanlı Devleti'nin gerekse Türkiye Cumhuriyeti'nin tarih anlayışı 1908'den itibaren üniter bir yapı etrafında dizayn edildiği için sadece yitirilen topraklardaki Türk ve Müslümanların makûs tarihi ile ilgilenildi. Bu nedendir ki bu coğrafyada kader birlikteliği yaptığımız birçok millet ve etnik yapı ile aramızdaki dil, kültür ve tarih zenginliğimiz yitip gitti. Buna karşın milli mücadelenin başarıya ulaşması sonrasında gerçekleştirilen siyasi, iktisadi ve sosyal kalkınma hamleleri genç Türkiye Cumhuriyetini yeniden bölgede söz sahibi bir ülke konumuna taşıdı. Çünkü “ulusal çıkarlar, bağımsızlık ve güvenlik” anlayışı temelinde dış politikasını belirleyen Türkiye, stratejik öneme sahip Balkan Devletleri ile ilişkilerini bu temel üzerine inşa etti¹. Bu devletlerden bir tanesi de yüzde 70'i bulan Müslüman nüfusu ile asırlara dayanan tarihsel bağların bulunduğu ve 28 Kasım 1912'de bağımsızlığını ilan ederek Osmanlı Devleti'nden ayrılan son Balkan ülkesi olan Arnavutluk idi².

Genç Cumhuriyet'in kurucusu Mustafa Kemal'in Arnavutluk'la ilgili tasavvurlarının emarelerini daha milli mücadele yıllarında tespit etmek

* (Doç. Dr.); Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi. Tarih Bölümü.

** Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Çarşamba Ticaret Borsası Meslek Yüksek Okulu.

¹ Barış Ertem, “Atatürk'ün Balkan Politikası ve Atatürk Dönemi'nde Türkiye-Balkan Devletleri İlişkileri”, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı 21, Temmuz-Ağustos-Eylül 2010, s.1.

² Orhan Koloğlu, “Osmanlı'nın Son Balkan Toprağı”, *Popüler Tarih Dergisi*, Sayı 43, Mart 2004, s.42.

mümkündür. Milli mücadelenin bütün şiddeti ile sürdüğü yıllarda (9 Aralık 1920) Mustafa Kemal, Albay Selahattin Saip başkanlığındaki bir heyeti ordusunu modern anlamda eğitmek üzere Arnavutluk'a yollamıştı³. Her iki ülkenin emperyalist işgalcilere karşı mücadelesi başarıya ulaştıktan sonra da, 15 Aralık 1923 yılında Türkiye ile Arnavutluk arasında bir dostluk anlaşması imzalandı⁴. Bu yakınlaşmayı 1926 yılında iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kurulması takip edecek, karşılıklı olarak elçilikler açılacaktı⁵.

Çalışmamızda Türkiye-Arnavutluk arasında cereyan eden diplomatik münasebetleri ve kırılma noktalarını⁶, Arnavutluk'un -elçilik raporlarına yansıyan kadarıyla- diğer devletlerle ilişkilerini, elçilerin Arnavutluk'un iktisadi-idari ve sosyal yapıya dair izlenimlerini inceleyeceğiz.

Arnavutluk'ta Bulunan Türk Elçileri

Cumhuriyetin ilk yıllarında elçilerimizin atanmaları ile ilgili olarak takip edilen bürokratik uygulamalar dikkat çekicidir. Elde ettiğimiz örnekler, Cumhuriyet bürokrasisi ve uygulamalarında keyfi atamaların ve birey merkezli bir yönetim anlayışının egemen olmadığı yönünde veriler içermektedir. Elçilerin, -konumuz dâhilinde incelenen Tiran elçilerinin de- atanması ile ilgili teklif her şeyden önce Hariciye Vekâleti tarafından verilmekteydi. Hariciye Vekâleti'nin de bu teklifi yaparken Hariciye Nezareti'nde bulunan 1. Sınıf, 2. Sınıf şeklinde kıdem ve tecrübesine göre görevli bulunan elçiler arasından birinin seçilmesi kuralına bağlı kaldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla sözü edilen dönemde elçilerimizin belirlenmeleri ve atama teklifleri sürecinde Hariciye Vekâleti önemli bir

³ Konu ile ilgili ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Selma Yel ve Halil Özcan, "Mustafa Kemal'in Selahattin Saip Bey'i Arnavutluk'ta Görevlendirmesinin Sebep ve Sonuçları (1920-1923)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XXIV, S.70, s.57-74.

⁴ Nesip Kaçı, "Atatürk Arnavutluk'ta Nasıl Değerlendiriliyor?", **Atatürk'ün Ölümünün 50. Yılı Sempozyumu**, 31 Ekim-1 Kasım 1989, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1989, s.51.

⁵ Bilal N. Şimşir, "Atatürk'ten Elçi Ruşen Eşref Ünaydın'a Yönerge (Türk-Arnavut İlişkileri Üzerine)", **Prof. Dr. Ahmet Şükrü Esmere'ye Armağan**, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, No: 468, Ankara 1981, s.300.

⁶ Türkiye-Arnavutluk ilişkileri konusunda kapsamlı bir çalışma için bkz. Nuri Köstüklü, "Türk Elçilik Raporlarına Göre Atatürk Dönemi Arnavutluk-Türkiye İlişkilerine Dair Bazı Tespitler", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, XXXI /1, 2016, s.235-246.

yetkiye sahiptir⁷. Teklifi yapılan diplomatın İcra Vekilleri tarafından yani Bakanlar Kurulu'nca atama kararnamesi onaylanmaktaydı. Nihayet bürokratik olarak bu aşamaları tamamlayan diplomat, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'in olurlarına arz edilmekteydi. Bu türden bir uygulama; yeni kurulan Cumhuriyet rejiminde yetki ayrımı ve meşveret usulü çerçevesinde yetkinin ilgili birimlere devredildiğini göstermektedir⁸.

Türkiye Cumhuriyeti daha uluslararası arenada ispat-ı vücut ettiği ilk yıllardan itibaren kardeş ve dost milletlerle siyasi münasebet tesis etme gayreti içerisine girmiştir. Bu doğrultuda Arnavutluk ile de devletlerarası ilişkileri temin için ilk defa 1925'de Vlora'da Konsolosluk devreye sokulmuş, 1926 yılında ise Tiran'da Elçilik açılmıştır. Böylelikle Türkiye ve Arnavutluk hükümetleri tarihsel kardeşliklerini ispat eden iki yapı olarak karşılıklı elçilerini göndermeye başladılar. Türk tarafı ilk olarak Tahir Lütfi Togay Beyi 1.1.1926-1.1.1929 tarihleri arasında Tiran'a elçi atadı. Görev süresi dolan Tahir Beyin yerine Ahmet Rüştü Demirel Bey 1.1.1929-1.1.1931 tarihleri arasında görevi devraldı⁹. Her ne kadar bu süreç içerisinde Arnavutluk'ta Ahmet Zogu'nun 1 Eylül 1928 yılında cumhuriyet rejimini bırakıp krallıkla ülkeyi yönetmeye başlaması, iki ülke arasında uluslararası manada kısa süreli aksaklıklara neden olsa da diplomatik irtibat bütünüyle sonlandırılmadı¹⁰.

Türkiye Cumhuriyeti 1.1.1931-1.1.1931 yılları arasında da Zeki Hakkı Karabuda Beyi Arnavutluk Büyükelçisi olarak atamıştır. Bilahare Basri Raşid Danişmend Bey görevi devralmış ve 1.1.1932 ila 1.1.1934

⁷ TBMM'nin kurulmasından sonra 3.5.1920'de ilk Hariciye Vekili olarak Bekir Sami Kunduk atanmıştır. Onu 9 Şubat 1921'de görevi devralan Ahmet Muhtar Bey izler. 16.05.1921 tarihinde göreve gelen Yusuf Kemal Tengirşenk Bey bu görevini 25.10.1922 tarihine kadar sürdürmüştür, 26.10.1922 yılında göreve başlayan İsmet İnönü ise 21.11.1924 tarihine kadar Dış İşleri Bakanı olarak görevde kalmıştır. 22.11.1924 yılında göreve getirilen Şükrü Kaya Bey de 1925 yılı Mart Ayına kadar bu görevde hizmet etmiştir. Ardından göreve başlayan Tevfik Rüştü Aras Bey ise Dış İşlerinde en uzun süreli Bakan olarak 11.11.1938 tarihine kadar görevde kalmış, ancak Mustafa Kemal'in vefatının ardından Cumhurbaşkanı seçilen İsmet İnönü tarafından görevden alınmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Semih Günver, "Dışişleri Meslek Memurluğu", **Çağdaş Türk Diplomasisi:200 Yıllık Süreç Sempozyumu: Ankara: 15-17 Ekim 1997 Sempozyuma Sunulan Bildiriler**, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 759-760; "Dışişleri Bakanları Listesi", <http://www.mfa.gov.tr/disisleri-bakanlari-listesi.tr.mfa>

⁸ Örnek için bkz. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 030.18.1.2., 70.94.19., 10.12.1936.

⁹ "Büyükelçilik Tarihi ve Önceki Büyükelçilerimiz", <http://tiran.be.mfa.gov.tr/Mission/About>

¹⁰ Köstüklü, a.g.m., s.237.

tarihleri arasında büyükelçilik görevini icra etmiştir. Ruşen Eşref Ünaydın Bey ise, oldukça kısa bir süre görevde kalmış ve 1.1.1934 atandıktan on bir ay sonra yani 1.12.1934 tarihinde görevinden çekilmiştir¹¹. Onun yerine ünlü edebiyatçılarımızdan Manisa Milletvekili Yakub Kadri Karaosmanoğlu Büyükelçilik görevini devralmış¹² ve 1.12.1934-1.1.1936 tarihleri arasında Tiran’da ülkesine hizmet etmiştir. Önemli diplomatlarımızdan olan Ali Türkgeldi bilahare 1.1.1937’de yani Yakup Kadri’nin ayrılışından bir sene sonra görevi devralacak ve 1.1.1938 yılına kadar Tiran’da hizmet verecektir. 1.1.1938 yılında ise bu defa Hulusi Fuat Togay Bey Tiran’da büyükelçilik görevine başlayacak ve 1.1.1939 yılına kadar bu görevde kalacaktır¹³.

Arnavutluk’taki İktisadi-İdari-Sosyal Yapıya Dair Elçilerin İzlenimleri

Türkiye Cumhuriyeti tarafından atanan elçilerin raporlarında dikkat çeken veriler arasında iktisadi bilgilere rastlanmaktadır. Örneğin; güven mektubunu sunma töreninde Büyükelçi Ruşen Eşref Bey, kralın ülkelerindeki ekonomik sıkıntılardan dert yandığını belirterek, ülkenin birçok imar, bayındırlık ve iktisadi işleri varken, büyük buhran, çaresizlik ve vasıtasızlık yüzünden ızdırap çektiklerini gizlemediğini aktarmaktadır. Törene dair izlenimlerini anlattığı ayrıntılı raporunda büyükelçi; Türkiye’nin iktisadi ve sosyal durumuna ilişkin kendisi tarafından verilen bilgileri kralın dikkatle dinlediğini ve anlatılanlardan duyulduğunu ifade etmektedir. Büyükelçiye göre Türkiye’de meydana getirilenlerin borçsuz yapılmış olması kralın özellikle ilgisini çekmişti¹⁴. Bu durum her iki ülkede de özellikle iktisadi alanda gelişme hedeflendiğine ve Türkiye-Arnavutluk ilişkilerinde birikim ve tecrübelerin paylaşıldığına işaret eder.

Ekonomik alandaki kötü gidişat nedeniyle Arnavutluk’un diğer ülkelerde bulunan elçiliklerini kimi dönemlerde kapattığı görülmektedir. Örneğin; Tiran elçiliğinden alınan 5 Mart 1934 tarihli bir raporda; *“Arnavutluk hükümetinin içinde bulunduğu mali güçlükler nedeniyle Ankara ve Sofya’daki elçiliklerini kaldırarak Atina’daki elçisini aynı zamanda Türkiye nezdine, Belgrat’taki elçisini de aynı zamanda Bulgar*

¹¹ <http://tiran.be.mfa.gov.tr/Mission/About>

¹² (BCA), 030.18.1.2., 49.72.10., 23.10.1934.

¹³ <http://tiran.be.mfa.gov.tr/Mission/About>

¹⁴ (BCA), 030.10.0.0., 233.572.8., 14.05.1934., s.10-12.

Krallığı nezdine tayin etmeye karar verdiği” bildirilmektedir.¹⁵ Her ne kadar alınan bu kararda mali buhran öne sürülmüşse de Yunanistan üzerinden diplomatik ilişkilerin sürdürülmesi bazı soru işaretlerini de beraberinde getirir. Bu örnek, ülkenin dış borçlanma nedeniyle iktisadi bağımsızlığını yitirmiş olduğunu, borç veren ülkelerin Arnavutluk’un diplomatik münasebetlerine dahi kota koyma noktasına geldiğini düşündürmektedir. Arşiv araştırmalarımız esnasında konuya dair elde ettiğimiz bir veriden bu iddiamızı doğrular yönde bazı bilgiler edinmek mümkündür. Tiran’a Büyükelçi olarak tayin edilen Yakup Kadri Karaosmanoğlu 6 Mayıs 1935 tarihli raporunda, Arnavutluk’un içinde bulunduğu mali krizin İtalya tarafından verilen üç milyon altın frank tutarında ödünç para ile geçici olarak giderilmiş olduğunu, böylelikle sekiz aydan beri maaş alamayan zabıt ve memurların soluk aldığını aktarmaktadır.¹⁶ İtalya’nın, Arnavutluk’un diplomatik münasebetlerini sekteye uğratarak engellemeye çalıştığı tahmin edilmektedir. Böylelikle Arnavutluk’un hiçbir şekilde İtalya’nın tahakkümünden kurtulamaması sağlanmış olacaktır. İktisadi esaretin beraberinde getirdiği çöküntünün hem içeride hem de dış ilişkilerde önemli krizlere sebebiyet verdiği de elçilik raporlarımızdan anlaşılmaktadır.

Elçilik raporları üzerinden gerçekleştirdiğimiz araştırmalarda idari yapıya ilişkin verilerin de önemli bir yer tuttuğu tespit edilmiştir. Türkiye’nin Tiran Büyükelçisi Yakup Kadri, Arnavutluk’un içinde bulunduğu son siyasal durumu hakkında değerlendirmelere de yer verdiği sözü edilen raporunda; ülkeye vardığı ilk dönemde Arnavutluk hükümetini başlıca iki önemli olayın meşgul ettiğini bildirmektedir: Bunlar; kralın yaverlerinden Bayraktari’nin kaçıışı ve isyan etmesi ile ortaya çıkan mali buhran. Büyükelçi ayrıca, Yunanistan ile bir türlü halledilememiş olan azınlıklar davasının da -konu Lahey Adalet Divanında ele alınmasına karşın- ülke için önemli bir sorun teşkil ettiğini aktarmaktadır.¹⁷ Bu örnek ülkede baş gösteren idari sorunların sonuç ve çözümlerine dair elçilerin aktif bir şekilde faaliyet göstererek Ankara’yi bilgilendirdikleri gerçeğini ifade etmektedir.

Ayrıca gerek idari yapılanma gerekse uluslararası sorunlar hakkında atanan elçilerimizle Arnavut yetkilerinin fikir alış verişinde bulunduğu

¹⁵ (BCA), 030.10.0.0., 233.572.11., 17.10.1934., s.2-3.

¹⁶ (BCA), 030.10.0.0., 233.573.1., 17.06.1935., s.2.

¹⁷ (BCA), 030.10.0.0., 233.573.1., 17.06.1935., s.2.

görülmektedir. Örneğin, Ali Türkgeldi'den sonra Tiran Büyükelçiliği'ne atanan Hulusi Fuad Togay, Arnavutluk Dışişleri Bakanı ile 14 Mart 1938 tarihinde yaptığı görüşmesini aktardığı raporunda; Bakanın öncelikle Tiran'ın imar sorunlarından dert yandığını, ancak birkaç yıl sonra şehrin imarında başarılı olabileceklerini düşündüğünü belirtmektedir. Görüşmede ayrıca; en iyi Arnavut unsurlarının ülke dışında bırakıldığı, özellikle Yugoslavya'da kalan arazi ve Arnavut kitlesinin çok önem taşıdığı, ancak bu kitlenin perişan bir durumda olduğu bakan tarafından dile getirilmektedir¹⁸.

Elçilerimizin görev sahalarına giren bir diğer önemli alanda sosyal gelişmelerdir. Özellikle sosyal yapıyı oluşturan nüfus dinamikleri ile ilgili olarak her iki ülkenin sorunlarını paylaştıkları ve çözüm arayışı içine girdikleri görülmektedir. Örneğin; Büyükelçi Ruşen Eşref Bey yukarıda da değerlendirdiğimiz raporunda, Kral Zogu'nun kendisine; “... nüfuslarının artmasını istediklerini, buna muhtaç olduklarını, halkın sağlığı ile ilgili olmalarına karşın doktorlarının yok denecek kadar az olduğunu, doktor sayısının ancak hastanelere yeterli olacak derecede olduğunu, köylere tamamıyla yetişemediklerini, yerli mekteplerinin henüz olmadığını, köylerde doğumun da ölümün de o oranda çok olduğunu...” aktardığını bildirmektedir.¹⁹

Arnavutluk'taki yenileşme ve gelişme hareketlerinin de elçilik raporlarına yansıdığı görülmektedir. Büyükelçi Ali Türkgeldi bu konuya yer verdiği 27 Mart 1937 tarihli raporunda; yeni seçilen meclisin açılış konuşmasında kralın toplumsal reformlardan bahsettiğini dile getirmektedir. Büyükelçiye göre; yenileşme hareketlerine tesettürün kaldırılması ile başlanmış, ilgili kanuna ayrıca devlet, belediye ve nahiye memurlarının şapka giyme mecburiyetine yönelik hükümler de eklenmişti. Raporun devamında büyükelçi, kralın yapılan ıslahatlardan beklenen faydanın ancak kadının kültür sahasında yükselmesi ile sağlanabileceğini düşündüğünü aktarmaktadır. Bu amaçla Ahmet Zogu'nun, ülkenin her yanında kadınlar için özel dersler açılmasını, bunun için bütçeye ayrı bir ödenek tahsis edilmesini, kadınlara okuma yazma öğretecek, hem bedenen hem de manen gelişimlerini temin edecek dersler verilmesini,

¹⁸ (BCA), 030.10.0.0., 233.573.16, 10.05.1938., s.2-3.

¹⁹ (BCA), 030.10.0.0., 233.572.8., 14.05.1934., s.13.

iktisat, sağlık ve çocukların terbiyesi gibi konularda kadınların aydınlatılmasını istediği anılan raporla Ankara'ya aktarılmaktadır. Ayrıca bütün okullarda özel muallimler tarafından din dersleri verilmesi ve bu amaçla Maarif bütçesine ayrı bir tahsisat konması hususunda Kralın Başvekile emir verdiği de raporda verilen başka bir bilgidir²⁰. Büyükelçi, kuruluşundan itibaren laik bir devlet olarak addettiği Arnavutluk'ta bu kararın alınmasında daha çok gençliği Bolşeviklikten uzaklaştırma düşüncesinin etken olduğunu belirterek süreci kendi cümleleriyle şu şekilde yorumlamaktadır:

“...Çünkü Bolşevizm hareketinin Avrupa'da tevessü etmesi Arnavutları bihakkın düşündürmekte, Arnavutluk ziraat memleketi olmakla beraber bu eşkarın küçük memurlarla muallimler muhitinde revaç bulmasından ürkülmektedir. Nitekim Meclisi Mebusan reisi Ortodoks Pandali Evangjeli -ki evvelce Başvekillikte de bulunmuş eski bir Arnavut Milliyetperveridir- kendisi ile ilk mülakatımda Arnavudlukta yapılmakta olan bu ıslahat ve teceddüdat din ile kat'ı alaka manasını mutazammın olmayıp gençliğin Bolşevik yetişmemesi için bir akide sahibi olması lazım geldiğini ve bunun için de mekteplerde haftada bir saat olsun tedrisatı diniyede bulunmak icab ettiğini fakat bu fikrini henüz krala kabul ettirememiş olduğunu söylemişti. Kendisi ile ikinci bir mülakatımda da tesettür ve şapka reformlarından sonra milli terbiye ile sureti ciddiyede iştigale başlanacağını bildirmişti ki mekteplerde dini tedrisat bunun ilk merhalesidir...”²¹.

Arnavutluk Meclisinin ıslahat hareketleri kapsamında kabul ettiği bir diğer kanun da askeri ve mülki devlet memurlarının ecnebi kadınlarla evlenmelerinin yasaklanması hususundadır. Bu konuyu ele alan elçilik raporuna göre; ecnebi tebaasından olan veya aslen ecnebi olup sonradan Arnavut tabiiyetini kazanmış olan kadınlarla evlenen devlet ve belediye memurları azledileceklerdir. Bununla birlikte aslen Arnavut ırkına mensup olmasına karşın ecnebi tabiiyetinde bulunan kadınlarla evlenenler bu kanun kapsamında deđerlendirilmeyeceklerdir²².

Özetle Arnavutluk'ta bulunan elçilerimizin iki ülke ilişkilerinin geliştirmesinin ötesinde iktisadi, idari ve sosyal sorunların ve bu

²⁰ (BCA), 030.10.0.0., 233.573.11., 10.04.1937., s.2-3.

²¹ (BCA), 030.10.0.0., 233.573.11., 10.04.1937., s.4.

²² (BCA), 030.10.0.0., 233.573.11., 10.04.1937., s.5.

sorunlarlamücadelede elde edilen tecrübelerin paylaşılmasında da aracılık ettikleri anlaşılmaktadır.

Elçilerin Türkiye-Arnavutluk İlişkilerine Dair İzlenimleri

Elçilerimizin Arnavutluk'ta ülkemizin ve hassasiyetlerimizin temsili noktasında aktif oldukları ve Türkiye ile ilgili meselelerde ne tarz bir yol takip ettiklerine dair raporlar sundukları görülmektedir. Örneğin; Tiran elçiliğimizden alınan 10 Kasım 1928 tarihli bir raporda Arnavutluk hükümetinin Mustafa Kemal içerikli resim ve levhalara getirdiği yasak konu edinilmiştir. Söz konusu raporda; bir Arnavut tüccarının Atatürk'e ait portreleri ve bazı Türk kumandanlarının resimlerini kendi dükkanına ait camekanda sergilediği, halk tarafından büyük rağbet gören bu resim ve portrelerin adeta can atılarak satın alındığı bilgisine yer verilmektedir²³. Bu durum elçilik yetkililerinin salt siyasal içerikli diplomatik faaliyetlerle sınırlı kalmadığını ifade eder.

Bilindiği gibi, Cumhuriyet'in ilk yıllarında Arnavutluk ile kurulan iyi ilişkiler Ahmet Zogu'nun 1 Eylül 1928'de krallığını ilan etmesinden sonra bozulma eğilimine girmiş, bunun sonucunda da Tiran elçisi Tahir Lütfi Bey 3 Ekim 1928'de Ankara tarafından geri çağırılmıştı²⁴. Nitekim yukarıda sözünü ettiğimiz elçilik raporunda bahsedilen; dâhiliye nezaretinden verilen bir emirle söz konusu resimlerin dükkân, kahvehane ve umumi yerlerden kaldırılması, 11 Eylül tarihinden itibaren de Türk gazetelerinin ülkeye girmesinin Meclisi Vükela tarafından yasaklanması bozulan ilişkilere örnek teşkil etmektedir²⁵. Ancak görüleceği üzere iki ülke arasında yaşanan bu gerginliğe karşın Arnavutluk halkının Türkiye Cumhuriyeti'ne yönelik saygı ve sempatisi azalmış değildir. Aynı şekilde Türkiye de Arnavut halkına karşı dostane ilişkilerini sürdürmüş, örneğin ilişkilerin geleceğini düşünerek elçiliği kapatmayıp maslahatgüzarını bu ülkede bırakmıştır²⁶.

²³ (BCA), 030.10.0.0., 233.570.11., 30.12.1928.; s.2.

²⁴ Halil Akman, *Türkiye, Yunanistan ve Arnavutluk'un Balkan Ülkeleri ve Etnik Yapısı Üzerine Stratejik Hedefleri*, Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gebze 2006, s.222.

²⁵ (BCA), 030.10.0.0., 233.570.11., 30.12.1928., s.2.

²⁶ Köstüklü, a.g.m., s.237.

Gerginleşen ilişkiler, Arnavutluk heyetinin Ekim 1931’de İstanbul’da düzenlenen Balkan Konferansına katılması sonrasında yumuşama eğilimine girecekti²⁷. Bu eğilim diplomatik ilişkilerde de hemen kendini hissettirdi. Tiran Maslahatgüzarlığından alınan 8 Şubat 1933 tarihli tahrirat bu duruma bir örnek teşkil eder. Söz konusu rapora göre; Basri Raşid Bey, Arnavutluk’un yeni hariciye nazırı Cafer Villa’nın kendisine (misyon şeflerini kabulü münasebetiyle yapılan görüşmede) ülkelerinin Türkiye’ye karşı dostluğunu, Türkiye’deki ilerlemelerin Arnavutluk için iyi bir örnek teşkil ettiğini, Balkanlar’daki görevi sırasında “*Balkan Dengesi*” hususunda Türkiye’nin çok önemli bir yere sahip olduğunu bizzat gözlemlendiğini, iki ülke arasındaki dostluğun sadece hissiyata bağlı olmayıp Balkanlar’daki ortak menfaatlere de dayandığını beyan ettiğini aktarmaktadır²⁸.

İki ülke arasında esmeye başlayan samimi hava Arnavutluk’a büyükelçi olarak atanan Ruşen Eşref Bey’in 15 Nisan 1934’te itimatnamesini sunma merasiminde de görülmektedir. Büyükelçi söz konusu törene dair izlenimlerine yer verdiği raporunda; Kral Zogu’nun, kendisine, beş asır Türkiye ile his ve hars iştirakinde bulduklarını, beraber yaşayışın üzerlerinde silinmez sevgi ve minnet izleri bıraktığını, beş asır Arnavutluk milletinin birliğini Türkiye’nin muhafaza ettiğini, Türkiye olmasaydı Slav istilasından kurtulamayacaklarını ve Latinlerin Arnavutluk’u cihan haritasından silmelerinin önüne geçilemeyeceğini ifade ettiğini belirtmektedir²⁹.

Anılan görüşmede Kral Zogu; eskiden Arnavutluk’ta asayişin olmadığını, iç karışıklıkların çok olduğunu, bu durumun Arnavut varlığını tehlikeye düşürdüğünü, yabancı faaliyetlerin ülkeyi darmadağınık etme tehlikesi yaşattığını, bu olumsuz gelişmelerin önüne ancak kendi şahsi amaçlarından fedakârlık göstererek geçebileceklerini söyleyerek bir anlamda ülkesinde ilan etmiş olduğu krallık rejiminin gerekçelerini sıralamaktadır. Büyükelçi raporunun bu bölümünde; kral hazretlerinin “...yoksa esasta ben de Cumhuriyet taraftarıyım. Gazi hazretleri kadar Cumhuriyetçiyim, emin olsunlar, fakat şeraitin icabı bizi bu yolda harekette bulunarak dahili vahdeti temine sevketti. Bunu böyle

²⁷ Gazmend Shupuza, “Atatürk ve Arnavutluk-Türkiye İlişkileri”, *Ankara Üniversitesi TİTE Atatürk Yolu Dergisi*, C.3, S.11, Ankara 1993, s.318.

²⁸ (BCA), 030.10.0.0., 233.571.4., 04.03.1933.

²⁹ (BCA), 030.10.0.0., 233.572.8., 14.05.1934., s.9.

bilmelerini rica ederim. Gazi hazretlerinin ve eserlerinin hayranıyım. Kendilerine benim derin ve kalbi hürmetlerimi bildirin. Beni bir küçük kardeşleri telakki etsinler. Beni nasihatlarından ve irşatlarından uzak bulundurmasınlar. Terakkiye giden memleketinizi memleketimize örnek sayıyoruz, biz sizi numune alıyoruz...” şeklindeki samimi ifadelerini de aktarmaktadır³⁰.

Atina Elçiliğine tayin edilen Ruşen Eşref Bey’in yerine atanan Yakup Kadri Bey ise, İtalya ve Yugoslavya arasında başlayan yakınlaşma haberleri ertesinde önce Hariciye Nazırının, üç dört gün sonra da kralın en yakın adamlarından Abdurrahman Krossi’nin elçiliği ziyaret ettiğini bildirmektedir. İlk ziyarette Nazırın kendisine; “...*Zaten biliyoruz ki Türkiye Arnavutluk’un istiklalini garanti edeceğini deklare etmiştir. Biz buna bel bağlamaktayız.*” dediğini aktarmaktadır. Büyükelçinin Arnavutluk’ta Kral Zogu’dan sonra en fazla nüfuz sahibi kişi olarak düşündüğü Abdurrahman Krossi ise ziyaretinde; Arnavut milletinin istiklaline çok bağlı olduğunu, bunu birçok kez ispat ettiğini ve Kral’ın Türkiye’yi derin bir muhabbetle sevdiğini ifade etmiştir³¹. Elçilik raporlarına yansıyan bu cümleler, gelinen süreçte -dönem dönem gerilemiş olsa da- Türkiye ile Arnavutluk ilişkilerinin ayrı bir değer ve anlam kazandığını göstermektedir³².

Raporunun devamında Kral Zogu’nun, çevresindekilerin ve bazı entelektüel Arnavut gençlerinin Türkiye tarafından ihmal edildiği duygusu içinde bulduklarını düşünen Büyükelçi Yakup Kadri, anılan zümrenin Arnavutluk’un Türkiye tarafından Balkan Paketi’na davet edilmesini beklediğini aktarmaktadır. Ancak, bu yönde bir davet gelse bile Arnavutların bunu kabul etmede serbest olup olmadıklarını sorgulayan büyükelçi, “*Bu, İtalya-Arnavutluk münasebatının zaman zaman aldığı şekillere bağlı bir şeydir. Arnavutlar İtalyanlardan yüz buldukları ve yardım gördükleri vakit menfaatlerinin Balkanlılarla bağlı olduğunu unuturlar. İtalya’dan yüz bulmadıkları vakit de bizim tarafa*

³⁰ (BCA), 030.10.0.0., 233.572.8., 14.05.1934., s.13.

³¹ (BCA), 030.10.0.0., 233.573.1., 17.06.1935., s.4-6.

³² Köstüklü, a.g.m., s.243.

temayül gösterirler.” diyerek gelinen süreci Arnavutluk’un dış ilişkilerinde çok da bağımsız davranmadığı şeklinde yorumlamaktadır³³.

1936 yılı başlarında Türkiye-Arnavutluk ilişkilerini etkileyen önemli bir olay da Kral Zogu’nun kız kardeşi Seniye ile II. Abdülhamit’in oğlu Abid’in evlenmesidir³⁴. Büyükelçi Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Tiran gazetelerinin bu evlilikle ilgili haber ve yorumlarını ayrıntılı olarak Ankara’ya aktarmıştır³⁵. Türkiye bu evliliğe tepki olarak Büyükelçi Yakup Kadri’yi geri çekerken, Arnavutluk yönetimi ise büyükelçinin bu nedenle ayrılışını iç kamuoyundan gizlemeye çalışmıştır³⁶. Görüleceği üzere saltanatı yasaklayan ve hanedan üyelerinin ülkeye girişini yasaklayan Türkiye Cumhuriyeti ile dost ve müttefik kabul edilen Arnavutluk’un bu tutumu iki ülke ilişkilerinde gerginlik yaşanmasına neden olmuştur.

Arnavutluk’taki yenileşme ve gelişme hareketlerinin bazı elçilik raporlarında ele alındığı yukarıdaki satırlarda belirtilmişti. Türkiye’de yapılan ıslahat hareketlerinin Arnavutluk’taki bu gelişmelere önemli katkısı olduğunu düşünen Tiran Büyükelçisi Ali Türkgeldi 27 Mart 1937 tarihli raporunda; bu ülkedeki idarecilerin büyük bir kısmının Osmanlı döneminde önemli görevlere yükselmiş olduklarını, Türkiye’deki ilerlemeleri göz önünde tutarak ilerlemeye gayret ettiklerini, hatta ülkeleri için lazım gelen ıslahatları -Türkiye’de daha önce yapılmış olması nedeniyle- kolaylıkla tatbik ettiklerini ve bunu şükranla andıklarını aktarmaktadır³⁷.

Sonuç itibariyle Arnavutluk içerisinde elçilerimizin her alanda Türkiye-Arnavutluk ilişkilerini takip ettiği ve olası sorunlar hakkında yetkilileri bilgilendirdikleri anlaşılmaktadır. Türkiye ile Arnavutluk arasındaki münasebetler noktasında Türkiye’yi öne çıkaracak bazı manevra ve bilgilerin de raporlandırıldığı görülmektedir.

³³ (BCA), 030.10.0.0., 233.573.1., 17.06.1935., s.7.

³⁴ II. Abdülhamit’in en küçük oğlu olan Mehmet Abid Efendi, Galatasaray Lisesi’ni ve Paris Hukuk fakültesini bitirmiş, evlilik sonrasında da Arnavutluk’un Paris Maslahatgüzarlığını yapmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Halil Özcan, *Atatürk Dönemi Türkiye-Arnavutluk İlişkileri (1920-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2011, s.288-300.

³⁵ (BCA), 030.10.0.0., 203.387.13., 14.02.1936., s.2-13.

³⁶ Özcan, a.g.e., s.292.

³⁷ (BCA), 030.10.0.0., 233.573.11., 10.04.1937., s.6-7.

İncelemeye çalıştığımız dönemde Türkiye'nin diğer devletlerle ilişkilerinin de elçilerin raporlarına yansıdığını görmekteyiz. Örneğin; Büyükelçi Hulusi Fuad Togay, Arnavutluk Dışişleri Bakanı Ekrem Libohova ile yaptığı yukarıda anılan görüşmesinde Yugoslavya ile Türkiye arasında yapılan göçmen anlaşmasının da gündeme geldiğini aktarmaktadır. Bu konu hakkında Bakanın kendisine anlaşma kapsamında Arnavut unsurunun istisna edilip edilmeyeceğini sorduğunu belirterek Türkiye'den beklentisini bakanın ağzından şu cümlelerle aktarmaktadır: *“Bu hususta sizden büyük bir ricam var: Mümkünse Yugoslavya'daki Arnavutların Türkiye'ye hicretine mani olunsun. Bunların yurtlarında kalması fevkalade ehemmiyeti haizdir, aksi takdirde birkaç sene zarfında Kosova ve kesif Arnavut kitlesi bulunan kısımlardan milletdaşlarımız uzaklaştırılarak hem hudutlarımız tehlikeye koyulacak hem de o kısım üzerindeki hukuki iddialarımız zaafa duçar edilecektir”*. Raporunun bu bölümünde Hulus Fuad; kendisine *“gayet nazik, Türkiye'ye derin bir muhabbet besleyen açık kalpli bir insan tesiri”* verdiğini söylediği Dışişleri Bakanı Ekrem Libohova'ya; Türkiye'nin bu talebi dikkate alacağından emin olduğunu bildirdiğini aktarmaktadır³⁸.

Tiran'da bulunan elçilerimizin Arnavutluk'un diğer ülkelerle olan münasebetlerini de yakından takip ettikleri görülmektedir. Türkiye lehine ya da aleyhine olabilecek bu münasebetlere ilişkin değerlendirmelerin Türkiye'deki yetkililere aktarıldığı tespit edilmiştir. Örneğin; Arnavutluk istiklalinin 21. yıl dönümü münasebetiyle 28 Kasım 1933'te yapılan törende Kral Zogu tarafından yabancı misyon şeflerinin kabul edildiği, kralın törende çok neşesiz görüldüğü ve hiçbir misyon şefi ile konuşmadığı Tiran elçiliği tarafından Hariciye Vekaletine aktarılmaktadır. Aynı raporda; önekilere nazaran bu yılki törene daha milli bir hava verilmek istendiği, bu amaçla kazalardan heyetler getirildiği ve gençlik teşkilatına resmi geçit yaptırıldığı belirtilmekte, tüm bunların Arnavutluk tarafından *“İtalyanlara karşı bir nümayiş olmak üzere”* düşünüldüğü yorumuna yer verilmektedir³⁹. Görüleceği üzere aktarılan bu veride Tiran Elçiliğimiz İtalya-Arnavutluk ilişkilerinin gerginliği üzerinde durmaktadır.

³⁸ (BCA), 030.10.0.0., 233.573.16, 10.05.1938., s.3-4.

³⁹ (BCA), 030.10.0.0., 233.572.1., 21.12.1933.

İki ülke arasındaki ilişkilerin bozulma eğilimine girdiği elçiliğin başka bir raporunda da açıkça ele alınmaktadır: Tiran'a büyükelçi olarak atanan Ruşen Eşref Bey, söz konusu raporda; Bari'den Draç'a geldiği Adria Gemisindeki garsonun ifadelerini de örnek göstererek “.....buradaki hali hazır vaziyetinde ilk göze çarpan şey Arnavutluk-İtalyan münasebetindeki şeker renkliliktir” diyerek durumu özetlemektedir⁴⁰.

Arnavutluk yönetiminin İtalya'ya karşı olan tutum değişikliğinin halk nazarında da etkisini gösterdiğini görmekteyiz. Bu etki büyükelçi Ruşen Eşref Bey'in yukarıda anılan raporunda şu şekilde ifade edilmektedir: “Arnavutlar ise İtalya'nın kendilerine oyun ettiğini, memleketi bunaltan buhrandan istifade ederek yeni istikrazlar için Arnavut varlığından kabul edilmez fedakarlıklar istediğini söylüyorlar. İtalyanların Arnavutluk'tan ithal ettikleri yumurtalara ve derilere karşı bile çok zorluk çıkararak almadıkları için Arnavutluk'u bir kat daha zora sokmaya çalıştıkları görülüyor”⁴¹.

İki ülke arasındaki gerginleşen ilişkilerin zaman zaman düzelme eğilimine girdiği de görülmektedir. Örneğin; Arnavutluk'un içinde bulunduğu mali kriz ve bu krizin İtalya'dan alınan üç milyon altın franklık ödünç para ile geçici olarak giderilmiş olduğuna 6 Mayıs 1935 tarihli elçilik raporunda değinilmişti. Anılan raporda Büyükelçi Yakup Kadri Bey; gelinen sürecin İtalya-Arnavutluk münasebetlerinin iyi bir sürece girdiğini işaret etmesi nedeniyle (daha önce yaşanan olaylar sonucu Mussolini'nin kendisine güvenmiş olduğunu düşünen ve bu nedenle de endişeli olan) Kral Zogu'yu rahatlattığını bildirmektedir. Yaşanan gelişmelerin İtalya'nın da Arnavutluk ile dost geçinmek isteğinde olduğunu gösterdiğini aktaran Büyükelçi, İtalya'nın Arnavutluk'ta hiç sevilmeyen bir sefirini geriye alarak yerine nazik ve yumuşak bir sefirini göndermesini bu görüşüne bir örnek olarak göstermektedir. Raporunun bu bölümünde iki ülke arasında başlayan iyimser havanın Arnavutluk'taki ticari ilişkilerini olumsuz yönde etkilediğini düşünen Yugoslavya'yı öfkelenirdiğini bildiren Büyükelçi, daha sonra beliren Yugoslavya-İtalya yakınlaşması haberlerinin ise Kral Zogu'yu telaşa düşürdüğünü aktarmaktadır⁴².

⁴⁰ (BCA), 030.10.0.0., 233.572.8., 14.05.1934., s.4.

⁴¹ (BCA), 030.10.0.0., 233.572.8., 14.05.1934., s.4.

⁴² (BCA), 030.10.0.0., 233.573.1., 17.06.1935., s.2-3.

Büyükelçi raporunun devamında; Arnavutluk'un dış siyasetinde şu ana değin bir nevi Abdülhamit politikası, yani “*rekabetlerden istifade sitemi*” takip ettiğini bildirmekte, İtalya ile Yugoslavya arasındaki yakınlaşmanın bu sistemin dayanağını iyiden iyiye sarstığını ve Arnavut hükümetinin bocaladığını aktarmaktadır. Uzun zamandır sürüncemede kalan Yugoslav-Arnavut serbest trafik anlaşmasının Parlamento’da tasdik edilmesi ve kralın “Beograd Export” Bankasının Tiran’da bir şube açabilme izni, Büyükelçiye göre; Arnavutluk’un İtalya’dan yüz çevirmiş olduğunu göstermemekte, aksine İtalya’nın şimdilik Arnavutluk’u ihmal etmiş olduğuna işaret etmektedir. Çünkü Yakup Kadri, (Yugoslavya’nın Tiran Elçisini de referans alarak) Arnavutluk’un Yugoslavya’ya yaklaşma girişimlerinin ancak İtalya’nın izni ile gerçekleşebileceğini düşünmektedir.⁴³

Görüleceği üzere elçilerimiz İtalya-Arnavutluk ilişkilerini yoğun olarak takip etmişlerdir. Bunda en büyük etmen İtalya’nın Arnavutluk üzerindeki baskıları ve bu halkı özgürlüğünden mahrum bırakma yönündeki girişim ve politikalarıdır. Kardeş ve dost kabul edilen Arnavutluk’un İtalya’nın küresel sömürge özlemlerinin kurbanı olmaması için çaba sarf edilmekte ve İtalya’nın tuzaklarına karşı Arnavutluk uyarılmaktadır. Ancak Arnavutluk’un bu tavsiyelere uymadığı ve süreç içinde önce iktisadi sonrasında da milli bağımsızlığını yitirdiği iddia edilebilir.

Sonuç

Türkiye Cumhuriyeti, kuruluşundan itibaren siyasal, sosyal ve diplomatik anlamda yalnızlığını gidermek ve Milletler Cemiyetinde ikili ilişkileri güçlü tutmak için etkili bir yol takip etmeye çalışmıştır. Özellikle büyükelçilik ve konsolosluk görevlileri ikili ilişkilerin geliştirilmesi yönünde doğrudan ya da Hariciye Bakanlığı üzerinden Cumhurbaşkanına bilgi ve stratejiler aktarmışlardır. Bu kapsamda Arnavutluk da -kendi rejim, ekonomi ve sosyal buhranlarına rağmen- diplomatik münasebetler yoluyla uyarılmaya ve bazı alanlarda bu ülkeye destek olunmaya çalışılmıştır. Özellikle İtalya’nın Arnavutluk’u önce ekonomik buhrana ve borç batağına itme, sonrasında da yalnızlaştırma

⁴³ (BCA), 030.10.0.0., 233.573.1., 17.06.1935., s.7.

politikası ile hareket ettiğine dair elçilik raporları her iki ülke yetkilileriyle paylaşılmış ve süreç hakkında tedbir alınması talep edilmiştir. Özellikle Yugoslavya'ya önemli bir toprak ve nüfus gücü kaptıran Arnavutluk'un İtalya ve Yugoslavya ile olan münasebeti Türkiye Cumhuriyeti tarafından kaygıyla izlenmiştir. Bir taraftan İtalya'nın 3.000.000 altın franklık yardım parasıyla iç işlerindeki sorunları gidermeye çalışan Arnavutluk'un diğer taraftan Yugoslavya ile diplomatik yakınlığını sürdürmesi kayıplarını engellemediği gibi ülkenin uluslararası arenada yalnızlaşmasına yol açmıştır. Bu yüzden ki bazı dönemlerde Türkiye ile elçilik düzeyindeki ilişkilerini dondurmuş, bazen de diplomatik irtibatı Yunanistan üzerinden sağlama yoluna giderek Türkiye Cumhuriyeti'nin varlığını adeta yok saymıştır. Bütün bu olumsuz ve kaygı verici tavırlarına rağmen Türkiye Cumhuriyeti'nin müşfik bir şekilde askeri alandan, ticaret, eğitim, baytarlık vb. farklı alanlara kadar Arnavutluk'un yanında gücü nispetinde yer almaya özen gösterdiği ve sabırlı bir dış politika anlayışı ile irtibatı canlı tutmayı hedeflediği anlaşılmaktadır.

KAYNAKLAR

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA) Belgeleri

030.10.0.0., 233.570.11., 30.12.1928.

030.10.0.0., 233.571.4., 04.03.1933.

030.10.0.0., 233.572.1., 21.12.1933.

030.10.0.0., 233.572.8., 14.05.1934.

030.10.0.0., 233.572.11., 17.10.1934.

030.18.1.2., 49.72.10., 23.10.1934.

030.10.0.0., 233.573.1., 17.06.1935.

030.10.0.0., 203.387.13., 14.02.1936.

030.18.1.2., 70.94.19., 10.12.1936.

030.10.0.0., 233.573.11., 10.04.1937

030.10.0.0., 233.573.16, 10.05.1938.

Kitaplar, Makaleler ve Web Sayfaları

Akman, H. (2006). “Türkiye, Yunanistan ve Arnavutluk’un Balkan Ülkeleri ve Etnik Yapısı Üzerine Stratejik Hedefleri”, Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

“Büyükelçilik Tarihi ve Önceki Büyükelçilerimiz”,
<http://tiran.be.mfa.gov.tr/Mission/About>

“Dışişleri Bakanları Listesi”,<http://www.mfa.gov.tr/disisleri-bakanlari-listesi.tr.mfa>

Ertem, B. (2010). Atatürk’ün Balkan Politikası ve Atatürk Dönemi’nde Türkiye-Balkan Devletleri İlişkileri. *Akademik Bakış Dergisi*, S.21.

Günver, S. (1999). Dışişleri Meslek Memurluğu. *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç Sempozyumu*, Ankara: 15-17 Ekim 1997 Sempozyuma Sunulan Bildiriler, Yayına Hazırlayan: İsmail Soysal, TTK Basımevi, Ankara, 739-760.

Kaçı, N. (1989). Atatürk Arnavutluk’ta Nasıl Değerlendiriliyor?.*Atatürk’ün Ölümünün 50. Yılı Sempozyumu*, 31 Ekim-1 Kasım 1989, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, s.49-58.

Koloğlu, O. (2004). Osmanlı’nın Son Balkan Toprağı. *Popüler Tarih Dergisi*, Sayı 43, s.42-47.

Köstüklü, N. (2016). Türk Elçilik Raporlarına Göre Atatürk Dönemi Arnavutluk-Türkiye İlişkilerine Dair Bazı Tespitler. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXI /1, 235-246.

Özcan, H. (2011). *Atatürk Dönemi Türkiye-Arnavutluk İlişkileri (1920-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.

Shupuza, G. (1993). Atatürk ve Arnavutluk-Türkiye İlişkileri, *Ankara Üniversitesi TİTE Atatürk Yolu Dergisi*, C.3, S.11, Ankara, s.311-322.

Şimşir, B.N. (1981). Atatürk’ten Elçi Ruşen Eşref Ünaydın’a Yönerge (Türk-Arnavut İlişkileri Üzerine). *Prof. Dr. Ahmet Şükrü Esmer’e Armağan*, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, No: 468, Ankara s.299-316.

Yel, S. ve Özcan, H. (2008). *Mustafa Kemal'in Selahattin Saip Bey'i Arnavutluk'ta Görevlendirmesinin Sebep ve Sonuçları (1920-1923)*, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C.XXIV, S.70, s.57-74.

ALİ RIZA PAŞA HÜKÜMETİ

Neslihan BOLAT BOZASLAN*

Ali Rıza Paşa Hükümetinin Kuruluşu

Milli Mücadele hareketine tümüyle karşı bir politikanın taraftarı ve uygulayıcısı olan Damat Ferit Paşa ve hükümeti, padişahтан, şeyhülislamdan ve başta İngiltere olmak üzere tüm İtilaf Devletlerinden gördüğü desteğe rağmen Anadolu'da gelişen ulusal harekâtı durdurmayı başaramamıştır. Öyle ki Damat Ferit Paşa, tüm gücünü kullanarak Sivas Kongresi'nin toplanmasını engellemeyi dahi denemiştir. Fakat Damat Ferit Paşa'nın emriyle kongreyi dağıtmak için eyleme geçen Ali Galib ve yandaşları başarılı olamamıştı. Bu olay üzerine Sivas Kongresi Heyeti, Damat Ferit Paşa hükümetini Padişah'a şikâyet etmek üzere 11 Eylül 1919 da bir telgraf hazırlamış, ancak bu belge padişaha sunulamamıştı⁴⁴. Çünkü Sadrazam Damat Ferit Paşa bu telgrafın Padişah'a arzına izin vermemiştir. Bunun üzerine "Heyet-i Temsiliye" Eylül 1919 da yasal bir hükümet yönetime gelinceye değin İstanbul ile her türlü resmi yazışmanın kesilmesine karar vermiştir. Bu karar Damat Ferit Paşa Hükümetinin istifa edip Ali Rıza Paşa Hükümeti oluşturuluncaya değin devam etmiştir⁴⁵.

Damat Ferit hükümeti ile alakalı düşüncelerini Mustafa Kemal Paşa şöyle ifade ediyordu:

"Kullarınızın size tekrar arz-ı hal ve hakikatinin sebebi şudur: Hazır bulunan hükümetin arz ettiği gibi, bu hareketimiz meşru olmayan bir hareket değildir. Milletın sesidir. Kabinenin bu ihanetinin görülmesi gerekir. Memleketin ve hümayunun zararına bir harekettir. Bir kere Damat Ferit Paşa'nın birkaç defa yayınladığı beyannamelerinden anlaşılıyor ki milletın emel ve istekleri Zat-ı Şahanenizden saklı tutulmuştur. Damat Ferit Paşa'nın bu hareketi ihanettir. Tarihin hiç bir sayfasında olmayacak bu ihaneti milletın bir kısmını yekdiğerine düşman eden ve

* Öğr.Gör.Dr. Gaziantep Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü

⁴⁴ İhsan Güneş, Ali Rıza Paşa Hükümeti Programı Ve Meclis-i Mebusandaki Yankıları, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/45/791/10146.pdf>, s.13.

⁴⁵ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Nutuk Kemal Atatürk K Cilt: I 1919 - 1920 Devlet Kitapları, 10. Basım, Milli eğitim Basım Evi, İstanbul 1970, s.156.

*milletin isteklerini Ecnebi isteklerine feda eden bu kabinenin görevde kalması pek büyük felakettir. Ecnebi müdahalesini davet eden bu kabine; diğer taraftan Vilayet-i Şarkîye'de "Ermenistan" teşkiline ve "Toros Silsilesi"nin güneyinde bulunan yerleri terk etmek isteyen bu kabinenin iktidarda kalması zat ve mülkü hümayunlarınızın düşmanlarından başka hiç kimse arzu etmez. Paris Sulh Konferansı'nun mebuslarımızın seçiminden ve meclisin açılışından önce Türkiye hakkında karara varması muhtemeldir. Milletin itimadını kaybetmiş olan ve İtilâf Devletleri'nce de malum olan Damat Ferit Paşa kabinesinin idarede kalması murahaslarımızın konferansa kabul edilmemesine, edilse de evvelce olduğu gibi bu defa da aleyhimize sonuçlanacaktır ki, bu defa büyük bir felaket olacağını Zat-ı Şahaneleri pekiyi bilirler. Binaenaleyh Damat Ferit Paşa'nın yerine güvenilir bir kabinenin teşekkülünü bütün millet namına niyaz ederim."*⁴⁶

Mustafa Kemal Paşa yukarıda bahsedilen telgraf vasıtasıyla Damat Ferit hükümetinin uyguladığı politikanın milletin yararına olmayacağı ve devlet için bir felakete neden olacağı konusunda Padişah'ı uyarmaktaydı. Damat Ferit hükümetinden duyulan rahatsızlık iyice artmakta, hükümet yalnızca Bab-ı Ali çevresinde kabul görmekteydi. Diğer taraftan Damat Ferit 21 Eylül 1919 tarihinde İtilâf Devletlerinin Yüksek Komiserliklerine Eskişehir Afyon ya da Konya'ya kalabalık bir heyetle gidip Mustafa Kemal'le görüşmek istediğini bildirmişti⁴⁷. Fakat Padişahın 20 Eylül 1920 tarihli beyannamesine güvenerek bu fikrinden vazgeçmişti⁴⁸. Damat Ferit Paşa istifa etmemekte direnmekteydi. Hal böyle olunca Ali Rıza Paşa ve arkadaşları önce Damat Ferit'ten istifa

⁴⁶ Selçuk Duman, Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin Kuruluşu, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* Fırat Cilt: 12, Sayı: 2, Sayfa: 341-358, Elazığ-2002, s.347.

⁴⁷ S. Duman, Ali Rıza Paşa Hükümeti, s.349

⁴⁸ Damat Ferit imzalı bir tebliği umumi ile padişahında bir beyannamesinin intişar ettiğini hatırlıyacaksınız (Ves. 98). Bu beyannamenin şayanı dikkat noktalarını tekrar hatırlatmak isterim. Bu noktalan sıra ile işaret edeceğim:1- Hükümetin takibettiği siyaset neticesinde İzmir fecayii Avrupa düvel ve mileli mütemeddinesinin nazarı dikkat ve meveddetini celbetti. 2- Bir heyeti mahsusa mahallinde bitarafane tahkikata iptidar etti. Hakkımız enzari medeniyette tezahür etmektedir. 3-Vahdeti milliyemizi ihlâl edecek hiçbir karar ve teklif olmadı.4-Bazı kimseler tarafından güya ahali ile hükümet arasında muhalefet olduğu ilân ediliyor. 5- Bu hal, şeraiti kanuniye dairesinde bir an evvel icrasını arzu eylediğimiz intihabat! da duçarı tehir ediyor ve sulhun takarrübeylemekte bulunduğu bir sırada, vücudu lâbüüt olan Heyeti Mebusanın içtimanı tavik eyleyecektir. 6- Bugün umum efradı milletimden intizarım evamiri hükümete tamamii ittibadır.7- Düveli muazzamanın hissiyatı nisfetkâraneleri, Avrupa ve Amerika efkârı umumiyesinin itidalperverliği mevki ve haysiyetimizi temin edecek bir sulha kariben nailiyet ümidimi tevsik eylemektedir. Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, s.156-157.

etmesini istemiş, kabul etmeyince Mustafa Kemal Paşa'nın arkadaşı olan Abdülkerim Paşa⁴⁹'yı, Mustafa Kemal'le görüşmeye yollamışlardı⁵⁰. Abdülkerim Paşa ile Mustafa Kemal Paşa görüşmesi telgraf başında 27/28 Eylül'de tam 8,5 saat sürmüştü. Bu görüşmede Abdülkerim Paşa Padişah'ın 20 Eylül⁵¹ bildirisini hatırlatarak vatanın kurtuluşu için hükümetle milletin el ele vererek çalışmasını teklif ediyor, bunu sağlayabilmek için de bir yerde buluşup görüşelim diyordu⁵².

Mustafa Kemal Paşa ise milli faaliyetler aleyhindeki çalışmaları 27/28 Eylül 1919 gecesi şu sözlerle telgraf başında dile getiriyordu.

“Harekâtı ecnebi milliyemizi suitefsîr ve ilân etmekten hâli kalmıyan, bedhahanı hâksarın çok olduğu muhakkaktır. Fakat şayanı esefi amiktir ki, bu bedhahanı melânetin başında, devleti ebet müddetimizin sadrmişini F e r i t Paşa ve nezaret mevkilerinde bulunan A d i l Bey, S ü l e y m a n Ş e f i k Paşa gibi devlet adamları bulunuyor. Memleketimize takım takım bolşevikler girdiğini ve harekâtı milliyenin bolşevik harekâtı olduğunu resmen ilân ve işaa eden bu bedbahtlardır. Necip ve nezih harekâtı milliyemizin, ittihatçıların harekâtı mezbuhanesi olduğunu ve İttihatçıların parasıyla tedvir olunduğunu resmen ve alenen cihana, ecnebi gazetecilerine söyliyken bu gafillerdir.

Anadoluda, şuriş olduğunu ajanslarla resmen ilân eden ve — mütareke maddei mahsusasma nazaran muazzez vatanımızı düşman işgaline mâruz bırakmak isteyen bu

⁴⁹ Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, TTK Basımevi, Ankara, 1986, s.352.

⁵⁰ S. Duman, Ali Rıza Paşa Hükümeti, s.348.

⁵¹ 20 Eylül 1919 tarihli, Sadrazam Damat Ferit imzalı bir tebliği umumi ile padişahın da bir beyannamesinin intişar ettiğini hatırlayacaksınız (Ves. 98). Bu beyannamenin şayanı dikkat noktalarını tekrar hatırlatmak isterim. Bu noktalan sıra ile işaret edeceğim: 1- Hükümetin takibettiği siyaset neticesinde İzmir fecayii Avrupa düvel ve mileli mütemeddinesinin nazarı dikkat ve meveddetini celbetti. 2- Bir heyeti mahsusa mahallinde bitarafane tahkikata iptidar etti. Hakkımız enzarı medeniyette tezahür etmektedir. 3- Vahdeti milliyemizi ihlâl edecek hiçbir karar ve teklif olmadı. 4- Bazı kimseler tarafından güya ahali ile hükümet arasında muhalefet olduğu ilân ediliyor. 5- Bu hal, şeraiti kanuniye dairesinde bir an evvel icrasını arzu eylediğimiz intihabat! da dışarı tehir ediyor ve sulhun takarrübeylemekte bulunduğu bir sırada, vücudu lâbüt olan Heyeti Mebusanın içtimasını tavik eyliyecektir. 6- Bugün umum efradı milletimden intizarım evamiri hükümete tamamî ittibadır. 7-Düveli muazzamanın hissiyatı nisfetkâraneleri, Avrupa ve Amerika efkârı umumiyesinin itidalperverliği mevki ve haysiyetimizi temin edecek bir sulha kariben nailiyet ümidimi tevsik eylemektedir. Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Nutuk M. Kemal Atatürk, Cilt: I 1919 - 1920 Devlet Kitapları, 10. Basım, Milli eğitim Basım Evi, İstanbul 1970, s.156.

⁵² Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, s.134.

cahillerdir. Malatya ahali İslâmiyesiyle Sivas ahali İslâmiyesini birbiriyle mukateleye sevk etmek isteyen bu zavallılardır. Harekâtı milliyenin önüne geçeceğim diye Sivasın ve hassasiyeti milliyenin görüldüğü her yerin ecnebler tarafından işgalini isteyen bu hainlerdir. Maahaza, bizim en mübeccel gayemiz; tıpkı tasavvuru biraderileri veçhile bedhahanın, bu güzel memleketin üzerindeki iftiraatını ve aleni takibatı melanetlerini kırmak ve anları kemingâhi ümitlerinde mefluç ve bihayat bırakmak ve devlet ile milletin icraatını sırf selâmeti vataniyeye ait noktada telif eylemektir. Elhamdülillâhi taalâ, bu gayenin temini istihsalinde, artık milletimiz her türlü âsarı bedhahaneyi kırmış ve bütün celâdetiyle hatvei azimkâranesini atmıştır. Ecanip dahi, milletin kuvveti şâmilesini ve niyeti azimkâranesini ve buna mukabil hükümeti merkeziyenin ne kacîar, biasıl ve millet ile alâkasız, bir heyeti âcize olduğunu takdir etmiştir. Merzifonu tahliye ettiler. Samsunu da tahliyeye başladılar. Umuru dahiliyemize ve harekâtı milliyemize karşı bitaraf kalacaklarını ifade ediyorlar, işte teşebbüsâtı milliyemizin, temini istiklâl hususunda istihsaline muvaffak olduğu ilk netice budur. Cereyanı millî, İstanbulda, Kanunu Esasi ahkâmına temini riayetle neticepezir olacaktır. Hükümeti haziranın, vâsi derecede bir hüsnüniyete malik bulunduğu zannında, isabet olmadığını arz etmeme müsaade buyurmanızı rica ederim. Eğer bugünkü kabinenin, şahısları ve hayatları hakkında birgüna tereddütleri varsa, bugün için bu gibi şeylerle iştiğal tenezzülünden pek yüksek olan milletimiz namına kendilerine istedikleri söz ve teminatı vermeyi dahi milletimizin menfaati muktaziya tundan addederiz. Fakat, tuttukları, tariki nasayapta taannüt ve temerrüde devamları halinde, hâdis olacak avakıbın mesuliyeti kendilerine raci olacaktır. İşte, vukubulan teşebbüsü hayırhahileri münasebetiyle bir defa daha ve son defa, zatı necibaneleri gibi kalbi cidden vatan ve millet aşkıyle ve padişaha muhabbet ve sadakatle memlû olan ve hatırai uhuvvetini daima hürmetle muhafaza eylediğim kardeşim A b d ü l k e r i m Paşa Hazretleriyle de iblâğ etmiş olmak, bizim için her türlü vicdani huzurun teeyyüdüne medar olmuştur⁵³.

⁵³ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, s.180.

Bu görüşmenin neticesinde Abdülkerim Paşa birlikte hareket etmeyi önerirken, Mustafa Kemal Paşa ise hükümetin vatan hainliği derecesine varan olumsuz yönlerini hatırlatmaktaydı⁵⁴. Mustafa Kemal Paşa Abdülkerim Paşa ile görüşmesini şöyle değerlendirmiştir⁵⁵:

Paşa, benim eski bir arkadaşımıdır; namuslu ve iyi bir zattır. Selanik'te ben kolağası iken o da binbaşısıydı. İkimiz de erkânı harptik. Arkadaşlığımız senelerce devam etti. Kendisi tarikat mensubiniyendi. Ekseriya tekelere giderdi. Fakat hangi tarikatten ve kime mürit olduğunu bilmezdik. Kendisini manevi bir derece olarak: "Hazreti evvel" diye kabul eder ve görüştiklerine, birer derece verir : "Hazreti aktap" derdi. Bana da : "Kutbulaktap" Unvanını vermişti. Muhaberemizin başında bu Unvanlarla birbirimizi anlardık. Selanik'te o zaman Hadi Paşa ordu müfettişiydi ve Kerim Paşa'yı severdi. Bütün Anadolu ve Rumeli'den her gün Ferit Paşa kabinesinin çekilmesi hakkında yazılmakta olan binlerce telgraf üzerine, anlıyorum ki, Padişah ve Ferit Paşa sıkıştılar Hadi Paşa, vasıtasıyla Kerim Paşa'yı ortaya atarak, gerek beni, gerek Ali Fuat Paşa'yı Selanik'ten tanınması sebebiyle imdatlarına yetiştirmek istiyorlardı. Yani gerek Padişah, gerek Ferit Paşa artık milletin azim ve iradesi karşısında Kuvayi Milliye müdiranı ile, yani Heyeti Temsiliye ile anlaşmaktan başka çare kalmadığını anladılar. Bunun için de muhafazai mevki şartıyla itilaf için Kerim Paşa'yı bir vasıta olarak buldular. Netice, Padişah da, Ferit Paşa da sıkışık bir halde, kaviyyen söyleyebilirim ki, Ferit Paşa, mevkiini terk ıztırasında. Görürsünüz bir hafta zarfında çekilecektir."

Mustafa Kemal Paşa'nın söz konusu görüşmeyi değerlendirmesinden anlaşılacağı üzere, zaten istifa etmek üzere olan bir hükümet ile anlaşmaya varılması doğru değildi. Bununla birlikte anlaşmaya Anadolu hareketinden ziyade Damat Ferit Hükümetinin ihtiyacı vardı. Öte yandan Damat Ferit Hükümeti Padişah'ın da desteğini kaybetmeye başlamıştı. Çünkü İngilizlerle yaptığı gizli antlaşmaya dayanarak barış konferansı kararlarının uygulanması sırasında İtilâfçılar sayesinde, Mustafa Kemal hareketini dağıtabileceğini umuyordu. Ayrıca İtilâf Devletleri Damat Ferit'in zora başvurma önerisini de reddetmişti. Onun için de Damat Ferit'in kabinesi yerine Mustafa Kemal'le uzlaşabilen bir kabinenin başa geçirilmesi düşünülmüştür. Kurulması

⁵⁴ S. Duman, Ali Rıza Paşa Hükümeti, s.348.

⁵⁵ Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne*, s.354.

muhtemel Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin geçici olduğunu, bizzat padişahın ağzından Ali Fuat Türkgeldi bildirmektedir⁵⁶.

O gün öğle vakti Tevfik Paşa Saraya gelerek uzun müddet huzurda kaldı ; ikindi esnasında Küçük mabeyne gelip intizar odasında beklemekliğim irade olundu. O sırada Meclis-i vükelaya memur Ali Rıza Paşa da gelmesiyle mezkur dairede diğer odada oturmakta olan Tevfik Paşa'nın yanına götürdüler. İki bir müddet mülakattan sonra huzura celb olundular. Ben sadaretin Tevfik Paşa uhdesinde takarrur edeceğine emin olduğum cihetle bu esnada yanıma gelmiş olan Refik Bey'e "Ali Rıza Paşa Harbiye nezareti için mi celb olundu ?,, dedim. "Hayır, sadaret için celb edildi,, deyince müteaccib oldum. Refik Bey "Tevfik Paşa sadareti kabul etmiyor; ben ikinci defaya kalmalıyım diyor. Onun için Ali Rıza Paşa celb olundu. O da sadaret bu sırada benim yapabileceğim şey değildir diye intizar ediyor,, cevabını verdi. ” Müşarünileyhimi huzurda bulunduklar sırada Zat-ı şahane beni celb ederek "Ali Rıza Paşa hazretleri Bab-ı aliye gidecekler, bazı zevat ile görüşecekler, neticeden si.ile telefonla malumat verecekler ; bana bildiriniz,, dedi. Ali Rıza Paşa'nın azimetinden sonra Zat-ı Şahane Tevfik Paşa ile kalarak beni de alıkoyarak "Paşa hazretleri sadareti âdem-i kabulde ısrar ettiklerinden Ali Rıza Paşa'ya teklif eyledim. Kendisi intizar ettiyse de Paşa hazretleri çok uğraşarak ikna eylediler,, dedi. Ben de "Keşke Paşa kulunuz ısrar etmeselerdi,, cevabını verdim⁵⁷.

Damat Ferit Paşa'nın istifasının ardından Padişah yeni hükümeti kurma görevini Ali Rıza Paşa'ya vermiştir. 1 Ekim 1919 tarihinde Ali Fuat (Türkgeldi) Bey ve Tevfik Paşa'nın da hazır bulunduğu bir sırada sadrazamlık mührü Ali Rıza Paşa'ya verilmiştir⁵⁸.Yeni kabine şu şekilde oluşturulmuştur.

1. Sadrazam: Müşir Ali Rıza Paşa
2. Şeyhül İslâm: Haydarî Zade İbrahim Efendi
3. Hariciye Nazırı: Mustafa Reşid Paşa
4. Dâhiliye Nazırı: Damat Mehmet Şerif Paşa
5. Harbiye Nazırı: Ferik Cemal Paşa
6. Bahriye Nazırı: Ayan'dan Salih Paşa
7. Maliye Nazırı: Ayan'dan Tevfik Bey
8. Adliye Nazırı: Ayan'dan Mustafa Efendi

⁵⁶ S. Duman, Ali Rıza Paşa Hükümeti, s.349.

⁵⁷ Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, TTK Yayınları, Ankara 1989, s.245.

⁵⁸ Ali Fuat Türkgeldi, *İştiklerim*, s.249.

9. Maarif Nazırı ve Evkaf Nazırı: Sait Bey
10. Ziraat ve Ticaret Nazırı: Hadi Paşa
11. Şura-ı Devlet Reisi: Ayan'dan Abdurrahman Şeref Bey
12. Nafıa Nazırı: Abuk Ahmed Paşa⁵⁹.

Padişah bu hükümet listesini onaylamış ve şu hatla bunu sadrazama bildirmiştir. "*Bir müddetten beri eskâr-ı ahalide hasıl olub sui tefehhüm sebebi ile tezayüd etmekte bulunan asâr-ı tefvika ve şikakın izalesi beynelehalî aheng-i vıfak ve vahdetin temini ve dahil-i memalikte sükûn ve intizamın takririyile şerait-i kanuniye dairesinde intihabatın bir an evvel icra ve heyet-i mebusanın içtimaa davet edilmesi matlub-ı katimizdir. Hemen cenabı hak kadir-i mutlak selamet-i mülk ve millete hadim olacak teşebbüsât-ı hayriyenizde muvaffak buyursun âmin bihürmeti seyyidilmürselin.*"⁶⁰

Ali Rıza Paşa Hükümetinin Faaliyetleri ve Görevi Bırakması

Yeni kabine, bir icraat heyetinden ziyade, son haddine kadar gerilen sınırları yatıştırmak, İstanbul ile Anadolu arasında zuhur edip devletin saçaklarını sarmak üzere bulunan ateşi teskin etmeğe memur, ağır başlı ve yumuşak yüzlü bir hükümetti. Ayrıca hükümette Heyet-i Temsiliye üyesi Mersinli Cemal Paşa'nın bulunması da Anadolu ve İstanbul arasında ılımlı dönemlerin başlayacağını işaret ediyordu⁶¹.

Ali Rıza Paşa başkanlığında yeni bir hükümetin kurulması üzerine Mustafa Kemal Paşa 2/3 Ekim 1919 da tüm illere, sancak merkezlerine Belediye Başkanlıklarına ve Müdafa-i Hukuk Cemiyetlerine bir genelge göndermiştir. Buna göre, Erzurum ve Sivas Kongrelerince belirlenen ulusal örgütlere ve ulusun amaçlarına saygı göstermesi koşuluyla yeni hükümetin destekleneceği, Ferit Paşa döneminde yaratılmış olan tüm anlaşmazlıkların giderileceği bildirilmişti. 3 Ekim 1919'da da Sadrazam Ali Rıza Paşa'ya Kuvayı Milliye'nin istekleri bildirilmişti⁶².

Ancak tüm bu olumlu gelişmelere rağmen Ali Rıza Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'dan Kongre Beyannamesi'ni istemesi hükümet hakkındaki kanıları sarsmıştır. İstanbul'a gitmeden önce Mustafa Kemal'le Milli Mücadele doğrultusunda çalışan Harbiye Nazırı Cemal Paşa'nın 4 Ekim 1919 da Mustafa Kemal'e gönderdiği telgrafta "Kabine sizinle aynı

⁵⁹ Ali Fuat Türkgeldi, *İşittiklerim*, s.250.

⁶⁰ Tarık Mümtaz Göztepe, *Mütareke Gayyasında Vahideddin*, Sebil Yayınevi, İstanbul 1994, s.218.

⁶¹ Tarık Mümtaz Göztepe, *Mütareke Gayyasında*, s.219.

⁶² Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, s.148.

fikirdedir. Milli iradenin hâkimiyetini kabul eder. Devletin dışarıya karşı şeref ve haysiyetini iade için milli iradeye ve Heyet-i Temsiliye'ye dayanacaktır", ifadesi de sarsılan kanıyı yerine getirmemiştir⁶³. Daha sonra Yunus Nadi Bey ve Mersinli Cemal Paşa'nın girişimleri ile bu olumsuz hava nispeten yumuşamış ve anlaşmaya varılmıştır⁶⁴.

Padişah'ın hattında da belirtildiği gibi hükümet Anadolu ile İstanbul arasındaki kopukluğu gidermişti. Hükümet ilişkileri daha da ileri bir boyuta ulaştırmak için Salih Paşa'yı görüş alışverişinde bulunmak üzere Anadolu'ya göndermiş ve Amasya'da yapılan görüşmeler "protokole" bağlanmıştır. Böylece hükümet o güne kadar yasa dışı saydığı Anadolu'yu yasal ve eşdeğer olarak görmüştür. Bu durum Kuvayı Milliyeyi daha da güçlendirmek için haklı bir dayanak olmuştur. Hükümetteki kimi üyelerin olumsuz tavrına karşın bu dönemde Kuvayı Milliye yurt geneline yayılmıştır⁶⁵.

Öte yandan Amasya görüşmelerinin en mühim kısmı Mebusan Meclisi'nin nerede toplanacağı olmuştur. Meclisin tam bir güven içinde her türlü etkiden uzak bir şekilde toplanıp yasama vazifesini yerine getirmesi gerekiyordu. Mustafa Kemal ve arkadaşlarına göre barışın yapılana kadar meclisin geçici olarak Anadolu'nun güvenli bir yerinde toplanması lazımdı. Salih Paşa bu kararı hükümetin diğer üyelerine danışmadan kabul edemeyeceğini belirtmiştir. Daha sonra Salih paşa arkadaşlarını ikna etmede başarılı olmadığını belirtmiştir. Dolayısıyla meclisin İstanbul'da toplanacağı kesinleşmiştir⁶⁶.

Meclisin toplanacağı yer konusunda farklı görüşler vardı. 3. Kolordu Komutanı Selahattin bu konuda kesin bir düşünceye sahip olmadığını kararsız olduğunu belirtmiştir. Karabekir Paşa konu ile ilgili olarak, "Padişah, hükümet, İstanbul halkı, taşra halkının bir bölümü dolayısıyla kamuoyunun ağırlık merkezi İstanbul'da toplanmasını istiyor. İstanbul dışında olmasını isteyenler çok az. Aslında var olan bazı güçlüklerde bunu zorunlu kılıyor. Bu nedenle önemli kişiler Anadolu'da kalmalı, birtakım kişiler gitmeli. Meclisin güvenliği ile ilgili önlemler alınmalı. Örneğin meclis binası deniz kıyısında olmalı. İslam mahalleleri arasında bulunmalı hatta Padişah ve muhaliflerin tutucu davranışlarına karşı da önlem almak gerekir" demiştir.

Ali Fuat Paşa ise:

"İstanbul'da toplanması zorunludur. Ancak İstanbul'a gidecek milletvekillerinin başlangıçta Eskişehir'de toplanarak, içlerinden bir

⁶³ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, s.149.

⁶⁴ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, s.156.

⁶⁵ Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne*, s.417.

⁶⁶ Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, Temel Yayınları, İstanbul 2010, s.319.

heyeti İstanbul'a gönderip Padişah ve hükümetten emniyet konusu için güvence isterler. Güvence verilirse gidilir. Fakat taşrada Heyet-i Temsiliye, Müdafa-i Hukuk örgütleri halka, halka güvenin sağlandığı ilan edilinceye kadar sonucun beklenmesi gerektiği bildirilmelidir. Eskişehir, İzmit, Bolu gibi İstanbul'a yakın yerlerin örgütleri güçlendirilmeli. Düşman kuvvetleri ile yabancılar bizim meclise ve milletvekillerimize bir şey yaparlarsa biz de onların Anadolu'daki adamlarına misilleme yapmalıyız.”

Rauf Bey:

“Dışarıda ancak kurucular toplanabilir. Fakat bunun için milletin bu amacı bilerek ona göre milletvekillerini seçmiş olması gerekir. Bu defaki seçim Millet Meclisi içindir. İstanbul'da toplanmanın en önemli sakıncası Millet Meclisi'nin kendisini kalcı kılacak, sürekliliğe kavuşturacak olan Müdafa-i Hukuk örgütünü gereksiz görmesidir. Böyle bir karar ulusu felce uğratar. Böyle bir kararın çıkmaması gerekir”⁶⁷.

Mustafa Kemal Paşa olanaksızlığı işaret ederek “ Bir kongre toplansa da yine de hükümetle uyuşamayacağı için sonucu belirleme işi yine kuruculara kalacaktır. Bu nedenle çaresiz Meclisin İstanbul'da toplanacağı varsayımına göre hareket ederek alınacak önlemler üzerinde görüşülmesi gerekir” demiştir⁶⁸. Paşa “Eğer İstanbul'da toplanacak mecliste vekiller tutuklanacak olursa, buna karşılık Anadolu'da bulunan bazı yabancı subayların tutuklanması için önceden emir vermek gerekir” diyordu⁶⁹.

Yoğun görüşmeler neticesinde Karabekir'in teklifi ittifakla kabul edildikten sonra Rauf Bey, Hüsrev Gerede ile İstanbul'a gitme kararı almıştır⁷⁰. Ayrıca mecliste Boğazlar, borçlar, kapitülasyonlar, azınlıklar konularının tartışılması kararlaştırılmıştır. Boğazlar konusunda “Hükümet Merkezi” formülü eklenerek, İstanbul'un hem Hilafet, hem de Saltanat ve hükümet merkezi olduğunun belirtilmesine karar verilmiştir⁷¹. Ayrıca izlenecek yol ile ilgili de bir program yapılmıştı. Sivas kongresi kararlarını esas alacak olan bu program, Meclis'teki Müdafaa-i Hukuk bloğunun da adını taşıyacaktı. Mustafa Kemal'in meclis başkanı

⁶⁷ Hüsrev Gerede, *Hüsrev Gerede'nin Anıları*, hazırlayan: Sami Önal, Literatür Yayınları 4. Basım, İstanbul 2003, s.115.

⁶⁸ Hüsrev Gerede, *Gerede'nin Anıları*, s.116.

⁶⁹ Ali Kılıç, *Kılıç Ali'nin Hatıraları*, hazırlayan: Salih Turgut, İşbankası Yayınları, 13. Baskı, İstanbul 2011, s.125.

⁷⁰ Rauf Orbay, *Rauf Orbay'ın Hatıraları (1914-1945)*, Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu Temel Yayınları, İstanbul 2005, s.240.

⁷¹ Hüsrev Gerede, *Gerede'nin Anıları*, s.168.

seçilmesi sağlanmaya çalışılacaktı⁷². Yine Misak-ı Milli kararlarının İstanbul hükümetine kabul ettirilmesi kararlaştırılmıştı⁷³.

Seçimler yurdun her tarafında yapıp bitirildikten sonra Mebusan Meclisi 12 Ocak 1920 Pazartesi günü İstanbul'da toplanmış ve Padişahın adet olan nutku ile açılmıştı⁷⁴. Ancak Padişah rahatsızlığı nedeniyle açılışa gelememiş hazırladığı nutku sadrazam Ali Rıza Paşa okumuştur. Bu nutuk Osmanlı Mebusan Meclisinde okunan son nutuktur⁷⁵. Padişah bu nutkunda içinde bulunulan kötü durumdan kurtulmanın yolu olarak milli birlik ve beraberlik vurgusuna dikkat çekiyordu. Mustafa Kemal Erzurum milletvekili seçildiği meclise Padişah'ın bu temennisine katıldığını belirten bir tebrik telgrafi yollamıştır⁷⁶.

Bütün bu gelişmelerden sonra meclis çalışmaya başlamıştır. Fakat daha önceden planlandığının aksine Mustafa Kemal meclis başkanı seçilememiş, Müdafaa-i Hukuk Grubu yerine Felah-ı vatan Grubu oluşturulmuştur. Bununla birlikte Misak-ı Milli aynen kabul edilmiştir⁷⁷.

Diğer taraftan Ali Rıza Paşa hükümeti her türlü sıkıntılara katlanmaya çalışıyordu. Bir yandan içerideki meselelerle uğraşırken bir yandan da İtilaf devletlerinin ardı arkası kesilmeyen sorularını cevaplamakla meşguldü. İtilaf devletleri her gün bir nota yayınlıyor Ali Rıza Paşaya cevaplaması için sorular yöneltiyordu. İzmir'de Refet Bey'in görevlendirilmesi İtilaf devletlerini çileden çıkarmıştı. Mersinli Cemal Paşa ile Cevad Paşa'yı feda eden kabine itilaf devletlerini hiddetini bir türlü teskin edememişti⁷⁸. Bu ardı arkası kesilmeyen gailelere bir de "Anzavur İsyanı" eklenmişti. Bu isyanı Çerkez Edhem bastırmıştır⁷⁹. Tüm bu gelişmeler hükümetin yolun sonuna geldiğini gösteriyordu.

Ali Rıza Paşa hükümeti iktidarda kaldığı beş aylık süre zarfında arabuluculuk rolü üstlenmişti. Bu dönemde İtilaf Devletlerinin sert tutumları biraz yumuşamıştır. Diğer taraftan işgalleri protesto eden mitingler düzenlenmiş, nutuklar söylenmiştir. Ancak bu çok uzun sürmemiş İtilaf Devletleri kısa süre sonra meclisi dağıtmış, İstanbul'da sıkıyönetim rejimi ilan etmiştir⁸⁰.

⁷² Hüsrev Gere, *Gerede'nin Anıları*, s.168.

⁷³ Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele*, s.340.

⁷⁴ İsmail Hakkı Sunata, *İstanbul'un 1 İşgal Yılları*, İş Bankası yayınları, İstanbul 2006, s.65.

⁷⁵ Rauf Orbay, *Orbay'ın Hatıraları*, s.247.

⁷⁶ Rauf Orbay, *Orbay'ın Hatıraları* s.249.

⁷⁷ Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele*, s.341.

⁷⁸ Tarık Mümtaz Göztepe, *Mütareke Gayyasında*, s.235.

⁷⁹ Tarık Mümtaz Göztepe, *Mütareke Gayyasında*, s.244.

⁸⁰ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Vatan Yolunda*, İletişim Yayınları, 8. Baskı, İstanbul 2010, s. 53.

İtilaf devletleri mahfilleri, hırçınlığı perde perde artırarak Ali Rıza Paşa'ya son bir nota daha vermişlerdir. Buna göre: Kabinenin Kuvvayı Milliye ile bütün alakalarını kesmelerini ve Heyet-i Temsiliye taraftarı nazırların kabineden hemen atılmalarını istemişlerdir. Ali Rıza Paşa, bu acı teklifi kabul ederse Anadolu ve İstanbul tekrar kanlı bıçaklı olacak ve ikinci defa et tırnaktan ayrılacaktı⁸¹. Böyle bir durumu göze alamayan Ali Rıza Paşa istifa etmiştir⁸².

SONUÇ

Mütareke Döneminde Osmanlı Devletinde siyasi istikrar bir türlü sağlanamamış ve bu dönemde çok sayıda hükümet değişikliği meydana gelmiştir. Bu zorlu dönemde görev yapan hükümetlerden biri de Ali Rıza Paşa Hükümetidir. Ali Rıza Paşa'nın oluşturduğu kabine, bir icraat hükümetinden ziyade, İstanbul-Ankara-İtilaf Devletleri arasında iyice bozulan ilişkileri yeniden tesis etmeye çalışan, bir nevi ara buluculuk vazifesini üstlenen bir hükümetti. Ayrıca bu dönemde özellikle hükümetin kuruluşunun hemen sonrasında İtilaf Devletlerinin sert tutumları biraz yumuşamıştır.

Hükümet, Anadolu ile İstanbul arasındaki kopukluğu gidermiş ve taraflar arasında iyi ilişkiler geliştirilmiştir. Bu maksatla Salih Paşa Anadolu'ya gönderilerek *Amasya Görüşmeleri* yapılmıştır. Yine bu hükümet döneminde seçimler yenilenmiş ve Mebusan Meclisi 12 Ocak 1920 Pazartesi günü İstanbul'da açılmıştır. Meclis-i Mebusan'da Misak-ı Milli kararlarının kabul edilmesi zaten gelişmelerden rahatsız olan İtilaf Devletlerinin tepkilerinin iyice artmasına sebep olmuştur.

Diğer taraftan işgalleri protesto eden mitingler düzenlenmiş, nutuklar söylenmiştir. Ancak bu çok uzun sürmemiş İtilaf Devletleri kısa süre sonra meclisi dağıtmış, İstanbul'da sıkıyönetim rejimi ilan etmiştir. İtilaf Devletlerinin hükümetin Heyeti Temsiliye ile tüm bağlarını koparmasını ve bazı nazırların kabineden çıkarılmasını isteyen notasından sonra bu istekleri kabul edemeyeceğini bildirerek Ali Rıza Paşa ve kabinesi istifa etmiştir.

Ali Rıza Paşa hükümeti iktidarda kaldığı beş aylık süre zarfında arabuluculuk görevini başarıyla yerine getirmiş ve görevde kaldığı süre itibarıyla siyasi olarak dengeyi sağlamıştır. Ali Rıza Paşa Hükümeti Milli Mücadeleye hem zaman kazandırması hem de gücünün ve etkinliğinin artmasına önemli katkı sağlaması bakımından ön plana çıkmaktadır.

⁸¹ Tarık Mümtaz Göztepe, *Mütareke Gayyasında*, s.246.

⁸² İsmail Hakkı Sunata, *İstanbul İşgal*, s.76.

KAYNAKLAR

ATATÜRK Mustafa Kemal, *Nutuk*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Nutuk Kemal Atatür K Cilt: I 1919 1920 Devlet Kitapları, 10. Basım, Milli eğitim Basım Evi, İstanbul 1970.

ATATÜRK, Mustafa Kemal, *Nutuk*, Form Basımevi, Konya 2011.

CEBESOY, Ali Fuat, *Milli Mücadele Hatıraları*, Temel Yayınları, İstanbul 2010.

DUMAN Selçuk, Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin Kuruluşu, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* Fırat Cilt: 12, Sayı: 2, Sayfa: 341-358, Elazığ-2002.

GEREDE, Hüsrev, *Hüsrev Gerede'nin Anıları*, hazırlayan: Sami Önal, Literatür Yayınları 4. Basım, İstanbul 2003.

GÖZTEPE, Tarık Mümtaz, *Mütareke Gayyasında Vahideddin*, Sebül Yayınevi, İstanbul 1994.

GÜNEŞ İhsan, Ali Rıza Paşa Hükümeti Programı Ve Meclis-i Mebusandaki Yankıları, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/45/791/10146.pdf>.

KANSU Mazhar Müfit, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, TTK Basımevi, Ankara, 1986.

KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri, *Vatan Yolunda*, İletişim Yayınları, 8. Baskı, İstanbul 2010.

KILIÇ, Ali, *Kılıç Ali'nin Hatıraları*, hazırlayan: Salih Turgut, İşbankası Yayınları, 13. Baskı, İstanbul 2011.

ORBAY, Rauf, *Rauf Orbay'ın Hatıraları (1914-1945)*, Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu Temel Yayınları, İstanbul 2005.

SUNATA, İsmail Hakkı, *İstanbul'un İşgal Yılları*, İş Bankası yayınları, İstanbul 2006.

TÜRKGELDİ, Ali Fuad, *Görüp İştiklerim*, TTK Yayınları, Ankara 1989.

KARAIŞALI MÜFTÜSÜ MEHMET [SADIK] EFENDİ (1870-1963)*

Mufti Of Karaisalı Mehmet [Sadık] Efendi(1870-1963)

Aydın EFE**

1. Giriş

Biyografi ve terceme-i hal, bir insanın çevresiyle bağ kurması için gerekli ilk bilgi olarak kabul edilmektedir. Tarih ilminin de kişilerin bilgisiyle veya kahramanların hikâyesiyle, ondan önce de peygamberlerin hikâyesi veya siyeriyle başladığı bilinmektedir. Biyografi bilgisinin devreden çıkarılması insanın içinde yaşadığı toplumdan uzaklaşmasına ve toplumu tanıyamamasına yol açabilir.⁸³

Günümüz Türkiye'sinde biyografi çalışmalarının yapıldığı bilinmektedir. Biyografi çalışmalarına yönelik olarak Mehmet Zeki tarafından hazırlanan Türkiye Terâcim-i Ahvâl Ansiklopedisi, "Kim kimdir?" tarzı eserlerin Türkiye'deki ilk örneklerinden sayılabilir. "Terâcim-i Ahval" tamlamasıyla Osmanlı dönemine ait bir geleneğe atf yapıldığı ortadadır. İngiltere'de *Who's Who* (Kim Kimdir) adlı çalışmaların varlığı söz konusu iken, bu tarz çalışmaların Türkiye'deki ilk örneği olarak Osman Nebioğlu'nun *Türkiye'de Kim Kimdir* adlı eseri bilinmektedir. Nebioğlu'na göre bu eser, Türkiye aydınlarının ana kütüğü olarak bilinmelidir.⁸⁴ Günümüzde Rusya'da da biyografi çalışmaları yapılmaktadır. Hatta Rusyi Biyografiçeski di Biyobibliyografiçeski Slovari (Rusça Biyografi veya Biyobibliyografi) adlı eserin varlığı malumdur. Batı'da sözlük yazarlarının biyografilerine Biyobibliyografya denilmektedir. Fransa'da da bu tarz çalışmaların varlığı bilinmektedir.⁸⁵

Türk dini ve sosyo-kültürel hayatının önemli yapı taşlarından biri olan müftülerin sicil kayıtları, İstanbul Müftülüğü bünyesinde bulunan Meşihat Arşivindedir. Bu metin oluşturulurken İstanbul'daki arşivde

---

* Bu makale, 04-05 Mayıs 2018 tarihinde Adana'da düzenlenen 2. Multidisipliner Çalışmaları Kongresi'nde sunulan sözlü bildiri metninin gözden geçirilmiş ve düzenlenmiş halidir.

** Dr. Öğretim Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, yorturk33@gmail.com

⁸³ Ali Birinci, "Türkiye'de Biyografi Geleneği", *Yediküta Dergisi*, S.99, Kasım 2016, s. 49.

⁸⁴ Ahmet Özcan, "Abdullah Kozanoğlu'nun İlk Eserleri ve Yayımlanış Tarihleriyle İlgili Yanlışlar", *Kurgan Dergisi*, S. 13, Haziran 2013, s. 67.

⁸⁵ Birinci, a.g.m., s. 50, 53.

bulunan müftü sicillerinden yararlanıldı. Memurluk sürecinin ayrılmaz bir parçası olan *Sicil sözcüğü*, *Resmi belgelerin kaydedildiği kütük*, *devlet memurlarının vukuatlarını içeren defter* anlamındadır. *Sicill-i Ahvâl* tamlaması ise *memurların özgeçmişlerinden resmîyete yansıyan hususlar* olarak bilinmektedir.⁸⁶

Ulemaya ait olan Sicill-i Ahvâl Defterlerinin; mahkeme ve dini kurumlarda görevli kadı, müderris, müftü, naib ve mahkemelerde vazifeli şahısların bilgilerinin kaydedilmesiyle oluşturulduğu bilinmektedir. İlgili defterler, sekiz adet ve büyük boy defter şeklindedir. Bu defterlerin birincisi nüvvab (naibler), ikincisi müftü ve müderrisler, üçüncüsü kadı ve müftüler, dördüncüsü ders-i âmmlar ile ilgilidir. Beşinci, altıncı ve yedinci defterlerde mahkemelerdeki kâtipler ile diğer memurların kişisel verileri bulunmaktadır. Sekizinci ve son defterde ise müftüler ile ilgili bilgiler kayıtlıdır. Memurların tayin, nakil, azil ve diğer vazifeleriyle ilgili bilgileri kayıt altındadır. Defterlerdeki şahsi bilgiler, Yakınçağ dönemi Türk Tarihi için biyografi ve prosopografi⁸⁷ yazımında önemli bir kaynaktır. Bunlara ilaveten bu defterlerin, ulema ile ilgili bir kitabın⁸⁸ yazılmasında önemli kaynak olarak kullanıldığı görülmektedir.⁸⁹

Osmanlı Devletinde ilmiye sınıfını oluşturan gruplardan biri olan müftü, taşradaki en mühim dini görevlilerdendir. Müftü, fetva vermekle yükümlüdür. İلميye sınıfını oluşturan gruplardan müderris öğretim, kadı ise yargı faaliyetleriyle ilgilenmektedir.⁹⁰ Bu nedenle müftü kelimesi hakkında kısaca malumat vermek metnin bütünlüğü açısından gereklidir.

Müftü, Osmanlı'da ulemanın başı olan ve başkent İstanbul'da bulunan Şeyhülislamın merkezde yürüttüğü/yaptığı faaliyetleri, taşra şehirlerinde gerçekleştiren ve uygulayan dini görevlidir. Ayrıca bu görevlilerin/müftülerin, taşra şehirlerinde, sözlerine itibar edilmektedir. Müftülere halledilemeyen dini sorunlar/problemler ile bu sorunlara dini

⁸⁶ Gülden Sarıyıldız, "Sicill-i Ahvâl Defterleri", *TDVİA*, c. 37, İstanbul 2009, s. 134; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. III, MEB Yay., İstanbul, 2004, s. 210; *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, İstanbul 2010, s. 237.

⁸⁷ Bu kelime ile *kollektif biyografi çalışmalarından* bahsedilmektedir (Aydın Efe, "Sicill-i Ahvâl Kayıtlarına Göre Payaşlı Memurlar", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2013,10/23, s. 192; Naim Ürkmez- Aydın Efe, *Hataylı Osmanlılar*, Çizgi Kitabevi, Konya 2015, s. 17; Aydın Efe-Naim Ürkmez, *Tarsuslu Osmanlılar*, Çizgi Kitabevi, Konya 2016, s. 14).

⁸⁸ İlgili kitap 5 cilttir. İlk 3 cildinin baskısı 1980, 4. ve 5. ciltlerin baskısı ise 1981 yıllarında yapıldı. 1996'da yapılan baskısı için bkn. Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay., İstanbul 1996.

⁸⁹ Bilgin Aydın - İlhami Yurdakul - İsmail Kurt, *Bâb-ı Meşihat Şeyhülislamlık Arşivi Defter Kataloğu*, İSAM Yay., İstanbul 2006, s. 35.

⁹⁰ İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı*, Turhan Kitabevi, Ankara 1994, s. 12; Mehmet İpşirli, "Müderris", *TDVİA*, c. 31, İstanbul 2006, s. 468.

yönden destek sağlamak maksadıyla müracaat edilmekteydi. Hatta kendilerinden bu hususta fetva alınmak yoluna gidilmekteydi. Osmanlı Devletinde *yargılama ve fetva verme* hususunda Hanefi Mezhebi kuralları yürürlükte olduğundan ve uygulandığından, müftüler fetvalarını Hanefi Mezhebi fihhina⁹¹ göre vermek zorunda idiler.⁹² Müftüler, geçimlerini *kalemiyye* adı verilen bir ücretle sağlardı. Bu ücreti, kendilerinden fetva isteyenlerden belli miktarda aldıkları bilinmektedir.⁹³

Taşra şehirlerinde dini hayatın önemli şahıslarından olan, ayrıca sosyo-kültürel ve eğitim vs. sahalarında da etkili olan müftüler, şehrin ileri gelenlerinden sayıldıklarından, mahkemelere intikal eden vakıf ve menzil işleri vs. gibi şehir ile alâkalı davalarda isimleri bilirkişi (şuhûdü'l-hal) erbabından sayılmaktadır.⁹⁴

Mehmet Efendi'nin, Meşihat Arşivindeki defterlerde kaydı bulunan din görevlileri ile ilgili yapılan olan bir çalışmada ismi geçmemektedir.⁹⁵ Kendisi hakkında daha önceden yapılmış bir çalışma da mevcut değildir. Bu sebeple hayatı hakkında araştırma yaptıktan sonra incelemeye değer görülerek şahsi sicil kaydından hareketle, kendisinden bahsedilecektir.

Araştırma, Mehmet Efendi'ye ait olan bilgilerin tespiti ve değerlendirilmesinden meydana gelmektedir.

2. Hayatı

Mehmet Efendi, Adana ilinin Karaisalı kazasına bağlı Çorlu Köyünde Mart/Nisan 1870 (r. 1286 senesinin başlarında) tarihinde doğdu. Babası ulemadan Mustafa Efendi olup, Çorlu Köyündeki Camiinin hatibi iken vefat etti. Babasının mesleğinden dolayı Mehmet Efendi, Hatib-zâde Hacı Mehmet olarak da bilinmektedir. Mehmet Efendi, “Sadık” mahlasını kullanmaktadır.

⁹¹ Müftülerin müracaat ettikleri Hanefi fikh kitapları arasında ise “el-Muhtar fi furû'l-hanefiyye, Kenzû'd-dekayık, Vikayetü'r-rivâye fi Mesaili'l-hidâye, Mecmau'l-bahreyn, Mülteka'n-nehreyn, Muhtasarü'l-Kuduri” adlı eserler bulunmaktadır (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilâtı*, TTK Yay., Ankara 1988, s. 173). Müftülerin Hanefi fikhı üzerine karar vermeleri konusunda ayrıca bkn. *Şer'îye Sicilleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1988, s. 66.

⁹² Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yay., Ankara 1997, s. 91; Saim Yörük, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Adana Şehri*, TTK Yay., Ankara 2015, s. 104.

⁹³ Ahmet Elibol, *XIX. Yüzyıl Başlarında Çankırı*, Çankırı Belediyesi Kültür Yayınları, 2005, s. 68.

⁹⁴ Yörük, *Adana Şehri*, s. 105.

⁹⁵ Bu çalışma için bkn. Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay., İstanbul 1996.

Babası Mustafa Efendi'den, Çorlu Köyü Cami-i Şerifinde, ilk dini bilgileri tahsil eyedikten sonra Konya'ya giderek Konya Müftüsü es-Seyyid Ahmet Rüşdi Efendi bin Mehmet Efendi ile devrin faziletli kişilerinden biri olan es-Seyyid Ali Vehbi Efendi bin Sivasî Ömer Efendi'nin derslerine devam etti. 'Ulûm-i 'âliye⁹⁶ ile ikmâl-i nûsah⁹⁷ ederek hocalarından 1899/1900 (h. 1317) senesinde icazet-nâmeler aldı. Bir adet icazet-namesi sicil dosyasında mevcuttur. Kendisi Türkçe ve Arapça konuşmakta ve bu dillerde okuryazardır.

Mehmet Efendi, ikmal-i nûsah ettikten sonra Adana'da bulunan Paşa dairesinde bir medreseye yerleşerek buradaki talebelere dersler verdi. Daha sonra yine Adana'da bulunan Arık-zâde Dairesi mütevellisi Said Efendi'nin uygun görmesi ve razı olması üzerine aynı dairenin müderrisliğine Eylül/Ekim 1902 (Eylül 1318) tarihinde tayin olundu. Burada talebelere ders vermesine rağmen müderrislik beratı eline geçmedi. 14 Aralık 1903 (1 Kânunuevvel 1319)'te Adana'da bulunan Büyük/Ulu Camii (Cami-i Kebir) muhaddisi Debbağî-zâde Hacı Ali Efendi'nin mazeretinden dolayı görevini bırakması üzerine Mehmet Efendi, muhaddislik görevini vekâleten yürütmeye başladı. Kendisine müderrislik görevi için müteveli tarafından senelik 13 adet Osmanlı Lirası ve Büyük Camii muhaddislik vekâleti için de evkaf idaresi tarafından senelik 10 adet Osmanlı Lirası verilmektedir.⁹⁸

Kendisi, tarafından verilen ve Adana müftü vekili tarafından onaylanan sicil kaydında yargılanmadığını, mahkûm ve zanlı olmadığını beyan etmektedir.⁹⁹

Adana vilayeti nüfus nezaretinden verilen 6 Şubat 1905 (24 Şubat 1320) tarihli nüfus kaydına göre; evli ve bir eşi vardır. Hatib-zâde Hacı Mehmet Efendi ismiyle kayıtlıdır. Babasının adı Mustafa Efendi, anasının adı ise Fatma¹⁰⁰ dir. Arık-zâde Medresesinde¹⁰¹ müderrislik yaptığı ve

⁹⁶ Tefsir ve hadis ilimleri (Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yay., Ankara 1993, s. 1119).

⁹⁷ Medresede takip edilmesi şart olan bütün dersleri okuyup bitirmek (Devellioğlu, *a.g.e.*, s. 848).

⁹⁸ İST. MFT. MŞH. SAİD (İstanbul Müftülüğü Dâire-i Meşihat-ı İslâmiyye Sicil Kayıtları), 126/18, lef 1.

⁹⁹ İST. MFT. MŞH. SAİD, 126/18, lef 1. 1 Şubat 1911 (19 Kânunusani 1326) tarihinde vermiş olduğu sicilinde Arık-zâde Dairesi müderrisi es-Seyyid Mehmed Sadık şeklinde mührü bulunmaktadır. Bu sicil kaydı, Adana müftü vekili Mehmed Hüsnî (mühürde böyle kayıtlıdır) de 1 Nisan 1911 tarihinde tasdik edildi. Yine bu belge Adana merkez naibi tarafından 5 Nisan 1911 tarihinde onaylandı.

¹⁰⁰ Anasının adı T.C. Nüfus kaydında ise Havva şeklindedir (25.05.2018 tarihli Nüfus Kayıt Örneği).

¹⁰¹ Bu medrese Hanedan mahallesinde olup kurucusu Arık-zâde Ali Efendi ve müderrisi Nuri Efendi'dir. Öğrenci mevcudu ise 40'tır [*Salnâme-i Maârif*, Def'a 3, Matbaa-i Âmire 1318, s. 1036-1037; Mustafa Alkan, *Adana Vakıfları İnsan, Vakıf ve Şehir*, TTK Yay.,

İslam milletinden olduğu kayıtlıdır. Ayrıca eşkâli ile ilgili olarak “boy, göz, sima ve alamet-i farikası” ile ilgili bilgi verilmediği,¹⁰² ikametgâhı olarak Adana vilayetinin merkez kazası olan Adana kazasının Sucu-zâde Mahallesi gözükmetedir. Mesken numarası ve mesken türü hakkında ise bilgi yoktur.¹⁰³

3. Müftülüğe Seçilmesi

Mehmet Efendi, Karaisalı Müftüsü Abdullah Faik Efendi'nin¹⁰⁴ Meclis-i Mebusan azalığına seçilmesi üzerine kazada yapılan seçim ile Karaisalı müftüsü oldu. 29 Aralık 1910 tarihinde yapılan seçimde Karaisalı kaymakamı, mal müdürü, naib ve tahrirat kâtibinin yanı sıra eşraftan 17, ulemadan 13 ve azadan dört kişi olmak üzere toplam 38 kişi oy kullandı. Aslen Karaisalı kazasının Cesur Çömelek Köyünden ve ulemadan, Adana Arık-zâde Medresesi müderrisi, ahlâklı ve ünlü bir zat olan Mehmet Efendi, oy birliği ile müftülük görevine seçildi.¹⁰⁵

Ankara 2014, s. 380; Özlem Karsandık, “Maarif Salnamelerine Gore Adana Sancağı'nda Eğitim Öğretim (H.1316-1321/M.1898-1903)”, *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 30, S. 50, Ankara 2011, s.157.

¹⁰² Bazı müftü sicillerinde ise bu bilgiler mevcuttur (İST. MFT. MŞH. SAİD, 178-5; 182-1; 178-6). Ayrıca bu bilgilerin bulunduğu çalışmalar için bkn. Aydın Efe, “Osmanlı'nın Son, Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Çankırı Müftüsü: Mehmed Atallah Efendi”, *Çankırı'nın Manevi Mimarları Sempozyumu*, Yenigün Basın Yayın Matbaacılık. Çankırı 2017, s. 424; Saim Yörük, “Büyük Müftü Sûfizâde Mustafa Hâzım Efendi”, *Çankırı'nın Manevi Mimarları Sempozyumu*, s.438; Sıraç Aktürk, “Çankırlı Bir Müftü: Yânpâlzâde Osmân Efendi”, *Çankırı'nın Manevi Mimarları Sempozyumu*, s. 448.

¹⁰³ İST. MFT. MŞH. SAİD, 126/18, lef 3. Bu *Nüfus Suretinde* Adana Vilayeti İdare Meclisi'nin 26 Ocak 1911 (13 Kânunusani 1326) tarihli onayı mevcuttur.

¹⁰⁴ Abdullah Faik Efendi, 1857 yılında Karaisalı'ya bağlı Aşağı Yirikler Köyünde doğdu. Babasının adı İbrahim, anasının adı Zeynep'tir. Karaisalı Rüşdiyesi ve Kayseri Medresesinde eğitim gördü. İcazet alarak müderris oldu. Karaisalı mahkemesi üyesi ve naib vekilliği yapan Abdullah Faik Efendi, daha sonra Karaisalı müftülüğünü ifa etti. Osmanlı Mebusan Meclisi'nde I. Ve II. Dönem Adana mebusu olarak görev yaptı. Birinci Yasama Döneminde (1920-1923) Adana milletvekili olarak çalıştı. Arapça bilen A. Faik Efendi, evli olup sekiz çocuk sahibidir. Çopuroğlu soyadını Soyadı Kanunundan sonra aldı. 17.07.1939 tarihinde vefat etti (*TBMM Albümü 1920-2010*, c. 1, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2010, s. 9). Ayrıca benzer bilgiler için bkn. (<http://www.biyografya.com/biyografi/13>, erişim tarihi: 27.04.2018). Bununla birlikte özgeçmiş, isim defteri ve tutanaklarda Abdullah Faik, mazbatada ise Abdullah olarak kayıtlıdır (*TBMM Albümü 1920-2010*, c. 1, s. 64). Kendisi Milli Mücadeleye katkıda bulunmuş din adamlarımızdandır (Ali Sarkoyuncu, *Milli Mücadelede Din Adamları I*, DİB Yay., Ankara 2012, s. 58).

¹⁰⁵ İST. MFT. MŞH. SAİD, 126/18, lef 2, 4. Bu oylama sonucu, Adana vilayeti idare meclisi tarafından ise 3 Mayıs 1911 (4 Ca 1329) tarihinde onaylandı (İST. MFT. MŞH. SAİD, 126/18, lef 4).

Mehmet Efendi, 29 Ağustos 1911 tarihinde görevine başladı.¹⁰⁶ Adana vilayetinden vali vekili imzasıyla Meşihat'a yazılan 28 Şubat 1914 tarihli tahriratta ise Arık-zâde Medresesi müderrisi ve Karaisalı müftüsü Hacı Mehmet Efendi'nin tadrise ait alacakları ve sair hukuku baki kalmak şartıyla müftülük cihetini tercih ettiği belirtilmektedir.¹⁰⁷

1911 yılında seçildiği müftülük görevini, Osmanlı Devleti'nin sona ermesine kadar sürdürdü. Ayrıca Cumhuriyet döneminde de bu görevini devam ettirdi. Soyadı Kanunundan sonra *Aldatmaz*¹⁰⁸ soyadını alan Mehmet Sadık Efendi, Milli Mücadele'ye katkıda bulunan din adamlarından olup¹⁰⁹ 1957 tarihine kadar müftülük vazifesini ifa etti.¹¹⁰

4. Vefatı ve Çocukları

Mehmet Efendi, 17 Ocak 1963 tarihinde vefat etti. Kendisi, nüfus kaydında Hacı Mehmet adıyla kayıtlıdır. Üç oğlu ve bir kızı dünyaya geldi. Çocuklarının adı Mehmet Raşit, Gülizar Fatma, Hacı Mehmet Sadık ve Hacı İsmail'dir. Oğlu Mehmet Raşit bir yaşında iken dünyaya gözlerini yumdu (1908). Diğer oğullarından Hacı Mehmet Sadık 1976'da, Hacı İsmail ise 1985'te vefat ettiler.¹¹¹

Müftü seçildikten birkaç yıl sonra Karaisalı müftüsü Mehmet Sadık Efendi için sıkıntılı bir süreç başlayacaktır. Eşi Fatma Hanım, frengi illetine yakalanacaktır. Bundan dolayı Meşihattan izin talebinde bulunacaktır. Bu taleplerini *eşinin rahatsızlığı* alt başlığı halinde vermeyi uygun bulduk.

5. Eşinin Rahatsızlığı

Mehmet Sadık Efendi'nin hanımı rahatsızlanınca, Karaisalı'da hastalığın tedavisi mümkün olmadığı için bir mütehasıs (uzman) doktor tarafından tedavisinin yapılması amacıyla 20 Şubat 1917 tarihinde bir rapor verildi.¹¹² Bu rapor üzerine, aynı tarihte, Mehmet Sadık Efendi, Meşihata bir arzuhal sundu. Arzuhalinde, "Zevcesinin bir hastalığa tutulduğunu, Karaisalı kazasında eczahane ve hastahane bulunmadığı için hastalığın tedavisinin mümkün olmadığını, tabip raporuna binaen kendisine izin verilmesini, hanımını Adana'daki doktorlara götüreceğini

¹⁰⁶ İST. MFT. MŞH. SAİD, 126/18, lef 6.

¹⁰⁷ İST. MFT. MŞH. SAİD, 126/18, lef 7.

¹⁰⁸ [https://adana.diyanet.gov.tr/karaisali/Sayfalar/PersonDetail.aspx?](https://adana.diyanet.gov.tr/karaisali/Sayfalar/PersonDetail.aspx?MenuCategory=Kurumsal2&PersonelID=108) MenuCategory=Kurumsal2& PersonelID= 108, erişim tarihi: 26 Nisan 2018.

¹⁰⁹ Sarıkoyuncu, a.g.e., s. 24.

¹¹⁰ [https://adana.diyanet.gov.tr/karaisali/Sayfalar/PersonDetail.aspx?](https://adana.diyanet.gov.tr/karaisali/Sayfalar/PersonDetail.aspx?MenuCategory=Kurumsal2&PersonelID=108) MenuCategory=Kurumsal2& PersonelID = 108, erişim tarihi: 26 Nisan 2018. Bu sitede Mehmet Efendi'nin 11 Ağustos 1911 tarihinde işe başladığı kayıtlı ise de doğrusu 29 Ağustos 1911 tarihidir (İST. MFT. MŞH. SAİD, 126/18, lef 6).

¹¹¹ Nüfus Kayıt Örneği (25.05.2018 tarihli).

¹¹² İST. MFT. MŞH. SAİD, 126/18, lef 8.

ve tedavisinin burada yapılmasının zaruri olduğunu” belirtti. Arzuhalinden dolayı 5 Mart 1917’de, Meşihat tarafından kendisine iki ay izin verilmesinin uygun görüldüğü Adana vilayetine bildirildi.¹¹³ Bunun üzerine Mehmet Sadık Efendi, 1 Haziran 1917 tarihinde görevinden ayrıldı.¹¹⁴

Göz tabibi Doktor Yorgiadis’in, 7 Şubat 1918 tarihli raporunda, Mehmet Sadık Efendi’nin eşi için “Karisalı kazası müftisi zevcesi Fatma Hanım mübtela olduğu keyifsizliğinden dolayı Adana’da muhtac-ı tedavidir” ifadesini kullanmıştır.¹¹⁵ Bu ifadeden, Tabip Yüzbaşı Yorgiadis’in, Fatma Hanımın tedavisinin Adana’da yapılmasını istediği anlaşılmaktadır.

Fatma hanımın tedavisinin Karaisalı’da mümkün olmaması dolayısıyla Mehmet Sadık Efendi, Meşihata, 23 Şubat 1918 tarihinde, bir arzuhal daha sundu. Arzuhalinde, “Bundan dört yıl evvel eşinin yakalandığı illet-i efrenciyenin¹¹⁶ tedavisi için 1917 (r. 1333) tarihinde kendisine iki ay izin verildiğini, bu izin süresi içinde Adana’da eşini iki ay süreyle tedavi ettirdiğini, tedavide ilerleme kaydedilmesine rağmen hastalığın geçmediğini, bundan dolayı biraz daha tedavi görmesi gerektiğini, Karaisalı kazasında gerek sivil ve gerekse askeri doktor, eczahane ve eczacı bulunmadığını” belirterek tekrar izin istedi. Kendisine bir buçuk ay (45) gün izin verildi. Ayrıca Meşihattan arzuhale verilen cevapta, müftünün izne ayrılış ve göreve başlama tarihlerinin Adana valiliğine bildirilmesi istenildi (6 Mart 1918).¹¹⁷

¹¹³ İST. MFT. MŞH. SAİD, 126/18, lef 9. 20 Şubat 1917 tarihli bu belgede mühründe es-Seyyid Mehmed Sadık kayıtlıdır.

¹¹⁴ İST. MFT. MŞH. SAİD, 126/18, lef 10. Bu belgede, 8 Mart 1917 tarih ve 1 numaralı Meşihat yazısına cevaben “İki ay izin verilen Karaisalı müftüsü Hacı Mehmet Efendi’nin 1 Haziran 1917’de görevinden ayrıldığı kaza kaymakamı tarafından bildirildiğine” dair 7 Haziran 1917 tarihli Adana valisi imzası bulunmaktadır.

¹¹⁵ İST. MFT. MŞH. SAİD, 126/18, lef 11.

¹¹⁶ Frengi illeti (Devellioğlu, *a.g.e.*, s. 206); Osmanlı hekimlerinin *frengi uyuzu*, *daül’efrenc* veya *maraz-ı efrenci* olarak tanımladıkları frengi, arşiv belgelerinde *frengi marazı*, *illet-i frengi* veya *illet-i efrenciyye* şeklinde geçmektedir. Türklerin hastalığa verdikleri genel isim olan *frengi* kelimesi, Batı’daki anlamıyla Farsça *freng* kelimesinden gelmektedir. Osmanlı toplumunda iki tür frengi ortaya çıkmıştır. Birincisi masum frengi olup ortak kullanılan eşyalar vasıtasıyla ikincisi ise fuhuş yoluyla bulaşan frengidir (Necati Çavdar- Erol Karıcı, “XIX. Yüzyıl Sonları- XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti’nde Frengi İle Mücadele Kapsamında Yapılan Yasal Düzenlemeler”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 11/2, 2016, s. 159). Osmanlı Devletinin frengi ile XIX. yüzyıl sonları ve XX. yüzyıl başlarında yaptığı mücadele konusunda geniş bilgi için bkn. Necati Çavdar- Erol Karıcı, *a.g.m.*, s. 157-175.

¹¹⁷ İST. MFT. MŞH. SAİD, 126/18, lef 12.

Mehmet Sadık Efendi, eşinin rahatsızlığının tedavisi için 1 Nisan 1919 tarihinde bir arzuhal daha sunarak “eşinin mübtela olduğu frengi hastalığının şifa bulması için her senede üç ay tedavi olmak üzere beş seneye ihtiyaç duyulduğunu ...”belirtti. Bu isteği üzerine kendisine bir ay daha izin verildi (11 Nisan 1919).¹¹⁸

7. Sonuç

Mehmet Sadık Efendi, Karaisalı'ya bağlı Çorlu Köyünde dünyaya gelip, Adana'da muhaddislik ve müderrislik görevlerini ifa eden bir din adamıdır. Kendisinden önceki Karaisalı müftüsünün mebus seçilmesi ve kendisinin ahlâklı ve yörede tanınan birisi olması hasebiyle, yapılan oylama ile Karaisalı müftülüğüne getirildi.

Karaisalı müftülüğü görevini yaklaşık yarım asır (46 yıl) devam ettiren Mehmet Sadık Efendi, Milli Mücadeleye katkı sunan değerli bir din adamıdır.

İstanbul Müftülüğü Arşivinde bulunan kayıtları 1919 yılına kadardır. Ankara'da bulunan Diyanet Arşivinde 1957 yılına kadar olan kayıtlar bulunursa birtakım bilgilere ulaşılabileceği aşikârdır.

Böyle değerli insanların isimlerinin yaşatılması, gelecek kuşaklara aktarılması açısından önemlidir. Karaisalı ve çevresinde bulunan okullara, mahalle, cadde ve sokaklara isminin verilerek yaşatılması, Milli Mücadeleye cidden katkı sunan değerli bir din adamının unutulmaması / unutturulmaması açısından oldukça önemli bir vazifedir.

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları

1.1.İstanbul Müftülük Arşivi (İST. MFT. MŞH. SAİD (İstanbul Müftülüğü Dâire-i Meşihat-ı İslâmiyye Sicil Kayıtları)

İST. MFT. MŞH. SAİD (İstanbul Müftülüğü Dâire-i Meşihat-ı İslâmiyye Sicil Kayıtları), 126/18.

İST. MFT. MŞH. SAİD, 178-5.

İST. MFT. MŞH. SAİD,182-1.

İST. MFT. MŞH. SAİD, 178-6.

1.2. Salnâmeler

Salnâme-i Maârif, Def'a 3, Matbaa-i Âmire 1318.

2. Tetkik Eserler

¹¹⁸ İST. MFT. MŞH. SAİD, 126/18, lef 13.

Aktürk, S. (2017). “Çankırlı Bir Müftü: Yânpâlzâde Osmân Efendi”, *Çankırı'nın Manevi Mimarları Sempozyumu (12-14 Mayıs 2017)*, Yenigün Basın Yayın Matbaacılık, Çankırı, 445-456.

Albayrak, S. (1996). *Son Devir Osmanlı Uleması*, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay., İstanbul

Alkan, M. (2014). *Adana Vakıfları İnsan, Vakıf ve Şehir*, TTK Yay., Ankara.

Aydın, B.- Yurdakul, İ.- Kurt, İ. (2006). *Bâb-ı Meşihat Şeyhülislamlık Arşivi Defter Kataloğu*, İSAM Yay., İstanbul.

Komisyon. (2010). *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, İstanbul.

Birinci, A. (2016). “Türkiye’de Biyografi Geleneği”, *Yedikata Dergisi*, S. 99, 49-53.

Çadırcı, M. (1997). *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yay., Ankara.

Çavdar, N. – Karıcı, E. (2016). “ XIX. Yüzyıl Sonları- XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti’nde Frengi İle Mücadele Kapsamında Yapılan Yasal Düzenlemeler”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*,11/2, 157-175.

Devellioğlu, F. (1993). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yay., Ankara.

Efe, A. (2013). “Sicill-i Ahvâl Kayıtlarına Göre Payaşlı Memurlar”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10/23, 181-194.

Efe, A. - Ürkmez, N. (2016). *Tarsuslu Osmanlılar*, Çizgi Kitabevi, Konya.

Efe, A. (2017). “Osmanlı’nın Son, Türkiye Cumhuriyeti’nin İlk Çankırı Müftüsü: Mehmed Ataullah Efendi”, *Çankırı'nın Manevi Mimarları Sempozyumu (12-14 Mayıs 2017)*, Yenigün Basın Yayın Matbaacılık, Çankırı, 421-433.

Elibol, A. (2005). *XIX. Yüzyıl Başlarında Çankırı*, Çankırı Belediyesi Kültür Yayınları, Çankırı.

İpşirli, M. (2006). “Müderris”, *TDVİA*, c. 31, İstanbul, 468-470.

Karsandık, Ö. (2011). “Maarif Salnamelerine Göre Adana Sancağı’nda Eğitim Öğretim (H.1316-1321/M.1898-1903)”, *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 30, S. 50, Ankara, 151-169.

Ortaylı, İ. (1994). *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı*, Turhan Kitabevi, Ankara.

Özcan, A. (2013). “Abdullah Kozanoğlu'nun İlk Eserleri ve Yayımlanış Tarihleriyle İlgili Yanlıklar”, *Kurgan Dergisi*, S. 13, 67-71.

Pakalın, M. Z. (2004). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. III, MEB Yay., İstanbul.

Sarıkoyuncu, A. (2012). *Milli Mücadelede Din Adamları I*, DİB Yay., Ankara.

Sarıyıldız, G., “Sicill-i Ahvâl Defterleri”, *TDVİA*, c. 37, İstanbul 2009, s. 134-136.

(1998). *Şer'îye Sicilleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul.

(2010). *TBMM Albümü 1920-2010*, c. 1, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yay., Ankara.

Uzunçarşılı, İ.H. (1988). *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, TTK Yay., Ankara.

Ürktez, N. - Efe, A. (2015). *Hataylı Osmanlılar*, Çizgi Kitabevi, Konya.

Yörük, S. (2015). *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Adana Şehri*, TTK Yay., Ankara.

Yörük, S. (2017). “Büyük Müftü Sûfîzâde Mustafa Hâzîm Efendi”, *Çankırı'nın Manevi Mimarları Sempozyumu (12-14 Mayıs 2017)*, Yenigün Basın Yayın Matbaacılık, Çankırı, 435-443.

<http://www.biyografya.com/biyografi/13>, (erişim tarihi: 27.04.2018).

<https://adana.diyenet.gov.tr/karaisali//Sayfalar/PersonDetail.aspx?MenuCategory= Kurumsal2& PersonelID=108>, (erişim tarihi: 26 Nisan 2018).

Ek: 1- Mehmet Sadık Efendi'nin Tercüme-i Hali

 تجمیع ازین فرزند

شرح استوار است صرف بی بی و مستطین دولتا دارقلم اعلیٰ انوار لایزاله مال و فغان شوقه رسالت مملکت مدخلیلا اولاد و در بیض و در حجاب خصوص اولاد و امور آن و آنکه مستطین
 مال و حلاله اکتان و وقت آنه کثرت و عاقبت هر حال بی بی و مستطین و آنکه مستطین اولاد و امور آن و آنکه مستطین

سوال	جواب
<p>مستطین و مستطین اولاد و امور آن و آنکه مستطین اولاد و امور آن و آنکه مستطین اولاد و امور آن و آنکه مستطین</p>	<p>مستطین و مستطین اولاد و امور آن و آنکه مستطین اولاد و امور آن و آنکه مستطین اولاد و امور آن و آنکه مستطین</p>
<p>مستطین و مستطین اولاد و امور آن و آنکه مستطین اولاد و امور آن و آنکه مستطین اولاد و امور آن و آنکه مستطین</p>	<p>مستطین و مستطین اولاد و امور آن و آنکه مستطین اولاد و امور آن و آنکه مستطین اولاد و امور آن و آنکه مستطین</p>
<p>مستطین و مستطین اولاد و امور آن و آنکه مستطین اولاد و امور آن و آنکه مستطین اولاد و امور آن و آنکه مستطین</p>	<p>مستطین و مستطین اولاد و امور آن و آنکه مستطین اولاد و امور آن و آنکه مستطین اولاد و امور آن و آنکه مستطین</p>
<p>مستطین و مستطین اولاد و امور آن و آنکه مستطین اولاد و امور آن و آنکه مستطین اولاد و امور آن و آنکه مستطین</p>	<p>مستطین و مستطین اولاد و امور آن و آنکه مستطین اولاد و امور آن و آنکه مستطین اولاد و امور آن و آنکه مستطین</p>

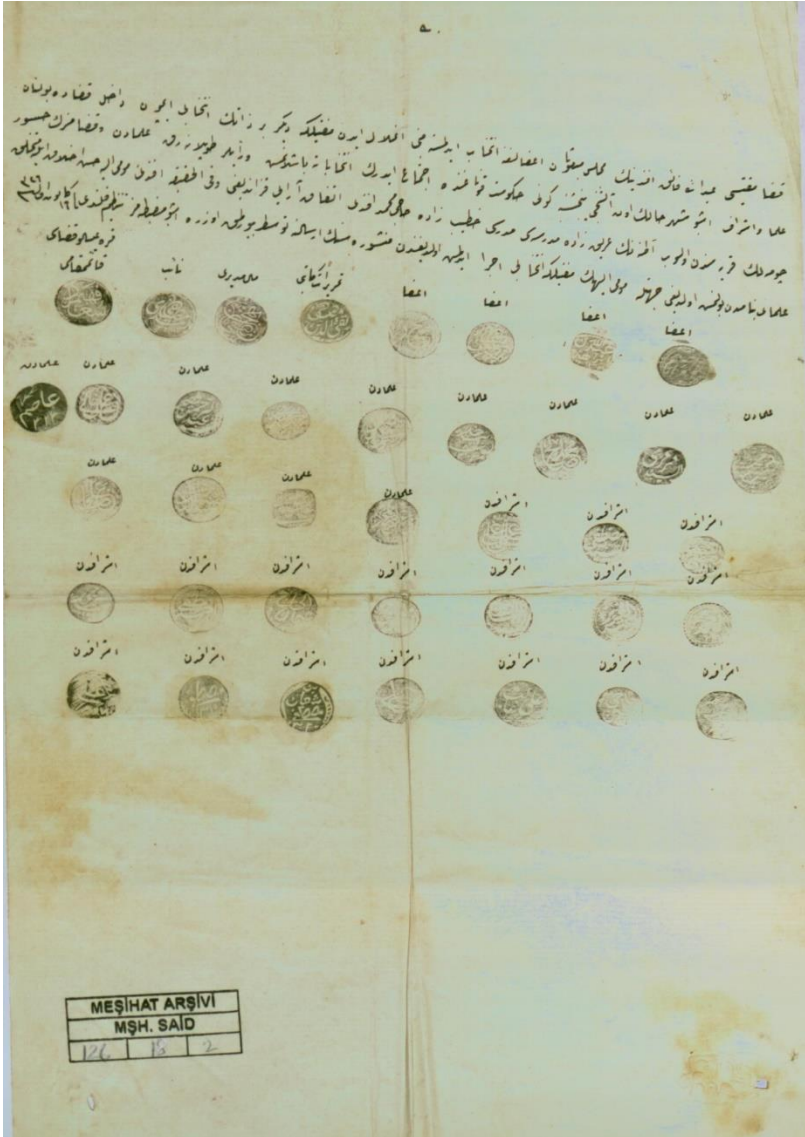

مستطین و مستطین اولاد و امور آن و آنکه مستطین
 اولاد و امور آن و آنکه مستطین
 اولاد و امور آن و آنکه مستطین

مستطین و مستطین اولاد و امور آن و آنکه مستطین
 اولاد و امور آن و آنکه مستطین
 اولاد و امور آن و آنکه مستطین

MESHAT ARSIVI
 MSH SAID
 14 1 1

Ek:2- Mehmet Sadık Efendi'nin Müftülüğe Seçilmesi

SATI al-HUSRİ: ARAP MİLLİYETÇİLİĞİNİN MİMARİ

Sati al-Husri: The Architect of Arab Nationalism

Çağla MAVRUK CAVLAK¹

1. Giriş

1789 Fransız İhtilali ile ortaya çıkan milliyetçilik hareketi, diğer çok uluslu devletleri etkilediği gibi Osmanlı Devleti'ni de etkilemiş ve özellikle XIX. yüzyıl, Osmanlı Devleti için çeşitli akımların ve düşüncelerin ortaya çıktığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde hem milliyetçilik hem de Osmanlıcılık düşüncesi Osmanlı toplumunda pratiğe hızlıca dökülen iki önemli fikir akımı olarak kabul edilmektedir. Milliyetçilik akımı, Osmanlı Devleti egemenliğinde yaşayan milletleri etkileyerek bu grupların Osmanlı Devleti'ne karşı bağımsızlıkları için ayaklanmalarına sebep olurken, Osmanlıcılık hem bu hareketin Osmanlı Devleti egemenliği altındaki milletlerin üzerindeki etkilerini azaltmak hem de Osmanlı milleti fikrini geliştirerek bu ulusları bir Osmanlı kimliği etrafında toplamak amacı gütmüştür.

Bu iki temel düşünce akımı çerçevesinde ve özellikle her iki düşünceyi farklı zamanlarda benimsemiş biri olarak İkinci Meşrutiyet döneminin önemli isimlerinden Sati al-Husri, hem Türk hem Ortadoğu siyasal tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. Bu çalışmada özellikle Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Sati al-Husri'nin her iki düşünceye olan yaklaşımı ele alınarak, al-Husri'nin Arap milliyetçiliğinin teorisyeni olarak Ortadoğu ülkelerinin siyasal hayatına yaptığı etki değerlendirilecektir. Sati al-Husri'nin Arap milliyetçiliği ideolojisinin nasıl geliştiğini anlamak için, öncelikle Osmanlı Devletinin son dönemindeki Osmanlıcılık ve milliyetçilik kavramlarının ne anlama geldiğine değinilmesi gerekmektedir. Bu yüzden, çalışmada öncelikle bu iki kavram üzerinde durulup literatür taraması yapılacaktır. Sonraki bölümde ise Sati al-Husri'nin milliyetçilik ideolojisine bakış açısı incelenerek, Arap milliyetçiliği teorisinin Ortadoğu siyasetine yaptığı etki üzerinde durulacaktır.

2. Son dönem Osmanlı Fikir Akımlarından Milliyetçilik ve Osmanlıcılık

2.1. Milliyetçilik

Milliyetçilik kavramı 19. yüzyılda Avrupa'da ortaya atılmış ve daha sonra tüm dünyada etkili olmuş bir fikir akımıdır. Kedourie (1993),

---

¹Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi, Siyaset ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi Dr.

milliyetçiliğin kökenini “19. yüzyılın başlarında Avrupa’da icat edilmiş bir doktrin” olarak açıklar ve şöyle devam eder “ tüm dünyanın kullanımı için devralınan bu fikir, Batı’nın siyasi söyleminde doğallaştırılmıştır” (1). 20. yüzyılda Avrupa dışına taşan bu düşünce, milliyetçilik literatüründe de büyük bir genişleme olmasına yol açmıştır. Mevcut literatürde milliyetçilik kavramının tanımı üzerine bir konsensüs bulunmamakla birlikte, milliyetçilik genel olarak egemen bir siyasi birlik altında ve millet kavramı esasına dayanan bir beraberlik ideolojisi olarak tanımlanır (Dawisha, 2003, Smith, 2015). Milliyetçilik çalışmaları, milliyetçilik kavramını genelde siyasi ve psikolojik faktörlerle açıklamaya çalışmışlardır. Gellner (2008) milliyetçiliği modernleşme ve ekonomik gelişmenin bir ürünü olarak görür ve bu kavramı siyasi bir temelde tanımlar. Ona göre, milliyetçilik kültürel benzerliğin ortaya çıkardığı milli bilinçlilik biçimidir. Gellner tanımında siyasi ve milli birimin birbiriyle örtüşmesi gerektiğine de vurgu yapar (1). Tıpkı Gellner gibi, Hobsbawm da (2012) milliyetçiliği modernleşme ile ilişkilendirir ve Gellner’in tanımındaki uyum vurgusunu kendi çalışmasında da yapar. Bunun yanı sıra milliyetçiliği inşa ve icat edilen bir olgu olarak tanımlar. Benedict Anderson’ın (1991), milleti “hayal edilmiş bir siyasi topluluk” olarak tanımladığı çalışması, milliyetçilik literatürünün önemli analizlerinden biri olarak kabul edilir. Anderson da tıpkı Hobsbawm gibi millet kavramının insanlar tarafından inşa edildiğini savunur. Anderson’a göre millet, hayal edilmiş bir olgudur çünkü çok küçük milletlerin üyeleri bile bu topluluğun tüm fertleri ile yüz yüze bir iletişim olanağı hiçbir zaman bulamaz fakat tüm üyeler kendileri ile aynı deneyimleri yaşayıp aynı özelliklere sahip olan başkalarının da olduğunu bilirler. Böylece, üyeler kendilerini bir topluluğun üyesi olarak hayal etmeye başlarlar.

İşte Avrupa’da siyasi bir akım olarak etkisini kuvvetlice gösteren milliyetçilik, 20. yüzyılın başında Osmanlı Devleti himayesinde yaşayan ulusları da etkisi altına almış ve Arap milliyetçiliği ideolojisi bu süreçte etkisini göstermiştir. Arap milliyetçiliğinin ortaya çıkışı, Osmanlı Devleti’nin son dönemlerine denk gelir. Fakat bir ideolojiye dönüşmesi ve sistemli bir teori olarak yerini aldığı dönem iki dünya savaşı arası dönemdir. Bu ideoloji ancak İkinci Dünya Savaşı sonrası Arap Devletler Birliği’nin kurulmasıyla şekillenip olgunlaşmıştır (Gershoni, 1995). Arap milliyetçiliği, özellikle bu iki savaş arası dönemde Arap topraklarında Batı ülkelerinin manda yönetimi sistemiyle bu ülkeleri yönetmesi üzerine Arap ülkelerinin bağımsızlık mücadelesinde birleştirici bir özellik taşımıştır. Gershoni (1995) bu dönemi “Arap milliyetçiliğinin entelektüel çevreden, kültürel ve siyasi merkeze geçişi ve yönetilen kesim tarafından resmi bir ideoloji ve politika olarak kabul edildiği dönem” olarak tanımlar (4). Dawn (1961), 19. yüzyılın sonu itibarıyla, o zamana kadar

yaklaşık dört yüzyıl boyunca Osmanlı egemenliğinde yaşamış olan Arapların artık bu hâkimiyeti istememeye başladığı ve bu dönemde Osmanlı Arap entelektüelleri tarafından ortaya konulan teorilerle kendilerine yeni bir ideoloji yaratmaya çalıştıklarını ve bunun neticesinde Arapçılık ideolojisinin ortaya çıktığından bahseder. Arap milliyetçi bilincinin oluşması, Avrupa’da yaşayan Arapların bu kıtada yükselmeye başlayan millet kavramının farkına varması ve bu kavramı siyasi bir anlam yükleyerek hem Türkçe hem Arapça ifa etmeleri neticesinde olmuştur (Dawn, 1961: 379). 1800 yılı öncesinde siyasi bir anlam ifade etmeyen vatan ve millet –*al-watan ve al-ummah- fatherland and nation-*kelimeleri artık siyasi bir önem taşımakla birlikte anlamı da derinleşmiştir. Örneğin millet kelimesi esasında bir grup insanı ifade ederken tıpkı Batıda olduğu gibi bir grup kimliğini ifade etmek amaçlı kullanılmaya başlanmış ve bu grup dil, tarih ve gelenek esasına bağlı olarak tanımlanmaya başlanmıştır.(Lewis, 1953; Kenny 1963).

2.2. Osmanlıcılık

Yusuf Akçura Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük siyasetlerinin karşılaştırmalı analizini yaptığı çalışmasında, Osmanlıcılık ideolojisinin asıl maksadını “Osmanlı memleketindeki müslim ve gayri müslim ahaliye aynı siyasi hakları tanımak ve vazifeleri yüklemek; böylece aralarında tam müsavat husule getirmek; fikir ve din açısından tam serbesti vermek; bu müsavat ve serbestiden faydalanarak, söz konusu ahaliyi aralarındaki din ve soy ihtilaflarına rağmen yekdiğerine karıştırarak ve temsil ederek, Amerikan Milleti gibi müşterek vatanla birleşmiş yeni bir milliyet meydana çıkarmak” şeklinde belirtmiştir (Akçura, 2005, 35-36). Bu tanıma göre, bu fikir akımının temel amacı, farklı etnik kimliklere ait olan insanları tek bir Osmanlı kimliği altında toplamaktır. Bu düşüncenin Osmanlı Devleti tarafından benimsenmesinde hem milliyetçilik akımının dünyaya yayılması ve Osmanlı Devleti’nin milliyetçiliğin olumsuz etkilerini saf dışı bırakmak istemesi hem de Osmanlıcılık ideolojisiyle daha bütünleştirici bir politika izlenmesinin amaçlanması etkili olmuştur. Bu anlayışla, hem imparatorluğun bütünlüğü muhafaza edilerek siyasi birliğin devamı hem de imparatorluk toplumsal yapısı ve siyasi yönetiminde daha bütünleştirici bir yol izlenmesi hedeflenmiştir. II. Meşrutiyet’in ilanı ile etkisini arttıran Osmanlıcılık ideolojisi, 1912 yılında Balkan Savaşları’nın başlaması ve Osmanlı Devleti’nde hem siyasi hem de idari sıkıntıların yaşanmasıyla etkisini yavaşça yitirmeye başlamıştır.

Osmanlı Devleti’nin son dönem iki önemli fikir akımı için Dawn (1961) hem Osmanlıcılık hem de Arap milliyetçiliği ideolojilerinin dönemin uluslararası konjonktüründe egemen olan Avrupa medeniyetine karşı İslam’ı savunma amacı güttüğünü belirterek bu ideolojileri

Doğu'nun Batı medeniyetine karşı savunulması olarak ifade eder (400). Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ortaya çıkan fikir akımlarından Osmanlıcılık düşüncesi 1914 yılında Osmanlı Devleti'nin dağılmasıyla geçerliliğini yitirmiş, Arap milliyetçiliği ise ortaya çıkan uluslararası siyasal ortamda etkili bir düşünce olarak yerini almıştır.

3. Satı al-Husri: Osmanlıcılık, Arap Milliyetçiliği ve Baas Partisi

I. Dünya savaşı öncesi ve sonrası sosyal koşullardaki değişiklikler, siyasal söylemleri ve duruşları da etkilemiş, ideolojik değişimlere yol açmıştır. I. Dünya Savaşı sonrası dönem aynı zamanda Arap milleti kavramının yükselişe geçtiği ve Arap milliyetçiliği hareketinin ivme kazandığı bir dönem olarak karşımıza çıkar. Savaş öncesi ve sonrası olmak üzere ikiye ayrılan bu dönemler değerlendirilirken, Osmanlıcılıktan Arap milliyetçiliğine geçiş yapan, Türk ve Arap siyasi tarihinde önemli yer tutmuş, siyasi kimliğinin yanında eğitimci kimliğiyle de birçok eserde çalışma konusu olan Satı al-Husri'nin hayatı dikkat çekmektedir. al-Husri, 1879 yılında Halep'te doğmuş fakat babası Mehmet Hilal Efendi'nin memuriyeti dolayısıyla İstanbul'da büyümüş ve öğrenimine yine burada devam etmiştir. Türkçe'yi anadili olarak konuşan al-Husri, bunun Arapça aksanında bir iz bıraktığından bahsetmiştir (Kenny, 1963). Osmanlı Devleti'nde devlet memurluğu yapan al-Husri, Avrupa'da aldığı eğitimden sonra Türkiye'de önemli bir eğitimci olarak anılmaya başlanmıştır. Yine o dönemin önemli düşünür ve eğitimcilerinden biri ve Türk milliyetçiliği teorisyeni olan Ziya Gökalp ile eğitimin millileştirilmesine dair çeşitli bilimsel tartışmalara girmiştir. Örneğin, 1911 yılında Ziya Gökalp ile eğitimin Osmanlı Devleti'ndeki yeri ile ilgili giriştiği bilimsel tartışmada Türk milliyetçiliği savunucusu olan Gökalp'e Osmanlı Devleti'nde eğitimle ilgili reform yapılmasını ve Osmanlı Devleti'nin eğitim sisteminin Ziya Gökalp'in savunduğunun aksine mutlak milliyetçi temelde olmaması gerektiğini vurgulamıştır. Yine başka bir tartışmada, Osmanlı Devleti'nin sürdürülebildiğinin ve modernleşmesinin ancak bölgesel özerklikle gerçekleşebileceğini savunmuştur (Moaddel, 2005). Ziya Gökalp ise Osmanlıcılık düşüncesinin Osmanlı Devleti'nin devamını sağlamakta başarısız olduğunu ve bu devamlılığın ancak Türk kültürel değerleri çerçevesinde, dil ve tarih birliğine dayanan bir birliktelikle gerçekleşebileceğini savunmuştur (Cleveland, 2015). Bu noktada şunu belirtmek gerekir ki, bu dönemde al-Husri milliyetçilik karşıtı fakat Osmanlıcılık taraftarı bir çizgide durmaktadır.

1930lu yıllarda, Arap milliyetçiliğinin ve özellikle Pan-Arapçılık ideolojisinin önemli ismi olarak anılmaya başlanan al-Husri'nin

milliyetçilik anlayışının temelleri Johann Gottfried Herder gibi Alman romantik yazarlara dayanmaktadır. Bu anlayışa göre, insanlık kendine has karakteristik özelliklere göre milletlere bölünmüştür ve bu özelliklerden en önemlisi dil faktörüdür. Genel anlamda millet kavramı, sekülerizm esasına bağlı kalınarak ortak dil ve kültür temelinde tanımlanmıştır (Dawisha, 2003). Satı al-Husri, Arap milliyetçiliğini dil ve tarih temelinde tanımlar ancak din ve coğrafya gibi başka faktörlerin de milletlerin inşasını ve tarihlerini etkileyebileceğini fakat din ve coğrafya ile milliyetçilik arasında zorunlu bir bağlantı aranmaması gerektiğinin altını çizer (Kenny, 1963). al-Husri'nin Arap milliyetçiliği anlayışı bir milletin kan bağı ile bağlı insan topluluğundan oluşmasını zorunlu görmez ve çalışmasında al-Husri bunu şöyle ifade eder: “tarihin gerçeklerine, etnografyaya ve antropolojinin keşiflerine dayanan tüm bilimsel çalışmalarda tek bir köken soyundan gelen ve saf kan bağına sahip olan bir milletin olmadığına dair şüpheye mahal vermez.” (Cleveland, 1971: 105-106).

al-Husri, Tanzimat döneminde Osmanlı Devleti'nde Osmanlılık ideolojisi savunuculuğu yapmış ve I. Dünya Savaşı'na kadar bu düşünceye sadık kalmıştır. Bu dönemde Osmanlılık savunucusu olan al-Husri, I. Dünya Savaşı'nın sona ermesine yakın, Osmanlı Devleti'nin de dağılmaya yüz tutmasıyla Osmanlılıktan Arap milliyetçiliğine bir ideolojik geçiş yapmıştır. Niyazi Berkes'in al-Husri ile 1965 yılında Mısır'da yaptığı görüşmedeki notlarında, al-Husri, Osmanlılıktan Arap milliyetçiliğine geçişinin henüz I. Dünya Savaşı bitmeden Osmanlılık akımının bittiğinin ve Arap milliyetçilik hareketine katkı sağlamayı kendisine vazife olarak gördüğü için tercihini kendi milletinden yana kullanarak Arap milliyetçiliği ideolojisini benimsediğini belirtir (Berkes, 1975). Tıpkı al-Husri gibi diğer Osmanlı Arap düşünürlerin de Arap milliyetçiliği savunuculuğuna geçmeleri I. Dünya Savaşı sonrası döneme rastlar. Dawn (1962) Osmanlı Devleti'nde 1908-1918 yılları arasında Osmanlılık ve Arapçılık arasındaki siyasi çekişmeden bahseder ve 1918 yılına kadar Arapların çoğunun Osmanlılık ideolojisine bağlı kaldığının altına çizer. Dawn (1961) yine Osmanlı Devleti'nin son dönemleri olan 1908-1918 yılları arasında, Osmanlı Devleti'ne bağlı Arap vilayetlerinde Arap milliyetçiliği ve Osmanlılık arasındaki rekabetin aslında bu vilayetlerde yaşayan ve birbirine rakip olan Arap elit arasındaki bir çekişme olduğunu savunur ve bu vilayetlerde yaşayan çoğu Arap halkının 1918'e kadar Osmanlılık fikrini benimsediğini ifade eder. Dawn (1988), Osmanlı Arap düşünürlerinin, Osmanlı Devleti'nin yıkılması ve artık Osmanlılık fikrinin amacına ulaşmada başarısız olduğu kanaatine varmalarıyla, Osmanlı Devleti döneminde zayıf bir hareket olan Arap milliyetçiliğinin, Osmanlı Devleti yıkıldıktan sonra ivme kazandığını ve

Arap halkının kendileri için Arap milliyetçiliğinden daha iyi bir alternatif olmadığı için bu safa geçtiklerini savunur.

I. Dünya Savaşı sonrasında Suriye'ye gidip, Suriye'nin Fransız himayesine kadar burada kalan al-Husri, burada Arap milliyetçiliğinin önderliğini yapmıştır. İşte bu süreçte Satı al-Husri'nin benimsediği ve önderliğini yaptığı Arap milliyetçiliği hareketi, Suriyeli bir öğretmen olan Mişel Eflak'ı etkilemiş ve Eflak 1947 yılında Baas Partisi'ni kurmuştur. 1953 yılında Ekrem Hawrani'nin Arap Sosyalist Partisi ile birleşen Baas Partisi, 1953 yılından itibaren Arap Sosyalist Baas Partisi olarak anılmaya başlanmıştır Bu noktada belirtmek gerekir ki, Eflak'ın pan-Arapçılık anlayışı, bu anlayışa sosyal boyut da ekleyerek geliştirmesi neticesinde, al-Husri'nin pan-Arapçılık anlayışından farklılık gösterir (Tibi, 1981, 174). Arap Sosyalist Baas Partisi, temelinde pan-Arapçılık ideolojisini benimsemiş ve bir Arap ulus devleti kurma amacı gütmüştür. 1 Şubat 1958'de, Mısır ve Suriye'nin siyasi bir birleşme üzerinde uzlaşarak kurduğu Birleşik Arap Cumhuriyeti, Baas Partisi'nin pan-Arap Birliği kurulması hayalini gerçekleştirmiştir. İki ülke arasında kurulan bu birliktelik, 1961 yılında bozulmuştur. Bu birlik hem Arap milletinin canlanmasında ilk adım olarak kabul edilmiş hem de dönemin bölgesel ilişkileri açısından önemli bir dönüm noktası olarak görülmüştür. Birlik kısa ömürlü olsa da pan-Arapçılık ideolojisinin amacını yerine getirmesi anlamında büyük önem taşımaktadır.

4. Değerlendirme

Halep'te doğmuş, İstanbul'da büyümüş, Osmanlı Devleti'nde memuriyet görevi üstlenmiş ve Osmanlılık fikrini benimsemiş biri olan al-Husri, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki süreçte, Osmanlı Devleti'nin dağılmasıyla Arap milliyetçiliği teorisini olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu süreci ideolojik ve siyasi söylem değişimi bağlamında önemli kılan durum, Osmanlı Devleti döneminde, Ziya Gökalp'in Türk milliyetçiliği ideolojisine karşı çıkması fakat imparatorluk dağıldıktan sonra Gökalp'in savunduğu Türk milliyetçiliği ideolojisinin unsurlarına benzer şekilde Arap milliyetçiliğini tanımlamasıdır. Arap milliyetçiliği ile milli bir bilincin uyanışını sağlamayı hedeflemiş ve kurduğu milli eğitim sistemiyle bunu gerçekleştirmeyi amaçlamıştır. Aslında Ziya Gökalp'in Türk milliyetçiliğini geliştirmeye yönelik eleştirdiği adımları, al-Husri, Arap milliyetçiliğini geliştirmek için izlemiştir. al-Husri de Arap halkını dil ve tarih temelinde tanımlamıştır. Bunların yanı sıra, Osmanlı Türkçesini Arapça'dan daha akıcı bir biçimde konuşan biri olarak al-Husri, milliyetçiliği dil temelinde tanımlamış ve Arap milletini oluşturanların Arapça dili konuşan kişiler olduğunu savunmuştur. Tüm bu unsurlar, hem dönemin siyasi koşullarını anlamak hem de bölge

politikasını analiz etmek açısından bakıldığında al-Husri'nin ideolojik değişimi özelinde bu dönemi dikkat çekici ve önemli kılmaktadır. Özellikler al-Husri'nin pan-Arapçılık ideolojisi temelinde kurulan Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin önemi, dönemin siyasi tarihi açısından çok önemlidir.

KAYNAKÇA

- Akçura, Y. (2005). *Üç Tarz-ı Siyaset*. Ankara: Lotus Yayınevi.
- Anderson, B. (1991). *Imagined communities: Reflections on the emergence of nationalism*. London, New York: Verso.
- Berkes, N. (1975). *İslamlık, Ulusçuluk, Sosyalizm*. İstanbul, Bilgi Yayınevi.
- Cleveland, W. L. (2015). *The Making of an Arab Nationalist: Ottomanism and Arabism in the Life and Thought of Sati'al-Husri*. Princeton University Press.
- Dawisha, A. (2003). *Arab Nationalism in the Twentieth Century: From Triumph to Despair*. Princeton; Oxford: Princeton University Press.
- Dawn, C. E. (1961). From Ottomanism to Arabism: The origin of an ideology. *The Review of Politics*, 23(3), 378-400.
- Dawn, C. E. (1962). The rise of Arabism in Syria. *The Middle East Journal*, 6 (2)145-168.
- Dawn, C. E. (1988). The formation of Pan-Arab ideology in the interwar years. *International Journal of Middle East Studies*, 20(1), 67-91.
- Gellner, E. (2008). *Nations and nationalism*. Cornell University Press.
- Gershoni, I. (1995). *Rethinking the formation of Arab nationalism in the Middle East, 1920–1945: Old and new narratives* in Gershoni, I., and James P. Jankowski. *Redefining the Egyptian Nation, 1930-1945*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hobsbawm, E. J. (2012). *Nations and nationalism since 1780:*

- Programme, myth, reality*. Cambridge University Press.
- Kedourie, E. (1993). *Nationalism*. Oxford: Blackwell.
- Kenny, L. (1963). Saṭī' Al-Ḥusri's Views on Arab Nationalism. *Middle East Journal*, 17(3), 231-256.
- Khalidi, R. (Ed.). (1991). *The origins of Arab nationalism*. Columbia University Press.
- Lewis, B. (1953). The impact of the French Revolution on Turkey. *Cahiers d'Histoire Mondiale. Journal of World History. Cuadernos de Historia Mundial*, 1(1), 105.
- Moaddel, M. (2005). *Islamic modernism, nationalism, and fundamentalism: Episode and discourse*. Chicago: University of Chicago Press.
- Simon, R. S. (2004). *Iraq Between the Two World Wars: The militarist Origins of Tyranny*. New York: Columbia University Press
- Smith, A. D. (2006). *Ethnicity and nationalism. The SAGE handbook of nations and nationalism*, London: Sage.
- Smith, A. D. (2015). Biblical beliefs in the shaping of modern nations. *Nations and nationalism* 21(3), 403-422.
- Tibi, B., M. Farouk-Sluglett, and P. Sluglett. (1990). *Arab Nationalism: A critical enquiry*. New York: St. Martin's Press.

MUSSOLİNİ’NİN AKDENİZ POLİTİKASI VE BALKAN DEVLETLERİNİN TEPKİLERİ

Serap TOPRAK*

Giriş

Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra imzalanan barış antlaşmaları yeni arayışlara zemin hazırlamıştır. Antlaşmalarla kurulan düzenin yeniden kurulmasını isteyen bir grup devlet ortaya çıkmıştır. Revizyonistler olarak adlandırılan bu grubun karşısında kurulu düzenin devamını savunan anti-revizyonistler ortaya çıkmış, böylece iki kutuplu sistem meydana gelmiştir.

İtalya, Birinci Dünya Savaşı’nın galip devletlerinden olmasına rağmen, savaş sonrasında istediklerini elde edememişti. Paris Konferansı’nda alınan kararlarla topraklarını 9.000 mile çıkararak Balkanlar ve Akdeniz’in bölgesel bir gücü haline gelmişti. Buna rağmen Dalmaçya’yı Yugoslavya’ya bırakmaktan ve kolonyal kazanımlardan mahrum bırakılmaktan memnun olmamış, bu durumu Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra kurulan adaletsiz düzene bağladığını açıklamıştı (Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, s. 310). Ayrıca İngiltere ve Fransa tarafından yeterince ödüllendirilmediğini düşünüyordu (Kelkitli 2017: 425). Bu nedenle savaş sonrası yeniden düzenlemeye gidilmesi yönünde çalışmalar başlatmış ve revizyonist devletler tarafında yer almıştır. Özellikle Ekim 1922 yılında İtalya’da iktidara gelen Faşist lider Mussolini ile birlikte İtalya’da nasyonalist ve emperyalist bir idare kurulmuştur. Faşist Mussolini, her yıl on binlerce İtalyan’ın yabancı ülkelere göç etmesini önlemek ve bunları İtalya’nın egemenliği altında olacak topraklara yerleştirmek amacını güden bir program uygulama planı çerçevesinde Akdeniz çevresinde ve Ortadoğu’da yayılacak topraklar aramaya başlamıştır (Akşin 1991: 217). Böylece İtalyan dış politikası Mussolini ile birlikte saldırgan milliyetçiliğe dönüşmüştür.

I. Mussolini’nin Akdeniz Politikasının Esasları

Mussolini, genişleme ve yayılma politikasını “*Bizim Deniz, Akdeniz*” gibi kavramları İtalyan halkının zihinlerine yerleştirmekle başlatmıştır. 1923 yılında Senato’da verdiği bir nutukta hedefini, “*İtalya bir tek denizde ebediyen kapanıp kalmaz, bu deniz Adriyatik olsa bile. Adriyatik’ten başka Akdeniz vardır*” şeklinde dile getirmiştir (Atatürk’ün

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, stoprak@beu.edu.tr

Milli Dış Politikası 1992: 276). Aslına bakılırsa Faşist dönem dış politikası, liberal dönemle aynı hedeflere sahipti. İtalya Adriyatik'teki konumunu güçlendirecek, Balkanlar'daki nüfuz bölgelerini genişletecek, özellikle Doğu Akdeniz'de ekonomik kazançlar ve toprak kazanımları elde edecekti (Albrecht-Carrie 1948: 339). Ayrıca İngiliz ve Fransız sömürge sistemi yanında başarısız dış politika ve yenilgileri telafi etmek Faşist politikanın bir parçası olacaktı (Williams 2007: 889). Mussolini'nin Akdeniz hegemonyası planlarına rağmen, vasat bir askeri performans, hammadde eksikliği, üretim kapasitesi ve sermayenin yanı sıra yetersiz bilimsel teknolojik ilerleme önünde birer engel olarak durmaktaydı. Bununla birlikte Mussolini'nin Akdeniz stratejisinin doğası, donanmanın ve hava kuvvetine öncelik verilmesi ve modernize edilmesi üzerine kuruluydu. Fakat Habeşistan'ın işgali ve İspanya'daki iç savaşa katılım, Akdeniz'deki hegemonyayla tutarlı olsa da rejimin zaten sınırlı olan mali ve askeri kaynaklarını tüketmekteydi. İkinci Dünya Savaşı'nın arifesinde Akdeniz'deki İngiliz ve Fransız topraklarının dış güvenliği, öncelikle İngiliz filolarının, İtalyanların Doğu Akdeniz'e erişimini engellemek üzerine kurulmuştu. Bununla birlikte çok sayıda İtalyan topluluğu, Akdeniz kıyılarının ana kentsel bölgelerinde yerleşti ve Akdeniz'de ulusal kültür dernekleri ve Faşist okulları açıldı. Ayrıca iyi koordine edilmiş İtalyan diplomatik temsilcileri, kurumlar ağı, bireysel ajanslar kuruldu ve desteklendi. Böylece İngiliz ve Fransız emperyal otoriteleri tarafından yaratılan siyasi ve ekonomik bağların yerini almaya çalışan İtalyanlar amaçlarına ulaşmaya başladı (Williams 2007: 890).

İtalya, örneğin Mısır'da, faşist yetkililer geniş ve iyi örgütlenmiş bir topluluğa güveniyordu. İtalyan nüfus sayımı verileri 1936 yılında 18.548 İtalyan'ın İskenderiye'de yaşadığını, Kahire'de 17.300 ve Port Said'de 600 kadar olduğunu ortaya koymaktadır. Mısır'daki İtalyan entrikalar ve casusluk oyunları, İngiliz hükümeti için endişe kaynağıydı. Süveyş Kanalı, İtalya ile İngiltere arasındaki çatışma rotasında İngiltere'nin emperyal iletişimleri için hayati bir alandı. Ancak Süveyş Kanalı, krizlerle Roma ve Londra arasındaki ilişkileri azaltsa da Mussolini'nin emperyal emelleri için merkezi olarak görülmekteydi. Bu nedenle İtalyan Dışişleri Bakanlığı tarafından İskenderiye ve Port Said'in konsolosluklarına Kanal çevresindeki askeri ve sivil hareketlerin izlenmesinden sorumlu istihbarat servisleri kuruldu. İtalya'nın emperyal haberleşmelerini engellemek için çok önemli bir yeri var olduğundan Mısır hükümetinin işbirliği İngilizlerin Akdeniz'deki gelecekteki operasyonları için büyük önem taşımaktaydı. İtalya'nın Akdeniz'deki faaliyetleri yoğunluk kazanmaktaydı ve genel olarak, İngiltere'deki güvenlik hizmeti, anakara ve Orta Doğu'daki İtalyan faaliyetlerinin oluşturduğu büyük bir tehdidin olasılığını göz ardı edemezdi (Williams

2007: 897). Her şeye rağmen, “eğer Akdeniz, İtalya’nın sahillerini yıkayan bir deniz ise, İngiltere için İmparatorluğun esas yoluydu”. Londra, Akdeniz’in bir İtalyan gölü olduğu hakkındaki davayı kabul edemezdi. Mussolini ise, kendi İtalyan gölünün iki ağzı bulunan Cebelitarık Boğazı ile Süveyş Kanalı’nın İngiltere tarafından fiilen kontrol edilmesini kabul edemezdi (BCA, Fon Kodu: 30-10-00, Yer No: 238-608-22).

İtalya’nın Fransa ile ilişkileri iyi sayılmazdı. Fransa, İtalya’nın Akdeniz ve Balkanlar’daki davranışlarını beğenmiyordu. İtalya’yı Almanya’ya karşı bir denge unsuru olarak görüyordu. Ayrıca Fransızlar, Doğu Akdeniz’deki İtalyan kruvazörlerinin Lübnan ve Beyrut limanlarını ziyaretlerinden de hoşlanmamaktaydı (BCA, Fon Kodu: 30-10-00, Yer No: 236-597-15). Bununla birlikte Mussolini, nihai gayesi Akdeniz’de yeni bir Roma İmparatorluğu kurmak olan zafer programına açıktan açığa başlayınca Fransa, İngiltere ile birlikte İtalya’nın yayılmasını engelleyen başlıca güç olarak karşısında duruyordu. İtalya’nın benimsemesi gerektiği asıl politika, Fransız ittifak sisteminin dışında kalan devletlerin- Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan- örgütlenmesi ve teşvikiydi. Bunun dışında Yugoslavya hükümetine muhalif olan Hırvat ve Makedon gruplara yardım edildi. Aktif bir politika izlenmeye başlandı. Mussolini’nin ifade ettiği “şevket asrı”nın, yani İtalyan saygınlığının tatmin edildiği ilk olay, Ağustos 1923’te yaşandı. Bu tarihte Yunanistan-Arnavutluk sınırını çizen bir komisyonda görev yapan İtalyan delege heyetinin bazı üyeleri öldürüldü. İtalyan hükümeti misilleme olarak, Yunanistan’a bir ultimatom gönderdi ve Korfu Adasını işgal etti. Yunanistan’ın Milletler Cemiyeti’ne başvurmasından sonra, İtalya’nın adayı boşaltmasını şart koşan bir antlaşma yapıldı. Ancak İtalya’nın asıl çabası, ne Yugoslavya ne de Yunanistan idi, asıl hedefi Arnavutluk’tu. Antlaşmalarda İtalya’ya sadece Sazan Adası verilmiş olmasına rağmen Büyük Güçler, İtalya’nın Arnavutluk işlerine karşı kayıtsız kalmadığının farkındaydılar. Bu durum İtalya’nın Arnavutluk üzerinde nüfuzunu kabul ettikleri anlamını da geliyordu. Adriyatik politikasına paralel olarak İtalya, diğer revizyonist devletlerle yakın ilişkiler kurmaya çalıştı. Nisan 1927 tarihinde Macaristan ile bir antlaşma yapıldı, bunu 1930 yılında Avusturya ile yapılan antlaşma izledi. Aynı yıl Bulgar kralı Boris, İtalyan Savoy hanedanından Prenses Giovanna ile evlendi (Jelavich 2009: 152). Böylece Mussolini, Akdeniz’i müttefikleriyle çevrelemiş oldu. Francesco Bertone, “Il nostro mare” (Bizim Denizimiz) kitabında, İtalya için Akdeniz’in önemini şöyle ifade ediyor: “İtalya için Akdeniz’e sahip olmak, hayatının kaynağıdır. Bu yüzden nefes alması için, dünya siyasetinin çok önemli bir sorunudur. Sebebi de şudur: Geçmişte Akdeniz bölgesine egemen olmuş bir millet olarak, Akdeniz, savaşta ve barışta İtalyanların güvenliği için son derece önemlidir”. Aynı zamanda İtalya’nın yayılma sahası olarak da önemi olduğu gibi, bu ülkenin

Atlantik-Hint Okyanusu ve Karadeniz bağlantısını buradan yapması da önemlidir.” Mussolini ise, *“Bir millet, yaptığı dış politika kadar vardır”* tespitinde bulunarak İtalya için 19. yüzyılı *“istiklâl asrı”*, 20. yüzyılı ise, *“şevket asrı”* olarak ilan etmiştir. Bu teorik yaklaşımların, uygulamada Akdeniz ülkelerinde tedirginlik yaratacak örnekleri de bulunmaktaydı (Çelebi 2018: 611 vd).

İtalya’nın I. Dünya Savaşı’na girerken kendisine vaat edilen iki kent, İtalyan yayılcılığının sembol kentleri olmuştu: Adriyatik kıyısındaki Fiume (Rijeka) ve İzmir. Savaş sonunda İtalya, iki kente de sahip olamadı. Faşist yayılcılık, bu iki kente karşı yeniden heveslendirmişti Fiume, 1920 Kasımında İtalya ile Yugoslavya arasında yapılan bir antlaşma ile bir serbest şehir olarak bağımsız bir statüye kavuşturulmuştu. Mussolini iktidarının ilk yıllarında bu meseleyi ele aldı ve Yugoslavya üzerinde baskı kurarak, bu devletle yaptığı 27 Ocak 1924’te bir anlaşma ile Fiume’nin İtalya’ya katılmasını sağladı(Çelebi 2018: 612).

1935 yılında İtalya Doğu Akdeniz’deki askeri gücünü büyük oranda arttırmıştı. Güçlerini Adriyatik, On İki Ada ve Kızıldeniz arasında yoğunlaştırdı. Ayrıca 1934 donanma programını genişletti. Doğu Akdeniz’de İtalyan donanmasının takviyesi, Habeşistan’ın işgali için uygun zamanının geldiğini düşündüğüne işaret ediyordu. İtalya Habeşistan’daki çıkarları konusunda zaten İngiltere ve Fransa’nın onayını almıştı (Barlas-Güvenç 2014: 214). İtalyan menfaatlerinin İngiliz menfaatleriyle çarpışmaması gerekiyordu. Ayrıca Akdeniz gerek İtalyan gerekse İngiliz donanması tarafından bir deniz yolu olarak aynı zamanda kullanılabilceğinden dolayı İtalya’nın İngiltere’ye düşman bir şekilde yaşayamayacağı ortadaydı (BAC, Fon Kodu: 30-10-00, Yer No: 226-525-20).

1935 yılında başlayan Habeşistan işgalinin sonuçlarından biri de İmparatorluk yolunu tehlikede gören İngiltere’nin Akdeniz’de İtalya’nın başka girişimlerine karşı tedbirler aramaya başlamasıdır. Bu tedbirler arasında Akdeniz devletleri arasında olan Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya’nın dostluklarını araması ve bir İtalyan saldırı karşısında garanti ilişkisine girmesidir ki bu ilerideki Akdeniz Paktı’nın zeminini oluşturmuştur (Sander 2011: 53 vd.).

İtalya’nın Habeşistan’ı işgali üzerine Milletler Cemiyeti’ İtalya’ya karşı bazı yaptırımlar uygulama kararı aldı. Bunun üzerine İtalya’nın Türkiye ve Milletler Cemiyeti’nin yaptırım kararına katılan devletleri tehdit etmesi, İngiltere ve Fransa’yı harekete geçirdi. İtalya’nın Doğu Akdeniz’de bir tehdit olarak ortaya çıkması üzerine bu ülkeler, 18 Ekim 1935 tarihinde aralarında Akdeniz Antlaşması olarak bilinen antlaşmayı imzaladılar. Bu antlaşmaya göre, ambargoya katılan ülkeler, İtalya’nın askeri bir hareketine maruz kalırsa İngiltere, Fransa, Türkiye, Yunanistan,

Yugoslavya ve İspanya, saldırıya uğrayan devlete kara, deniz ve hava kuvvetleriyle desteğe ihtiyaç duyacaklardır. Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya İtalya'dan gelecek bir saldırıya karşı İngiltere'nin desteğini kabul ederken, kendileri de üzerlerine düşecek sorumlulukları yerine getireceklerini taahhüt ettiler. Akdeniz ittifakı olarak bilinen bu sistemden sonra Türkiye, hızla İngiltere'ye yaklaşırken, İtalya ile arasına ciddi bir soğukluk girmiştir. Bu dönüm noktasının farkında olan İtalyanlar, Türkiye'ye karşı tepkisel bir siyaset izlemeye başlamışlardır (Çelebi 2015: 113). Bununla birlikte 1935-1937 süresince İtalya denizdeki komşularına açıkça saldırıya geçmişti. İtalya'nın ihtiraslarına en çok rahatsızlık duyan devletlerin başında İngiltere gelmekteydi. Süveyş, Malta, Kıbrıs, Cebelitarık gibi üsleri sayesinde Akdeniz'in giriş ve çıkışlarının kontrolünü hâkim olan İngiltere, kuvvetli Akdeniz filosu, Fransa ve İtalya ile dostluk ve işbirliği sayesinde bu denizden geçen imparatorluk yollarını güven altına aldığı kanısındaydı. Fakat şimdi Akdeniz üzerinde ve ötesindeki iddialarıyla sakınmadan ortaya çıkan İtalya'nın tehditleri İngiltere'nin hayati menfaatlerine aykırı gelmeye başlamıştı (Akşin 1991: 230).

1935 yılında Mussolini ve Fransa Dışişleri Bakanı Laval arasında Roma'da gerçekleşen görüşmede, Doğu ve Batı Akdeniz arasında stratejik bir konuma sahip olan Tunus hakkında bir anlaşmaya varıldı. Böylece iki ulus hakkındaki anlaşma iki mukaveleye dayandırıldı. 1895 tarihli Tunus hakkındaki mukavele 1915 tarihli Londra Mukavelesi geçerli sayılmıştır. İki hükümet Tunus'taki İtalyanların statusünü kesinleştiriyor. 1915 tarihli Londra Mukavelesinin 13. Maddesinde, göz önünde bulundurulmuş tavizler makamına kain olmak üzere Afrika'da hudut tashihleri yapıyor. 1915 tarihli Londra Mukavelesinin 13. maddesine göre ise, Büyük Britanya ile Fransa, Almanya'nın zararına olarak Afrika'daki müstemlekelerini çoğaltırlarsa İtalya'nın da bazı muhik taleplerde bulunmak ve bilhassa Eritre, Somali ve Trablusgarp İtalyan müstemlekeleri ile bunların mücavir İngiliz ve Fransız müstemlekeleri arasındaki hudut meselelerinin kendi lehine hallini istemek hususundaki haklarını tanımaktadırlar (BCA, Fon Kodu: 30-10-00, Yer No: 219-476-4).

1936 yılında Akdeniz'in siyasi durumunda öncelikle İngiltere'nin, Mısır'la ittifak antlaşması yaparak mevkiini kuvvetlendirdiğini görmekteyiz. Daha sonra Boğazlar hakkındaki Montrö Antlaşması neticesinde Akdeniz'deki kuvvet dengesi değişmiş, Türkiye dost ve düşman olarak bu dengede ağır basan bir mevkie geçmişti. Ayrıca İtalya'nın bir deniz sömürge devleti olarak yeniden ortaya çıkması, İngiltere için ağır bir yük olmuştu. Habeşistan meselesinden sonra bu yük daha da ağırlaşmıştı. Sovyetler Birliği ile İtalya'nın milletler arası dengede artmış olan ağırlıkları, İspanya'nın bu iki devletten birine

yaslanması takdirinde, stratejik durumda mutlak bir önem kazanmış olacaktı. Çünkü İspanya Batı Akdeniz’de, özellikle Balear adalarına sahip olduğundan, önemli bir stratejik konuma sahipti. Böylece iç savaşın sonucuna göre, Roma veya Moskova Batı Akdeniz’de oldukça önemli bir müttefike sahip olacaktı (Akşin 1991: 227). İspanya iç savaşı ve Habeşistan meselesinden dolayı İtalya’ya Milletler Cemiyeti Misak’ın öngördüğü yaptırımların uygulanması Akdeniz’de İngiltere’yi İtalya’ya karşı çıkarmakta idi. Avrupa’da Nazi Almanyası’nın tehdidinin arttığı bir sırada İngiltere’nin İtalya’yı kendisine düşman etmesi onun yüksek menfaatlerine aykırıydı. Diğer yandan İngiltere de Akdeniz’deki tehlikeli gelişmeler üzerine Akdeniz filosunu ve Akdeniz’deki mevkiilerini güçlendirmişti. Süveyş Kanalı İngiltere’nin kontrolü altındaydı. Eğer ki İngiltere Kanal’ı kapatacak olursa İtalya’nın Habeş harekâtına devam etmesi imkânsız olacaktı. Bu nedenle İtalya İngiltere’den çekinmekteydi. Böylece İngiltere ve İtalya’nın bir birlerine düşmanca tavır takınmaları menfaatleri için uygun değildi. Nitekim 2 Ocak 1937 yılının başında İngiltere ve İtalya arasında “Gentleman’s Agreement” imzalandı. Bu antlaşmanın temel hükmü, Akdeniz’deki statükonun korunmasıydı. Mussolini bir gazeteye verdiği demeçte bu antlaşma hakkında, *“Akdeniz’de mevcut gergin durumun yatışmasına doğru bir adım olacaktır”* demiştir (Akşin 1991: 228). Buna rağmen, İngilizlerin tereddütlerini ve korkularını yatışmamıştı. Habeşistan saldırısı, İspanya iç savaşı ve Boğazlar gibi olaylar Akdeniz’de her gün ağırlık merkezlerini değiştiren durumlar yaratıyordu. Özellikle Berlin-Roma mihverinin kurulması ve İspanya’daki iç savaşın General Franco lehine gelişmesi, Almanya, İtalya ve İspanya arasında bir anlaşma olması Akdeniz’de önemli bir denge değişiminin belirtisi olmuştu. İngilizler gerekirse Akdeniz yolunun iki yönden de İngiliz donanması tarafından abluka edilebilir bir halde tutulması ve İmparatorluk yolunun her ne pahasına olursa olsun elde bulundurulması gerektiğine inanmaktaydı (Akşin 1991: 231).

İspanya’da savaşım içindeki taraflardan hiç birine ilintili olmayan ticaret gemilerine karşı denizaltılarca, Akdeniz’de, İspanya uyuşmazlığı nedeniyle birçok saldırı olmuştur. Akdeniz’de İtalyan denizaltıları tarafından girilen korsanlık eylemlerine karşı ortaklaşa özel önlemler alınması konusunda, 14 Eylül 1937 tarihinde Nyon’da bir antlaşma imzalandı. Antlaşmaya göre imzacı devletler, deniz üstü gemileri ya da uçaklar tarafından yapılan bu gibi eylemlere karşı ileride ortak önlemler olanağını saklı tutuyorlardı. Böylece Akdeniz’deki gerginlik tırmanarak devam etmiştir (Soysal 2000: 534).

II. Mussolini’nin Politikasına Balkan Devletlerinin Tepkileri

İtalya'nın Akdeniz'deki yayılcı politikalarına karşı Büyük Güçlerin yanı sıra hem Balkan hem de Akdeniz devleti olan devletler de olumlu ya da olumsuz tepkilerini ortaya koymuştur. Nitekim İtalya'nın Akdeniz politikasını Balkan politikasından ayrı düşünemeyiz. Bu minval üzere İtalya'nın dış politikada güç kullandığı ilk Akdeniz ülkesi Yunanistan olmuştur. Yunanistan-Arnavutluk arasındaki sınır meseleleriyle ilgilenmek için kurulan uluslararası komisyonun İtalyan temsilcisi Genaral Enrico Tellini ve üç asistanın Ağustos 1923 tarihinde Yanya'da öldürülmesi İtalya-Yunanistan ilişkilerinin gerilmesine neden olmuştur. İtalya, Yunanistan'dan 50 milyon lîre tazminat ve suçluların cezalandırılmasını istemiştir. Fakat Yunanistan'ın suçluları yakalayamaması İtalya'nın Korfu Adası'nı işgal etmesine yol açacaktır. Bölgede huzursuzluğa neden olan olay sonucunda Yunanistan, özür dilemiş ve talep edilen 50 milyon lîreti ödemiştir. Böylece İtalya Korfu Adası'ndan çekilmiştir (Çelikçi-Kakışım 2013: 91 vd.).

Yunanistan bir Akdeniz ülkesi olduğundan 19. yüzyılda olduğu gibi 20. yüzyıldaki dış politikasının da esasında bölgedeki en güçlü deniz gücünden etkilenmesi kaçınılmazdı. Bu güç Fransa işbirliği halinde olan İngiltere idi. İtalya ise, en büyük tehlikeydi. Yunanistan kendime ait bir donanma kurmaya gücü yetmeyeceğinden Yunan hükümeti, en iyi politikanın büyük güçlerin çatışmalarında tarafsız kalmak, dış saldırılara karşı ise, İngiliz himayesini elde etmek olduğuna inanmaktaydı (Jelavich 2009: 227). Buna rağmen, Yunanistan'daki bazı muhalifler, Yunanistan'ın bir Akdeniz ülkesi olmasından dolayı İtalya ile yakın ilişki kurulmasını ve Avrupa'nın kargaşalıklarından uzak durulması gerektiği görüşündeydiler (BCA, Fon Kodu: 30-10-00, Yer No: 255-718-1).

Mussolini iktidara geldikten sonra başta Türkiye olmak üzere Balkan devletlerine karşı pek de dostça politika izlememiştir. Mussolini, Türkiye'yi her an yıkılacak bir devlet olarak gördüğünden düşmanca tavrında 1927 yılına kadar pek bir değişiklik olmamıştır. 1928 yılından itibaren İtalya'nın Türkiye'ye karşı tavrında bazı değişiklikler belirmeye başladı (Barlas 2001: 219). Bunun altında yatan nedenlere bakacak olursak, Mussolini'nin "*Roma İmparatorluğunun canlandırması için*" sömürgecilik ve yayılma politikasına bir canlılık vermesi ve bunun da Türkiye'de uyandırdığı endişelerdir. Mussolini'nin Akdeniz için kullandığı "*Bizim Deniz*" tabiri, özellikle küçük ve zayıf devletlerin bulunduğu Doğu Akdeniz'in kıyılarını da kapsamaktaydı. Korfu ve Fiume meselelerinden sonra İtalya'nın Arnavutluk'la yakından ilgilenmesi ve bu memleketi nüfuzu altına alması ve bu nedenle Yugoslavya ile ilişkilerinin bozulması, İtalya'nın birinci planda Doğu Akdeniz'i hedef olarak belirlemiş olduğunu gösteren belirtilerdir (Armaoğlu 2012: 405). Hatta Yugoslavya'yı Bulgaristan ile ortak düşman kabul edip Bulgaristan'a bu ortak düşmana karşı işbirliği yapılması

yönünde baskı yapmıştır. Bulgaristan Dışişleri Bakanı Bufof, Fransa tarafında siyaset izlediğinden İtalya, Bulgaristan'ın Yugoslavya'ya yaklaşma maiyetinde olduğunu ve Roma hükümetinin sabrının tükendiğini belirterek Bulgaristan'a tepki vermiştir (BCA, Fon Kodu: 30-10-00, Yer No: 237-508-3). Yugoslavya ise, Arnavutluk- İtalya yakınlaşmasını bir tehdit olarak gördü ve Fransa ile yakınlaşarak bir ittifak antlaşması imzaladı. Yugoslavya'nın hatta Yunanistan'ın Fransız nüfuzu altına girmesi Mussolini'yi rahatsız etmişti. Bunun üzerine Sir Austen Chamberlain Floransa'da Mussolini ile görüşerek temin ve tatmin etmeye çalışmıştır (BCA, Fon Kodu: 30-10-00, Yer No: 23-597-7). Ayrıca bu yakınlaşma Mussolini'yi Türkiye'ye yönlendirdi. Türkiye'nin stratejik konumu, bir ittifak imzalamak için Türkiye'yi cazip hale getirmişti. Türkiye ise, İtalya'yı tamamen karşısına almak istemiyordu. Zira henüz İngiltere ve Fransa ile sorunlarını tamamen çözmemiş ve Milletler Cemiyeti dışında kalmıştı. Bununla birlikte uluslararası alanda izole de olmak istememekteydi (Barlas-Güvenç 2014: 223).

İtalya'nın öncelikli amacı Türkiye ve Yunanistan'ı sonra da Bulgaristan'ı bir araya getirerek Doğu Akdeniz'de bir ittifak sistemi oluşturmaktı. Diğer yandan Avusturya, Macaristan ve Bulgaristan gibi revizyonist devletlerle iyi ilişkiler kurma çabalarına girmiştir. Mussolini, Türkiye ile Yunanistan arasında bir anlaşma düzlemi bulunarak bir üçlü anlaşmanın gerçekleşmesini istiyordu. Fakat Türk-Yunan ilişkileri o dönemde uzlaşma düzleminde olmadığından bunu başaramadı. Ayrıca Türkiye ve Bulgaristan arasında da sınır anlaşmazlıkları bulunmaktaydı. Yine de Tefvik Rüştü (Aras), Roma'da Mussolini ile görüşmüştür. Bu görüşmeler sonucunda 30 Mayıs 1928 tarihinde Türkiye-İtalya arasında Tarafsızlık, Uzlaşma ve Adli Tesviye Antlaşması imzalanmıştır (Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl 1974: 278). 26 Mayıs 1932 tarihinde İtalya Başbakanı Mussolini'nin, İsmet Paşa ile karşılıklı nutkunda Mussolini: *“iki memleketin birbirine hissiyatı arasındakiki mümaselet, iki hükümeti birbirine daha ziyade yaklaştırmak iktisadi münasebetlerini inkişafa mazhar etmek ve direktiflerini telif suretiyle; onlara, bilhassa Doğu Akdeniz'de sulh ve sükün teminatını bahş eylemek vadisindeki faaliyetlerini teyit etmekten başka bir netice vermezdi”*. *“Türk-İtalyan dostluk ve Hakemlik Antlaşması, Doğu Akdeniz siyasi vaziyetin istikrarını temin edecek başlıca amillerden biri olarak telakki olunabilir”* diyerek Türkiye ve İtalya arasındaki dostluğa vurgu yapmıştır (Atatürk'ün Milli Dış Politikası 1992: 256). Fakat 1934 yılında Türkiye'nin endişeleri artınca İtalyan Büyükelçisi M. Lojacono, Katib-i Umumi N. Menemencioğlu ile görüşerek Türkiye'nin endişelerini gidermeye çalışmıştır. Mösyö Lojacono: *“Türkiye'nin endişelerinin hiçbir veçhile varit olmadığını ve İtalya için Türkiye üzerinde bir maceraya atılmak mevkiine elli sene için*

bir veda mucip bir intiteşkil edeceğini ve bahrisefidin garbinde ve garbi Avrupa'da bu kadar endişeleri varken İtalya'nın o tehlikeli vaziyeti arkasına alarak Doğu Akdeniz'de bir maceraya atılması ne diplomatik ne asker hiçbir akliselimin kabul edemeyeceği bir cinnet teşkil ettiğini ve İtalya'nın hayatının ancak Doğu Akdeniz'de münakalelerini kesmeyecek bir dostluk havasının ve dostluk muhitinin bulunması ile kaim olduğunu, bu hakikatleri sükun ile ve objektif bir zihniyet ile muhakeme edince İtalya'nın Türkiye'ye karşı olan dostluğunun mesnetleri ne kadar kuvvetli olduğunu kendiliğinden tebarüz edeceğini uzun uzadıya müteheyyiç bir lisanla anlattı” (Atatürk'ün Milli Dış Politikası 1992: 256).

Türk-İtalyan ilişkileri her zaman gergindi. Yine de Türkiye, elinden geldiği kadar başkalarının kavgalarından uzak kalmaya çalışmıştır. Fakat Akdeniz'deki İngiliz-İtalyan münasebetine de kayıtsız kalamazdı. Arnold J. Toynbee Türkiye'nin İtalya'ya bakışını şu şekilde özetlemiştir: *“Türkiye kendini tanzim etmekle o derece meşgul oldu ki elinden geldiği nispette bu işten başka bir şeyle meşgul olmak istemiyordu. Fakat ne olursa olsun Türkiye Akdeniz'deki İngiliz-İtalyan ilişkisine kayıtsız kalamazdı. Bunun sebebi ise henüz milli kalkınmasını tamamlamamış olmasıydı. İtalya'nın Türkiye üzerinde bir maksat beslediğini düşünmüyor. Fakat Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere ve Fransa İtalya ile Türkiye'nin güneyinin yarısını İtalyan nüfuz muntıkası olarak kabul eden gizli bir anlaşma yapmışlardı. Bu anlaşma hiçbir zaman bir şey ifade etmedi. Fakat Türkler bunu unutmadılar ve bunu unutmadıkları gibi İtalya'nın hâlâ genişleme emelleri beslediğini düşünmekteydiler. Halbuki İngiltere'nin daha ziyade genişlemeyi düşünmediğini biliyorlar. Dolayısıyla Akdeniz'deki İngiliz-İtalyan dengesinin İngiltere aleyhine değişmesinin Türkler tarafından esefle karşılanabileceğini hayal edebiliyorum” (BCA, Fon Kodu: 30-10-00, Yer No: 63-424-22).*

İtalya'nın Akdeniz faaliyetleri ve yayılma olarak Anadolu'yu görmesi Türkiye'yi güvenlik ve barış politikası izleyerek bölgesel işbirliği arayışlarına itmiştir. Nitekim İtalya'nın saldırgan politikası sadece Türkiye'nin değil bütün Akdeniz devletlerinin korkusu haline gelmişti. Mussolini'nin saldırgan açıklamaları ve On İki Ada'nın İtalya'nın elinde bulunması Balkan devletlerini İtalya'yı engelleme yönünde birleşmeye itmiştir. Böylece 9 Şubat 1934 tarihinde Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya arasında Balkan Paketi imzalanmıştır. İtalyan gazeteleri Balkan Paketi'ni sert bir dille eleştirmiştir. İtalya, statükoyu temin eden Balkan Paketi'nin yapılmasından memnun olmamıştır. Müttefiki Arnavutluk'un Pakta katılmasını engellediği gibi, Bulgaristan'ı da katılmama yönünde etkilemiştir. İtalya, Balkanlardaki oluşumları kendisine karşı bir tertip olarak görmüş ve şikâyet etmiştir. Atina Büyükelçiliği'nin raporunda, İtalya'nın Balkan çalışmalarını büyük bir dikkatle izlediği ve açıktan açığa bir harekette bulunmamakla beraber

alttan alta çalıştığına şüphe olmadığı belirtilmiştir. Zira Bulgaristan da sınır komşularıyla sorunlar yaşadığından ve saldırgan bir milliyetçilik izlediğinden revizyonist devletlerin yanında yer almıştır. İtalya'nın da etkisiyle Arnavutluk'la birlikte Balkan birliğine katılmamıştır (BCA, Fon Kodu: 30-10-00, Yer No: 226-523-30). Yunanistan her ne kadar İtalya'nın Akdeniz politikalarına karşı olsa da İtalya'yı karşısına almak istemiyordu. Bu nedenle Yunanistan Dışişleri Bakanı Balkan Paketi imzalanmadan önce İtalya'ya giderek Mussolini ile görüşmüş ve Mussolini'yi Yunanistan'ın İtalya'ya karşı olan bir cepheye katılmaya niyeti olmadığını inandırmaya çalışmıştır. Balkan Paketi İtalya'ya karşı birlikte hareket edilmesi gereken bir güvenlik önlemi olarak gören tek devlet ise, Türkiye olmuştur. Zira On İki Ada İtalya'nın elinde bulunduğu sürece Türkiye'nin endişeleri devam edecekti. Ayrıca Habeşistan'ın işgali İtalya ve Türkiye arasında yeni bir güvensizlik ve husumet dönemi başlatmıştır. Nitekim Türkiye bölgesel paktları güçlendirmeye çalışmış ve İtalyan yayılmacılığına karşı yeni paktların kurulması yönünde çalışmaları başlatmıştır. Türk basını da Habeşistan meselesi sırasında Türkiye'nin Doğu Akdeniz'de kara ve denizdeki gücünü ele alan değerlendirmeler yayınlamıştı (Barlas-Güvenç 2014: 223). Yine Türk basınına göre, komşu ülkeler Türkiye'nin Akdeniz çatışması bağlamında uluslararası barışa katkılarını göz önünde bulundurmaya başlamışlardı. Türkiye, Yugoslavya'ya bir saldırı karşısında kayıtsız şartsız yardım sözü vermişti. Kasım 1935 tarihinde Türkiye'den bir askeri heyetin Romanya ve Yugoslavya'yı ziyaretinin ardından bu üç ülke arasında bir askeri protokol imzalandı. 11 Mart 1936 tarihinde de Balkan Paketi'ne üye devletlerin temsilcileri Locarno da dâhil tüm antlaşmaların uygulanmasını savunacaklarını ilan ettiler (Barlas-Güvenç 2014: 225). Türkiye ve İtalya arasında samimi bir yakınlaşma olmadı. Zira İtalya, 1930'lardan itibaren sömürgecilik ve yayılma siyasetini serleştirmişti. Bu durum Türkiye'deki İtalyan güvensizliği yenilendi. 1936 yılından itibaren Türkiye-İngiltere yakınlaşması Türk-İtalyan ilişkilerini zayıflattı. Gerçekte Türk-İngiliz yakınlaşması Türkiye'nin İtalya'dan duyduğu endişelerin bir sonucuydu (Armaoğlu 2012: 406).

İki savaş arası dönemde Türkiye-İtalya ilişkilerinin en iyi olduğu dönem 1928-1932 yılları arasındadır (Müezzinoğlu 2017: 111). Buna rağmen, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı ortalarına kadar olan dış politikasında İtalya sürekli tehlikeli bir öge olarak kalmıştır. Bu tehlike Türkiye'nin 1934 yılında Balkan, 1937 yılında Sadabad Paketlerinin imzalanmasında, bununla birlikte 1935 Habeşistan savaşı ve 1936 İspanya iç savaşı sırasında İtalya'ya karşı toplu önlemlere katılmasında başlıca neden olmuştur. İtalya'nın Habeşistan'ı işgali üzerine Milletler Cemiyeti'nin uyguladığı yaptırımlara Türkiye'nin katılması iki ülkenin ilişkilerini

gerginleştirmişti. 1937 yılında iki ülke ilişkilerinde bazı düzelmeler olmuştur. Bunun üzerine 2-3 Şubat 1937 tarihinde Tefvik Rüştü Aras ile İtalya Dış İşleri Bakanı Kont Ciano'nun Milano buluşmasında, iki devletin ilişkilerinin iyileştirilmesinde 1929 Antlaşması'ndan esinlenildiği (Soysal 2000: 342), iki ülke arasında herhangi bir çatışma bulunmadığı ve iş birliği yapacakları açıklaması yapılmıştır (Müezzinoğlu 2017: 138). Fakat İspanya iç savaşı sürerken Türkiye'nin Akdeniz'de İtalya'nın korsan eylemlerine karşı, 1937 Nyon ve Cenevre Antlaşmaları çerçevesinde İngiltere'ye yaklaşmasıyla bu gerginlik tekrar yükselişe geçti.

Almanya'nın Çekoslovakya'yı işgali, Hırvatların Alman himayesine girmek istedikleri haberleri Mussolini'yi telaşlandırmıştır. Bu söylentiler gerçekleşirse Almanya Adriyatik'e kadar gelmiş olacaktı. Bu söylentiler karşısında Mussolini, *"Hiç kimse gamalı haçın Adriyatik'e yerleşmesini hoşgörüyüyle karşılayamaz"* demiş ve Berlin-Roma Mihverinin önemli şartlarından birinin de, Akdeniz'in İtalyan nüfuzu altına bırakılması olduğunu Almanya'ya hatırlatmıştı. Almanya kendisinin Akdeniz'de gözü olmadığı konusunda İtalya'ya teminat vermekle birlikte Hitler'in arka arkaya kazandığı başarıları Mussolini sindirememekteydi. Bu nedenle Mussolini bunun altında kalmamak ve kendi gücünü göstermek için Arnavutluk'a göz dikti (Armaoğlu 2012: 362).

7 Nisan 1939 yılından itibaren İtalya Arnavutluk'u işgale başladı. 12 Nisan'da İtalya Kralı Arnavutluk kralı unvanını aldı. İki ülke arasında gümrük, ekonomik ve para işbirliği kuruldu. İtalya'nın Arnavutluk'a girmesiyle Doğu Akdeniz ve Balkanların statükosu ağır bir tehdit altına girmiş oluyordu (Armaoğlu 2012: 363). Arnavutluk'un İtalya nüfuzu altına girmesi bölgede Yugoslavya ve Yunanistan'ı rahatsız etmiştir. Diğer taraftan Mussolini'nin Doğu Akdeniz ve Anadolu'yu da kendi etki alanı içinde görmesi, Türkiye tarafından tehdit algısı oluşmasına neden olmuştur. İtalya'nın tehditkâr bir dil kullanmamış olması ve Akdeniz'deki adaları sebepsiz olarak tahkime kalkışması Türkiye'nin Yugoslavya'ya yaklaşmasını sağlamıştır (Akşin 1991: 224). Bulgar ve Yunan tezlerini yaklaştırmaya muvaffak olamayan ve Rusya, Türkiye, Küçük İtilaf ve Fransa gibi Yunanistan'ın da revizyonun katı aleyhtarı olduğunu gören İtalya, siyasetini değiştirerek ve revizyon planlarından vazgeçerek hiç olmazsa bir Bulgar-Yugoslav yakınlaşmasına mani olmak için çalışmalar yapmaya başlamıştır (BCA, Fon Kodu: 30-10-00, Yer No: 226-525-20). Mihver devletlerin gittikçe güçlenmesi karşısında Yugoslavya, Bulgaristan ile anlaşma yoluna gitmiştir. Ayrıca İtalya'nın güçlenmesi, Yunanistan'ın da İtalya'ya karşı yumuşamasına neden olmuştur. Bu da Balkanlar ve Akdeniz'deki İtalyan tehditlerine bir birlik çalışması olarak ortaya çıkan Balkan Pakti'nin dağılmasına yol açmıştır. Macaristan ise, bu dönemde güçlü bir revizyonist politika izliyordu. Macaristan, mihver devletleriyle

işbirliği yapmış ve Polonya ile birlikte Münih Antlaşmasının kazançlarından pay almıştı (Jelavich 2009: 227). Bu nedenle İtalya'nın tarafında yerini almıştı. Böylece İtalya'nın saldırgan politikasına karşı Balkan devletlerinin de ikiye ayrıldığını görmekteyiz.

Sonuç

Akdeniz, özellikle *Verimli Hilal* olarak tabir edilen Doğu Akdeniz, kara ve deniz yoluyla dünyanın doğusu ve batısını birbirine bağlayan ticaret yolları üzerinde bulunan stratejik bir konuma sahiptir. Bu ticaret yollarını elinde bulunduran devlet, dünya ticaretinin can damarını da elinde bulundurmaktaydı. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan yeni düzenlemelerle istediğini elde edemeyen İtalya, Mussolini liderliğinde yeniden bir düzenleme yapılması isteği ile yola çıkmış ve dış politikasında Akdeniz'i, Roma İmparatorluğu dönemine atıf yaparak, hedef olarak belirlemiştir. Ancak karşısında en büyük engel olarak İngiltere ve Fransa'yı bulmuştur. Akdeniz, İngiltere için hayati çatışma noktasında bulunmaktaydı, özellikle Süveyş ve Kızıldeniz bağlantısı İngiltere'nin sömürge yolları için önemli olduğu kadar İtalya'nın Afrika güvenliği için de çok önemliydi. Bu nedenle Mussolini'nin Eski Roma İmparatorluğu dönemindeki Akdeniz politikasını canlandırma arzusunun arkasında dünya ticaretini ve sömürge yollarını ele geçirme ve İtalya'yı güvende tutma isteği yatmaktaydı. Özellikle bugün dahi enerji kaynakları mücadelesine sahne olan Doğu Akdeniz üzerinde yoğunlaşan Mussolini, bunu Balkan politikası dâhilinde gerçekleştirmeye çalışmış ve Balkan devletlerini nüfuzu altına alarak birleşmelerini önlemek istemiştir. Özellikle anti-revizyonist politika izleyen Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya İtalya'nın Akdeniz'deki politikalarına karşı İngiltere ve Fransa gibi devletlerin yanında yer almış, İtalya'ya karşı uluslararası antlaşmalara ve yaptırımlara katılarak tepkilerini ortaya koymuşlardır. Özellikle bu devletler, Akdeniz barışını Avrupa barışı olarak değerlendirmiştir.

Kaynaklar

a)Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Fon Kodu: 30-10-00, Yer No: 238-608-22

Fon Kodu: 30-10-00, Yer No: 226-525-20

Fon Kodu: 30-10-00, Yer No: 219-476-4

Fon Kodu: 30-10-00, Yer No: 237-508-3

Fon Kodu: 30-10-00, Yer No: 236-597-15

Fon Kodu: 30-10-00, Yer No: 23-597-7

Fon Kodu: 30-10-00, Yer No: 63-424-22

Fon Kodu: 30-10-00, Yer No: 226-523-30

Fon Kodu: 30-10-00, Yer No: 255-718-1

b)Yayınlanmış Belgeler

Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge), Cilt 2, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.

Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Cumhuriyet'in İlk On Yılı ve Balkan Paketi, Dışişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 1974.

c)İnceleme Eserler

Akşin, Aptülahat, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

Albrecht-Carrie, Rene, *"Italian Foreign Policy 1914-1922"*, The Journal of Modern History, 20(4), 1948, 326-339.

Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Alkım Yayınları, İstanbul, 2012.

Barlas, Dilek- Serhat, Güvenç, *Türkiye'nin Akdeniz Siyaseti (1923-1939)*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014.

Barlas, Dilek, *"Akdeniz'de Hasmane Dostlar: İki Dünya Savaşı Arasında Türkiye ve İtalya"*, Doğu-Batı, 4(14), 2001, 218-227.

Çelebi, Mevlüt, *"Atatürk Dönemi ve Sonrasında Türkiye-İtalya İlişkilerini Etkileyen Faktörler"*, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, XXXI(91), 2015, 93-131.

Çelebi, Mevlüt, *"Bir İtalyan Milletvekilinin Yeni Türkiye Hakkındaki Fikirleri (1925)"*, Belgi Dergisi, 15(I), 2018, 610-633.

Çelikçi, Abdül Samet-Kakışım, Can, *"İtalyan Faşizmi ve Tarihsel Gelişimi"*, Anemon, 1(2), 2013, 83-99.

Jelavich, Barbara, *Balkan Tarihi*, Cilt 2, Küre Yayınları, İstanbul, 2009.

Kelkitli, Fatma Aslı Kelkitli, *"İki Savaş Arası Dönemde İtalya'ya Karşı Balkanlar'da Bir Dengeleme Politikası Denemesi: Balkan Antantı"*, Ankara Üniversitesi SBF. Dergisi, Cilt 72(2), 2017, 423-443.

Müezzinoğlu, Ersin, *"Atatürk Dönemi Türkiye-İtalya İlişkileri"*, Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası I, Ed. İsmail Şahin, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 85-147.

Sander, Oral, *Siyasi Tarih 1918-1994*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2011.

Soysal, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

Williams, Manuela, "Mussolini's Secret War in the Mediterranean and the Middle East: Italian Intelligence and the British Response", *Intelligence and National Security*, 22(6), 2007, 881-904.

İLKÇAĞDA ANADOLU’NUN DOĞU AKDENİZ BÖLGESİ HALKININ EGEMEN İSTİLACILARA KARŞI DİRENİŞ HAREKETLERİ

The Resistance Movements of Anatolian People Living in The Eastern Mediterranean Region Against The Dominant Invaders in The Early Ages

Aytül KAPLAN*

1. Giriş

Anadolu’nun güneyinde Akdeniz’in doğu kıyıları, günümüzde Doğu Çukurova, tarih boyunca Ceyhan (Pyramos) ve Seyhan (Saros) nehirleri ve kollarının şekillendirdiği, oldukça verimli, üretime ve yaşama elverişli iklime sahip, sulak geniş bir ovardır. Bu ova, tarih boyunca egemen istilacı siyasi organizasyonlar tarafından devamlı ilgi çeken bir bölge olmuştur. Doğal kaynaklarının zenginliği sebebiyle ilkçağda birçok defalar istilaya uğramıştır. Her egemen istilacı güç, sahiplenmek ve egemenliklerini yerel halka kabul ettirmek için bölgeye kendi dillerinde isimler vermiştir. Kaynaklarda bölgenin en eski ismi Hititler tarafından verilen “Kizzuwatna”dır (Gotze, 1940, 73-81.). Kizzuwatna, Hititler zamanında burada bulunan vasal bir krallığın adıdır. Hititler döneminde bölge adı olarak, ovalık alanına Ataniia denildiği gibi bu isim ovalık alanın önemli kentlerinden biri için de kullanılmıştır (Ünal, 2000, 51; Girginer, 2000, 70; Kurt, 2006, 14.). Hititler dağlık alana ise Chalaka demişlerdir. Ayrıca Heredotos’ta “Hipakhaislar’ın ülkesi”(Heredotos VII. 91.), Asur metinlerinde “Que” ve “Hilakku” (Turfan, 1941, 996-999.), Babiller zamanında Hume” ve “Pirundu” (Kurt, 2009, 185 vd.), Hellenler ve Romalılar döneminde de “Cilicia” (Strabon XIV.5.2) isimleri kullanılmıştır. İlkçağın her döneminde bölge için belirlenen sınırlar da değişmiştir.

2. Tarih Çağlarının Başında Doğu Çukurova

M.Ö.II. bin yıl başlarında Kuzey Mezopotamya’daki Eski Asur Devleti, Anadolu ile gelişmiş bir ticaret sistemi kurmuştur. Bu dönemde Anadolu’da, Hattiler’in de içinde bulunduğu feodal şehir krallıkları mevcuttur. M.Ö.III. bin yılda Akkad Çağı’ndan beri Anadolu’nun zenginliğini bilen Mezopotamyalılar, Asur’un öncülüğünde Kuzey komşuları ile geniş ve sistemli ticari ilişkiye girmişlerdir. Yanlarında o zamanlarda Anadolu’da bilinmeyen çivi yazılarını ve silindir mühür

---

* (Dr.) Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı Doktora Programı Mezunu – Yüreğir Mehmet Akif İnan Anadolu Lisesi Tarih Öğretmeni.

geleneğini getirmişlerdir. Çivi yazısının kullanılmaya başlanması ile de Anadolu tarih çağlarına girmiştir. Bu döneme “Asur Ticaret Kolonileri Çağı” adı verilir. Doğu Çukurova’da Koloni Çağı yerleşimlerinin başında Tatarlı Höyük (Ünal-Girginer, 2010, 275-276.) gelmektedir. Bundan başka Asur metinlerinde "Sizzū" ismiyle geçen Kozan Kenti (Alkım, 1959, 69; Turfan, 1941, 996; Kurt,2000b,128.), çağın en önemli merkezlerindedir. Bu dönemde ayrıca Sirkeli Höyük'te de yerleşimin mevcut olduğu ortaya çıkarılmıştır (Altay 1965: 42; Novak vd.2008: 300-301.). Bölgenin diğer höyüklerinde de yaşamın devam ettiği görülmektedir (Kaplan, 2017, 15; Kaplan-Bedir, 2017, 280.). Ancak bütün Anadolu’da olduğu gibi bölgede de merkezi bir krallık yoktur.

3. Hititler Dönemi’nde Doğu Çukurova

Hititler (M.Ö.1200-M.Ö.700), tarihte Anadolu'nun ilk imparatorluğudur (Kınal, 1987, 84; Memiş, 1989, 39; Bahar, 2011, 252vd.). Bölge, M.Ö. II. binyıl sonunda, Hititler'in vasalı (bağlı), Kizzuwatna devletinin merkezi konumundadır. Bundan dolayı bölgeye o dönemde Kizzuwatna denilmektedir. Kizzuwatna topraklarının yayılım alanı halen tartışmalıdır. Orta Hitit metinlerinde yer alan İşmerika Antlaşması'na göre; Mitanni Devleti'nin Başkenti Waşşukanni'nin de Kizzuwatna'da olması muhtemeldir (Gotze, 1940, 69). Kizzuwatna memleketlerinin en önemlileri arasında; Kumanni, Lavazantiya, Tarsos (Tarše=Tarzi) ve Ataniya (Adaniya) sayılabilir (Gotze, 1940, 69.)Hititler'in Boğazköy (Hattusa) Arşivi vesikalari arasında birkaç defa "Ad(t)aniya, Adania" ismi, Hitit Çivi Yazısı'nda, şehir ideogramı olan"URU" kelimesi ile birlikte geçer (Alkım, 1950, 517.)Şöyle ki; KUR a-da-ni-ja-aş, KUR^{URU} a-ta-ni-ja, KUR^{URU} a-da-ni-ja (Monte-Tischler, 1978, 54) veya^{URU}a-da-ni-ia,KUR^{URU} a-da-ni,^{URU}a-ta-ni (Monte, 1992, 18) şeklindedir. Ad(t)aniya ismi, KUB XX52(IV5) Belgesinde de; "Kumanni, Zunağara, Tarša, Kikkipre ve Ad(t)aniya" olarak büyük ve önemli şehirler ile birlikte sayılmıştır (Gotze, 1940, 73-81). Aynı isme, M.Ö. 8.yüzyıl Karatepe-Aslantaş hiyeroglif yazıtlarında da rastlanmaktadır (Savaş, 1998, 171-174;Ünal-Girginer, 2007, 465.) Hitit İmparatorluk kaynaklarında bölgeye Chalaka (Hilakku) denilmekteydi ve Adaniia ismi ile birlikte geçmekteydi. Chalaka'nın, dağlık bölüme verilen bir isim olduğu ve Ad(t)aniya- 'nın da önemli bir kent ismi olmanın yanı sıra ovalık bölüm için söylendiği düşünülmektedir (Kurt, 2006,1-2; Kurt, 2007,103; Kurt, 2009a,116-117; Kurt, 2009b, 330.). M.Ö. 2. binin başlarında Kültepe ve Boğazköy'den ele geçen Eski Asurca ve Hititçe metinlerine göre, Kizzuwatna yerli bir hanedan tarafından yönetilmektedir. Hurri ve az da olsa, Luvi etkileri görülmekle birlikte, bu hanedanın yerli olduğu araştırmacıların çoğunluğu tarafından kabul edilmiştir. Kizzuwatna, Orta Anadolu, Doğu Akdeniz sahilleri, Kuzey Suriye, Mezopotamya, deniz

yoluyla da Kıbrıs, Misis, Ege Dünyası ile iletişimi olan çok önemli bir konumdadır. M.Ö. 2. binin 2.çeyreğinden itibaren Hititler, Kizzuwatna Krallarıyla hep iyi geçindikleri, aralarında yapılmış devlet anlaşmalarının Boğazköy'deki Hititçe ve Akadça metinlerinde görülür. Anlaşmalara göre de, Kizzuwatna bu dönemden itibaren eşit haklara sahip, bağımsız bir devlettir (Ünal 2000a, 33; Ünal, 2000b, 45-46; Girginer, 2000, 77; Ünal-Girginer, 2007, 417.) Hitit Kralı Ammuna'dan (M.Ö.1550-M.Ö.1530) I.Şuppiluliuma'ya (M.Ö.1350-M.Ö.1322) kadarki dönemler içinde Kuzey Mezopotamya'da gittikçe güçlenen Hurri-Mitanni Krallıklarıyla yakın ilişkiler içindedir. Hatta Tel el- Açına Krallığı ile de politik ilişkiler kurulmuştur. Ancak zamanla Hititler, Kizzuwatna ile olan anlaşmalarını bozmuşlar ve çetin mücadeleler yaşanmıştır. I.Arnuwanda (M.Ö.1400-1370) 'nın yıllıkları, bu kralın henüz prens iken babası II. Tuthalya ile birlikte, Zunnahara, Adaniia, Sinuwanda, Ullita, Arzawa, Masa ve Arduqqa ile savaflara katıldığından söz eder. Kizzuwatna Krallığı Hititler'e mağlup olup vasal (bağlı) bir krallık olmadan önce uzun bir süre mücadele etmiştir. Bu savaflar genelde metinde bahsedildiği üzere Şamri nehri (Seyhan) çevresinde olmuştur. M.Ö. 1350 yıllarında II. Tudhalia veya I.Şuppiluliuma zamanında Kizzuwatna Krallığı işgal edilmiş ve doğrudan Hititler'e bağlanmıştır. KUBXXIII21 numaralı parçada Ad(t)aniia'nın Hitit hükümlerine girdiği anlaşılmaktadır (Gotze, 1940, 73-81) Hitit büyükkralları Kizzuwatna'yı yönetirken, yerel yönetim uygulamalarına bağlı kalmışlar ve buraya tayin ettikleri krallara "rahip" ünvanı vermişlerdir. Bu Kizzuwatna krallarının "rahip-kral" ünvanına saygı olarak görülmektedir (https://issuu.com/manebra/docs/ahmet__nal_-_hititler_devrinde_ana.../154-s.137-138). Politik gücünü yitiren ve her geçen gün -Hititler'e tepki olarak- biraz daha Hurri kültürünün etkisi altına girmeye başlayan Kizzuwatna, din, dini ayinler, büyücülük, tıp, falcılık ve küçük el sanatları açısından Hitit Ülkesini tamamen etkisi altına almıştır (Ünal, 2000a, 34; Girginer, 2000, 77; Tahbarer, 2001-2004, 2; Ünal-Girginer, 2007, 417). Bundan başka Hititler zamanında Tarşa (Tarsos) ile Ad(t)aniia şehirlerinin birleşmiş oldukları yönünde vesikalara da rastlanmaktadır (Ünal, 2000a, 34; Girginer, 2000, 77; Ünal-Girginer, 2007, 417).

Anadolu'da, M.Ö.1200'lerden itibaren başlayan ve M.Ö.750'lere kadar süren, yazılı belgenin çok az bulunduğu karanlık bir çağ yaşanmıştır. Bu dönemde Anadolu'da ve Ön Asya'da "Deniz Kavimleri Göçü" veya "Ege Göçleri" ismi verilen büyük göçler görülmektedir. Büyük Hitit İmparatorluğu, bu göçleri karşılayamamış ve yıkılmıştır (Kınal, 1987, 232; Memiş, 1989, 77; Bahar, 2011, 273). Bu dönemde, göçler ile Anadolu'ya gelenlerin kurdukları devletlere rastlandığı gibi, eskiden devlet kurma imkanı bulamamış yerli Anadolu kavimlerinin de bağımsızlıklarını ilan ederek beylikler kurdukları kesindir. En belli başlıları Frigler, Lidyalılar, Likyalılar, Urartular ve Batı Anadolu sahillerinde kurulan Grek koloni kentleri olarak karşımıza çıkan bu devletler arasında, Anadolu'nun Güney

ve Güneydoğusu'nda kurulan Geç Hitit Beylikleri denen küçük şehir devletleri de vardır. Hitit İmparatorluk Devri'nin tarihi geleneğini şahıs isimlerinde yaşatmak ve Hitit Hiyeroglif Yazısı diye de bilinen Luvi resim yazısını kullanmayı devam ettirmek dışında (Bahar, 2011a, 276), Hititlikle hiçbir ilişkisi olmayan, tamamıyla Aramileşmiş olan bu devletlerden bazıları Doğu Çukurova'da da kurulmuştur (Ünal, 2006, 67-102, 69). Bu devletler arasında en çarpıcı örnek Kadirli-Karatepe'deki Asitawanda kentidir (Bossert, 1950,661).

Ayrıca M.Ö.2000'li yıllarda İskenderun Bölgesi'nde, Hititler'e bağlı olduğu düşünülen "Kadu" yönetimi de bulunmaktaydı. Kadu'nun Geç Hitit Şehir Krallıkları'ndan biri olduğu da görülmektedir (Mansel, 1984, 88; Ünal-Girginer, 2007, 464).

4. Asur İmparatorluğu Döneminde Doğu Çukurova

Asur İmparatorluğu (M.Ö.858-M.Ö.612) metinlerindeki bölgenin adı Que ve Hilakku'dur (Turfan, 1941, 996-999). Bölgenin Adana Ovaları'na Asurlar Que derken, batısındaki dağlık bölümün bir kısmına da Hilakku adını vermişlerdir (Turfan, 1941,994; Kurt, 2009a, 327.). Hilakku ismi, muhtemelen Tarsus'un batı ve kuzey kısmındaki bir alan için kullanılmıştır. Ancak Hilakku'nun Demir çağındaki sınırlarının neresi olduğu henüz çözümlenememiştir. "Hilakku" Aramice yazılmış (HLK/KLK) bir isimdir (Kurt, 2009a, 327; Kurt, 2009b, 119). "Que" ismi de Hurrice'dir (Ünal, 2000, 19). Hilakku'nun Aramice yazımından dolayı, Hellenistik ve Roma dönemlerinde bölgenin ismi olan "Kilikia"nın, Hilakku isminden geldiği düşünülmektedir (Kurt, 2007, 103; Kurt, 2009a, 327; Kurt, 2009b, 119). Fiziki özellikleri sebebiyle Hilakku, güçlü Asur Ordularından saklanan halkın sığındığı bir yer olmuş ve ayrıca Asurlar'a karşı çıkartılan isyanlarda Que halkının desteklenmesini sağlamıştır (Ünal-Girginer, 2007, 68; Kurt, 2007, 103; Kurt, 2009a, 327; Kurt, 2009b, 119).

Asur İmparatorluğu döneminde bölgede bir kısım bağımsız krallıklar mevcuttur. Bu krallıklar, herhangi bir tehlike karşısında birleşerek koalisyon kurup, birlikte hareket etmektedirler (Ünal-Girginer, 2007, 171; Kurt, 2007,107; Kurt, 2009a, 330). Asur Kralları, bölgedeki maden yataklarına, sedir ormanlarına sahip olmak ve deniz tarafından batı yolunu kontrol edebilmek amacıyla, bölgeyi hakimiyetlerinde tutmak istemişlerdir. Ayrıca bölgedeki yerel yönetimlerden sağladıkları vergi gelirleri oldukça önemlidir.

Bölgeyle ilk ilgilenen Asur kralı III. Salmanassar (M.Ö. 858-824)'dır. Onun tahta geçmesi sırasında yaşanan otorite boşluğu sebebiyle, Geç Hitit ve Kuzey Suriye krallıkları tarafından Asur'a karşı bir koalisyon oluşturulmuştur. III.Salmanassar'a ait "Siyah Obelisk"te, saltanatının ilk yılı olan M.Ö. 858'de kendisine karşı oluşturulmuş olan koalisyona karşı kazandığı zaferi ve Amanos dağları eteklerine zafer anıtı diktirdiğini

anlatmaktadır. Ancak kralın Amanosları aşttktan sonra koalisyon üyelerinden Hilakku'lu Pihirim ve Que'li Kate'ye yenildiği sanılmaktadır (Bahar, 1994, 308; Kurt, 2009a, 329). III.Salmanassar,“Hamanu Dağı-Sedir Dağı” olarak geçen Amanoslar'ın, tapınak inşaatlarına sağlam kereste sağlamanın yanısıra Güneydoğu Anadolu'ya ve bu arada Que'ye karşı Asurlular'ın girişmiş oldukları askerı seferlerde stratejik bakımdan da çok önemli olduğunun farkındadır (Alkım, 1965, 13). Çünkü burası, kervanlara ve ordulara yol veren Belen Geçidi (Pylae Syriae) ve Arslanlı Bel (Porta Amanica) gibi iki önemli geçide sahiptir. Zincirli ile Karatepe-Aslantaş ulaşımı bu rotayla sağlandığı gibi, Tabal (Kapadokya) ve Que arasındaki önemli bir yol şebekesi de yine buradan geçmektedir (Alkım, 1959, 59 vd).

III. Salmanassar, M.Ö. 839 yılında Amanosları açarak Que kralı Kate'ye ait olduğu anlaşılan Abarnani,Kisuatni ve Lusanda adlarındaki  tahkim edilmiş şehri ele geçirmiştir (Kurt, 2009a, 329). Fakat Que kralının III. Salmanassar'ı bir hayli uğraştırdığı anlaşılmaktadır. Siyah Obelisk'te belirtildiğine göre Asur kralı, M.Ö. 837'de Que'ye yeniden gelmiş, kral Kate'yi mağlup ve esir etmiştir. Aynı zamanda onun önemli şehirleri olan Timur ve Pahari'yi yıkmiştir. Karatepe yazıtları da III. Salmanassar tarafından yıkılmış Pahari şehrinin onarıldığını bildirmektedir (Bing, 1985-1993, 97). Böylece III.Salmanassar Que'yi istila ederek bölgedeki Asur hedeflerini gerçekleştirmiş, batıya uzanan ticaret yollarının kontrolünü sağladığı gibi, Toroslarda bulunan gümüş ve mermer yataklarını da ele geçirmiştir. Ancak III.Salmanassar'ın Que'ye birer yıl ara ile 2 defa daha sefer yapmış, Kate'nin şehirlerini yakıp yıkımış, Tulli'nin kraliyet kenti olan Tanakum'u tahrip etmiştir. Tanakum şimdiki Sirkeli Höyük'tür (Seton-Williams, 1954, 144-145).Tanakum'dan Lamena'ya yönelen Asur kralı, Tarzi (Tarsus)'yi alarak başına Kate'nin oğlu Kirri'yi geçirmiştir. Öyle anlaşılıyor ki Que'nin büyük kralı Kate'dir. Tanakumlu Tulli ve Sam'al Kralı Kilamuva Kate'nin vasalidir. Kate, bölgenin istilasını önlemek için kızını Asur Kralı'na gelin vermiş olsa da Tulli ve diğer vasallerin Asur'a karşı hareketinin önüne geçememiştir. III.Salmanassar'ın Tarzi'nin başına Kate'nin oğlunu kral olarak ataması da bölgenin kontrolünü yine bölge yöneticileri vasıtasıyla sağlamak istemesinden olsa gerektir.Buna rağmenAsurlular, M.Ö. IX. yüzyılda Que'ye sızmalarına rağmen, burada Asur kontrolünü bir yüzyıl sonra, ancak yerel liderlerin desteğini sağlamak suretiyle yerleştirebilmişlerdir. Bunu başlatan da III.Salmanassar olmuştur. Ancak bölgede III.Salmanassar sonrasında Asur egemenliği sarsılmıştır. Asur'a karşı Urartu Kralı II. Sarduri (M.Ö. 764-735)'nin başkanlığında oluşturulan koalisyonu Que kralları da katılmıştır. Asur'a karşı gerçekleştirilen bu cesurca girişim, Orta Anadolu platosuyla Asur arasındaki ticaret yolunu kesmiş ve Toros madenlerinin akışına engel olmuştur. Asur kralı III. Tiglatpileser (M.Ö. 745-727), M.Ö. 743 yılında Halpa (Adıyaman/Gölbaşı)'da bu koalisyonu bozguna

uğratmış, Tabal ve Que'de III. Salmanassar sonrası sarsılmış olan Asur otoritesini yeniden tesis etmiştir.

Büyük Asur İmparatoru II.Sargon'un Kuzey Mezopotamya, Suriye, Anadolu, Filistin ve Mısır'ı elde ederek bütün Yakın Doğu'yu tek bir imparatorluk çatısı altında birleştirmeyi hedeflemesiyle Que'nin önemi daha çok artmıştır. Muški (Phryg) kralı Mita'nın bölgedeki Asur karşıtı faaliyetleri ve III. Salmanassar'dan beri Asur'a bağlı olan bazı Que şehirlerini ele geçirmesi sonucu, II. Sargon, M.Ö. 715 yılında bölgeye bir sefer düzenlemiştir. Bu seferde Mita'nın almış olduğu Que'yi hâkimiyeti altına alan II. Sargon'un Ušnani, Qumasi ve Harrua'yı da istila ettiği görülmüştür. Böylece Muški Devleti'nin Akdeniz'le bağını kesmiş, Göksu Vadisi'ndeki demir, kurşun gibi madenlerle beraber sedir başta olmak üzere diğer orman ürünlerini de ele geçirmiştir.

Asurlar döneminde bölge tarihi açısından önemli sonuçlar çıkaran isyanlara çok rastlanır. Bunlardan biri Que'nin siyasi bağımsızlığını yeniden kazanmaya çalışan Azitawadda tarafından çıkartılmıştır. Karatepe Kalesi kuzey kapısındaki Luwice-Fenikece çift dilli yazıttan anlaşıldığına göre Azitawadda, Arami kökenli olmasına rağmen, hanedanını eski Danuna geleneğine bağlamakta ve kendisine "Danunalıların Kralı" demektedir. Bölgenin sosyokültürel yapısı çok kozmopolit birbirleriyle bağı olmayan, dilleri bile farklı halklardan oluşmaktaydı. Buna da rağmen Asur'a karşı birlik olunabilmişti. Que'nin kendi içinde politik bir birlik bulunmadığından ülke, birçok yerel beylikten oluşuyordu. Bunlardan birisi de Karatepe harabelerinin keşfiyle ortaya çıkan Azatiwataya Krallığı idi. Ancak Azitawadda, bağımsız bir kral olmayıp, Que kralı Urikki'nin hizmetinde bir derebeyi olmalıdır. Azitawadda'nın asıl amacı, Kilikya'daki her türlü sosyal, siyasal ve ekonomik grupların emniyet ve refahının kendisinin yönetiminde olduğu bilincini aşılmasıdır. Fakat bununla birlikte, Kilikya üzerindeki liderliğine meşruiyet kazandırmayı da amaçlamış olmalıdır. Bu sebepten dolaydır ki Kilikya'da Asur hâkimiyetini çağrıştıran Que ismini kullanmamaya özellikle özen göstermiştir. Bunun yerine, birliği sağlamak amacıyla Adana Ovası'nın tüm sakinleri için, kökleri M.Ö. XIV. yüzyıla kadar uzanan "Danuna" adını kullanmayı tercih etmiştir (Bing, 1986-1993, 98). Bu isim, Kilikya sakinleri arasındaki siyasal ve sosyokültürel birliği göstermek için mükemmel bir seçimdir. Azitawadda, tüccarların ovadaki yollarda huzurlu ve emniyetli bir şekilde hareket etmelerini sağlamış, soyguncu çetelere karşı mücadele etmiştir. Bütün bu girişimlerinin sonucunda fakirler, onun cömertliğine borçlu oldukları bir nimet ve bolluk görmüşler, rahat evlere kavuşmuşlardır. Kısaca Azitawadda, Kilikya'yı zengin duruma getirerek yazıtlardaki ifadesiyle "buranın hem

annesini ve hem de babası” olmuştur. Nihayet kendisine “Mopsos evi”nin koruyucusu ve savunucusu unvanını verdiği görülmektedir (Kurt, 2007, 103; Kurt, 2009a, 327; Kurt, 2009b, 119). Bu şekilde kendisini Mopsos figürüyle ilişkilendirerek o dönemde Kilikya Ovası’nın sakinleri olan Luwilerin ve Greklerin kahramanca, sihirli ve fiziksel özellikler atfettikleri Mopsos karakterinin bu özelliklerine sahip olmayı hedeflemiş olmalıdır (Bing, 1986-1993, 98). Urikki’nin himayesinde olan Azitawadda’nın Mopsos hanedanlığına hizmet edeceğini garanti etmesiyle bu efsanevi kişilik, Kilikya’da tarihî bir kimlik kazanmış oluyordu (Özyar, 2005, 88; Casabonne, 2003, 132).

İkinci büyük isyan bölgede Toros Dağlarıyla sınırlı kalmayıp, doğu kıyılarına kadar yayılmış olan, İllubru’nun yöneticisi Kirua tarafından çıkartılmıştır. M.Ö. 696 yılındabüyük bir orduyla sefere çıkan Sanherip (M.Ö. 705-681), Kirua’yı yenerek cezalandırmış, isyana destek veren İngirra ve Tarzi (Tarsus) ile birlikte, İllubru’nun yönetimlerini yeniden düzenlemiştir (Lemaire, 1991, 274). Bütün bölge Asur’a başkaldırmıştır. İsyana Asur için hayati önem taşıyan Que-Sam’al arasındaki maden akışını sağlayan ticaret yolunun kapanmasına yönelik bir hareketti. Bütün gücünü ordudan alan Asur İmparatorluğu açısından demir madeni çok önemliydi. Esasen kara ticaretine dokunulmadığında Asur, uzak memleketlerdeki yönetimlerin kontrolünü baskı uygulamadan yapmayı tercih etmekteydi. M.Ö. 705 yılında Que ve Hilakku’da başlayan isyanlar, Sanherip’in krallığının ilk on yılında en fazla uğraşılan problem olmuştur. Özellikle M.Ö. 699-696 yılları arasında yoğunlaşan başkaldırıların son halkasını oluşturan Kirua isyanının bastırılmasıyla, Kilikya’da Asur egemenliği yeniden kurulabilmiştir. Bölgedeki Asur çıkarlarının garanti altına alındığı sefer sonunda Que Krallığı, yeniden bir Asur bölgesine dönüştürülmüş, ancak yerel iktidarlar korunmuştur (Kurt, 2009a, 332).

5. Babil Yönetiminde Doğu Çukurova

Yeni Babil (M.Ö.626-M.Ö.539) metinlerinde, Antik Kilikia’nın doğusundaki geniş ovalık alana "Hume" ismi verilmişken, batıdaki engebeli dağlık bölüme de "Pirindu" denilmiştir (Houwnik ten-Cate, 1961, 29; Kurt,2007, 170; Kurt, 2009b, 185).

Asur İmparatorluğu yıkılırkenmuhtemelen, bölgedeki yerel iktidarlar tekrardan ayaklanarak bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bu durum üzerine, Asurlar’ın yerine kurulan Yeni Babil Devleti’nin kurucusu Nabopolassar’dan itibaren, bölgede Babil hakimiyeti sağlanmaya çalışılacaktır (Kurt, 2007, 172; Kurt, 2009b, 186-187). Yeni Babil Kralları, bölgeye en az üç sefer düzenlemişlerdir. II. Nabuchednezzar, Neriglissar ve Nabonidus’a ait kronikler, Yeni Babil-Kilikya ilişkilerine dair bilgiler vermektedirler (Houwnik ten-Cate, 1961, 28-29; Kurt, 2007, 172; Kurt, 2009b, 186-187).

Daha sonra Kilikia, hepsi de Syennesis unvanı taşıyan krallar idaresinde bir süre bağımsız kalmıştır (*Herodotos I.74*; Kurt, 2009b, 185-195). Eski Çağ kronolojisinde kesin bir tarih olan M.Ö. 585 yılındaki uluslararası konferansta, Kilikia Kralı, Med, Lidia ve Babil krallarıyla eşit statüdedir (*Herodotos I.74*; Kurt, 2009b, 185-195).

6. Seyennesisler ve Persler

Babil hakimiyetinin sona ermesi ve ardından ortaya çıkan merkezi otorite boşluğu içinde, Syennesisler olarak bilinen ve her birinin ünvanı Seyennesis olan, yerel bir krallık bölgeyi yönetmeye başlamıştır (Ünal-Girginer, 2007, 207; Kurt, 2006, 117). Heredotos bu dönemden övgüyle bahseder. Heredotos'a göre Seyennesisler, bölgeyi özgür, barışçı, yerel kaynaklardan faydalanarak kalkındırmayı başaran bir dönem başlatmıştır (*Herodotos I.74*). M.Ö.585 yılında İran'da güçlenen Med Hanedanı ile Batı Anadolu'daki Lidya Krallığı arasındaki savaşlarda, Seyennesisler, diplomatik arabuluculuk yapacak kadar güvenilirlik göstermişlerdir.. Medler'den sonra İran yönetimine egemen olan Persler, Anadolu'nun gelişmiş koloni kentleri ile Lidya Krallığı'nın zenginliğinden faydalanmak istediler. Diplomatik çekişmelerin ardından, doğudan batıya Anadolu'yu geçerek Lidya Krallığı'na son verdiler (*Herodotos I.71*; Memiş, 1989, 109; Bahar, 2011a, 289).

Syennesis Krallığı, Persler karşısında ezilmemek ve bağımsız kalabilmek için onların yanında yer aldı. Ancak Persler, Ön Asya'da büyük bir imparatorluk kurdular ve hakim oldukları ülkeleri "satrap"larla yönetmeye başladılar. "Syennesis Krallığı, M.Ö. 386'da merkezi Tarzi (*Tarsos*) olan ve içine Kıbrıs ve Suriye'yi(?) de alan Kilikia (Hlk=Hilik) 4.hükümet adı altında, başkent Persepolis'e bağlandı. Kilikia sikkelerinde, Syennesis Kralları'nın portreleri ile Tarsos'un koruyucu Tanrısı Sandon (*Herakles*) veya kutsal kompozisyonlar yer almaktadır. Karakter olarak doğuyu yansıtmaya ve üzerinde Aramice yazılar bulunmasına rağmen, Klasik Yunan tarzında olan bu sikkeler, Syennesisler'in iç yönetimlerinde özerk olduklarını göstermektedir"(*Herodotos III.90*; Bing, 1971, 99-109; Ramsay, 2000, 48).

Kilikya'daki Seyennesis Hanedanlığı'ndan bahseden bir başka antik kaynak Ksenophon'dur (*Plutarchos, Artaksrases XIV,XV,XVI*). En ünlü eseri Anabasis'te Kilikia ile ilgili bölüm IV. kitaptır. Burada Kilikya'da Syennesisin karısı Epyaksa ile ağabeyini devirmek için Sardes'ten yola çıkan Kyros'un ilişkisinden söz eder. Kaystros Ovası'na gelen ve burada kalan Kyros, Kilikya kraliçesi Epyaksa onuruna askerlerine gösteriler yaptırır. Daha sonra Kyros, Kilikya içlerine doğru ilerler ve Tarsos'a gelir. Kyros'un ilerlemesinden endişe duyan Syennesis, Kyros'a bol miktarda para, altın gemli bir at, altın kolye ve daha birçok hediyeler takdim eder (*Ksenophon IV.6;Herodotos IX.107*). Kyros'un ölümünden sonra

(*Ksenophon I.VIII.27; Herodotos IX.107*) bu badireden kurtulduğunu sanan Kilikya Kralı ise, asi Kyros'un Kilikia kapılarından girmesine engel olmadığı, ona gösterdiği ilgi ve yardımlardan dolayı, Pers yönetimi tarafından cezalandırılır. Tacı ve tahtı elinden alınarak, özerk Kilikia Krallığı da tam bağımlı olarak Persopolis'e bağlanır (*Herodotos IX.107; Ünal-Girginer, 2007, 213*). Böylece M.Ö. 401'den itibaren Syennesis Hanedanı ve Kilikia Krallığı sona ermiş olur (*Ünal-Girginer, 2007, 213; Kurt, 2006, 117*). Bundan sonra darbedilen Kilikya sikkelerinde sadece merkezden atanan; Tiribazes, Pharnabazez, Datames, Mazaies gibi Pers Satrapları'nın resimleri görülmektedir (*Herodotos IX.107; Magie, 1950, 420-421*).

7. Makedonyalı İskender ve Hellenistik Dönem

M.Ö. 333 yılında Kilikya'ya gelen Makedonyalı İskender (III. Aleksandros), Anadolu boyunca Pers Kralı III.Darius'un izini sürmektedir. 1 yıl önce Pers Kralı'nı Gronikos Savaşı'nda mağlup etmiş, Anadolu ve bütün Önasya'yı ondan almak için doğuya yönelmiştir. Kilikya'ya geldiğinde Gülek Boğazı'nı geçip Tarsos'a gelmiştir. Tarsos'u yöneten Arsames kaçmış ve III. Darius'a sığınmak zorunda kalmıştır. Berdan (Kydnos) ırmağında yıkanan İskender ağır bir zatürre geçirmiştir. Güçlkle iyileştikten sonra batıya doğru yoluna devam ederek, Karaduvar Köyü civarında olduğu anlaşılan Anchiale ve sonra da, Sol(o)'i'ye bir sefer yapmış, buraları ele geçirmiştir. Perslere meyilli olan kent halkını cezalandırdıktan (*Kurt, 2006, 123*) sonra, hastalıktan yeni kurtulduğundan dolayı Asklepios'a sunular sunmuştur (*Arrianos II.6.*). Kendisine karşı dağ geçitlerini tutmuş olan Kilikalılara karşı sefere çıkarak, bir hafta içinde onlann bir kısmını emri altına almıştır. Daha sonra tekrar Sol(o)'i'ye geri dönüp onlara halk egemenliğine dayanan biridare başışlamıştır. Onun, Sol(o)'i'de uzun süre kalma sebepleri arasında en önemlisi, Kilikia geçitlerinin batısındaki tek alternatif yolu kontrolünde tutma düşüncesi idi. Bilindiği gibi, bu yol, Korykos ve Silifke'yi Goksu Vadisi yoluyla Karaman ve Konya'ya bağlamaktadır (*Stark, 1958, 16; Kurt, 2006, 123*).

İskender Pers Kralı III.Darius ile karşılaşmak amacıyla doğuya doğru yönelmiş, bir liman kenti olan Magarsus'a (Karataş) gelmiştir. Burada Tanrıça Athena'ya sunular sunarak dua etmiştir (*Arrianos II.10*). Daha sonra III. Darius komutasındaki Pers ordusuyla İskenderun ovasında karşı karşıya gelmiş, büyük bir yenilgiye uğratılan Darius Fırat'ın doğusuna kadar çekilmiştir. Böylece Anadolu'daki Pers hakimiyeti son bulmuştur (*Arrianos II.12.*). Bu savaş sonrasında İskender, Kilikia satraplığına, kral muhafızlarından Nikanoros'un oğlu Balacros'u tayin etmiştir (*Arrianos II.12; Erzen, 1940, 85*).

İskender'in ani ölümü ile, Anadolu, Suriye ve doğu memleketleri General Seleukos'un idaresine bırakılmıştır. Kilikya ise zaman zaman Sleukoslar ve Ptolemaioslar arasında el değiştirmiştir.

8. Kilikyalı Korsanlar ve Roma Yönetimi

Seleukos İmparatorluğu'nun dağılma döneminde Doğu Akdeniz'de otorite boşluğundan dolayı ortaya çıkan korsanlar, Toros Dağları'nın iç bölgesindeki Isauria'da barınıyorlar ve Likya, Pamphilya, Kilikya bölgelerinde illegal faaliyet gösteriyorlardı. Çok sayıda sığınaklara ve korunaklı kalelere sahip olarak tüm bu bölgeleri denetimleri altına almışlardı (*Strabon XIV.3.2.*). M.Ö. 140 yılında Diodotos Tryphon ve M.Ö. 138'de de Zenketos adlı korsan reislerinin faaliyetleri dikkat çekicidir. Tryphon'un büyük ve güçlü bir donanması vardır ve Zenketos bağımsız bir devlet kurma çabasıdadır. Bu yüzyılın sonlarına doğru ise korsanlık öylesine büyük bir tehdit haline gelmiştir ki kentleri, ekonomik faaliyetleri ve imparatorlukları derinden etkilemiştir. Bunun üzerine Roma devleti korsanlara karşı önlem almaya karar vermiştir (Sherwin-White, 1976, 3). Roma'nın doğu sınırında mücadele etmesi gereken problemlerden biri olan korsanlar ve diğeri de korsanların daha önce işbirliği içinde oldukları Pontos kralı VI. Mithridates'in Roma'ya yönelik saldırgan politikasıdır. Zaman zaman birlik içinde olan bu iki tehlike karşısında Roma senatosu, olağanüstü bir güç ve yetki oluşturarak soruna çözüm bulmaya çalışacaktır. Bunun için birçok yol denenir, komutanlar görevlendirilir. Uzun süren zorlu mücadeleler sonrasında korsanları yönetim altına alan Roma'nın ünlü komutanı Pompeius'un Kilikya için yaptığı düzenlemelerdeki amacı, öncelikle kıyı şeridini ve Adana Ovası'nı kontrolüne almaktır (Kurt, 2011a, 432). Bu sebeple yaptığı ilk icraat, esir aldığı korsanları, Kilikya'daki eski ve yeni kurulan kentlere yerleştirmek olmuştur. Böylece insansız bulunan Doğu Kilikya kentlerini yerleşime açarak, stratejik yönlerden Roma için çok önemli olan bölgede, Roma hakimiyetini sağlamlaştırmak istemiştir. Korsanlarla savaş sırasında bölge kentlerinin bir çoğu tahrip edilmiştir. Pompeius korsanların yuvası haline gelen Kilikya'da, Roma hâkimiyetini daha belirgin ve hissedilir hale getirmek ve buradaki halkın yeniden yağmacılığa başlamasını engellemek için yeni yerleşim birimleri oluşturmayı ya da eski kentleri onarmayı planlamıştır. Yapılan savaş sonrası kendisine teslim olan ve geçimlerini tarım ya da şehir işleri yaparak sağlayabilecek korsanları ise Dağlık Kilikya ile Ovalık Kilikya'ya yerleştirmiştir. Pompeius bundan başka, Doğu Kilikya'daki yönetimde görülen aksaklıkların çözümlenebilmesi ve Kilikya Pedias'ın stratejik öneminden dolayı burayı kaybetmek istemediği için, bölge yönetimini Kastabala Kenti merkez olmak üzere Tarkondimotos isminde, daha önce korsan olan, yerel bir

krala bırakmıştır (*Strabon XIV. 5.18.*, Kurt, 2011a, 433). Kilikya Trekheia'da da Olba Tapınak Krallığı yönetimine dokunulmamıştır (Kurt, 2009c, 125; Kurt, 2011a, 431). Böylece Roma, uzaktaki bölgelerin yönetimini yerel krallara bırakarak, bu bölgelerde kontrolü sağlamlaştırma politikasını uygulamıştır (Bahar, 2011. 31; Kurt, 2011a, 431).

9. Sonuç

Bölgenin zengin doğal kaynakları ve stratejik önemi sebebiyle yerel halk en eski dönemlerden itibaren sayısız istila ve işgale uğramıştır. Ancak egemen istilacı siyasi organizasyonlar, bölgeyi kontrollerinde tutabilmek için yönetimde, yerel halka hak tanımak zorunda kalmışlardır. Her istilacı güç, bölgede direniş ile karşılaşmış, en küçük fırsatta isyanlarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Bölgedeki yerli veya yerlileşmiş halkın istilacılara karşı mücadele arzuları ve haksızlıklara karşı birlik olarak başkaldırmaları, tarih her devrinde gözlemlenmektedir. Bundan dolayı, yakın tarihimizde milli mücadele yıllarında da ilk Kuva-yı Milliye'nin burada kurulması ve işgallere karşı ilk direnişin burada başlaması buna en güzel ispattır.

KAYNAKÇA

- 1- Alkım, U. B. (1950). "Üçüncü Mevsim Karatepe Çalışmaları: Kazı ve Geziler", *Belleten XIV/56*, 515-545.
- 2- Alkım, U. B. (1959). "Güneybatı Antitoros Bölgesinde Eski Bir Yol Şebekesi", *Belleten XXIII/89*, 59-73.
- 3-Altay, M.H. (1965). *Adım Adım Çukurova*, Adana.
- 4-*Arrianus, Alexandroi Anabasis*, cev. H. Ors, İstanbul, 1945.
- 5-Bahar, H. (1994). " M.Ö. II. Binyıl Başlarında Anadolu – Mezopotamya Arasındaki Ticaret Hayatı", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, III/ 307- 311*, Konya.
- 6-Bahar, H. (2011). *Eskiçağ Uygarlıkları*, Kömen Yay. Konya.
- 7-Bing, J. D. (1985) (1993), "Sissu/Issus, and Phoenecians in Cilicia", *American Journal of Ancient History 10*, 97-123.
- 8-Bossert, H.Th.(1950). "Karataş'taki Arkeolojik Araştırmalar Hakkında Kısa Ön-Rapor", *Belleten XIV/56*, 661-666.
- 9-Casabonne, O. (2003). *La Cilicie ale epoque achemenide, Collection Persika 3*, (Ed: P. Briant), Paris.131-140.
- 10-Girginer, K.S.(2000). "Tepebağ Höyük (Adaniia) Kizzuwatna Ülkesinin Başkenti miydi?" *Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana: Köprübaşı*, İstanbul. 70-85.

11-Goetze, A.(1940). *Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography*,London.

12-Herodotos, *Herodot Tarihi*, Çev. M. Ökmen, İstanbul, 1983.

13-Kaplan, A.(2017); “Prehistorik Zamanlarda Çukurova’da Üretimin Başlaması ve İlk Yerleşimler”, *Çukurova Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 16-24.

14-Kaplan, A.- Bedir, F. (2017);” Antikçağda Kilikia Pedias’ta (Çukurova) Üretim ve Üretim Motiflerinin Yönlendirdiği Sosyolojik ve Kültürel Gelişim, *ASOS JOURNAL* 5/45, 279-292.

15-Kınal F. (1991). *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara.

16-Ksenophon, *Anabasis* (Onbinlerin Dönüşü), cev. T. Gökçöl, İstanbul, 1974.

17-Kurt, M, (Nisan 2006). “M.Ö. I. Bin yıl Asur-Anadolu İlişkilerinde Kilikya Bölgesi” *Bellekten*, *Cilt LXX*, Ankara, 257/ 1-25.

18-Kurt, M. (2009a). “Kilikya’da Yeni Asur Egemenliği ve Yerel Güçler”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Konya, 21/327-337.

19-Kurt, M. (2009b). Kronikler Işığında Ovalık Kilikya’nın Yeni Babil Devleti İçin Stratejik ve Ekonomik Önemi” *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Konya, 22/ 185-195.

20-Kurt, M. (2011) “Ovalık Kilikya’da M.Ö. I. Yüzyıl Roma Yönetim Olgusu ve Tarkondimotos Krallığı”,*Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 31/ 429-446.

21-Lemaire, A.(1991). “Recherches de topographie historique sur le pays de Qué (IXe-VIIe siècles av. J.-C.)”, *ANAN I*, 267-275.

22-Magie, D. (1950). *Roman Rule in Asia Minor to the End of Third Century after Christ I-II*, Princeton.

23-Mansel, A.M. (1984). *Ege ye Yunan Tarihi*, Ankara.

24-Memiş,E.(1989). *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Konya.

25-Monte, G.F., Tischler, F. (1978). Die Orts-und Gewaessernamen der Hethiticshe Texte, *RGTC VI*. Wiesbaden.

26-Monte, G.F. (1992). Die Orts-und Gewaessernamen der Hethiticshe Texte Supplement. *RGTC VI/2*, Wiesbaden.

27-Novák, M., Kozal, E., Kummel, C., Ahrens, A. Laube,I.(2008). "2006-2007 Yıllarında Sirkeli Höyük'te (Adana-Ceyhan) Yapılan Türk-Alman Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı, XXX.3/297-311*.

28-Özyar, A. (2005 a). "Tarsos-Gozlükule 2003 Yıl Disiplinler Arası Araştırmalar", *22.AST 2*, 87- 92.

29-Plutarkhos, *Bio Paralelloï*, (*Plutarch's Paralel Lives*) Çev. W.R.Paton (Loeb), London, 1954.

30-Ramsay,W.M. (2000). *Tarsos. Aziz Pavlus'un Kenti*. (Çev. Levent Zoroğlu), Ankara .

1-Savaş, S.Ö.(1998). *Anadolu (Hitit-Luwi) Hiyeroglif Yazıtlarında Geçen Tanrı, Şahıs ve Coğrafya Adları*, İstanbul.

32- Seton-Williams, M. V. (1954), "Cilician Survey", *Anatolian Studies IV*, 121-174.

33-Sherwin-White, A. N.(1976). "Rome, Pamphylia and Cilicia 133–70 B.C." *JRS 66* , 1– 14.

34-Stark, F. (1958). *Alexander's Path From Caria to Cilicia, London (Almanca: Passe, Schluchten und Ruinen,)*Transl: H. Stie: Munchen 1995.

35-Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII, XIII, XIV)*, Çev. A. Pekman, İstanbul, 1993.

36- Turfan, K.(1941). "Eski Önasya Kronolojisinin Mühim Bir Noktası" *Sümeroloji Araştırmaları*, Dil ve Tarih Coğ.Fak. Neşriyatı No:1. İstanbul.

37- Ünal, (2000). "Adana'da Kizzuwatna Krallığı – Taş Devrinden Hitit Devleti'nin Yıkılışına Kadar Adana ve Çukurova Tarihi", *Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprübaşı*, 43-69, İstanbul.

38- Ünal, A. Girginer,K. S. (2007). *KİLİKYA-ÇUKUROVA İlkçağlardanOsmanlılar Dönemine Kadar Kilikya'da Tarihi Coğrafya, Tarih ve Arkeoloji*, İstanbul.

39-Ünal, A.- Girginer, K.S.(2010). "Tatarlı Höyük Kazılarında Bulunan Anadolu Hiyaroglifi Damga Mühür Baskısı" ,*Veysel Donbaz'a Sunulan Yazılar, (Ayrı Basım)*, 275-283, Adana.

40-https://issuu.com/manebra/docs/ahmet___nal_-_hititler_devrinde_ana.../154-s.137-138. Erişim tarihi 23.04.2018

ZAHİTLER KALESİ AVLAS – او لاس (ELAIUSSA SEBASTE)

Ascetics Castle Avlas – او لاس (Elaiussa Sebaste)

Ali İPEK

GİRİŞ

İnsanoğlu yeryüzünde bulunduğu ilk dönemlerden beri yaşantısına, hayat şartlarına en uygun yerlerde bulunmayı, yerleşmeyi tercih etmiş. Akarsu kıyıları, deniz sahilleri bunların başında geliyor. Akdeniz sahilleri de en çok tercih edilen yerler arasında bulunuyor. Bu bakımdan Akdeniz kültürleri hem derinliği ve hem de zenginliğiyle öne çıkıyor.

Doğu Akdeniz'in Dağlık Kilikya bölgesinde bulunan eski adıyla Elaiussa Sebaste, İslâm coğrafyacılarının Avlas dedikleri antik kent de, yerleşim için tercih edilen yerler arasında bulunuyor. M.Ö. II. yüzyılın sonlarıyla I. asrın başlarından itibaren meskûn duruma getirilen bu kent, Roma ve Bizanslıların en önemli limanlarından biri olarak değerlendiriliyor.¹ Zamanla çok yönlü cazibesıyla gözde mekân olan Elaiussa, Persler, Selevkoslar, Romalılar, Bizanslılar, İran Sâsânîleri ve İslâm hâkimiyetlerinde kaldı.² Bu antik kentin M.Ö. I. yüzyılın ikinci yarısında kendine has sikkelerinin bulunduğu ve bağımsız kaldığı, refah yılları olarak değerlendirilen bu durumun M.S. üçüncü asrın ortalarına kadar devam ettiği tespitine yer veriliyor.³

Selevkos kralları Romalılar karşısında yenilgiye uğramalarıyla, Akdeniz sahillerindeki kontrollerini kaybetmişlerdi. Doğu Akdeniz'in önemli liman kenti Elaiussa bu sefer İmparator Augustus tarafından M.Ö.

¹ Ramsay, W.M., *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev. Mihri Pektaş, MEB yay. İstanbul 1960, s. 413; Akyol, Ali Akın-Gençler, Güray vd. *Elaiussa Sebaste Cam Örnekleri Arkometrik Çalışmalar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü 24. Arkometri Sonuçları Toplantıları 26-30 Mayıs, Ankara 2008, s. 13.

² es-Seâlibî, Ebû Mansur Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail, *Gureru Ahbâri Mülûki'l-Furs veSiyerihim*, nşr. H. Zotenberg, Paris 1900, s. 530; Herzfeld, Ernst, *The Persian Empire*, Waisbaden 1968, s. 82; Charles Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları*, çev. S. Kemal Angı, Dost yay., Ankara 2005, s. 297, 309.

³ Bk. Bilir, Ahmet, *Roma Dönemi Doğu Akdeniz Ticaretinde Kıyı Kilikya Bölgesinin Yeri ve Önemi*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Konya 2014, s.21; Gençler, Çiğdem, *Elaiussa Sebaste Antik Yerleşimi Cam Buluntuları*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi) Ankara 2003, s. 8.

20 yılında Kapadokya Kralı Archelos'a verildi.⁴ Kilikya'nın tamamını hâkimiyetine alan Archelos, Elaiussa'yı daha mamur bir duruma getirerek, kralî karargâh olarak seçmiş ve burayı kendine mesken edinerek, bilhassa yaz aylarında zamanının çoğunu bu kentte geçiriyordu.⁵ Kilikya'nın M.S. 72 yılında Roma'nın bir eyaleti konumuna getirilmesiyle, İmparatorluğa dâhil olan Elaiussa'nın refah yılları ve gelişmeleri bundan sonra da devam etmişti. Ancak bu antik kent, üçüncü asrın ortalarından itibaren gerek siyasî tutarsızlık ve gerekse Sâsânî hükümdarı I. Şapur'un (242-272) tahribatı gibi dış saldırılarla sarsıntılar geçirmiş ve zayıflama sürecine girmiş bulunuyordu.⁶ Roma İmparatoru Valerianos'u (258-260) 260 yılında Urfa önlerinde yenilgiye uğratan I. Şapur, istilalarını Akdeniz sahillerine ve daha ilerisine kadar sürdürmüştü.⁷ Erken Bizans döneminde yeniden toparlanmaya başlayan kent, yedinci asrın başlarında ise İslâm ordularının fetihlerine sahne oldu.

İslâm Orduları Akdeniz Sahillerinde

Elaiussa Sebaste'nin (Avlas) de içinde bulunduğu Doğu Akdeniz bölgesi Hz. Ömer döneminden (13-23/634-644) itibaren İslâm ordularının fetihlerine şahit oldu. Antakya'nın fethinden sonra (16/637),⁸ bölgede fetihlerini sürdüren Suriye Ordusu komutanı Ebû Ubeyde Âmir b. el-Cerrâh, Massîsa (Misis)⁹ ve Tarsus üzerine yürüyerek, bu merkezlerle birlikte yakınlarında bulunan kaleleri de İslâm hâkimiyetine aldı (16/637).¹⁰ Bizans İmparatoru Herakleios (610-641), bu durum karşısında İskenderun'la Tarsus arasındaki kalelerde bulunan halkları, Antakya dönüşü yanına alarak iç kısımlara dağıtmak zorunda kalmıştı.¹¹ Bu bakımdan Şam valiliği döneminde Anadolu seferine çıkan Muaiye b. Ebî

⁴ Strabon, *Geographia*, *Antik Anadolu Coğrafyası*, Kitap: WXII-XIII-XIV, çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat yay., (t.y.y), s. XII, 8; Ramsay, *Anadolu*, s. 413; Çiğdem, s. 9.

⁵ Strabon, XIV, s. 258-59; Durukan, Murat ve diğerleri, Septimius Severius Döneminde Elaiussa Sebaste'nin Duraklaması, Korykos'un Yükselişi, *OLBA XXI* 2013, s. 349-50.

⁶ Bk. es-Seâlibî, Gurer, s. 530; Ghrishmann, R., *İran (From The Earliest Times To The Islamic Conquest)*, Britain 1954, s. 294; Çiğdem, s. 9-10.

⁷ Sykes, Sir Percy, *A History of Persia*, London 1930., s. 400; Ebu'l-Fidâ, İmâdüddin İsmail İbn Nureddin Ali İbn Cemâlüddin, el-*Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, İstanbul 1286, s. 47; İbnü'l-Verdî, Sirâceddüin Ebû Hafs Ömer b. el-Muzaffer, *Harîdetü'l-Acâib ve Ferîdetü'l-Garâib*, tahkik: Enver Muhammed Zenâfî, Kahire 1428/2008, I, 41.

⁸ Bk. Belâzurî, Ahmed b. Yahya, *Fütûhu'l-Buldân*, nşr. A.Enis et-Tabba'-Ö. Enis et-Tabba', Beyrut 1987, s. 189, 200 vd.

⁹ Massîsa ile ilgili bk İbn Havkal, Ebû'l-Kasım en-Nusaybî, *Kitâbu Sureti'l-Arz*, Beyrut t.y., s. 165-167.

¹⁰ Bk. Belâzurî, Fütûh, s. 225; Cemil Abdullah Muhammed el-Mısırî, *Tarsus Safhatun min Cihadi'l-Müslimîn fi's-Sugûr*, nşr. el-Camiatu'l-İslâmiyye bi'l-Medineti'l-Münevvera, Medine 1988, s. 106.

¹¹ Belâzurî, Fütûh, s. 224; Cemil Abdullah, *Tarsus*, s. 106-107.

Süfyan (25/645-46), Suriye, el-Cezîre ve Kinnesrîn'den getirdiği Müslümanları boşalan bu kalelere yerleştirmiş oldu.¹² Ne var ki Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle İslâm dünyasında yaşanan iç kargaşa bu bölgede de kendini hissettirmeye başladı. Bu bakımdan Tarsus ve bölgesi Muaviye b. Ebî Süfyan'ın hilafeti döneminde (41-60/661-680), Cünâde b. Ümeyye el-Ezdî komutasındaki ordu tarafından yeniden fethedilerek, İslâm hâkimiyetine alındı (53/ 672).¹³

Avlas'ta (Elaiussa) Dinî Hayat

Toplumlar hiçbir zaman mabutsuz, mabetsiz kalmamış, inançsız olmamışlardır. İnsanoğlunun ayrılmaz bu değerler, tarihî süreçte hayatın hemen her alanında ağırlığını hissettiriyordu. Bu durum ilkçağ toplumlarında bütün açıklığıyla görülüyor. O dönemlerde âdeta her şey din içindi. Hayat onun için yaşıyor, zevkler, şevkler onunla irtibatlandırılıyor. Hâkimiyetler ona dayanıyor, evler, barınaklar onun için bir mabet etrafında kuruluyordu. Bu çerçevede bazı yerleşim merkezlerindeki dinî hayat daha bir öne çıkıyordu. Avlas (Elaiussa) antik kent de bunlardan biri olarak görülüyor. Kentin kuruluşu itibarıyla önemli bir ticaret limanı olmasının yanında, ileri seviyede bir dinî hayata sahne olduğu, o ölçüde mabet kurulmaya önem verildiği anlaşılıyor.¹⁴ Burada kurulan mabetler her dönemin dinî anlayışına göre değişime uğruyordu. Kentte pagan tapınakları, Kilise, Manastır, İslâmî dönemde ise bunların yanı sıra Cami değişimleri yaşanmış olmalı.¹⁵

Mabet kurulması, dinî hayata önem verilmesi Elaiussa antik kentinin ayrılmaz bir özelliğini oluşturuyordu. Kapadokya Kralı Archelos bu kente geldiği zaman, burada görkemli bir mabet ve hemen yanı başında bir de hamam yaptırmıştı.¹⁶ Elaiussa'da yapılan araştırma ve çalışmalar sonucu bulunan cam parçalarının Erken Bizans dönemi Kilise şamdanlarına ait olabileceğinin tespiti,¹⁷ Roma döneminden kalma Agora alanının Kiliseye dönüştürülmüş olması da,¹⁸ bunun bir diğer örneğini oluşturuyor.

Doğu Akdeniz'in bu sakin köşesi Antik Kentte mabet ve dinî hayata gösterilen itinanın yanı sıra, gizem kültürünün bulunmuş olması, burayı

¹² Bk. Aynı yerler.

¹³ Cemîl Abdullah, *Tarsus*, s. 107. Ayrıca bk. İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut 1978, VIII, 61. Rodos fatihi Cünâde b.Ümeyye el-Ezdî, Muâviye b. Ebî Süfyan'ın deniz gazalarında bulunan önemli komutanlarından biriydi. Bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 26.

¹⁴ Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İnkılap yay. 2. Baskı, İstanbul 1993, s. 237.

¹⁵ Eugenia Schneider, -Borgia, Emanuela, "Elaiussa Sebaste : 2008-2009 Excavation And Conservation Works", *Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü 32. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 3. Cilt, s. 16. 317ç

¹⁶ Murat Durukan vd., *Septimius Severius Döneminde Elaiussa*, s. 35.

¹⁷ Akyol, Ali Akın-Gençler, Güray vd. *Elaiussa Sebaste Cam Örnekleri*, s. 13.

¹⁸ Çiğdem, s.10.

kutsal ve cazip bir duruma getiriyordu.¹⁹ Böylece ruhî selamet ve ahiret kurtuluşu arayanlar buradaki ayinlere katılmak istiyorlardı. Ancak şahsın bu ayinlere katılabilmesi için, önce on günlük bir riyazet yapması, maddî ve manevî kirlilerden temizlenmesi gerekiyordu.²⁰

Avlas'ta İslâmî dönem öncesi görülen bu dinî anlayış ve yaşayışın bundan sonra da Müslümanların Tasavvufî bir düşünce ve zahidâne bir hayat sürdürdükleri anlaşılıyor. Kentin konumunun böylesine ince ve zevkli bir dinî hayatın yaşanmasına elverişli olmasının yanında, hemen yakınında bulunan Tarsus'taki inanç ve ibadet ortamının da önemli bir etkisinin olduğu göz ardı edilmemeli. Çünkü gerek İslâmî dönem öncesi,²¹ gerekse bundan sonrası için dinî hayat ve inanç ağırlıklı bir merkez olan Tarsus, kendini ibadete vermiş olan insanların çoklukla buldukları bir şehirdi.²²

İslâmî dönem Avlas'ta ileri seviyede bir dinî yaşantıyı gören Müslüman seyyahlar, haklı olarak burayı “Zahitler Kalesi “ olarak tavsif etmişlerdi. Bununla ilgili belki ilk bir kısa kaydı seyyah İstahrî'nin eserinde görüyoruz. İran'ın İstahr şehrinde dünyaya gelmiş olması nedeniyle, bu şehrin adına nispetle tanınan İbrahim b. Muhammed,²³ “*el-Mesâlik ve'l-Memâlik*“ adlı eserinde Avlas'la ilgili

و اولاس حصن علي ساحل البحر بها قوم متعبدون وهي آخر ما علي بحر الروم من
العمارة للمسلمين

“*Avlas deniz sahilinde bir kaledir. Orada kendilerini ibadete vermiş,devamlı ibadetle meşgul olan bir kavim, topluluk bulunuyordu. O, Müslümanların Rum Denizindeki (Akdeniz) son imaretidir*”²⁴bilgisini veriyor.

İstahrî'nin muasırı Nusaybinli İbn Havkal, Ebû'l-Kasım Muhammed, Akdeniz sahilleri ve bu arada Avlas'la ilgili biraz daha ayrıntı veriyor.

و كانت اولاس حصنا علي ساحل البحر فيه قوم متعبدون و حصينا و كانت فيهم خشو
نة في ذات الله و كان في اخر ما علي البحر الروم من العمارة مما بدا به العدو

¹⁹ Bk. Charles, *Mısır*, s. 568; Çiğdem, s. 8.

²⁰ Charles, *Mısır*, s. 568.

²¹ Günümüzdeki Hıristiyanlığını kurucusu olarak bilinen, dönemin önemli ilahiyatçısı Pavlus da Tarsus doğumluydu. Bk. Charles, *Mısır*, 340; Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ocak yay. 2. Baskı, Ankara 2002, s. 263.

²² Yakut el-Hamevî, Şihabuddin Ebû Abdullah, *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut 1955, IV, 28.

²³ Bk. Şeşen, Ramazan, Müslümanlarda *Tarih- Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR yay., s. 101.

İstahrî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, nşr. M. Cabir, Kahire 196,

²⁴ İstahrî, 47.

“ *Avlas deniz sahilinde bir kale idi. Orada korumalı olarak kendilerini ibadete vermiş bir topluluk bulunuyordu. Onlarda, Allah'ın Zâtı hakkında haşin bir anlayış vardı. Bu Kale, Rum Denizi (Akdeniz) sahilinde düşman sınırının başladığı yerde son bir imaretti.*”²⁵

Bunun yanında Avlas'ı Şam Sugûru merkezleri arasında değerlendiren İbn Havkal, bölgesindeki şehirlerarası mesafelere de yer veriyor. Adana'dan Tarsus'a bir merhale, Tarsu'tan Akdeniz sahilinde bulunan Avlas'a ise yürüme iki günlük bir mesafenin bulunduğu bu bilgiler arasında bulunuyor.²⁶

X. asrın ikinci yarısında yazılan ve ancak kim tarafından telif edildiği bilinmeyen “ *Hudûdu'l-Âlem*” adlı eserde ise Avlas, yine Sugûr bölgesi yerleşim alanları arasında ele alınıyor. Aynı zamanda Akdeniz sahilinde İslâm'ın sınırdaki son kalesi, imareti olarak değerlendirilen bu ilginç kent, dinî yönüne dikkat çekiliyor, bu özelliği öne çıkarılıyor.²⁷

او لاس اخرين شهر يست از اسلام كي بر کران دریای روم است و اندر وی د و جایست
که رومیان انرا بزرگ دارند و بزیارت ایند

“ *Avlas, Rum denizi sahilinde İslâm'ın son şehirdir. Bu şehir (Kale) içinde Rumların ta'zim gösterdikleri, saygı duydukları ve ziyaret ettikleri iki yer bulunuyordu.*”²⁸

Yazar, bu kayıtlarıyla Avlas'ta (Elaiussa) İslâmî dönem öncesinden kalma dinî açıdan saygı duyulan iki mekânın bulunduğunu, kendi zamanında da bunların devam ettiğini nazara veriyor. Gözleme dayanan bu bilgiler, burada yapılan Arkeolojik araştırma sonuçlarının değerlendirme ve yorumlanmasında destek sağlamış olacaktır.

Avlas'ın Zahitler Kalesi olduğunun ifadesi tarih, coğrafya ve edebiyat alanında önemli eserler veren Yakut el-Hamevî'nin (Şihâbuddin b. Abdullah er-Rûmî) (575-626/1179-1229) eserinde açıkça yer alıyor.

او لاس حص علي بحرالشام من نواح طرسوس فيه حصن يسمي حصن الزهاد

“ *Avlas, Tarsus civarında Şam denizi (Akdeniz) üzerinde bir kaledir. Orada bulunan kale, Zahitler Kalesi olarak isimlendiriliyor*”²⁹

Kitapçılık ve kitap istinsahıyla meşgul olan Yakut'un, kaynak temin etmek için çıktığı Mısır, Şam, Halep ve Musul seyahatlerinde Akdeniz

²⁵ İbn Havkal, s. 169.

²⁶ Bk. *Kitabu Sûreti'l-Arz*, s. 172.

²⁷ Anonim, *Hudûdu'l-Âlem Mine'l-Maşriki İlä'l-Mağrib*, nşr. Menuçehr Stude, Tahran 1340 hş.

²⁸ Aynı yer.

²⁹ Yakut El-Hamevî, Şihâbuddin Ebû Abdullah, *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut 1955, I, 282.

sahillerini de görmüş olmalı.³⁰ Müellifin, Avlas'la ilgili vermiş olduğu bilgi kısa olmakla beraber, özellikle bu kalenin dinî muhtevalı bir merkez şeklindeki tanıtımı önem arz ediyor.

SONUÇ

Doğu Akdeniz'in Dağlık Kilikya bölgesinde bulunan eski adıyla Elaiussa Sebaste, kuruluşu itibariyle önemli bir ticaret limanı olmasının yanında, mistik düzeyde dinî hayatın yaşandığı da bir merkezdi. Akdeniz sahilleriyle birlikte Elaiussa'nın da İslâm hâkimiyetine alınmasıyla, bu sefer Müslümanlar burada Tasavvufî bir anlayış ve zahidane bir yaşayış sürdürmüş olmalı. İslâm coğrafyacılarının adını Avlas olarak kaydettikleri kentteki dinî mimari bu dönem Camiye dönüştürülmüş, burada yaşayan bir grubun kendilerini tamamen ibadete vermeleri, zarif bir yaşayış içinde bulunmaları nedeniyle de burası “Zahitler Kalesi” olarak tanınır olmuştur. Dolayısıyla Mabet, her dönem ve dinî anlayışta kale mimarisinin en önemli ve ayrılmaz bölümünü oluşturuyor, dinî hayat ise bu yerleşim merkezinin mümeyyiz vasfı olarak öne çıkıyordu.

KAYNAKÇA

Akyol, Ali Akın-Gençler, Güray vd.(2008). Elaiussa Sebaste Cam Örnekleri Arkometrik Çalışmalar, *Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü 24. Arkometri Sonuçları Toplantıları 26-30 Mayıs, Ankara*

Anonim. (1340hş) . *Hudûdu'l-Âlem Mine'l-Maşrîki İlä'l-Mağrib*, nşr. Menuçehr Stude, Tahrân

Belâzurî, Ahmed b. Yahya. (1987). *Fütûhu'l-Buldân*, nşr. A.Enis et-Tabba'-Ö. Enis et-Tabba', Beyrut.

Bilge Umar. (1993). *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İnkılap yay. 2. Baskı, İstanbul.

Bilir, Ahmet. (2014). Roma Dönemi Doğu Akdeniz Ticaretinde Kıyı Kilikya Bölgesinin Yeri ve Önemi, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Konya.

Cemîl Abdullah Muhammed el-Mısrî. (1988). *Tarsus Safhatun min Cihadi'l-Müslimîn fi's-Sugûr*, nşr. *el-Camiatu'l-İslâmiyye bi'l-Medineti'l-Münevvera*, Medine.

---

³⁰ Bk. aynı yer.

Charles Freeman. (2005). *Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları*, çev. S. Kemal Angı, Dost yay. Ankara.

Chrhistensen, A. (1332). *İran Der Zaman-ı Sâsânîyan*, Farsça trc. Reşîd Yasimî, Tahran.

Durukan, Murat ve diğerleri.(2013).Septimius Severius Döneminde Elaiussa Sebaste'nin Duraklaması, Korykos'un Yükselişi, *OLBA XXI*.

Ebu'l-Fidâ, İmâdüddin İsmail İbn Nureddin Ali İbn Cemâlüddin. (1286). *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, İstanbul.

Eugenia Schneider, -Borgia, Emanuela, "Elaiussa Sebaste : 2008-2009 Excavation And Consevation Works", *Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler GenelMüdürlüğü 32. Kazı Sonuçları Toplantısı*.

Gençler, Çiğdem. (2003). Elaiussa Sebaste Antik Yerleşimi Cam Buluntuları, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı Basılmamış *Doktora Tezi*) Ankara.

Ghrishman, R. (1954). *İran (From The Earlest Times To The Islamic Conquest)*, Britain.

Günay Tümer, Abdurrahman Küçük. (2002). *Dinler Tarihi*, Ocak yay. 2. Baskı, Ankara.

Herzfeld, Ernst. (1968). *The Persian Empire*, Waisbaden.

İbn Havkal, Ebû'l-Kasım en-Nusaybî. (t.y.). *Kitâbu Sureti'l-Arz*, Beyrut.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ. (1978). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut.

İbnü'l-Verdî, Sirâceddîn Ebû Hafs Ömer b. el-Muzaffer. (1428/2008). *Harîdetü'l-Acâib ve Ferîdetü'l-Garâib*, tahkik: Enver Muhammed Zenâtî, Kahire.

İstahrî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, nşr. M. Cabir, Kahire 196.

Kınal, Fûruzan. (1991). *Eski Anadolu Tarihi*, TTK. Ankara.

Ramsay, W.M. (1960). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev. Mihri Pektaş, MEB yay. İstanbul.

Es-Seâlibî, Ebû Mansur Abdümelik b. Muhammed b. İsmail. (1900). *Gureru Ahbâri Mülûki'l-Fursve Siyerihim*, nşr. H. Zotenberg, Paris.

Strabon, Geographia. (t.y.y). *Antik Anadolu Coğrafyası*, Kitap: WXII-XIII-XIV, çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat yay.

Sykes, Sır Percy. (1930). *A History of Persia*, London.

Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih- Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR yay.

Yakut el-Hamevî, Şihabuddin Ebû Abdullah. (1955). *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut.

CHIPPED STONE AND THE PREHISTORY OF ADANA

Christopher EDENS*

The environmental effects of the last ice age (about 20 thousand years ago) were not uniform across Anatolia and the eastern Mediterranean. Various paleoclimatological studies (most recently, Roberts et al. 2018) indicate that decrease of temperatures and of rainfall relative to today was less severe in the northeast Mediterranean area, including Adana, than in the Aegean area or in the interior of Anatolia. At least theoretically Cilicia was a refuge area for plants and animals, and also for human communities, during the late Pleistocene. Adana therefore should have a rich prehistory which should have an important place in discussions about how hunting-gathering communities adapted to rapid changes at the end of the Pleistocene, and about the spread of agriculture from northern Mesopotamia during the early Holocene. But in fact Adana plays no part in these discussions, simply because Adana's prehistory before around 7000 BC remains little known.

The reasons for our ignorance are many, but here we need to highlight only geomorphology – sedimentation buries and erosion destroys the evidence of prehistoric hunting-gathering groups. The “Early Prehistory and Cilicia Basalt Locations Project” (EPKİBAP) is an archaeological survey program that focuses on more stable components of the landscape. The 2016 and 2017 seasons of the project recorded prehistoric chipped stone across basaltic landscapes in southeastern Adana (for a general summary of the project results to date, see Yükmén Edens in press, Yükmén Edens this volume). Among the survey results are the first Middle Epipalaeolithic (16th-13th millennia BC) chipped stone and the first Pre-Pottery Neolithic (9th-8th millennia BC) sites reported for Adana, and also Ceramic Neolithic and later prehistoric (7th-3rd millennia BC) chipped flint and obsidian. These survey results open many important research topics, four of which are developed in this paper. These topics are: the character of human adaptations in Adana at the end of the Pleistocene, Adana's role in the development and spread of agriculture, prehistoric distribution networks of raw materials for chipped stone industries, and land-use patterns during late prehistoric in eastern Cilicia.

The geographical focus of the discussion is the Botaş basalt hill, near the Gulf of Iskenderun in southeastern Ceyhan. This dome of basalt

---

* Çukurova Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Prehistorya Ana Bilim Dalı.

formed late in the Lower Pleistocene, probably around 800ka. The hill today rises more than 200m above sea level, in the midst of rolling hills of Miocene sedimentary rocks. Facilities of the Botaş Pipeline Terminal cover the southern two-thirds of the basalt hill, and other industrial facilities occupy its northern edge. The western, northwestern and eastern edges of the Botaş hill remain both undisturbed and accessible today, and EPKİBAP recorded prehistoric, and also later, sites in these areas (see Figure 1).

Epipalaeolithic

The Epipalaeolithic is the period of about 20-11 thousand years ago, at the end of the Pleistocene. The economy of this period remained based on hunting and gathering, and it may be considered the final portion of the Upper Palaeolithic age. But in the Levant the Epipalaeolithic differed from earlier parts of the Palaeolithic in several critical ways, most notably the establishment of small semi-permanent villages, a diversification of the subsistence base (“broad spectrum”), the development of plant processing equipment, and the emergence of long-distance exchange networks. These economic and social innovations formed the context from which the Neolithic way of life (food producing villages) emerged. The existence of the Epipalaeolithic in Adana is therefore important both for its own sake and for its bearing on wider regional issues.

The Epipalaeolithic period is well researched in the southern Levant and increasingly so in the northern Levant, but research in Anatolia remains very patchy. Before the EPKİBAP survey no Epipalaeolithic sites had been identified in Adana or more generally in Cilicia. A few Epipalaeolithic sites have been found and researched in areas immediately around Cilicia, notably Üçağızlı cave on the coast of Hatay, Dederiyeh cave in the Afrin drainage (Syria), Direkli cave in the upper Ceyhan river drainage within the central Toros (Kahramanmaraş), and Pınarbaşı rockshelter at the southeastern margin of the Konya plain (Karaman). In addition, research at Öküzini and Karain in the Antalya area provide important information about the Epipalaeolithic period in more westerly portions of southern Anatolia.³¹

Of these sites, Üçağızlı and Direkli caves are potentially connected to Cilicia. During the Last Glacial Maximum, around 20kya, sea levels around the world were around 120m lower than today, and all

---

³¹ Other caves in the Antalya area, such as Beldibi and Belbaşı, have also been excavated but the published results retain little scientific value today.

of the Iskenderun Gulf was dry.³² Although the lower western slopes of the Yayladağı and Amanos mountains are rugged and steep, the lower sea level may have opened additional passage between Üçağızlı and Botaş. Direkli cave, at 1100m above sea level in the valley of the Tekir Çayı, is connected to Cilicia by the drainage of the Ceyhan River. Analysis of animal bones from the site (Arbuckle and Erek 2010) indicates that human groups occupied Direkli mainly during late summer and early autumn; very likely these same groups moved to the lower elevations of Cilicia during the winter and spring months.

These two sites belong to different times during the Epipalaeolithic period. As is evident in Figure 2, Üçağızlı belongs to the Early Epipalaeolithic, and contains a chipped stone industry that is related to the Kebaran of the southern Levant. Dederiyeh, Pınarbaşı and Direkli belong to the Late Epipalaeolithic, and each contains a chipped stone industry that is related to the Natufian of the southern Levant. Between these two groups is a roughly 3000 year gap of evidence, which corresponds to the Middle Epipalaeolithic (Geometric Kebaran of the southern Levant). The stratified sequence at Öküzini does fill this gap. But the Antalya sites are typologically distinctive from the sites around Adana, and the relevance of Öküzini for Adana remains very unclear.

The EPKİBAP survey found geometric microliths of Epipalaeolithic character at two places on the west side of the Botaş basalt. C16 is a hill with a flat top which is part of a basalt ridge that overlooks the Boyalı Dere plain. On the hill is a dense scatter of chipped stone and pottery which indicate intermittent but persistent occupation, from prehistoric through Hellenistic times. The oldest artifact found here is a flint trapeze-rectangle, a type which in the Levant is characteristic of the Geometric Kebaran.³³ A single platform bladelet core found at C16 may belong to the same period. This core was formed on the proximal end of a thick cortical flake, and could produce bladelets 15mm long. A similar core was found further south along the same basalt ridge (C21), about 400m away.

Another trapeze-rectangle was found at C6, on a level area within the northwest slope of the Botaş hill where seven pieces of chipped flint lay within a 30m by 10m area. The trapeze-rectangle is larger than the

---

³² Climatic warming after the LGM raised sea levels to around 100m below present levels by 15000 BP (start of the Late Epipalaeolithic) when the coast of the Iskenderun Bay was 70km from Botaş, to around 60m around 12000 BP (end of Epipalaeolithic/beginning of Neolithic) when the coast was 30km from Botaş, and to around 30m below present sea level by 9000 BC (beginning of the Pottery Neolithic) when the coast was still 5km from Botaş.

³³ See Yükmén Edens in press for drawings of this chipped stone and others described in this paper.

C16 example, but it still fits within the range of size variation found in Geometric Kebaran sites of the Levant. The other chipped stone found here include an arched backed bladelet, along with three unretouched bladelets and two chunks.³⁴ Arched back bladelets are a long-lived type, appearing in Kebaran and early Neolithic as well as Middle Epipalaeolithic assemblages. Moreover, arched backed bladelets formally grade into microlithic lunates. Indeed, a recent discussion of the Dederiyeh chipped stone suggested that Middle Epipalaeolithic arched backed bladelets may help understand the origins of the “northern Natufian” (Nishiaki et al. 2017: 20).

These finds on the Botaş hill are the first discovery of Epipalaeolithic occupation in Adana. Interestingly, the finds fit into the chronological gap between the Kebaran industry at Üçağızlı (Kebaran) and the Natufian-related assemblages at Dederiyeh, Direkli and Pınarbaşı. This coincidence may not fortuitous. A significant increase both in number and in size of sites seems to have occurred during the Middle Epipalaeolithic in the northern Levant (Cauvin et al. 1997; see also Kadowaki and Nishiaki 2016). For example, survey in the semi-arid landscape southeast of Aleppo recorded three Kebaran, eleven Geometric Kebaran and three Natufian sites (Geyer and Coqueugniot 2013, Coqueugniot 2011). The EPKİBAP evidence suggests that during the Epipalaeolithic Adana was technologically related to the north Levant, and followed the same trends of population and land use.

Aceramic Neolithic

The radiocarbon evidence from Direkli cave suggests that the technological and economic traditions of the Late Epipalaeolithic continued until at least 9000 BC in the central Taurus and probably also Cilicia. At this time in northern Mesopotamia Pre-Pottery Neolithic A (9700-8800 BC) communities were cultivating still wild cereals and creating villages; by 9000 BC Göbekli Tepe was already 500 years old. This Neolithic “revolution” developed further during the PPNB period (8800-6900 BC), when plants and animals were domesticated and the patterns of rural economies were established which are still familiar to us. But evidence for Pre-Pottery Neolithic villages before 7600 BC (Late PPNB) is very rare³⁵ in the northwest Levant; in Cilicia PPNB sites are unknown, and the oldest sites are Pottery Neolithic (6900-5400 BC) in date. Thus the geographical chronology of the Neolithic suggests a slow

---

³⁴ A backed bladelet found at the south edge of the Delihalil basalts in the Erzin district of Hatay (geographically part of Smooth Cilicia) may also be Epipalaeolithic in date.

³⁵ Only the Early PPNB levels at Ain al-Kerkh, in the Rouj basin of northwest Syria, can be mentioned (Tsuneki et al. 2006).

spread of farming villages from steppe to Mediterranean environments during the 8th millennium BC (Cauvin et al 1997), and then across the Amanos into Cilicia. In this scenario, then, Cilicia remained a zone of hunting-gathering communities until around 6900 BC, when arriving farmers absorbed or displace them.

The EPKİBAP survey found a dense scatter of Neolithic chipped stone at C17, on and around a basalt ridge at the eastern edge of the Botaş hill. The chipped stone is densest along the north side of the ridge (C17A), where the survey systematically mapped more than 200 pieces of chipped flint and obsidian across approximately 0.9 ha. Fully half of the pieces are blades or bladelets. The bladelets and some of the blades were made from unidirectional cores; the obsidian bladelets and at least some of the flint bladelets were made with a pressure technique. Other blades, however, were made from bidirectional cores. Nearly a third of the blades and bladelets were modified by retouch. The most common of the retouched blades are Amuq points, which often display much more extensive ventral retouch than dorsal retouch. More than ten percent of the blades, with or without retouch, are glossed, as is one of the flakes. A double backed bladelet, perhaps a broken drill, also occurs. These typological and technological characteristics suggest that the C17 industry dates between 7500 BC and 6400 BC, i.e. the Late PPNB to the early Pottery Neolithic periods.³⁶ However, no Neolithic pottery was found at the site, and provisionally C17 should be given a Late Pre-Pottery Neolithic B date (7600-6900 BC).

In addition to C17, Neolithic points were found at several places on the west side of the Botaş hill, including a shattered Byblos point at the bottom of the slope below C6, and fragments of Amuq points in fields below the C16 ridge.³⁷ Another fragmentary Amuq point stem was found on the limestone hilltop site at C14. Just as at C17, these Amuq points show emphasis on shaping by ventral retouch, which seems to be a technological characteristic of eastern Smooth Cilicia during the late PPNB and PN periods.

Although none has been excavated, Pottery Neolithic sites are relatively well known from survey in Adana. The EPKİBAP survey

---

³⁶ The bidirectional blade technique seems to have survived longer in northwestern Syria than in the middle Euphrates and central Syria regions (Borrell and Khalaily 2016). Bidirectional blades continued to be produced at Shir (Rokitta-Krumnow 2011, 2013), and Arimura (2003: 162) suggests that points made on bidirectional blades are present among the Amuq A-B chipped stone at Judeidah. Pottery Neolithic points made on bidirectional obsidian blades also exist in Smooth Cilicia, for example at Yumuktepe (Garstang 1953 fig. 5 bottom center).

³⁷ In the latter case, the point fragments appeared with glossed blades which probably reflect agricultural activities during the Late Neolithic and early Chalcolithic periods.

indicates that Late Pre-Pottery Neolithic sites very likely also exist in Adana. The site C17 gives important new evidence of when farming arrived in Adana, i.e. before 7000 BC. The chipped stone at C17 shows strong technological links with LPPNB sites east of the Amanos, indicating that this arrival probably came from the northern Levant rather than from central Anatolia (where food production was well established before 8000 BC; Baird et al. 2018).

Late Prehistory (Pottery Neolithic – Early Bronze Age)

The sites C2, C3 and C6 cover an area of approximately 600 x 200m on the northwest slope of the Botaş hill. Chipped stone is lightly scattered across the entire area, with denser clusters appearing at several places, notably at the northern and southern ends of the area; among the latter clusters is the small group of previously discussed Epipalaeolithic materials. The chipped stone coincides with a group of very eroded terrace walls and remnants of agricultural fields which covers the northern half of the area. A small cluster of dolmens marks the north end of the terraces, and a larger group of dolmens lie south of the terraces. Although pottery sherds of late antiquity (notably Late Roman C wares) and medieval (sgraffito glazed) date appear in portions of the same area, the chipped stone, dolmens and field terracing seem to form a functional whole.

However, dating these elements remains uncertain. In the absence of clearly associated artifacts, the dolmens cannot be dated. However, in structure they are identical to examples in the Levant which belong to the 4th millennium, i.e. the Late Chalcolithic. The chipped stone is compatible with such a dating. For the most part the chipped stone consists of flakes and blades in roughly equal numbers, with flint being much more common than obsidian. The blades are often retouched, truncated and/or backed, and some of them are glossed. These characteristics suggest that crop, or at least plant, processing was a basic activity across the area. Two denser clusters at the north end of this area – C2 and C3 – are typologically more varied (scrapers, a burin, a bifacially retouched rectangle of obsidian), and suggest that additional activities occurred at the edge of the field system.

The blades typically display the straight edges and ridges of a pressure technique; proximal sections are rare, but those that were seen confirm the use of a pressure technique. This diagnosis allows only a very general dating, because blade production by pressure techniques first appeared in southeastern Anatolia early in the Aceramic Neolithic B and continued through the Early Bronze Age. However, among the chipped

stone at the north end of the fields is the distinctive proximal end of a Canaanean blade, and several other wide regular blade sections may also be the product of the same lever technique. In the northern Mesopotamia and the northern Levant the Canaanean blade technology is specific to the period roughly 4000-2000 BC (Late Chalcolithic and Early Bronze Age).

Agricultural terraces are notoriously difficult to date, and the Botaş terraces are no exception. Their very eroded condition suggest significant age compared to other abandoned agricultural terraces seen elsewhere on the Botaş hill. The pottery seen on the terraces is generally not diagnostic. The spatial coherence of terraces, dolmens and chipped stone on the northwest slope of the Botaş hill creates circumstantial grounds for assigning the creation of the terraces to the Late Chalcolithic (4th millennium BC), and their use possibly extending into the Early Bronze Age. Intriguingly, the earliest pottery documented at Boyalı Höyük, about 2km southwest of the field system, is also Late Chalcolithic (Steadman 1994). If this tentative dating is correct, then the Botaş terraces are among the oldest terraced fields in the region.

Prehistoric exchange networks

The chipped stone in Neolithic and post-Neolithic scatters includes varieties both of flint and of obsidian as raw materials. While flint is more common, obsidian is a regular part of almost all chipped stone scatters.

The obsidian is generally opaque or translucent black in color, and simply on geographical grounds it probably came from Cappadocian sources (about 200km from the Botaş basalts). But here we should not forget that during Pottery Neolithic and Chalcolithic times, obsidian from eastern Anatolian sources increasingly appeared in sites across the northwestern Levant and into central Anatolia (e.g. Carter et al. 2008, Healey 2007, Maeda 2003). So we should leave open the real possibility that some obsidian came from sources more than twice as far away (notably opaque black obsidian from Bingöl; Healey 2007).

The flints are varied in color and texture, and almost certainly come from more than one source. These materials were also introduced through regional exchange networks. The Botaş basalt occurs in an area dominated by the Tertiary sedimentary rocks and tectonic formations of the Misis mountains, and by deep Quaternary alluvial deposits of the Ceyhan plain. Although the sedimentary rocks do contain some silicious materials (cherty limestones and radiolarites are mentioned in the geological literature), these materials seem unsuitable for chipped stone industries. At least provisionally, silicious stone suitable for a chipped stone industry is not available in the uplands of coastal Cilicia (evaluation of this provisional conclusion is an important point for future research). But until we have identified flint sources at the regional level, we can

discuss only abstractly the exchange networks that brought these stones to eastern Cilicia.

Quantitative information about raw materials was collected at two sites – C17A and C16B – on the Botaş hill. The flint and obsidian assemblage recorded at C17A reflects late PPNB (or very early PN) exchange networks. Obsidian accounts for about 29% of the chipped stone pieces recorded at C17A, where nearly half of the obsidian (26 of 59 pieces) are bladelets or narrow blades (Table 1) and the remainder at small flakes or irregularly shattered pieces. In terms of weight, the proportion of obsidian is probably less than 10%.³⁸ As for the flint component of the assemblage, blades account for more than half, the remainder being flakes and shattered pieces. The recorded assemblage lacks cores, core preparation flakes, or core correction flakes, whether of obsidian or of flint. This evidence strongly suggests that both flint blades and obsidian bladelets were brought already made to the site. In this circumstance, the imported stones were a scarce resource, and this scarcity accounts for the re-sharpening and recycling³⁹ evident among the glossed blades (see the discussion in Yükmén Edens i.p.).

C17A is slightly older than or coeval with the beginning of the Mersin-Yumuktepe settlement, where Cappadocian obsidian forms up to 90% of pieces in Early Neolithic assemblages, and where obsidian cores were worked on-site (Altınbilek-Algüz 2011). Two types of locally available stone form the majority of the flint assemblages, but a small number of flint blades are a distinctive material and these blades seem to have been introduced as finished products (Caneva 2012: 5). The technological pattern is similar to what we see at C17A, but the proportion of obsidian is much higher at Yumuktepe. This difference may simply reflect distance from Cappadocian sources, but it may equally reflect participation in different exchange networks, including differentially effective flint exchange networks.

The different ratio of obsidian may also reflect a chronological change. In this regard, obsidian forms a higher proportion – 43% (n=42) – of the chipped stone at C16B than at C17A,⁴⁰ and the proportion of

---

³⁸ Because the recorded chipped stone was not weighed in the field, these statements necessarily remain impressionistic.

³⁹ Recycling includes the adaptation of broken bidirectional blades (probably points) as sickle elements and making a notch on a glossed blade section. In addition, one of the flint flakes is much more deeply patinated than others in the assemblage, and it may be an older flake collected for re-use from the surrounding area.

⁴⁰ It should also be noted that in a chi-squared test the raw material counts at the two sites are significantly different at $p < .10$, but not significantly different at $p < .05$.

obsidian by weight is also probably higher. Although C16B persistently attracted occupation from Epipalaeolithic through Hellenistic times, most of the chipped stone found on top of the hill has a generally late Pottery Neolithic through early Chalcolithic character. Typologically crescent-shaped backed flakes (the group 9 sickle elements of Maeda et al. 2016) belong to the Halaf period; technologically only 5 of the 18 obsidian, and 4 of the 24 flint, pieces are blades or bladelets (Table 1). The reduced emphasis on lamellarity compared with C17 is consistent with the technological shift to flake technologies characteristic of Pottery Neolithic (including the Halaf) in northern Mesopotamia (Borrell 2007, Borrell and Khalaily 2016, Nishiaki 1993). Although quantitative evidence is not available, anecdotal evidence suggests that obsidian is relatively common across Smooth Cilicia during the later Pottery Neolithic and Chalcolithic periods (e.g. Seton-Williams 1954 passim, Salmieri and d'Agata 2006: 335, Girginer 2007 passim). These circumstances support the conjecture that obsidian networks strengthened in late Neolithic times, at the expense of existing flint exchange networks.

BIBLIOGRAPHY

Altınbilek-Algül, Ç. (2011). Chipped stone industry of Yumuktepe: preliminary results from “the Early Neolithic” phase. *Anatolica Antiqua* 19: 13-25.

Arbuckle, B., and C. Erek. (2012). Late Epipaleolithic hunters of the central Taurus: faunal remains from Direkli Cave, Kahramanmaraş, Turkey. *International Journal of Osteoarchaeology* 22 694-707.

Arimura, M. (2003). The lithic production system in the northwestern Levant from the LPPNB to the early Pottery Neolithic: a view from Tell el-Kerkh 2. In: T. Iwasaki and A. Tsuneki (eds.), *Archaeology of the Rouj Basin, A Regional Study of the Transition from Village to City in Northwest Syria*, Vol. 1, 154-165. Tsukuba: University of Tsukuba.

Baird, D., A. Fairbairn, E. Jenkins, L. Martin, C. Middleton, J. Pearson, E. Asouti, Y. Edwards, C. Kabukcu, G. Mustafaoğlu, N. Russell, O. Bar-Yosef, G. Jacobsen, X. Wu, A. Baker, and S. Elliott. (2018). Agricultural origins on the Anatolian plateau. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 115, www.pnas.org/cgi/doi/10.1073/pnas.1800163115

Borrell, F. (2007). From PPNB to PN: chipped stone industries of the middle Euphrates valley. New data, new interpretations. *Neo-Lithics* 1/07: 33-37.

Borrell, F., and H. Khalaily (2016). Reconstructing the last stages of bidirectional blade technology in the Levant: north and south (dis)connections. *Paléorient* 42/2: 73-95.

Caneva, I. (2012). Mersin-Yumuktepe in the seventh millennium BC: an updated view. In: *The Neolithic of Turkey, Volume 3*, edited by M. Özdoğan, N. Başgelen and P. Kuniholm, pp. 1-29. Istanbul: Archaeology and Art Publications.

Carter, T., S. Dubernet, R. King, F-X. Le Bourdonnec, M. Milić, G. Poupeau, and M.S. Shackley (2008). Eastern Anatolian obsidians at Çatalhöyük and the reconfiguration of regional interaction in the Early Ceramic Neolithic. *Antiquity* 82: 900-909.

Cauvin, J., M.-C. Cauvin, D. Helmer and G. Willcox (1997). L'homme et son environnement au Levant Nord entre 30 000 et 7 500 BP. *Paléorient* 23/2: 51-69.

Coqueugniot, É. (2011). Apport des industries lithiques à la connaissance de l'occupation des marges arides (Syrie) du Paléolithique supérieur au Bronze ancien (premières observations). *Syrie* 88: 23-30.

Garstang, J. (1953). Prehistoric Mersin, Yümük Tepe in Southern Turkey. Oxford: Clarendon Press.

Geyer, B., and É. Coqueugniot (2013). Occupation du sol et conquête territoriale durant le Néolithique dans les marges arides de Syrie du nord. *Syria* 90: 159-176.

Girginer, K.S. (2007). 2005 yılı Adana (Ceyhan) ve Kayseri (Develi) yüzey araştırmaları. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 2472: 173-196.

Healey, E. (2007). Obsidian as an indicator of inter-regional contacts and exchange: three case-studies from the Halaf period. *Anatolian Studies* 57: 171-189.

Kadowaki, S., and Y. Nishiaki (2016). New Epipalaeolithic assemblages from the middle Euphrates and the implications for technological and settlement trends in the northeastern Levant. *Quaternary International* 396: 121-137.

Maeda, O. (2003). Prehistoric obsidian distribution in the Rouj basin. In: T. Iwasaki and A. Tsuneki (eds.), *Archaeology of the Rouj Basin, A Regional Study of the Transition from Village to City in Northwest Syria*, Vol. 1, 167-184. Tsukuba: University of Tsukuba.

Maeda, O., L. Lucas, F. Silva, K. Tanno, and D. Fuller (2016). Narrowing the harvest: increasing sickle investment and the rise of

domesticated cereal agriculture in the Fertile Crescent. *Quaternary Science Reviews* 145: 226-237.

Nishiaki, Y. (1993). Lithic analysis and cultural change in the late Pre-Pottery Neolithic of north Syria. *Anthropological Science* 101: 91-109.

Nishiaki, Y., M. Yoneda, Y. Kanjou, and T. Akazawa (2017). Natufian in the north: The Late Epipaleolithic cultural entity at Dederiyeh Cave, northwest Syria. *Paléorient* 43/2: 7-24.

Roberts, N., J. Woodbridge, A. Bevan, A. Palmisano, S. Shennan and E. Asouti (2018). Human responses and non-responses to climatic variations during the last Glacial-Interglacial transition in the eastern Mediterranean. *Quaternary Science Reviews* 184: 47-67.

Rokitta-Krumnow, D. (2011). The lithic artifacts from the Late Neolithic settlement of Shir / western Syria. *Zeitschrift für Orient-Archäologie* 4: 214-244.

Salmieri, G., and A.L. d'Agata (2006). Cilicia survey 2004. 23. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2. Cilt, pp. 333-335. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Seton-Williams, M. (1954). Cilician survey. *Anatolian Studies* 4: 121-173.

Steadman, S. (1994). Prehistoric sites on the Cilician coastal plain: Chalcolithic and Early Bronze Age pottery from the 1991 Bilkent University survey. *Anatolian Studies* 44: 85-103.

Tsuneki, A., M. Arimura, O. Maeda, K. Tanno, and T. Anezaki (2006). The Early PPNB in the north Levant: a new perspective from Tell Ain el-Kerkh, northwest Syria. *Paléorient* 32(1): 47-71.

Yükmen Edens, B. (in press). Basalt landforms and the prehistory of eastern Smooth Cilicia and northern Hatay. *Anatolica* 44.

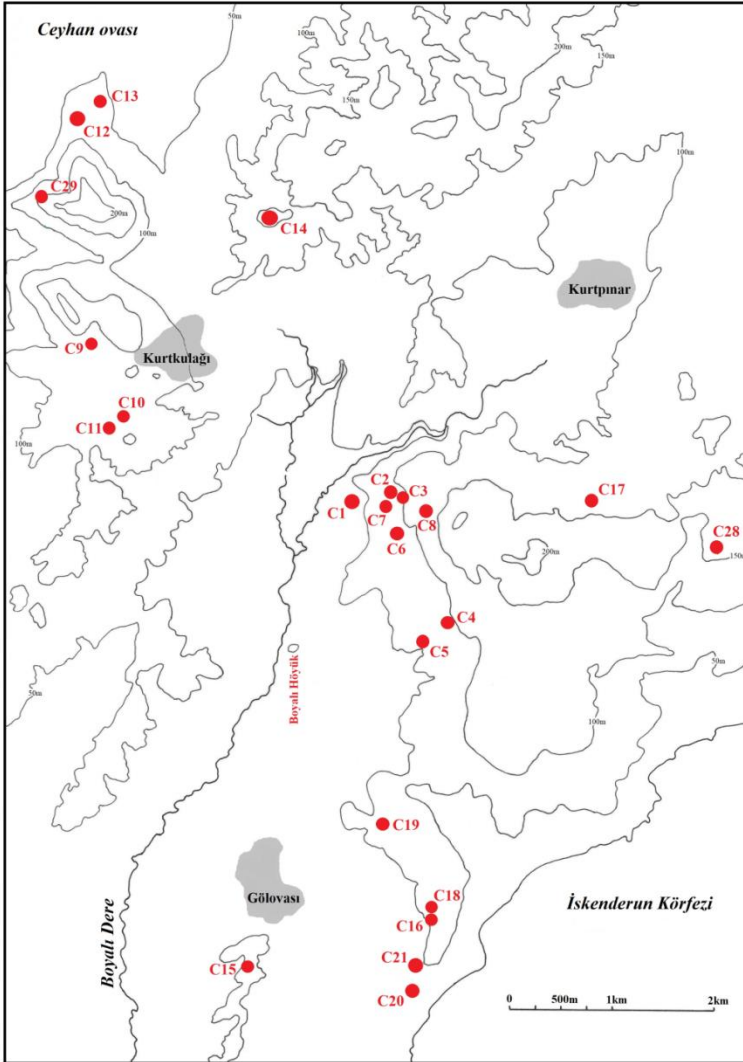

Figure 1: Location of EPKİBAP sites in the Botaş hill area.

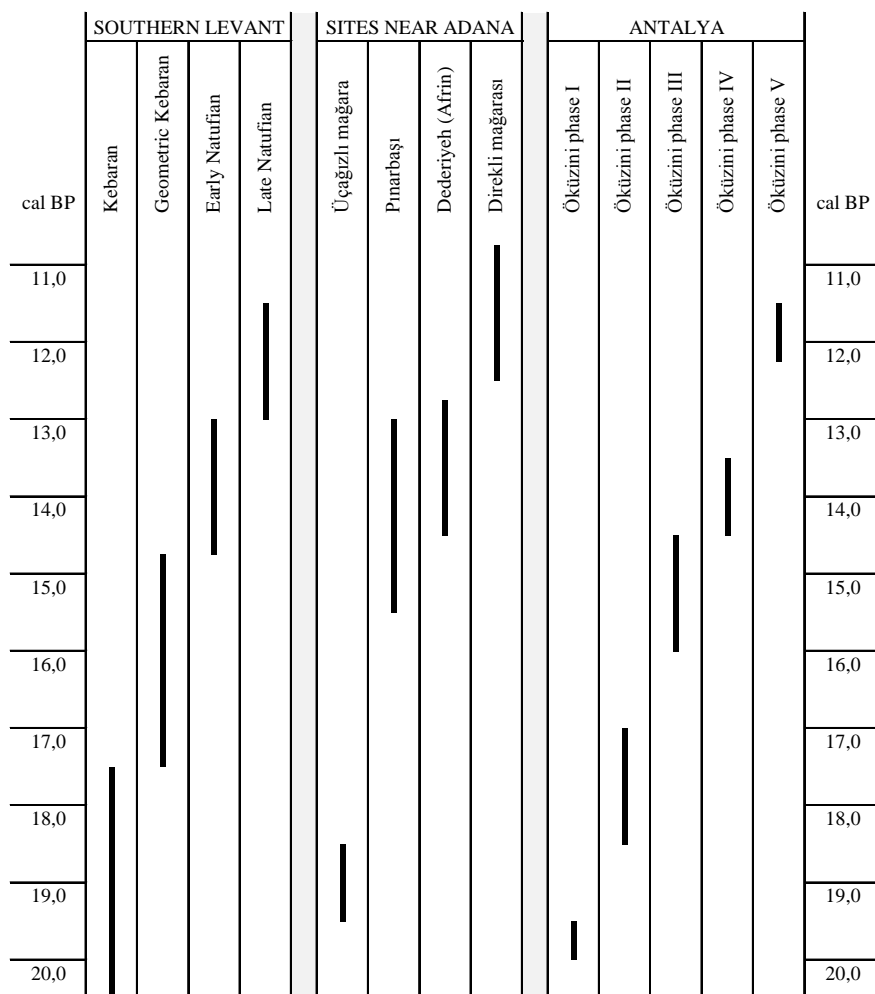

Figure 2: Comparative Epipalaeolithic chronology (thousands of years before the present)

Table 1: Comparison of sites C17A and C16B : percentage of blades / bladelets by raw material

site	n	% of obsidian at site	% blades / bladelets among flint	% blades / bladelets among obsidian
C17A	204*	29%	52%	44%
C16B	42	43%	28%	12%

* Excluding seven pieces of other materials.

“ERKEN PREHİSTORYA VE KİLİKYA BAZALT ALANLAR PROJESİ” ADANA ÇALIŞMALARI

Bakiye YÜKMEN EDENS¹

“Erken Prehistorya ve Kilikya Bazalt Alanları” projesi, sadece 2 yıllık geçmişini olan yeni bir projedir. Projenin Adana kısmına yönelik ilk fikirler 2016 yılındaki kısa dönemlik bir çalışma ile oluştuktan sonra, yoğun ve daha detaylı çalışmalar 2017 yılında gerçekleştirilmiştir².

Adana’daki çalışmalarımızın odaklaştığı alanların dahil olduğu Kilikya, birçok farklı yüzey araştırmalarına zemin olmuştur ve kayda geçirilmiş birçok arkeolojik yere sahiptir (bkz. Rutishauser, 2017, Figür 4). Arkeolojik araştırmalar bölgeye 1950’li yıllardan bu yana odaklaşmıştır ve bölgenin geçmiş zamanlardan bu yana insan oturmaları için ne kadar çekici görüldüğünü çok güzel ortaya koymuştur. Fakat bu çalışmaların hiçbirinde insanın en erken oturumlarının kanıtları yer almamaktadır.³

Bugüne kadar yapılmış olan çalışmaların raporları gözden geçirildiğinde de, açık hava yerleşimlerinin sayısı Türkiye genelinde oldukça az görünmektedir. Bu durumun çeşitli nedenleri vardır. Bu çeşitli nedenlerin içerisinde, jeomorfolojik olanların payı göz ardı edilemeyecek kadar yüksektir.

Kilikya hepimizin bildiği gibi 800-1000 metrelere varan yükselteleri (Dağlık Kilikya) ve bu yükseltelerin çevrelediği 100-150 metrelere inen düzlükleri (Ovalık Kilikya) içeriyor. Güneyleri zaten deniz ile çevrili olan bölgede, dağlardan kaynaklı sular ovaları besliyor ve Kilikya ovasını yaşam için oldukça çekici kılıyor.

¹ Dr. Öğr. Üyesi- Çukurova Üniversitesi, Fen ve Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Prehistorya Anabilim Dalı, Sarıçam-Adana, byedens@cu.edu.tr.

² Çalışmalarımızı verdikleri izinle imkanı kılan Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğüne ve çalışmalarımızda görevlendirdikleri Kenan Beşaltı ile Gerçek İnanç Cudal’a değerli yardım ve özenlerinden dolayı çok teşekkür ederiz. Çalışmalarımızın her iki yıldaki bütçesi üniversitemiz BAP birimince karşılanmıştır. Bütçe destekleri için sayın Rektörümüz nezdinde Üniversitemize ve prosedür konusundaki sabırlı yardımları için üniversitemizin BAP birimindeki arkadaşlarımıza sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Projenin raporları için, bkz. YukmenEdens 2017, basımda a, basımda b; Edens basımda a, basımda b.

³ Botaş bölgesindeki arkeolojik yüzey araştırmalar için, bkz. Seton-Williams 1954, Özgen ve Gates 1993, Steadman 1994.

Yaşamı çekici kılan bu değişik enerjili su durumları, ovalık alanları, çağlar boyunca biriktirdiği ardıışık alüvyonlar ile tarıma verimli alanlar haline getiriyor. Ama diğer taraftan da, işte bu, uzun süreçler boyunca devamlılık gösteren sediman yığılmaları, Kilikya açık hava yerleşimlerinin veya geçmişteki insan davranışlarının, erken, geçici konaklama veya duraklama yerlerindeki kanıtlarını çok derinlere saklıyor ve tespitlerini zorlaştırıyor.

Bazalt yapılar gibi bazı arazi biçimlerinin, nerede ise hiç değişmeyen jeomorfolojik içerikte olduğunu biliyoruz ve bazalt yapıların suları geçirmediğini de biliyoruz. Çukurova'nın bazalt çöküntü alanlarında oluşan su gövdeleri, bu su gövdelerinin etraflarına topladığı verimli alüvyal topraklar, yağmur düşüşünün az olduğu ovada, insanlar için son derece çekici yerleşim alanları olmuştur.

Günümüzde, kendilerinden sonraki dönemlerin sedimanlarınınca, bazalt yapılar da örtülüdür. Fakat gerek doğal faaliyetlerin ve gerek se insan aktivitelerinin nedeni ile oluşan kesitlerden çok önceki dönemlerin kanıtları yakalanabilir. Üstelik bazalt yapılar tarihlenebilir yapılardır ve Kilikya bazaltlarının da tarihleri bilinmektedir.⁴

İşte bu düşüncelerden yola çıkarak başlanan, 2 yıllık arazi sezonlarının çalışmaları, hem Adana'da ve hem de Hatay'da, bu alanlarda oldukça verimli olmuş ve prehistorya açısından incelenmesi gereken birçok lokasyon tespit edilmiştir ki, izleyen satırlarda 3 maddede toparlanmış olan araştırma mekanlarındaki, Adana çalışmaları ele alınmaktadır ve bu 3 gurubun arazileri üzerinde toplam 29 prehistorik yer tespit edilmiştir:

1. Ceyhan'da Botaş'ın tesislerinin bulunduğu bazalt tepenin, tesislerin dışındaki batı tarafında, yer C1-C2-C3 ve C4-C5 arasında kalan alanlar;

2. Ceyhan'da Botaş'ınkonuçlandığı bazalt tepenin batı tarafının aşğılarında, Akdeniz sahilindeki Termik Santral ile Kurtpınarı arasında uzanan Boyalı Derenin havzası boyunca devam eden düzlükler ile Hamzalı ve Gölovası tepeleri (Yumurtalık);

3. Çukur alanlarında, mevsimsel göllerin oluştuğu bazaltları ile, sürekli değilse bile mevsimsel oturumlar için çekici olabilecek, Ceyhan Dutlupınar yakınındaki Delihalil'in batı ve kuzeybatısında, kireçtaşı yapıları nedeni ile, mağara ve kaya sığınaklarını barındırıyor olabilecek tepeliklerin olduğu Dutlupınar, Dokuztekne, Azizli, Soğukpınar, Kuzucak (Yaslıca, Salihye), İmran, Hamdilli, Erenler (Abidiye), Değirmendere arazileri incelenmiş, kaynak suları

⁴ Adana kayaç formasyonları ve bazalt yapılar genel bilgileri için bkz. Ünlügenç 2017

ile bilinen lokasyonlar (örn. Azizli, İsalı, Hamzalı, Selimiye, Hamdiye, Aydınlar-Sarıkçı, Karayılan, Demirtaş) ve yontuk taş endüstrisi için hammadde kaynaklarını hatırlatan isimlerin olduğu yerler (örn. Çakmak Sırtı, Çakmak Dere) özellikle sorgulanmıştır.

Kayaç yapısı anlamında, bu 29 prehistorik yeri irdelediğimizde, kireç taşı içerikli alanlar ile bazalt yapıdaki alanlar arasında yerleşme yoğunluğu farkı göze çarpmamaktadır. Öyle görünüyor ki Adana erken dönem toplulukları faaliyetlerini araştırma alanımızın her yerinde sürdürmüştür. Bu erken toplulukların, hangi amaçları için, hangi özelliklerdeki arazileri kullandıklarını anlamaya çalışmak, projemizin ana hedeflerinden biri olmuştur.

Orta Palaeolitik (en az 50 byö)

Çalışmalarda Alt (ki en az 2.6 milyon yıl önce başlar) ve üst Paleolitik henüz tespit edilememiştir, fakat,2017 sezonunda tipolojik olarak Orta Paleolitiğe tanımladığımız iki adet yontuk taş tespit edilmiştir:

1.Yer C2 ve C6 arasındaki tarımsal teraslarda tespit edilmiş olan, ince tanecikli bazalttan yapılmış bir Lovalva yonga çekirdek,

2.Yer C21’de tespit edilmiş, Lovalva olarak tanımlanabilecek, merkezci dorsal ayırt izli çakmaktaşı bir yonga.

Bu yonga, körelmiş yonga ayırt izleri ve kırmızımsı patinasıile,Botaş tepesinde tespit edilmiş diğer çakmaktaşıdan yontuk taş materyal kültür buluntularından daha aşınmış (doğal etkenler tarafından) durumdadır.

Yer C2, Kurtkulağının yaklaşık 1.7km güneydoğusunda, Botaş bazalt formasyonunun güneybatı tarafındaki bir sırt üzerindedir. Batıda Boyalı Dere düzlükleri ile tarım arazileri yer almakta, doğuda orman örtülü bir vadi boydan boya uzanmakta, tam güneyleri de İskenderun körfezi suları çevrelemektedir.

Tepenin yukarı yamaçlarında saçılı durumda olan taşınabilir arkeolojik malzemeleri ve yuvarlak bir oyuğu barındırmaktadır. Taşınır durumdaki arkeolojik malzemeler çakmaktaşı çekirdekler ve gene çakmaktaşıdan ve obsidiyenden yongalar ile, serpantinden, cilalı bir baltanın küçük bir parçasını içermektedir. Diyognastik olmayan (özellik belirtmeyen) birkaç çanak çömlek parçası da buluntular arasındadır. Yontuk taşların karakteristikleri tarihlendirmeye yardımcı olmamakla beraber, serpantinden olan cilalı balta parçası, olasılıkla Neolitik-Kalkolitik çizgisindedir.

Tartışılması gereken bir durum olabilir ama, Ceyhan'daki Paleolitik buluntuların kıtlığı bir takım gerçekleri yansıtıyor gibidir. Ceyhan'daki Botaş bazaltları, yontuk taşlar için çok uygun hammadde malzemesi olamayacak kadar büyük taneciklidir. Sahildeki dağlar, biraz radyolarit

içeren sedimenterformasyonlardır, fakat görünüşe göre, yontulabilir çakmaktaşıları değildir. Zaten ana kaya da genel olarak, Ceyhan ovası boyunca, kalın alüvyonlar altında gömülüdür. Öyle görünüyor ki, EPKİBAP yüzey araştırması alanı, yontuk taş endüstriler için uygun hammadde kaynaklarına uzaktadır.

Gaziantep Sakçagözü bölgesinde ve Rouj havzasında, Alt ve Orta Paleolitik yontuk taşlar, çakmaktaşı kaynakları yakınında oldukça yaygındır ve bu çakmaktaşı kaynaklardan 4-5km sonra buluntular son derece nadirleşmektedir (Garrard vd. 1996, Garrard vd. 2004) ve sanki aynı durumu Ceyhan'da da görüyoruz.⁵ Hammadde kıtlığının, tarih öncesi ekonomilerde de önemli bir unsur olduğunu Botaş alanı, oldukça iyi kanıtlamaktadır.

Yer C6'nın küçük bir kesiminde, yüzey çalışmalarımızda birkaç adet yoğun rötuşlu yonga ile küçük yonga çekirdekleri tespit edilmiştir, ki bu çekirdeklerden biri çoklu vurma platformludur. Bu çeşit çekirdeklerden 2.8-3.6cm'den daha uzun olmayan yongalar üretilebilmektedir, ki bu tür yongalar aslında tarih olarak, Paleolitik sonrasıdır, fakat aynı zamanda, kıtlığın sonucu olarak hammaddenin çok zamanlı yoğun kullanımını da sergilerler.

Aynı durumun, yani, ulaşabilme zorluğu yüzünden hammaddeyi ekonomik kullanmanın etkisi, Pleistosen'de de var olmalıdır, ki bu, Botaş çevresindeki yontuk taş malzemenin azlığının nedenini anlamamıza yardımcı olabilir.

Epipaleolitik (ya 17.5-15 byö)

Proje ekibi bazalt Botaş tepesinin batı tarafında;

1- Yer C6'nın yamacının düzleşen bir kesiminde, 30x10 metrelik bir alanda,

2- Yer C16'nın olduğu yamacın batı yamaçlarının yukarıları ve Yer C16B'nin tepesinde olmak üzere iki lokasyonda geometrik mikrolitler tespit etmiştir.

Yer C6'daki malzemeler, 2 adet geometrik mikrolit, 3 adet rötuşsuz dilgi ve 2 adet te yonga parçasından oluşmaktadır. Geometrik mikrolitlerden biri 2.8cm uzunluk ve 1.2cm genişlikte kavisli sırtlı dilgiciktir; diğeri ise 2.4 cm uzunlukta ve 1.3 cm genişlikte iki budanmış sırtlı dilgiciktir. Tipolojik olarak bu iki geometrik buluntu Erken-Orta Epipaleolitik tarihlemektir; Epipaleolitik mikrolitler için sanki biraz

⁵ Bu etki, 2016 yılı çalışmalarımızın sonuçlarına göre Hassa'da da var gibi görünmektedir.

büyük gibi olsalar da, bu büyüklüklerde mikrolitler başka yerleşimlerde de dökümanlanmış ve bizim belirttiğimiz tarihlere atfedilmişlerdir (karşılaştırma için bakınız Kadowaki ve Nishiaki 2016).

Obsidiyendilgiciklerin yaygınlığı, Geç Akeramik Neolitik-Kalkolitik oturumlarının olasılığını güçlendirirken, yer C16'da tespit edilmiş olan bir adet geometrik mikrolit dilgicik (1.3cm uzunlukta, 0.6cm genişlikte bu mikrolit dörtgen biçimli) hem tipolojik ve hem de ölçüsel olarak Orta Epipaleolitik göstermektedir. Yer C16A'nın yukarısındaki yamaçlarda ve yer C16B'ye komşu kesimlerinde tespit edilmiş olan çakmaktaşı dilgiciklerin bazıları da aynı tarihlere atfedilebilir. C16B'nin batı tarafında tespit edilmiş olan bir dilgicik çekirdek te Epipaleolitik olabilir, ki kalın bir yongadan benzer bir çekirdek Yer C21'de de bulunmuştur.

Bu buluntuların her biri Adana'dan ilk defa olarak bildirilen Epipaleolitik malzemelerdir.

Akeramik Neolitik (PPNB ya MÖ 7600-6900)

Yer C17.A bazalt Botaş tepesinin doğu kenarında, üç yöndeki tarım alanlarına yukarıdan bakan, üçgenimsi bir bazalt sırttır. Burası en azından bir teras duvarı, Geç Roma çanak çömleği, yoğun dağılımlı yontuk taş parçaları içermektedir ki bunlar kuzey yamaçlardaki yer C17.B'de de göze çarpmaktadır.

Amik uçları, Yer C17A için, Geç PPNB ile Erken Keramikli Neolitik dönemleri aralığında bir zamanı (örn. Amiq A-B)⁶ önerirken, Neolitik dönem çanak çömleğinin görülmemiş olması da, yer C17A'nın olasılıklı Geç PPNB'ye tarihlendirilebileceği olasılığını kuvvetlendirmektedir.

Adana odaklı yüzey çalışmalarımızda Akeramik Neolitik olarak tanımlanan yoğunlaşmış ve(ya) oraya buraya saçılıddurumda yontuk taşların miktarı, Paleolitik malzemeden daha fazladır. Sadece yer 17A'da, çakmaktaşı ve obsidiyenden olmak üzere 210 adet kayda geçirilmiştir, ve dilgiler 70, yongalar 61, tanımlanamayanlar 47 adettir.⁷ Bu yontuk taş topluluğun arasında biçme cilalı olanlar, tarımın erken tarihlerde Adana'da tanımlanması açısından son derece önemlidir ve Çukurova'da, tarım başlangıçlarının çok erken tarihlere dayandığını ispatlayan önemli kanıtlardır

Şüpheli Neolitik Buluntular ve Neolitik Sonrası Yontuk Taşlar

C6'da Biblos uç parçası ve C14 ile C16A'da da kırık Amik uçları bulunmuştur. C14 ve C16A'dan, kırılmış Amik uçları Yer C17'dekiler ile aynı teknikte yapılmışlardır, ve bunlardaki iç yüzeyi rötuşlama tekniği,

⁶ Amik kronolojikardılığı için bkz. Braidwood 1960

⁷yontuk taşların ayrıtısı için bkz tablo 1

Amik uçlarının Ceyhan karakteristiğinde bir versiyonunu öne sürmektedir.

Yer C14'te bir de taş topuz başı bulunmuştur. Bu topuz başı yalnız Neolitik (örn. Braidwood ve Braidwood 1960, Campbell ve Healey 2011) değil, aynı zamanda Kalkolitik ve Erken Bronz (Rosenberg 2010) bağlamlarda da olabilecek bir buluntudur.

Arazi çalışmalarımız sırasında çakmaktaşıdan ve obsidiyendencilik ve dilgicikler, çok az miktarlar halinde ama geniş alanlara yayılı olarak görülmüşlerdir. Yer C6, C12, C16A, C18 ve C19 çoğunlukla rotuşlu veya biçme cilalı dilgi ve dilgicik parçaları içermektedir. Bu materyaller tipolojik veya teknolojik olarak belli dönemleri belirtir durumda değildirler. Neolitik olabilecekleri kadar Erken Bronz döneme ait te olabilirler.

Yer C21'de bulunmuş olan, serpantinden⁸, cilalı bir baltaya ait küçük bir parça büyük olasılıkla Kalkolitikdir ama daha erkene veya daha sonraya ait olabilme olasılığının var olduğunu da belirtmek gerekir.

C16.B'de yonga taşmalıklı birkaç kazıyıcı ve biçme cilalı bir sırtlı yonga, dilgiler ve dilgicikler ile daha önce bahsedilmiş olan dilgicik çekirdeği beraberliğinde tespit edilmiştir. Bu malzemeler olasılıkla, oradaki Hellenistik yerleşimden daha önce, birkaç prehistorik oturumu temsil etmektedir, fakat bu dönemler kesin olarak belirtilememektedir.

Mağaralar

Prehistorik dönem toplulukların mağaraları kullanımı konuşulduğunda, söz konusu olanlar, genel olarak doğal mağaralardır. Adana'da mağara oluşumuna uygun kireçtaşı yapılar çok yaygın olmadığından, mağaralar nadirdir. Ama bu prehistorik yaşam görmüş mağaraların Adana'da olamayacağı anlamında olmamalıdır.⁹

EPKİBAP 2017 arazi sezonunda, arkeolojik malzemeler gösteren iki mağara tanımlanmıştır.

Kuzucak yakınında Eğerlik Tepesinde, yer C27 olarak adlandırdığımız, hem içinde hem de önündeki terasta sedimanları olan geniş bir mağara bunlardan biridir. Teras yüzeyinden, baskı tekniği ile obsidiyenden yapılmış bir dilgicikten (Neolitik-Erken Bronz) bir Ortaçağ

⁸ Özdeniz (2017) Ultramafik (serpantin) kayaçların yurdumuzun da birçok yerinde olduğu gibi, Hatay ve Adana civarında Amanos Dağları'nda, Doğu Toroslarda Mersin'in kuzeyi ve kuzeydoğusunda, Niğde ve Adana arasında Aladağ masifi içinde, Adana'dan Erzincan'a kadar yamalı bir dağılışı halinde görüldüğünü belirtmektedir.

⁹ Karstik yapıda doğal mağaralar için bkz. Ege ve S. Tombul 2003

bakır parasına sıralanabilecek buluntular, mağaranın aslında en azından Holosen sırasında tekrar tekrar kullanıldığını kanıtlamaktadır. Son zamanların bir kaçak kazı çukuru, mağaranın hem içinde ve hem de dışındaki sedimanları bozuntuya uğratmıştır ama sedimanların bir kısmı dokunulmamış haldedir. Mağara Holosen sırasında ve olasılıkla daha da öncesindeki oturumların tabakalı birikimlerinin olasılığını sunmaktadır.

Diğeri mağara ise Kurtkulağı yakınında, Hespek Tepesi üzerindeki, Yer C29 olarak adlandırdığımız daha küçükçe bir mağaradır. Hespek tepesinin kuzey tarafındaki yoğun taş alımı faaliyetinin tehdidi altında olan mağara, anakaya üzerinde ince bir toprak örtüyü içermektedir ve içerde veya dış yakınında yontuk taş içermemektedir. Mağaranın önündeki, Ceyhan ovasına bakan geniş düzlük te dahil olmak üzere, çevresinde bazı çanak çömlek parçaları görülmüştür. Parçalardan biri olasılıkla Geç Kalkolitik, fakat diğerleri diyognastik değildir ya da günceldir.

Dolmenler ve diğer mezarlıklar

2016 yılındaki EPKİBAP yüzey çalışmaları sırasında Botaş bazalt tepenin kuzeybatı yamaçlarında dolmenler tespit edilmişti (Yer C2. C4 ve C5) (YükmenEdens 2017). Proje 2017 yılında, Yer C2'nin 400m güneyindeki yer C6'da 28 dolmen daha tespit etmiştir (YükmenEdens basımda b). Bunların 20 adedi yaklaşık 140m x 70m ölçülerinde bir alanda gruplanmışlardır. Diğer altısı, 20'lik grubun 100m daha güneyindeki daha küçükçe bir alanda toplanmaktadırlar. 2 dolmen ise daha da uzakta güneyde yer almaktadır. Dolmenlerin çoğu, alçak bazalt çıkıntı sırtların üstünde veya yakınında inşa edilmişlerdir ki yapı malzemesi olmaya oldukça uygundur. Bir çoğunun yakın çevresindeki yüzeylerde kültürel malzeme vardır. Fakat bu malzemeler çok uzun bir zaman aralığını temsil edecek kadar çeşitlidir (Epipalaeolitik yontuk taşlardan Orta Çağ sırlı seramiklerine), ki bu çok zamanlı kültürel malzeme çeşitliliği, dolmenlerin tarihlendirilmesine yardımcı olamamaktadır. Levant biçimsel paralellere (bkz. Steimer-Herbet 2004-2005, Polcaro et al. 2014, Yükmen 2003, YükmenEdens 2012) dayanılarak, Yer C6'dakiler olasılıkla Geç Kalkolitik veya Erken Bronz dönemlerine verilebilirler.

Tarım terasları ve işlik yerleri

2016 yılında, Yer C2 yakınında eroze olmuş teras duvarları kaydedilmişti. 2017 yılında bu teraslarda yapılan yüzey araştırmaları, Yer C2 ve Yer C6 arasında, 350x100m boyutlarında bir alanı, en az 5 uzun terasın örttüğünü, yer C6'nın güneyinde de diğer bir küçük teras sisteminin yer aldığını göstermiştir.

Yontuk taş ve farklı dönemlerin çanak çömlekleri, teraslı tepenin eteği boyunca geniş bir şekilde yayılmaktadır. Yontuk taşlar bir çok çakmaktaşı ve obsidiyendilgileri içermektedir ki bunlar teknolojik olarak Geç Kalkolitik-Erken Bronz karakterdedirler.

Çakmaktaşı dilgilerin çoğu “biçme cilalı”dır. Yontuk taş aletlerde “biçme cilası”,taş aletlerin tarımsal aktiviteler ile bağlantılı olma olasılığını ve teras sisteminin prehistorik orijinli olabileceğini önermektedir. Tepe yamacı boyunca Geç Roma çanak çömleği de oldukça göze çarpar durumdadır. O zaman, teraslar uzun dönemler boyunca kullanılmış olabilir. Yer C17A'nın olduğu bazalt sırta da en azından bir adet olası teras duvarı görünür durumdadır.

Çalışmalarımız süresinde, tarım veya kırsal aktiviteler ile ilişkili, çeşitli başka özellikler de tespit edilmiştir:

- Yer C1’de ve yer C24’ de kireçtaşı anakaya üzerine oyulmuş şarap ışık yerleri kalıntıları;
- Yer C11, C13, C14, C16B, C19, C21, C23, C24’te yuvarlak oyuklar;
- Yer C9 ve C24’te tarihlendirilememiş taş ocağı izleri, bu kırsal aktiviteler ile ilişkili durumların sadece bazılarıdır.

Burada söz konusu ettiğimiz yuvarlak oyuklar ya da şarap ışık yerleri, kırsal aktivitelerle ilgili olabileceği gibi , birtakım törensel veya kültürel faaliyetler ile bağlantılı da olabilir. Bu özellikler, ölü gömme ile ilişkili özelliklerin olduğu alanlarda görüldüğünde, işlevlerinin neler olabileceğine yönelik yorumlar yapmak son derece dikkatli olmayı gerektirir. Farklı coğrafik özelliklerin kültürlerinde, oldukça farklı anlamları olabileceği gibi, dünyanın bir çok kesiminde aynı işlevler için yapılmış ta olabilirler.¹⁰

Sonuç

Sonuç olarak Orta Paleolitikten, Epipaleolitik, Akeramik Neolitik, Neolitik, Kalkolitik sürecinden geçip günümüze ulaşan bir yaşam ardılığının ekonomik faaliyetleri, teknolojileri, ölü gömme geleneklerinin izlerine, Botaş bazaltları bizlere sunmak için ev sahipliği yapmıştır.

Adana tespitlerimizin önemi sadece yerel anlamda değil, küresel anlamda da oldukça önemlidir:

¹⁰ Bu henüz araştırmalarla sınanmamış, ilginç bir konudur ve farklı kapsamlarda araştırmaları gerektirmektedir. İlginç bir örnek için bkz. Ward 2013

1. Güney Levant’ınPaleolitik dönemler dahil prehistorik kronolojisi çok iyi kanıtlıdır.

Öyle görünüyor ki bizim çalışmalarımız da, doğu Akdeniz kronolojisinde Türkiye’nin rolü açısından birkaç boşluğun doldurulabilmesi için, önemli veriler sağlamıştır.

2. Türkiye Akdenizi için Orta Paleolitik varlığını Hatay kanıtlarından (Merdivenli Mağaradaki Enver Yaşar Bostancı’nın malzemesinin İsmail Baykara (2005) tarafından yeniden ele alınmasına dayanan bilgiler ve Üçağızlı 2 mağarasının jeomorfolojiye dayalı Orta Paleolitik bilgileri (ki buluntuları henüz yayınlanmamıştır) biliyoruz. Fakat bunlar Dağlık Kilikya kültürlerini açıklamaya yöneliktir.

Adana kanıtlarımız ile, ilk defa olarak tespit edilmiş olan ve burada sunulmuş olan kanıtlara dayanarak, Ovalık Kilikya’da Orta Paleolitik varlığı, artık yadsınamaz bir biçimde konuşulabilecektir.

3. Antalya çevresindeki önemli tabakalı çalışmalar (Öküzini) Türkiye Akdeniz sahillerinin batı kesimleri için Epipaleolitik kanıtlarını çok iyi ortaya koymuştur. Güney Levant için de aynı durum söz konusudur.

Adana ve çevresi için bu durum kronolojik bir boşluk sergilemekte idi, ki bu tarım topluluklarının başlangıcında ve kültürlerin değişiminde Adana’nın yerine odaklı açıklamalar için sorundu. Fakat bu makalede sunulmuş olan proje sonuçları, bu boşluğun aydınlanmasında Adana’nın önemini kanıtları ile göstermektedir¹¹.

4. Hammaddelerinin kaynaklarına uzaklığına rağmen, gerek obsidiyen ve gerek se sileks yontuk taş kültürel materyallerin araştırma alanlarımızda yaygın olmasına dayanarak, Adana’nın, daha Paleolitik dönemlerden başlayarak bir takım ticaret ağının dahilinde olduğunu şüpheye yer olmaksızın söyleyebiliriz.

5. Adana dolmen geleneği açısından ayrıcalıklı bir öneme sahiptir. Bu geleneğin yapımcıları Anadolu’nun her bir tarafında farklı tipolojik özellikleri göstermektedir. Tarihleri konusunda açık bilgilere Trakya örnekleri dışında sahip değiliz. Ki Trakya örnekleri demir çağına gider, fakat Güneydoğu Anadolu örneklerinden oldukça farklıdırlar ve Güneydoğu Anadolu örnekleri Levant ile benzerlikler içerisindedirler ki Levant örnekleri MÖ 4 binlere tarihlendirilmektedirler (YükmenEdens 2012, Fraser 2018). Adana yeni tespitleri de bu diğer güneydoğu Anadolu örnekleri ile benzeşmektedir. Henüz tek tek detaylı incelemeleri yapılmadığı için kesin konuşmak erkendir, fakat Adana örneklerini diğerlerinden lokalleştiren detayda bazı ayrıntılar

¹¹ Bu durumun daha detaylı bilgileri için bkz. Edens, basımda a, b.

tipolojik olarak görülmüştür. Adana, kültürlerin Levant'tan gelip Anadolu'nun doğusuna ve batısına doğru yönelmelerindeki çatal noktasındadır. Bu nedenle dolmen geleneğinin Adana'da yoğun varlıklarının tespiti, bu geleneğin doğu ve batıya geçişteki durumlarını ele almada, son derece önemli bilgileri sunacaktır.

6. Avcı toplayıcı ekonomiden tarıma dayalı ekonomilere geçişin ve gene doğuya ve batıya (Asya ve Avrupa'ya) geçiş biçimlerinin açıklamaları için, Adana ovalarının rolünün büyüklüğü, çalışmalarımızın tespitleri ile ortaya konulmuştur.

KAYNAKÇA

Baykara, İ. (2005). *Merdivenli Mağarası Buluntuların İncelenmesi*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antropoloji Bölümü.

Braidwood, R. ve L. Braidwood (1960). *Excavations in the Plain of Antioch I: The Earlier Assemblages Phases A-J*. Chicago: Oriental Institute.

Campbell, S. ve E. Healey (2011). Stones of the living and bones of the dead? Contextualising the lithics in the Death Pit at Domuztepe. In: E. Healey, S. Campbell, and O. Maeda (eds.), *The State of the Stone: Terminologies, Continuities and Contexts in Near Eastern Lithics*, pp. 327-342. Berlin: exoriente.

Edens, C. (basımda a). Chipped stone and the prehistory of Adana, *II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmalar Kongresi*, 4-5 Mayıs 2018 Adana.

Edens, C. (basımda b). Chipped Stone and Prehistoric Rural Activities in Eastern Cilicia. 40. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu, 7-11 Mayıs 2018, Çanakkale

Ege, İ. Ve S. Tombul (2003). Tufanbeyli Havzası ve Yakın Çevresinin (Adana) Jeomorfolojisi *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2003, 1(2), 103-122

Fraser, J. A. (2018). *Dolmens in the Levant*, Routledge, New York

Garrard, A., J. Conolly, N. Moloney, ve K. Wright (1996). The early prehistory of the Sakçagöz region, north Levantine rift valley: report on the 1995 survey season. *Anatolian Studies* 46: 53-81.

Garrard, A., J. Conolly, J. McNabb ve N. Moloney (2004). Palaeolithic-Neolithic survey in the Sakçagöz region of the north Levantine rift valley. In: O. Aurenche, M. Le Mièrre, P. Sanlaville (eds.), *From the River to the Sea, The Paleolithic and the Neolithic on the*

Euphrates and in the Northern Levant, pp. 145-164. BAR International Series 1263. Oxford: Archaeopress.

Kadowaki, S. ve Y. Nishiaki (2016). New Epipalaeolithic assemblages from the middle Euphrates and the implications for technological and settlement trends in the northeastern Levant. *Quaternary International* 396: 121-137.

Özdeniz vd. (2017). Serpantin ekolojisi ve Türkiye serpantin florası'na katkılar. *Toprak Bilimi ve Bitki Besleme Dergisi* 5 (1) 22 - 33

Özgen, İ. ve M-H. Gates (1993). Report on the Bilkent University Archaeological Survey in Cilicia and the northern Hatay: August 1991. *10. Araştırma Sonuçları Toplantısı* s. 387-394.

Polcaro, A., J. Muniz, V. Alvarez ve S. Mogliazza (2014). Dolmen 317 and its hidden burial: An Early Bronze Age I megalithic tomb from Jebel al-Mutawwaq (Jordan). *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 372: 1-17.

Rosenberg, D. (2010). Early maceheads in the southern Levant: a “Chalcolithic” hallmark in Neolithic context.” *Journal of Field Archaeology* 35: 204-216.

Rutishauser S., S. Erasmi, R. Rosenbauer, ve R. Buchbach (2017). SAR archaeology—detecting palaeochannels based on high resolution radar data and their impact of changes in the settlement pattern in Cilicia (Turkey), *Geosciences* 7 (4), doi:10.3390/geosciences7040109

Seton-Williams, M. (1954). Cilicians survey. *Anatolian Studies* 4: 121-173.

Steadman, S. (1994). Prehistoric sites on the Cilician coastal plain: Chalcolithic and Early Bronze Age pottery from the 1991 Bilkent University survey. *Anatolian Studies* 44: 85-103.

Steimer-Herbet, T. (2004-2005). Les dolmens en Syrie: Bilan des découvertes et perspectives de recherches. *Les Annales Archéologiques Arabes Syriennes* 47-48: 35-44.

Ünlügenç, U., C. Ve A. C. Akıncı (2017), Kızıldere-Güveloğlu (Ceyhan-Adana) Civarının Tektono-Stratigrafisi *Ç.Ü. Müh. Mim. Fak. Dergisi*, 32(2)

Ward, T. (2013). *Natural mounds and cup marked Stones*, Biggar Archaeological Group.

Yükmen, B. (2003). *Anadolu Megalitleri, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Dolmenleri Işığında*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

YükmenEdens, B. (2012). Dolmens of Hatay (southernTurkey) andtheirconnections in Anatolia andtheLevant. *Levant* 44: 186-204.

YükmenEdens, B. (2017). “Erken Prehistorya ve Kilikya Bazalt Alanları” projesi 2016 yüzey araştırmaları sezonu, 35. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1. Cilt, ss. 225-246.

YükmenEdens, B. (basımda b). Erken Prehistorya ve Kilikya Bazalt Alanları Projesi 2017 yüzey araştırmaları, 40. *UluslararasıKazi, AraştırmaveArkeometriSempozyumu*, 7-11 Mayıs 2018, Çanakkale.

YükmenEdens, B. (basımda a). Basaltlandformsandtheprehistory of easternSmoothCiliciaandnorthern Hatay, *Anatolica*: 44, 2018

Yontuk taş materyaller	çakmaktaşı	obsidiyen	diğer	toplam
rötuşsuz dilgicikler	6	19	0	25
kenarı rötuşlu dilgicikler	4 ⁽¹⁾	3	0	7
toplam dilgicikler	10	22	0	32
rötuşsuz dilgiler	44 ⁽²⁾	3	0	47
kenarı rötuşlu dilgiler	6 ⁽³⁾	1	0	7
sırtlı dilgiler	1	0	0	1
budanmış dilgiler	1	0	0	1
budanmış rötuşlu dilgiler	1	0	0	1
dilgi taşımaklı uçlar	13	0	0	13
toplam dilgiler	66	4	0	70
rötuşsuz yongalar	33	15	6	54
rötuşlu yongalar	4	3	0	7
toplam yongalar	37	18	6	61
tanımlanamaz artıklar ⁽⁴⁾	31	15	1	47
toplam	144	59	7	210

(1) biçme cilalı ve rötuşlu üç çakmaktaşı dilgicik dahil (2) biçme cilalı ve rötuşsuz iki çakmaktaşı dilgi dahil
(3) biçme cilalı ve rötuşlu üç çakmaktaşı dilgi dahil
(4) atık malzeme

Tablo 1: C17.A yontuk taşlarının özeti

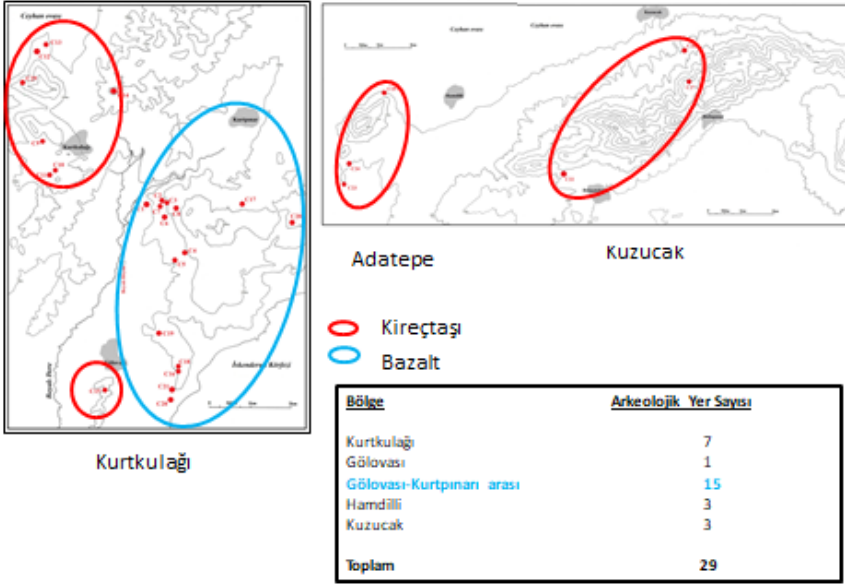
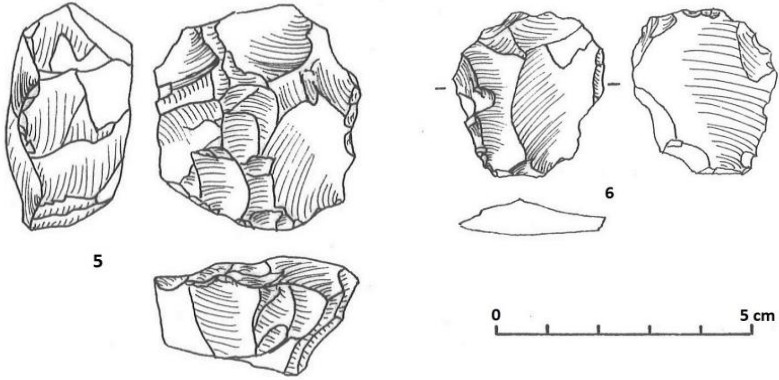

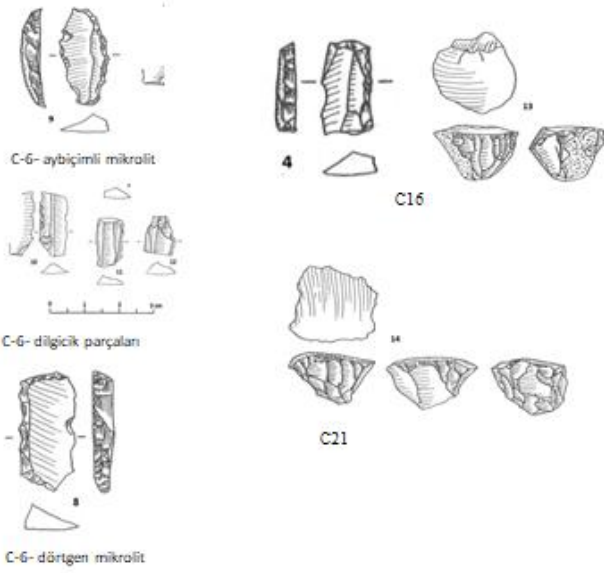
Fig.1- Adana’da tespit edilen prehistorik yerler.

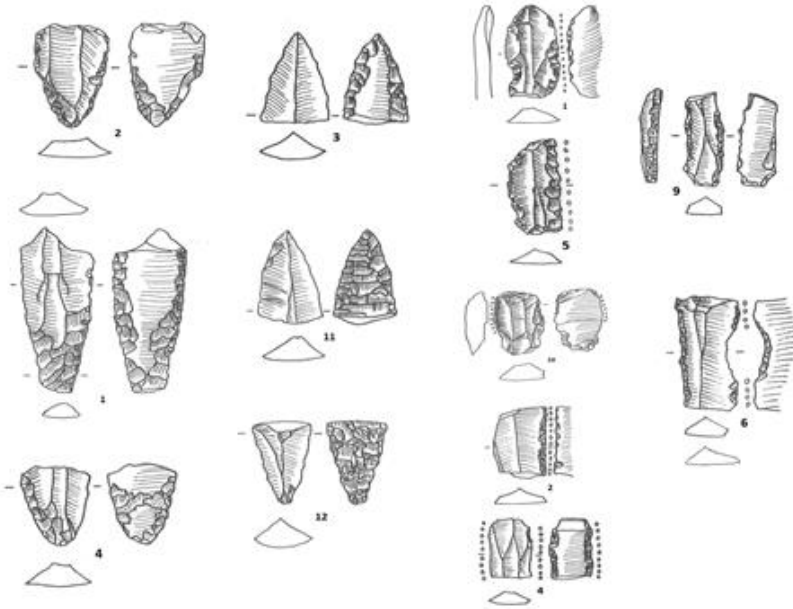
Yer C2 ve C6 arasından Lovalva yonga çekirdek.

Yer C21’den Lovalva çakmaktaşı yonga.

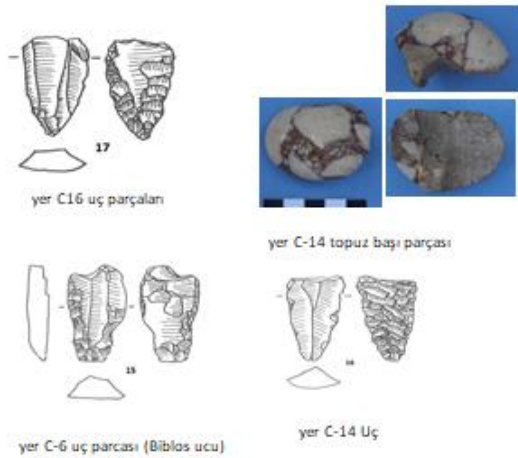
Fig. 2- Orta Paleolitik Yontuk Taşlar (en az 50 byö)

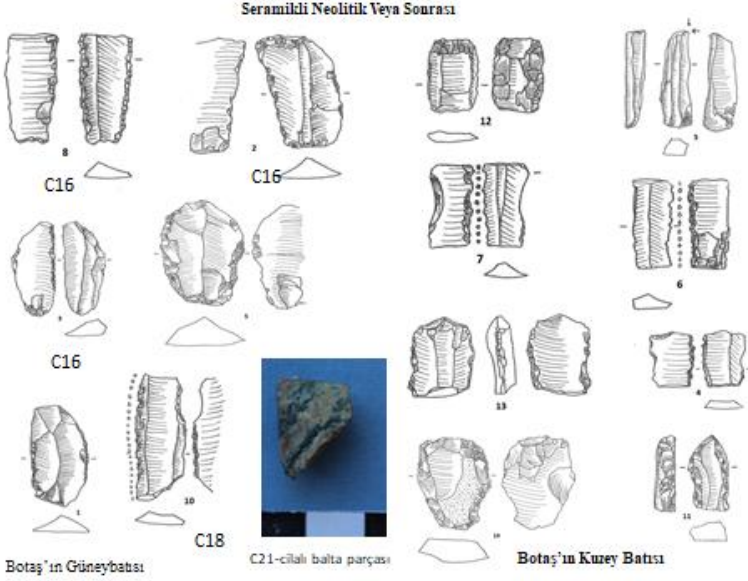
Fig.3- Orta Epipaleolitik yontuk taşlar (ya 17.5-15byö)

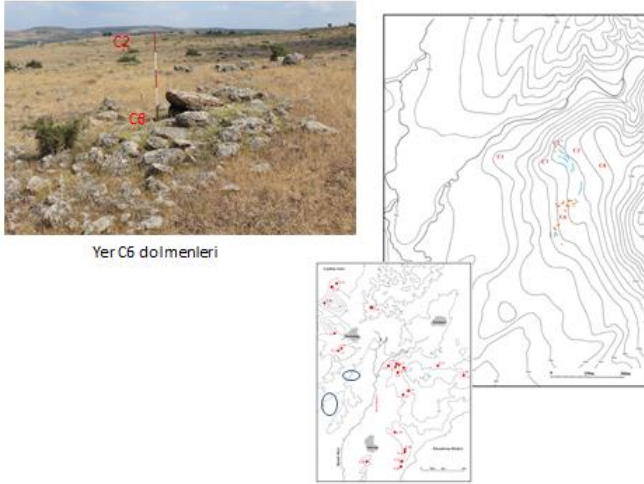
Fig.4- Akeramik Neolitik Yontuk Taşlar

Fig. 5- Diğer Yerlerden Neolitik Uçlar (Ceyhan karakterli Amik Uçları)ve dönemi belirsiz bir topuz başı

Fig.6- Neolitik sonrası buluntular

Fig.7-Tarım Terasları ve Dolmenler

GÖRSELLER LİSTESİ

Tablo 1: C17.A yontuk taşlarının özeti**Fig.1- Adana'da tespit edilen prehistorik yerler.****Fig.2- Orta Paleolitik Yontuk Taşlar (en az 50 byö)****Fig.3- Orta Epipaleolitik yontuk taşlar (ya 17.5-15byö)****Fig.4- Akeramik Neolitik Yontuk Taşlar****Fig. 5- Diğer Yerlerden Neolitik Uçlar (Ceyhan karakterli Amik Uçları)ve dönemi belirsiz bir topuz başı****Fig.6- Neolitik sonrası buluntular****Fig.7-Tarım Terasları ve Dolmenler**

TANZİMAT DÖNEMİ FİKİR ADAMLARI (1839-1876)

Ahmet CİVANOĞLU¹²&Senem DEMİRKİRAN¹³

1.Giriş

19 yy boyunca Batı dünyasının Osmanlı Devleti'nden ıslahat talepleri arasında yönetsel kademelenme değişiklikleri ve yerinden yönetim uygulamalarına geçilmesi önemli yer tutmuştur. Bu dış baskılarla geçen süreçte; 1864 Vilayet Nizamnamesi ile eyalet sistemi terk edilmiş, vilayet sistemine geçilmiştir. Yeni sistemin temeli 1871 İdarei Umumiyei Vilayet Nizamnamesi ile tamamlanmıştır.

1878 Berlin Anlaşması'ndan sonra özellikle Rumeli vilayetlerinde vilayetlerde uygulanacak yasa çalışmaları önem kazanmıştır.1880'de yabancı devlet temsilcileri ile Osmanlı memurlarından oluşan bir uluslararası komisyon toplanarak, idari ademi merkeziyetçilik ilkesine dayanan 440 maddelik kapsamlı bir yasa taslağı hazırlamıştır. Bu yasa taslağı Edirne vilayetinde yürürlüğe konmuştur. Tanzimat döneminin 1864 ve 1871 arasındaki dönemde ademi merkeziyetçilik yönünde genişletmeyi amaçlayan girişimler başarısız kalınca bu sistem varlığını 1913'e kadar korumuştur.

Adem-i merkeziyetçi idareler kısa zamanda merkezi devlet otoritesini zayıflatmıştır. Bu sebeple merkeziyetçi idaye yönelik bazı reformcu uygulamalara gidilmiştir. Birinci Meşrutiyetten sonra Osmanlı ülkesinin parçalanmasını önlemek isteyen Sultan İkinci Abdülhamid Han ise daha çok merkeziyetçi bir idare tarzını uygulamaya çalışmıştır. Sultan İkinci Abdülhamid'in aldığı kararlara karşı çıkan bazı aydınlar Avrupa'ya kaçarak adem-i merkeziyetçi bir idare tarzını hararetle savunmuşlardır. Bu aydınlar, çıkardıkları gazete ve dergilerde bu fikirlerini halka anlatmaya çalışmışlardır.

Bu çalışmada; Öncelikle Tanzimat Dönemi ardından dönemin önemli fikir adamları olan; Ahmed Cevdet Paşa (1823-1895), İbrahim Şinasi Efendi (1826-1871), Sadık Rıfat Paşa (1807 - 1857), Ziyâ Paşa (1829-1880), Ali Suâvi (1839-1878), Nâmık Kemal (1840-1888), Ahmet Mithat Efendi (1844-1912), Şemsettin Sami (1850-1904) ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

¹² Trakya Üniversitesi,ahmetcivanoglu@trakya.edu.tr

¹³ Trakya Üniversitesi,senemdemirkiran@trakya.edu.tr

2.Tanzimat Ve Tanzimat Dönemi

Tanzimat kelimesi “düzenlemek, sıraya koymak, ıslah etmek” anlamındaki tanzîm kelimesinin çoğulu olan tanzîmât literatürde “mülkî idareyi ıslah ve yeniden organize etme” anlamında kullanılmaktadır. Tanzimat Dönemi ise, Sultan Abdülmecid’in yayımladığı mülkî ıslahat programı ve bunun uygulandığı dönemdir. 3 Kasım 1839’da ilân edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile (Tanzimat Fermanı) başlatılan dönemin ilk icraatlarının 1830 yılına kadar uzandığı görülmektedir. Ne zaman sona erdiği ise tartışmalı olup bunun için Sadrazam Alî Paşa’nın öldüğü 1871, Midhat Paşa’nın sürgüne gönderildiği 1877, Meclis-i Meb‘ûsân’ın kapatıldığı 1878 veya Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi’nin kurulduğu 1881 gibi tarihler verilmektedir; ancak 1878’de meclisin kapatılmasıyla dönemin sona erdiği kabul edilmektedir.

2.1.Tanzimat Fermanı (Gülhane Hatt-ı Hümayun)

Tanzimat Fermanı, Türk tarihinde demokratikleşmenin ilk somut adımıdır. Sultan Abdülmecit döneminde dışişleri bakanı Mustafa Reşit Paşa tarafından okunmuştur. Maddî ve manevî sarsıntılar yüzünden sosyal bünyede ve hayat şartlarında ortaya çıkan büyük değişiklikler İslahat ve İnkılap hareketlerinin kaynağı olmuştur. Siyasî olarak güçlenme, birlik şuurunu uyandırma veya canlandırma amaçlarıyla içtimâî nizamın dayandığı prensipleri, yeniden gözden geçirme ihtiyacı sonucunda ortaya çıkmıştır (Abadan:3

3.Tanzimat Dönemi Fikir Adamları

Tanzimat dönemi aydınları Batı’nın 18.yy Aydınlanma Çağı filozoflarının etkisi altında kalmışlardır. Dönemin başlıca fikir adamları şunlardır: Ahmed Cevdet Paşa, İbrahim Şinasi Efendi, Sadık Rıfat Paşa, Ziyâ Paşa, Ali Suâvi, Nâmık Kemal, Ahmet Mithat Efendi, Şemsettin Sami.

3.1.Ahmed Cevdet Paşa (1823-1895)

1823-1895 yılları arasında yaşayan ünlü Türk alimi ve Tanzimat devri devlet ve fikir adamıdır. Ayrıca ilk kadın romancı kabul edilen Fatma Aliye Topuz’un da babasıdır.

Ahmed Cevdet’in büyük bir ilim ve fikir adamı olarak yetişmesinde özel gayretlerinin önemli ölçüde etkisi olduğu görülmektedir. Ahmed Cevdet büyük bir devlet adamı olduğu kadar aynı zamanda tarihçi, hukukçu, mütefekkir, edip, eğitimci ve sosyologdur. Cevdet Paşa medeniyeti, cemiyet hayatının gereği olarak kabul etmiştir. Ona göre insan doğuştan medeniyete yatkındır. İnsanoğlunun medenî hayata geçiş sürecinde toplumlar arasında bazı basamak farkları doğmuştur. Böylece medeniyet, toplumların göçebelik ve yerleşik durumundan sonra üçüncü

ve son merhalesini oluşturur. Bu merhaleye ulaşmanın temel şartı insanların kemale erdirilmesidir ki bu da ancak eğitim ve öğretimle mümkündür. Cevdet Paşa bu husustaki çalışmalarını başlıca üç noktada yoğunlaştırmıştır (Ahmet,2016:59).

a) Yeni eğitim ve kültür kurumlarının açılması.

b) Her derecedeki okullar için yeni ders kitaplarının hazırlanması ve yaygın faaliyetlerinin artırılması.

c) Türkçe'nin bilim dili haline getirilmesi.

Cevdet Paşa, Osmanlı kurum ve kuruluşlarına yeniden şekil verilmesi konusundaki farklı fikirlerin hız kazandığı bir dönemde, gelenekçi Türk-İslâm Doğu kültürü ile yenilikçi Batı arasında senteze v

Ancak bütün icraatında Osmanlıcı-İslâmcılığı sürdürmekle birlikte metotta yenilikçiliği benimsemiştir. Batı'nın pozitif bilimler, teknik ve yönetim alanlarındaki üstünlüğünü kabul ederek bu alanlarla ilgili Osmanlı müesseselerinin Batı tarzında ıslahını savunmuştur. Avrupa kanunlarının ve kurumlarının olduğu gibi alınmasına karşı çıkan Cevdet Paşa İslâmî geleneklerin korunması gerektiğini söylemiş ve bir kısım devlet ileri gelenlerinin Fransız kanunlarının tercüme edilip alınması yönündeki görüşlerine karşı çıkarak (Ma'rûzât, s. 199-200) Mecelle'nin hazırlanmasında en önemli rolü oynamıştır.

Fotoğraf 1: Ahmed Cevdet Paşa

Cevdet Paşa'ya göre İslâm dini herkese hak ettiği özgürlüğü verdiği için İslâm dünyasında Batı'daki gibi bir özgürlük mücadelesi olmamıştır, buna karşılık adaletin uygulanması gayretleri ön plana çıkmıştır. Cevdet Paşa, devletin ve hükümetin ancak İslâmî esaslara uymakla fitne, fesat ve zulmü önleyebileceğini düşünmektedir. Aynı sebeple gayri müslimlere de "şer'-i şerif"e uygun muamele edilmesini istemiştir. İslâm'daki bu eşitlik-adalet uyumundan dolayı Avrupa'daki sınıf çatışmaları, feodalite, sömürü ve zulüm Osmanlı toplumunda görülmemiştir.

Cevdet Paşa'nın millet anlayışı;İslâm geleneğine uygun olarak müslüman milletlerin siyasî birlik ve bütünlüğünü temsil eden Osmanlılık temeline dayanmaktadır. Milliyet karşılığı olarak “kavmiyet”i kullanmıştır. Bunun Fransız İhtilâli'nden sonra bulaşıcı bir hastalık gibi Avrupa'da yayıldığını söylemektedir. Vatan fikri konusunda da muhafazakârdır. Vatan mefhumunun müslüman halk arasında Avrupa'da olduğu gibi rağbet bulamayacağını, bunun yerine dinin daha tesirli olacağını savunmuştur. Ona göre Osmanlı'nın asıl büyüklüğü hilâfet ve saltanatın birleştirilmesinden doğmuştur. Devleti devlet yapan esas unsur İslâmiyet'tir. Cevdet Paşa ayrıca meşrutiyet idaresine de karşı çıkmaktadır. Cevdet Paşa iktisadî hayatta liberalizmi benimsemekle birlikte devletin kalkınması için kapitülasyonların kaldırılması gerektiğini savunmuştur, iş hayatında müslümanların da anonim şirketler kurmasını teklif etmiştir.

Klasik Osmanlı tarihçiliğine yeni bir bakış açısı getirmiş, eski ile yeni tarihçilik anlayışı arasında bir köprü vazifesi görmüştür. İbn Haldûn'un asabiyet* prensibini Osmanlı Devleti'ne uygulayarak bu devleti “Türklüğe mahsus olan sıfât-ı sâbite-i memdûha ile şecâat ve diyânet-i Arabiyyeyi cem' etmiş bir cem'iyet-i cemîle” şeklinde tanımlamıştır. Cevdet Paşa, her devlet gibi Osmanlı Devleti'nin de kuruluş, yükseliş, duraklama, gerileme ve çöküş safhalarından geçeceğini, ancak beşinci tavrın tıpkı diğer Osmanlı tarihçilerinin söylediği gibi değiştirilebileceğini belirtmiştir. Osmanlı Devleti'nin gerilemesini yükseliş döneminde sınırların fazla genişlemiş olmasına bağlamıştır, tıpkı Naîmâ gibi, uzağı gören devlet adamları sayesinde devletin ömrünün uzatılabileceği, hatta yeniden canlandırılabilceği fikrini benimsemiş, “değişmez muayyeniyet” yerine “iradeci” görüşe taraftar olmuştur.

Cevdet Paşa'nın öncü rollerinden birini de Avrupa tarihine ait değerlendirmeleri oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti'nin çözülüşünü XVII. yüzyıldan başlatan Cevdet Paşa Tanzimat devri ideolojisiyle uyum içindedir ve devletin restorasyona değil reforma ihtiyaç duyduğu fikrinde olan kesimin görüşlerini benimsemiştir. Avrupa'nın zamanlama ölçülerinin İslâm tarihine uymayacağını belirterek bunun Doğu için İslâm öncesi ve sonrası olarak ikiye ayrılması gerektiğini, İslâm dininin ve hukukunun tarihi kendi şartlarına göre biçimlendirdiğini yazmıştır. Fransız İhtilâli'ni inceleyen ve sonuçları üzerinde duran Cevdet Paşa, anayasasız ve ihtilâlsiz gelişen İngiltere parlamentosu ve rejimi taraftarı olmuştur (Keskioğlu,222).

Tanzimat döneminin önemli hukukî düzenlemelerini yapan bir hukuk adamıdır. Bu dönemde hazırlanan kanunların ve kurulan müesseselerin önemli bir kısmı onun imzasını taşımaktadır (Bernard

Lewis:“dâhi hukuk adamı”). Batılı, fakat özde daima İslâm’a bağlı kalarak hukuk sahasında daha sonra ortaya koyduğu çalışmalar onun gerçekten “arzuya muvafık zat” olduğunun delili olarak gösterilmektedir. Cevdet Paşa’nın Tanzimat döneminde hukukla ilgili en önemli eserleri, hazırlamış olduğu kanun ve nizamnâmelerle tesis ettiği hukuk kurumları olmuştur.

3.2.İbrahim Şinasi Efendi (1826-1871)

1826-1871 yılları arasında yaşayan Şinasi, edebiyat ve düşünce alanında önemli katkılar sağlamıştır. Özellikle ilk olan katkıları vardır:

- İlk Tiyatro Eseri «Şair Evlenmesi»
- Noktalama işaretlerini ilk kullanan yazar
- İlk Özel Türk Gazetesi «Tercüman-ı Ahval»
- Atasözlerinin derlenmesi ve toplanması «Durub-u Emsal-i Osmaniye»
- İlk makaleyi yazdı «Tercüman-ı Ahval Mukaddimesi»

Fotoğraf 2: İbrahim Şinasi Efendi

Şinâsi, “Mukaddime” adlı başyazısındaki yeni fikirlerden başka “tefrika” ve “abone” gibi gazetecilik terimleri ile Batılı tarzda ilk tiyatro eserini Türk edebiyatına kazandırmıştır. Ayrıca nesir dilinde bazı düzenlemelere gitmiş, gazetenin tertibi ve yazıların seçimiyle yeni bir biçim ortaya koymuştur. Kısa cümleli, yeni görüşlerle yeni bir nesir yapısı oluşturmuştur. Akla ve mantığa yer vermiştir. Halk dilini kullanarak, halkı bilinçlendirmeyi hedeflemiştir. Dilde sadeleşmenin öncüsü olmuştur. Teknik konularda, dil ve biçimde, içerikte ayıklayıcı, sadeleştirici ve yeniden şekillendirici komple bir programa sahip bulunduğu veya yapmaya teşebbüs ettiği işlerden anlaşılan

Şinâsi'nin etrafında serbest fikirli gençler toplanmaya başlamıştır (Kagraman,2010:166-169).

Yazılarına açıkça yansımada siyasî otoriteyi rahatsız edecek bazı hicivleri ve genellikle eleştirici tutumu yüzünden Şinâsi, hükümetin bir talebi olmaksızın doğrudan Sultan Abdülaziz'in iradesiyle 4 Temmuz 1863'te Meclis-i Maârif'teki işine son verilerek memuriyetten ihraç edilmiştir. Mustafa Reşid Paşa ve arkadaşlarının özellikle yazışma dilinde açtıkları sadeleşme çığını şiire ve gazete diline, geniş anlamıyla edebiyata Şinâsi uygulamıştır. Usta bir şair olmamasına rağmen gerçekleştirdiği şekil ve muhteva değişiklikleri “yeniliğin alfabeti” diye adlandırılmıştır. Şiirlerine bağımsız birer başlık koyması da Türk edebiyatı için yeni bir uygulama olmuştur. Tercümân-ı Ahvâl'in mukaddimesinde de belirttiği gibi halkın kolayca anlayabileceği bir nesir dili Şinâsi'nin kendi yazılarında başarıyla uyguladığı ve kendisinden sonrakileri etkilediği önemli bir özelliği olmuştur.

3.3.Sadık Rıfat Paşa (1807 - 1857)

1807-1857 yılları arasında yaşayan Sadık Rıfat Paşa, Viyana sefirliğine gönderilerek İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır. Bu görevde iken Avusturya Başvekili Metternich ile iyi ilişkiler kurmuş; ayrıca İstanbul'da sürdürülen reformlar için teorik alt yapıya yönelik yardımlar sağlamıştır. Sadâret müsteşarlığına getirildikten sonra İstanbul'a dönmüş ve diğer devlet ricâliyle birlikte Tanzimat'ın uygulanmasıyla uğraşmıştır. Sade bir dil ile yazmıştır. Ülkenin imar işlerine harcanmak üzere Meclis-i Vâlâ'ya bağlı Nâfia Hazinesi adıyla bir fon oluşturulmuştur. İyi bir gözlemci olan Sâdik Rifat Paşa gezip gördüğü ülkeler hakkındaki izlenimlerini kaleme almıştır.

Fotoğraf 3: Sadık Rıfat Paşa

İstanbul'a döndükten sonra diğer devlet ricâliyle birlikte Tanzimat'ın uygulanmasıyla uğraşmıştır. Metternich'in etkisinde kalmış ıslahatçı bir devlet adamı olan Sâdik Rifat Paşa, bazı yeni kanunların çıkarılması ve kısmî ıslahatla devletin Avrupa devletleri seviyesine ulaşabileceği

düşüncesinde olmuştur. Savaştan mümkün mertebe kaçınılması, bununla birlikte askerî gücün sürekli savaşa hazırlıklı bulundurulması, üretimin artırılarak masrafların kısılması, zaruret olmadıkça iç borçlanmaya gidilmemesi, yeni vergilerden kaçınılması, can ve mal güvenliğinin sağlanarak müsâderenin kaldırılması, eğitimin yaygınlaştırılması, Avrupa'dan uzmanlar getirilerek tarım, sanayi ve ticaretin geliştirilmesi, büyük devletlerin merkezlerinde dâimî elçi bulundurulması, rüşvetin önlenmesi ve devlet politikalarının kalıcı olmasını savunan Rifat Paşa medeniyetin yeni binalar inşa etmek, âdet, kıyafet ve ziynet değiştirmekle mümkün olamayacağını ifade etmiştir. Ayrıca padişahın ve sarayın giderlerinin belli bir bütçe dahilinde hükümetin kontrolünde bulundurulması ve nizamla aykırı çıkan padişah iradelerinin uygulanmaması gibi dönemi için hayli radikal olan ilkeleri dile getirebilmiş bir devlet adamıdır (Akyıldız,2008:35-40). Devletin esası olarak belirttiği adaletin yönetimdeki önemine işaret eden Rifat Paşa, Avrupalı devletlerin reformlar konusunda tavsiyelerde bulunmasına değil bunu bir tahakküm ve devletin iç işlerine müdahale vasıtası haline getirilmesine karşı çıkmıştır.

3.4.Ziyâ Paşa (1829-1880)

Toplumcu, Fransız Devrimi ilkelerine bağlı bir devlet, fikir adamı, gazeteci ve şairdir. Eğitimin gerekliliğini ve Batı edebiyatını savunmuştur. Ancak eski edebiyata da bağlı kalmıştır. «Tezatlar sanatçısı», doğu mu , batı mı kararsız kalmıştır. Siyasi ve sosyal tenkit makaleleri yazmıştır. Şiirlerinde öğütler vermiş ve «Rüya» adında Türk Edebiyatı ilk röportajını yazmıştır. Batı kültür ve edebiyatını daha yakından tanımaya çalışırken bir yandan da siyasette yükselme hırsına kapılmıştır. Ardından meşrutiyeti getirmek maksadıyla gizlice kurulan ve daha sonra Yeni Osmanlılar Cemiyeti adını alan İttifâk-ı Hamiyyet Cemiyeti'ne girdiği tahmin edilmektedir. Muhbir gazetesinde dilediği gibi hareket etmesi üzerine cemiyet mensuplarının aldığı ortak kararla Ziyâ Paşa, Nâmık Kemal'le birlikte Londra'da Hürriyet gazetesini çıkarmaya başlamışlardır (Uçman,2013:475-479).

Hürriyet gazetesini yayımladıkları süre içinde Ziyâ Paşa, gazetede zaman zaman hükümetin iç ve dış politikalarını tenkit etmekle beraber dahil olduğu siyasî mücadeleyi hiçbir zaman şahsî bir mesele haline getirmemiştir.

Fotoğraf 4: Ziya Paşa

Ziyâ Paşa, Suriye valiliği sırasında serbest düşünceleri dolayısıyla müslüman halkla, izlediği sıkı para politikası yüzünden hıristiyan ve yahudi tebaa ile arası açılınca görevi üç buçuk ay kadar sonra Konya'ya nakledilmiştir.. Burada bir yandan tefecilerle mücadele ederken diğer yandan imar faaliyetlerine girişmiştir. Konya'dan bu defa tefecilerin şikâyeti üzerine görevinden alınarak 1878'de Adana valiliğine gönderilmiş ve Ziyâ Paşa, Adana'da ciddi imar çalışmalarına başlamıştır. Önce bir tiyatro binası inşa ettirmiş; temsiller vermek üzere İstanbul'dan bir tiyatro topluluğu getirtmiştir. Şehirde yeni okullar açmış. Devlet memurlarının daha verimli çalışmasını sağlamak amacıyla zorunlu kurslar düzenlemiştir.

Ziyâ Paşa, Şinâsi'den sonra Nâmık Kemal ile birlikte, 1860'lı yıllardan başlayarak Fransız edebiyatı etkisi altında gelişen yeni Türk edebiyatının kurucularından biri kabul edilmektedir. Asırlardan beri devam eden bir edebî gelenek içinde yetişen Tanzimat sonrası edebiyatçılarının hemen hepsinde görülen bazı ortak özellikler, divan şiiri ile âşık tarzı geleneği ve Fransız edebiyatı etkisi Ziyâ Paşa'da da görülmektedir.

Ziyâ Paşa'nın siyasî ve fikrî yazılarında yer yer Batılı serbest düşüncenin izlerine de rastlanmaktadır. Avrupa'da Hürriyet gazetesinde yayımlanan makalelerinde hak, adalet, hukukun üstünlüğü ve eşitlik gibi çoğu Tanzimat Fermanı ile birlikte Osmanlı Devleti'nin gündemine giren konular üzerinde durduğu görülmektedir. Meşrutiyet hususunda Yeni Osmanlılar Cemiyeti mensubu arkadaşları Nâmık Kemal ile Ali Suâvi'den pek farklı düşünmeyen Ziyâ Paşa, Hulefâ-yi Râşidîn devrini örnek göstermek suretiyle, Osmanlı Devleti yöneticilerinin meşveret usulüyle seçilmesinin İslâmî devlet geleneğinde mevcut olduğunu ileri sürerek Batılı parlamenter rejime İslâmî bir kisve giydirme gayreti

içerisine girmiştir. Ülkeye meşrutî rejimi getirmek gibi siyasî bir amaçla kurulan Yeni Osmanlılar Cemiyeti mensubu olarak Ziyâ Paşa'nın dört yıl kadar Avrupa'da bulunması onun da Tanzimat'tan sonraki Türk edebiyatında Şinâsi, Nâmık Kemal veya Abdülhak Hâmid gibi birtakım yenilikler gerçekleştirmiş edebiyatçılarla birlikte anılmasını sağlamış, ancak o, şekil ve muhteva bakımından bu dönemin edebiyat anlayışında herhangi bir yenilik hareketine teşebbüs etmemiştir. Gerek siyasî mücadeleleri gerekse resmî görevleri arasında, bir edebiyatçı olarak pek verimli olamayan ve kendisinden beklendiği kadar eser veremeyen Ziyâ Paşa'nın Muhbir ve Hürriyet gazetelerindeki yazıları henüz kitap halinde yayımlanmamıştır. Onun elde mevcut son eseri, Cebelibereket sancağı merkezi kabul edilen Yarpuz kasabasındaki hükümet konağının inşası için yazdığı tarih manzumesidir (Özcan,2013479).

3.5.Ali Suâvi (1839-1878)

1839-1878 yılları arasında yaşayan Ali Suavi, klasik bir medrese tahsili ve düzenli bir eğitim görmemiştir. Ali Suâvi felsefeden filolojiye, tarihten coğrafyaya, edebiyattan politikaya, sosyolojiden iktisada ve dinî ilimlere kadar birçok konu ile meşgul olmuş tam mânasıyla bir “ansiklopedist” şahsiyettir. Devrin diğer yazar ve fikir adamlarının çoğu gibi o da Osmanlı birliğine inanmış ve daha çok ittihâd-ı İslâm ideolojisini savunmuştur. Büyük ölçüde Şark kültürüyle yetişmiş olan Ali Suâvi, çok sathî de olsa Batı kaynaklı bazı yeni fikirleri öğrendikten sonra kendine göre bir terkip yapmaya çalışmış, bu arada Türkçü görüşler de ileri sürmüştür. Makale ve kitapları dikkatle incelendiğinde insicamlı bir kafaya sahip olmadığı görülen Ali Suâvi'nin hayatında olduğu gibi savunduğu fikirlerde de birçok tezatlar vardır (Uçman,1989:445-448).

Fotoğraf 5 : Ali Suâvi

Gençlik yıllarında camilerde halka ateşli vaazlar veren, bir ara “muhaddis” olarak tanınan, hatta Avrupa'da bulunduğu sırada bile

başından sarığını çıkarmayan Ali Suâvi, meselâ “Yarım Fakih Din Yıkar” (Ulûm, nr. 17, 29 Muharrem 1287) gibi bazı makalelerinde, devlet idaresinde din ile dünya işlerinin birbirinden tamamen ayrılması gerektiğini savunarak laikliği savunmuştur. Ona göre medenî bir devlet birtakım kelime oyunları ile değil coğrafya, iktisat ve ahlâk bilgisiyle idare edilebilmektedir. Bu yüzden, Osmanlılar’daki devlet yönetiminin şer’î esaslara dayanmadığını öne sürerek hilâfet müessesesine karşı çıkarken monarşi adını verdiği mutlakiyet rejimi yerine parlamento esasına dayalı meşrutî sistemi savunmuştur. Ancak bir zaman sonra, hâkim nüfus olan Türk unsurunun bütün nüfusun sadece yüzde otuzunu teşkil ettiği bir memlekette meşrutiyet ilân edilemeyeceğini anlayarak bu fikrinden vazgeçmiş görünmektedir. Ali Suâvi hilâfetin ne muhafazasına ne de yıkılmasına taraftardır; çünkü ona göre hilâfet adıyla bir müessese mevcut değildir. “Kudret-i Siyâsiyye der Düvel-i İslâmiyye” (Ulûm, nr. 16, 15 Muharrem 1287) adlı makalesinde Hz. Peygamber’in hilâfet adı altında bir vekâlet makamı kurmadığını, bu yüzden hiç kimsenin “halife-i Resûlullah” olamayacağını, halife tabirinin “halef” mânasında yalnızca Hz. Ebû Bekir’e ait bir unvan olduğunu söylemektedir. Monarşi dediği ferdî saltanat ve mutlakiyete karşı da cephe alan Ali Suâvi, “Demokrasi” (Ulûm, nr. 18, 15 Safer 1287) adlı makalesinde ise İslâm devletinin başlangıçta cumhuriyetle idare edildiğinden bahsederek mutlakiyet yerine “usûl-i meşveret”i istediğini açıklamaktadır. Namazda sûrelerin Türkçe’sinin okunabileceğine cevaz verildiğini hutbelerin ise Türkçe okunmasında zaruret bulunduğunu ileri süren Ali Suâvi, bununla beraber namazda sûrelerin Türkçe yerine Arapça okunmasını İslâm vahdetine riayeti sağlaması bakımından kabul etmiştir. Ali Suâvi’nin el attığı diğer konularda olduğu gibi tarih ve özellikle eski Türk tarihi hakkındaki görüşleri de oldukça sathî ve dağınıktır. İlk planda Comte de Gobineau ile Arthur Lumley Davids’in tesiri altında Türk tarih ve medeniyetine eğilmesi, Türk ırkının dünyanın en eski ve medenî ırklarından biri olduğunu iddia etmesi, daha sonra haklı olarak Türkiye’de Türkçülük cereyanını başlatanlar arasında sayılmasına sebep olmuştur. Ona göre Türk ırkı askerî, medenî ve siyasî rolleri bakımından bütün ırklardan üstün ve eski bir ırktır; dünya kültür tarihinde en büyük rolü Türkler oynamış ve özellikle İslâm kültürünü onlar meydana getirmişlerdir. Temelde dinî bilgilerle yetişen Ali Suâvi, aynı nesle mensup diğer arkadaşlarından farklı olarak, ele aldığı birçok konuyu dinî açıdan değerlendirmiştir. Meşrutiyet ve Laikliği ilk savunanlardandır. Hükümeti eleştirmiştir. Türkçülük, Laiklik ve Meşrutiyeti savunmuştur ancak İslami ölçülere bağlıdır. Seyahat yazıları ve dini yorumları vardır.

3.6.Nâmık Kemal (1840-1888)

Vatan ve hürriyet şairidir. Hürriyet, vatan sevgisi, hak, kanun, adalet, ahlak konularını eserlerinde işlemiştir. Eski edebiyata karşı ama yaymak

için eski edebiyatı kullanmıştır. Dilde sadeleşme ve toplum için sanat görüşünü savunmuştur. Nâmık Kemal, Türk şiirine cemiyetin o zamana kadar heyecanını edebiyatta tanımadığı vatan ve millet sevgisini, hamiyet ve hürriyet duygularını mal ederek millî şair pâyesine yükselmiştir. Fikrî gelişmesi Sofya’da başlamıştır. Şinasi ile tanıştıktan sonra Batı Edebiyatı ve batı kaynaklı fikirlerle ilgilenmeye başlamıştır. Şinâsi onun düşüncesini siyasî ve içtimaî meselelere yöneltmiş, şiirinin muhteva ve mevzuunu değiştirmiş, artık eski şiirin ve tasavvufî remizlerin mücerret dünyasında yaşayan bir insan olmaktan çıkarak cemiyet davalarının adamı olmuştur. Nâmık Kemal’in asıl hüviyetini veren yazılar, sanıldığı gibi Şinâsi’nin ayrılışının hemen ardından değil daha sonraları görülmeye başlamıştır. Kendi başına kaldığı gazetede Cerîde-i Havâdis ile münakaşa ettiği ve zaman zaman üzerine döndüğü kolera meselesinden başlayarak kalemi yeni yeni mevzu ve meselelere açılmış; şehir işleri, maarif, bazı sosyal müesseselerin durumu, maliyenin ıslahı gibi hususlar yazılarının temel konuları olmuştur.

Fotoğraf 6 :Nâmık Kemal

Nâmık Kemal Tasvîr-i Efkâr’daki yazılarında devamlı olarak maarif meseleleri üzerinde durmuş, kadınların okutulması meselesini ilk defa o ortaya atmıştır. Türk dili ve edebiyatının meselelerini toplu bir şekilde ilk defa ele alan makalesinde devrini aşan görüşler ortaya koymuştur. Günlük şehir hayatı etrafında ilk denilebilecek mahallî röportaj örneğini edebiyatımıza kazandırmıştır. Nâmık Kemal’in Tasvîr-i Efkâr’da siyasî temayülleri hissettiren ilk yazısı Belçika Kralı Léopold’ün ölümüne dair haber şeklinde kaleme aldığı fıkradır . Onda hürriyet, hükümet ve millet arasında olan karşılıklı ilişki ve hükümdarın halka kendini nasıl sevdirdiği gibi meseleler önce bu yazı ile başlamaktadır. “Avrupa” başlığı altında yazdığı dış politika icmalleriyle kalemi gittikçe gelişen genç muharririn asıl siyasî tavrı Memleketeyn meselesi üzerinde kaleme aldığı makalelerde kendini göstermiştir. Hürriyet gazetesi üçüncü sayıdan itibaren Nâmık Kemal’e verilmiştir. Bu gazetede şiddetli bir siyasî mücadeleye girişmiştir.Nâmık Kemal’in en çok üzerinde durduğu meseleler ülkede meşrutiyet idaresinin kurulması, idarî ve içtimaî

müesseselerdeki bozukluklarla bunların ıslahı çareleriydi. Bütün bu meselelerde onun çıkış ve varış noktası ferdin ve halkın siyasî hürriyetini elde etmesi, iktidara karşı vatandaşlık haklarının korunması, idarî keyfiliklerin önlenmesi, idarenin parlamento tarafından denetlenmesi meseleleridir. Nâmık Kemal'in Avrupa'da kaldığı dönemde edebiyat ve fikir sahasında ne gibi çalışmalar yaptığı hususunda fazla bilgi yoktur. Bu yıllarda onun sanat hareketlerinden ziyade Avrupa'nın umumi yaşayışı, idarî durumu, iktisadî seviyesi, hukuku, siyasî müesseseleriyle ilgilendiği söylenebilir (Akün,2006:361-378).

Avrupa'dan döndüğünde “medeniyet” ve “terakkî”, üzerinde en fazla durduğu kelime ve kavramlar haline gelmişti. Nâmık Kemal'in başmuharrirliğini üstlendiği İbret onun en geniş kalem faaliyeti gösterdiği gazete olmuş, en olgun ve en parlak makalelerini burada neşretmiştir. İbret gazetesi onun elinde, bir haber gazetesinden ziyade içtimâî ve millî davaları ele alan bir fikir gazetesi mahiyetini almıştır. Kendisini bir gecede şöhretin zirvesine çıkararak Vatan yâhud Silistre zaferini takip eden bu sürgün hayatı ile bir kahraman çehresi kazanmıştır. Otuz sekiz ay süren Magosa sürgünü ile Nâmık Kemal'in hayatında faal gazetecilik devri kapanırken edebî hayatının en verimli devresi başlamıştır.

Nâmık Kemal adalardaki Türkler'in seviyesini yükseltmeye önem vermiş, Midilli'de yirmiye yakın ilk mektep, Rodos'ta bir idâdî açtırmış, adalarda Türk nüfusunun artmasını ve millî kültürün korunmasını temin yolunda çok şuurulu bir siyaset gütmüştür. Kaleme aldığı resmî yazılar adaların meseleleri üzerinde çok dikkatli birer ıslahat programı özelliğini taşımaktadır.

3.7.Ahmet Mithat Efendi (1844-1912)

Halk için roman anlayışını başlatmıştır. Tanzimat'ta halkın dilini en iyi kullanan yazar , en çok eser veren yazar olarak bilinmektedir. Diğer fikir adamları gibi siyasi konulara değinmemiştir. Batı medeniyetinin Türk toplumuyla bağdaşmayan yönlerini anlatmaya çalışmıştır. Eserlerinde bir eğitici gibi halkı her konuda bilgilendirmeyi , klavuzluk etmeyi amaçlamış Ahmed Midhat Efendi, çağdaşları olan diğer Tanzimat yazar ve düşünürlerinden bazı önemli özellikleriyle ayrılmaktadır. Birtakım siyasî düşünceleri olmakla birlikte, devletin o asırda gözle görülür bir buhran halini almış olan sıkıntılarında kurtuluş çaresini, meselâ Genç Osmanlılar gibi bir rejim değişikliğinde görmemiştir. Çok yakından tanıdığı ve samimiyetle bağlı bulunduğu devrin hükümdarı II. Abdülhamid gibi, eğitim ve kültürün belli bir seviyeye gelmediği milletlerde rejim meselelerinin ön plana getirilmesinin zararlı olacağına inanmıştır. Bundan başka, geçen yüzyılda Osmanlı aydınları arasında yaygın olan Batı hayranlığı da Ahmed Midhat'ta farklı bir görünüştür.

Fotoğraf 7: Ahmet Mithat Efendi

Hemen hemen bütün edebî ve fikrî eserlerinde, Doğu ve Batı medeniyetlerini mukayese ederek, sathî de olsa bir tenkit süzgecinden geçirmiş, o devir için dikkate değer bir sentez oluşturmaya çalışmıştır. Bu maksatla roman, hikâye, tiyatro gibi edebî karakterdeki eserlerinde ve bunların dışındaki inceleme-mâlumat mahsülü kitap ve yazılarında, hemen her konuya duyduğu ilgi ve tecessüsünü okuyucuya da aşılamaaya çalışmıştır. Romanlarında, çok defa tenkit edilen ve hatta alay konusu haline getirilen “istitrat” kabilinden bilgi verme tavrını ve okuyucusu ile diyalog kurma alışkanlığını biraz da bu endişesi ile açıklanabilir. Ahmed Midhat ilk olarak 1896 Haziranında Tercümân-ı Hakikat’te yayımlanan “Dilde Sadeliği İltizam Edelim” başlıklı yazısında ve bunu takip eden diğer yazılarında, oldukça yaygın ve ciddi tepkilere rağmen dilde sadeliği savunmuş ve sadeleştirmenin nasıl olabileceğini anlatmaya çalışmıştır (Okay,1989:100-103).

Edebiyat hakkındaki düşünceleri, çağdaşları olan yazarlardan fazla farklı değildir. İyi vakit geçirirken ibret vermek şartıyla ve eski edebiyatımızla herhangi bir ilgisi olmaksızın, örnek daima Batı edebiyatıdır. Ona göre roman ve tiyatroya, önce Batı’yı taklit yoluyla başlamak, daha sonra mahallî ve millî bir karakter vermek gerekmektedir. Ahlâk yönünden ise kendi millî ve içtimai gerçeklerimiz aksettirilmelidir. Ahmed Midhat, bu düşüncelerini hikâye ve romanlarında uygulamakla birlikte, belki farkına varmadan, edebiyat geleneğimizden gelen birtakım unsurları da ilâve etmiştir. Orta oyunu, karagöz, bilhassa meddah hikâyelerinin tahkiye ve diyalog tarzı, yer yer Ahmed Midhat’ın romanlarını süslemiştir. Batı edebiyatından, kendi macera ve aşk romanlarına örnek olarak çok defa ikinci sınıf Fransız yazarlarını seçmiştir. Doğu medeniyetinin ahlâk ve geleneklerine bağlı, Batı kültürünü benimsemiş müsbet tiplerle, millî örf ve âdetlerimize ilgisiz, Batı’nın sadece serbest ve rahat yaşama tarzını benimsemiş menfi tipler arasındaki çatışma, hemen bütün romanlarının temelini teşkil etmiştir. Hilmi Ziya Ülken’e göre, Türk fikir hayatında ilk defa onunla Batı’nın felsefe problemleri üzerinde düşünölmeye başlanmıştır. Gençlik çağında yayımladığı yazılarında -İslâmî inanç sistemiyle çatışmayacağı kanaatini

muhafaza etmek kaydıyla- birtakım materyalist ve pozitivist bilgileri benimsemiş, fakat zamanla daha spiritüalist görüşleri desteklemiştir. Buna paralel olarak İslâm ahlâkına ve doktrinine gittikçe artan bir bağlılık göstermiştir. Dağarcık'ta yayımladığı “Felsefe ve Filozoflar” başlıklı yazılarında filozof kelimesinin dinsiz ve kayıtsız insan anlamına geldiği şeklindeki avamî telakkiyi eleştirerek filozofun da dindar olabileceğini savunmuş ve müslüman filozoflardan intikal eden eserleri buna delil göstermiştir. Ahmed Midhat, bu suretle felsefenin önemini kabul etmek ve bu disipline saygısını korumakla birlikte, hakikati arama yolunda felsefe ile aynı gayeye yöneldiğine inandığı dinin, toplumu yönlendirmek bakımından felsefeden daha etkili olduğunu düşünmüştür (Okay,1989:100-103).

Din felsefesinde sadakatle İslâm'a bağlanan ve felsefî görüşlerini bu temele dayandıran Ahmed Midhat, Schopenhauer'ın kötümser felsefesini, Draper'in din ile ilmin çatıştığı yolundaki görüşlerini eleştirmiştir. Ateist Buchner'i savunan Bahâ Tevfik ve arkadaşlarına karşı cephe aldı. Bununla birlikte o, aydınlanma düşüncesine bağlılıkta ve bilgiyi halka yaymada örnek bir düşünce adamı sayılmıştır. Ahmed Midhat Dağarcık'ta yayımladığı “Hürriyetin Mahiyeti” başlıklı yazılarında ise insan hürriyetini bütünüyle reddeden mekanist görüşleri tenkit etmekle birlikte kayıtsız şartsız bir hürriyet görüşünü de kabul etmemiştir. Ona göre metafizik bakımdan mutlak hürriyet sadece Allah'a mahsustur ve insan için bu genişlikte hürriyetten söz edilemez. O, bu sınırlı hürriyet görüşünü siyaset ve ekonomi alanlarına da uygulamış, hürriyetçilik akımının siyasî ve ekonomik bakımdan, Sultan Abdülaziz döneminin son yıllarında tehlikeli sonuçlar doğurduğunu görerek birçok yazısında kontrolsüz ve sınırsız hürriyet anlayışını eleştirmiştir. Ahmed Midhat'ın II. Abdülhamid yönetimini savunmasının temelinde bu hürriyet anlayışı bulunmaktadır.

3.8.Şemsettin Sami (1850-1904)

Türk edebiyatının ilk telif romanı kabul edilen Taaşuk-ı Tal'at ve Fitnat'ı yayımlamıştır. Dil alanında en önemli eserleri vermiştir. Kutadgu Bilig'i Türkçeye çevirmiş. Türkiye'de ilk ansiklopedi kabul edilen «Kâmûsü'l-a'lâm» yazmıştır.

Fotoğraf 8: Şemsettin Sami

Rumeli ve Balkan meseleleriyle ilgili siyasal içerikli yazılar yazmıştır; yazılarında Arnavutlar'ın Osmanlı Devleti'nden ayrılmak gibi bir niyetlerinin olmadığını belirtmiştir. Tanzimat'ın ilânını takip eden yıllarda kendi kendini yetiştiren kişilerden biri olan Şemseddin Sâmî roman ve tiyatro yazarlığından gazeteciliğe, lugatçılıktan ansiklopedi yazarlığına kadar değişik alanlarda faaliyet göstermiş ve önemli eserler vermiş bir şahsiyettir. Elli dört yıllık hayatına tek başına bir insanın gerçekleştirmesi pek mümkün görünmeyecek sayıda eser sığdırmıştır. Yenileşme dönemi Türk edebiyatında Batılı yeni edebî türlerden roman ve tiyatro denemeleri yapmış, Taaşuk-ı Tal'at ve Fitnat adlı romanıyla Türk edebiyatında roman türünün ilk örneğini ortaya koymuştur. Telif roman türünde ilk deneme olmasının getirdiği bazı acemiliklerle birlikte kadın-erkek ilişkilerini farklı bir bakış açısıyla ele alması, anne-babanın zorlamasıyla gerçekleşen bir kısım evliliklerin faciayla sonuçlanması yüzünden görücü usulü evliliğin tenkidi ve toplumda kadına değer verilmemesi gibi meseleler üzerinde durması bakımından aynı konu etrafında daha sonra yazılacak eserler için örnek teşkil etmiştir. Piyesleri, gerek yazıldığı devrin konuşma dili gerekse kuruluşu ve sahnelenmeye uygun oluşları dolayısıyla benzerlerinden daha başarılı bulunmasına rağmen muhtemelen Nâmık Kemal'in tiyatrolarının gölgesinde kalmış ve fazla şöhret kazanmamıştır.

Birçok tercümesi ve öğretici nitelikte telif eseri bulunan Şemseddin Sâmî'nin Türk dili ve kültürü bakımından üzerinde durulması gereken en önemli yanı ansiklopedi ve sözlük yazarlığıdır. Türkçe'nin sadeleşmesi ve yazı dili ile konuşma dilinin birbirine yakın olması meselesi üzerinde de duran Şemseddin Sâmî birçok yazısında bilinçli bir dil âlimi olarak bu konuya dikkat çekmektedir. Bu tür yazılarında Türk dilinin ne olduğu, nasıl geliştiği ve nasıl incelenmesi gerektiği hususları üzerinde ciddi bir şekilde durmuştur.

Daha önce Ali Suâvi ile Süleyman Paşa tarafından dile getirilen, Türk diline Osmanlıca denilmesinin doğru olmadığı yolundaki görüşün 1880’li yıllardan itibaren yazdığı yazılarda Şemseddin Sâmî tarafından da benimsendiği görülmektedir. Bu konudaki yazılarında Osmanlıca ve Çağatayca tabirlerine karşı çıkararak bunların esasen geniş bir coğrafi alana yayılmış Türk dilinin birer kolundan başka bir şey olmadığını söylemiştir. Türkçülüğün ilmî mânada bir nevi beyannâmesi kabul edilen bu yazılarında Türk dilinin ve Türk milletinin Osmanlı Devleti’nin kurucusu Osman Gazi’den çok önce de var olduğu üzerinde durmuş, Osmanlıca yerine Lisân-ı Türkî denilmesinin daha uygun olacağını belirtmiş ve bu görüş doğrultusunda hazırladığı sözlüğüne de Kâmûs-ı Türkî adını vermiştir.

Şemseddin Sâmî dilin ıslahı ve Türkçe kelimelerle zenginleştirilmesi için “aslî lisanımız” dediği Şark Türkçesi’nin lügat hazinesine başvurulmasının şart olduğunu öne sürmüştür. Kâmûsü’l-a‘lâm’a yazdığı “Türk”, “Tûran” ve “Tûrâniye” maddelerinde Türklüğü Osmanlı Devleti sınırları dışına çıkararak geniş bir coğrafyaya yaydığı ve İslâmiyet öncesi Türk tarihiyle de bütünleştirdiği görülmektedir. Tanzimat’tan sonra hemen bütün edebiyatçı ve fikir adamlarının üzerinde durduğu Türk dilinin ıslahı meselesinde Şemseddin Sâmî’yi en fazla meşgul eden şey, konuşma ve özellikle yazı dilinin Arapça-Farsça kelime ve terkiplerin hâkimiyetinden kurtarılması konusudur. Özellikle halk kitlesinin mutlaka eğitilmesi gerektiğini, bunun için edebî eserlerde sade ve anlaşılır bir dil kullanılmasının önemi üzerinde durmuştur (Uçman,2010:519-523).

4.Sonuç

Osmanlı Devletinde sancak beylerine, valilere ve kadılara geniş yetkiler verilmiştir. Osmanlı Devletinde Tanzimat devrine kadar geniş anlamda “adem-i merkezîyet” prensibine uyulmamakla beraber, mahalli idarecilere geniş yetkiler verilmiş olması Osmanlı Devletinde , tamamen merkezîyetçi bir idarenin söz konusu olmadığını ortaya koymaktadır. Tanzimat döneminde her alanda olduğu gibi, devletin idari yapısında da bazı değişiklikler yapılmasına ihtiyaç duyulmuştur. Tanzimat Fermanıyla gayri müslim vatandaşlara Müslümanlardan daha geniş haklar verilmiştir. Osmanlı Devletinin parçalanmasını ve yıkılmasını isteyen Avrupa devletlerinin destek ve teşvikleriyle gayri müslim vatandaşlar mahalli idarelerde söz sahibi olmak istemişlerdir. Onların istekleri doğrultusunda bazı mahalli muhassıllık meclisleri kurulmuştur. Fakat kısa bir süre içinde bu uygulamadan vazgeçilmiştir.

Batılı devletler Tanzimat ve Islahat fermanlarında gayri müslimler için vaad edilen reformların uygulanması ve merkezîyetçi sistemin terk edilmesi konusunda Babıali’ye yani Osmanlı hükümetine baskılarını arttırmışlardır. Batılı devletlerin bu baskılarıyla hazırlanan 9 Haziran

1861 tarihli Lübnan Nizamnamesi adem-i merkeziyetçiliğe doğru gidişin ilk örneği olmuştur. Bu nizamname ile dini ve etnik çatışmaların olduğu Lübnan'da cemaatlerin yönetime eşit ağırlıkta katılmaları sağlanmıştır. Bu doğrultuda bütün Osmanlı İmparatorluğunu içine alacak idari yapının yeniden düzenlenmesi konusunda iki farklı görüş ortaya çıkmıştır. Bu görüşlere göre; bir kesim sınırları genişletilmiş vilayet ve livalara mali ve idari yetkiler verilmesini savunmuşlardır. Bir kesim ise, adem-i merkeziyet prensibini Osmanlı tebeasının bölünmüş olması dolayısıyla sakıncalı bulmuşlardır. Bu tartışmalar sonunda hazırlanan 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi Fransız department sistemini andıran bir özelliğe sahiptir ve merkeziyetçiliği ve adem-i merkeziyetçiliği bir denge içinde uygulamayı hedef alan 1864 Nizamnamesi 22 Ocak 1871 tarihli İdare-i Umumiyye-i Vilayet Nizamnamesinde merkeziyetçiliğin ağır basması yönünde değiştirilmiştir.

Nizamname hükümlerine göre; vilayet sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar da karyelere ayrılmıştır. Vilayet merkezinde valinin başkanlığında toplanan bir vilayet idare meclisi, kazalarda da kaza idare meclisi vardır. Hakim, mektupçu, defterdar, hariciye emuru, müftü ve gayri müslim ruhani reis meclislerin tabii üyeleridir. Ayrıca meclislerde halkın seçtiği iki müslüman iki gayri müslim dört üye daha vardır.

Sonuçta da belirtildiği gibi, dönem genel hatlarıyla incelendiğinde Tanzimat dönemi fikir adamlarının, döneme büyük katkıları olmuştur. Edebiyat, siyaset ve sosyal alanlarda fikirleri ve yazdıkları ile döneme doğrudan ya da dolaylı olarak ışık tuttıkları görülmektedir.

Kaynakça

ABADAN, Y., Osmanlı İmparatorluğunda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri (<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/38/334/3398.pdf>).

AHMADOV R,(2016), Ahmed Cevdet Paşa ve İcâzetnâme'si, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, V (2016), 57-84.

AKÜN, Ö.F., (2006), NÂMIK KEMAL XIX. yüzyılın ikinci yarısında Türk edebiyatı ve siyasî hayatında büyük tesirler meydana getiren vatan ve hürriyet şairi, dava ve mücadele adamı, edip, yazar, gazeteci ve idareci, cilt: 32, sayfa: 361-378.

AKYILDIZ, A., (2008), SÂDİK RİFAT PAŞA, Viyana sefiri ve Hariciye nâzırı, yıl: 2008, cilt: 35, sayfa: 400-401.

KAHRAMAN, A. (2010), ŞİNÂSÎ “ Batılılaşma dönemi öncülerinden, şair ve gazeteci”, cilt: 39, sayfa: 166-169.

KESKİOĞLU,A. ,AHMED CEVDET PAŞA (1822-1895) HAY ATı VE ESERLERİ (<http://dergiler.ankara.edu.tr/>).

OKAY,M.O.,(1989),Ahmed Midhat Efendi “Yazar, Gazeteci, Romancı Ve Nâşir”, Cilt: 2, Sayfa: 100-103.

ÖZCAN,N.,(2013),ZİYÂ PAŞA, Türk devlet adamı, bestekâr,cilt: 44, sayfa: 479.

SENCER, M. (1969), Osmanlı İmparatorluğunda Tanzimat Sonrası Siyasal ve Yönetmel Gelişmeler, Amme İdaresi Dergisi, C:17, S:2.

UÇMAN,A.,(1989),ALİ SUÂVİ Siyasî mücadele ve fikir adamı, gazeteci, Yeni Osmanlılar Cemiyeti üyesi ve ilk Türkçülerden,cilt: 2, sayfa: 445-448.

UÇMAN,A., (2010),Şemseddin Sâmî “Tanzimat’tan Sonraki Türk Edebiyatının Tanınmış Gazetecisi, Sözlükçü Ve Dil Bilgini, Tiyatro Ve Roman Yazarı”, cilt: 38, sayfa: 519-523.

YILDIZ ,M. Cengiz, Osmanlı'nın Son Dönemindeki Üç Düşünce Akımının, Sosyolojik Analizi: Batılılaşma, İslamcılık Ve Milliyetçilik, s 4. (<http://www.bingol.edu.tr/media/231552/3osmanli-son-donem-fikirleri-14-sayfa.pdf>)

<http://www.islamansiklopedisi.info/>

<http://sultanabdulaziz.com/abdulaziz-haberleri/sultan-abdulaziz-haber/abdulmecidden-abdulazize-vukelam-bana-hiyanet-eylediler-seninle-kardesligimi-bildirmediler/>

BAROK DÖNEMİNDE OSMANLI SARAYINDA BİR MUHTEDİ: ALİ UFKÎ VE ESERLERİNİN OSMANLI MÜZİĞİNE KATKISI

*A Proselyte in Ottoman Palace in The Baroque: The Contribution of Ali
Ufki and His Works to The Ottoman*

VEDAT KANAT*

GİRİŞ

Dünya tarihinin gelişim sürecinde; batının devrimlerinden önce, doğu kültürü zenginliğiyle ilgi çekmiş ve diğer medeniyetlerde derin izler oluşturmuştur. Doğudan kopup gelen Türk kültürü Anadolu’da hayat bulmuş ve Osmanlı gibi kozmopolit bir kültürün çatısı haline gelmiştir. Daha sonra bu kültür yaşadığı coğrafyadaki olaylardan etkilenerek büyümüş, fethedilen topraklardaki milletlerin farklı kültürlerini bünyesine kazandırmıştır. Buna bağlı olarak kültürün en önemli öğelerinden biri olan müzik de sürekli değişim ve gelişim göstermiştir. İlk zamanlar zengin Fars ve Arap kültürleriyle yoğurulmuş bir müzik icra edilirken, sonraları Anadolu’nun o geleneksel motifleri melodilere dönüşmüştür.

Osmanlı müziğinin, Doğu müziğinden etkilenmesi gibi, Batı müziğinden de etkilendiği görülmüştür. Avrupa’da XVII. yüzyılın başından XVIII. yüzyılın ilk yarısına kadar etkili olmuş olan Barok tarzı, her alanda kendini göstermiştir. Özünde “saray tarzı” olan bu tarz, sanata ve nihayetinde müziğe de yeni bir şekil vermiş, *opera* ve *oratoryo* gibi yeni biçimler ortaya çıkmış, en önemlisi nota yazısı oluşturulmuştur. Nasıl ki Osmanlı müziği ve Doğu’nun çekiciliği Avrupa’ya taşınmışsa, Avrupa’daki bu yenilik de gelenler aracılığıyla Osmanlı’ya taşınmıştır.

Gelen Avrupalılar müzik kültürü içinde gözlemci, üretici, eğitici ve kimi zaman da kuramcı olarak yer almışlardır. Bu çalışmada, Barok döneminde farklı bir şekilde Osmanlı sarayına gelen, aslen bir Avrupalı olan, Ali Ufkî’nin Osmanlı müzik kültürüne sağladığı katkılar incelenmiştir.

Osmanlı Müziğine Genel Bir Bakış

---

* Dr. Vedat Kanat, vedatkanat@hotmail.com

Osmanlı Devleti; Bizans ve Orta Asya mirasını, Anadolu'da birleştirerek, tarihte büyük bir medeniyet oluşturmuştur. Bu büyüklüğünü askeri başarıların yanı sıra, bilim kültür ve sanat alanlarına verdiği önemle elde etmiştir.

Osmanlılarda müzik deyince, Türk müzik tarihinin belli ama önemli bir bölümü akla gelmektedir. Osmanlı Devletinin beylikten imparatorluğa geçtiği dönemin hükümdarı II. Murad'la başlayan musikiyi teşvik etme ve bizzat eser verme otuz altıncı ve son padişah VI. Mehmed Vahdeddin'e kadar durmadan devam etmiştir.¹ Büyük bestekâr ve musiki âlimi Abdülkadir Merâî'nin ve sonraki kuşağının Osmanlı padişahlarına takdim ettikleri eserler, musikin teşvik edilmesine katkı sağlamış ve bu teşvikler daha sonra bizzat sultanların kendileri tarafından besteleme biçiminde devam etmiştir. Hanedan yöneticilerinin bu denli ilgisi, Osmanlı Müziği tarihine Ali Ufkî, Dimitri Kantemir, Dede Efendi, İtrî, Ali Şirugani ve Hacı Arif gibi büyük musikişinaslar kazandırmış ve yoğun eserler vermiştir.

Osmanlı'nın geniş bir coğrafyaya yayılması nedeniyle, müziğinde Acem, Kürt, Türk, Rum ve Arap gibi farklı etkileri de görmek mümkündür. Bu etkiler, bu coğrafyalarda dil etkileşimi sonucu; Acem, Kürdi, Irak, Hicaz, Isfahan ve Segâh, Çargâh, Nevruz gibi farklı müzik terimlerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır.²

Bu büyük kültürde tasavvufun, Osmanlı müziğine olan katkısını görmemek büyük bir haksızlık sayılabilir. Tasavvuf ekolünün birimleri olan tarikatlar, tekkeler ve zaviyeler ayinleri sırasında musikiyi o kadar güzel kullanmış ki farklı inançtan olan insanları bile büyülemiş ve etkilemiştir.³ Özellikle felsefesi musiki, şiir ve sema'ya dayanan Mevlevî anlayışı; çevresinde geniş bir musikişinas halka oluşturmuştur ki bu halkaya mensup âlimler ve hatta padişahlar bile sayısız eser vermişlerdir.

Osmanlı müzik tarihinin önemli bir diğer parçası da hiç kuşku yok ki mehter müziğidir. Mehter müziği, o dehşet gürültüsüyle savaşlarda düşmanın moralini bozduğu gibi, Yeniçeriler için de bir tezahürat müziği niteliğindedir. Savaş meydanlarında morali zayıflayan düşman çabuk pes edecek ve az insan kaybıyla teslim olacaktı. Bu da müziğin yıkıcı değil,

¹ Ömer Tuğrul İnançer, "Osmanlı Musikisi Tarihinde Tasavvuf Musikisine Bir Bakış", *Yeni Türkiye*, Osmanlı-Kültür ve Sanat, 4. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2000, s. 552.

² Nilgün Doğrusöz, "Geleneksel Türk Müziğinde Makam Unsurları", *Yeni Türkiye*, Osmanlı-Kültür ve Sanat, 4. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2000, s. 506

³ İnançer, *a.g.m.*, s. 552

hümanistik özelliğinden doğan bir sonuçtur. Savaşlar dışında protokollerde ve merasimlerde kullanılan mehter müziğın, Bektaşılık ve Yeniçerilik bağlamında düşünöldüğünde tasavvuf müziğinden ayrıık görmemek gerekir. Zira İlahi formunda eserlerin çalınıp okunması da, bunu açıkça göstermektedir.⁴

Bütün bu kaynaklardan beslenen Osmanlı müziğinde çok çeşitli çalgı aleti görmek de mümkündür. Klasik dönemlerde mehter bölüğünün çalgıları dışında özel amaçlı musikide ney, tambur gibi çalgılar çalınırken, modern dönemde Batılılaşma hareketiyle Osmanlıya piyano, keman, viyolonsel gibi modern çalgılar gelmiştir. Yine Batıyla gelişen ilişkiler sonucu Osmanlı sarayında Giuseppe Donizetti tarafından Muzıka-yı Hümâyûn kurulmuş ve Batı tarzda eğitim verilmiş, batı ezgileri oluşturulmaya çalışılmıştır.⁵ Bu ezgiler, XIX. ve XX. yüzyıl bestekârlarını etkilemiş ve Batı müziğı tarzında eserler vermelerini sağlamıştır.

XVII. Yüzyıl Barok Dünyasında Osmanlı Müziğı

Bu döneme dünyanın doğusundan batıya bakıldığında, sanat tarihinde yaklaşık yüz elli yılı kapsayan ve soylu kesimin beğeni karakterine göre gelişen *Barok* kavramının ortaya çıktığı görölmektedir. Portekizce “çarpık inci” anlamına gelen *Barok*; müzik, resim, heykel ve mimarlık gibi tüm sanat dalları için geçerli olan bir kavramı karşılamaktadır. Bu kavram, kendi döneminde değil, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında kullanılmaya başlamıştır. Bu kullanımında geçmiş dönemi küçümseme vardır: XVII. yüzyıl eğilimlerine savaş açarak, bu eğilimlerin gülünçlüğünü vurgulamak isteyen eleştirmenlerce sonradan kullanılmıştır. Esasında *saçma* ya da *gülünç* anlamına gelmektedir.

Müzikte çok önemli bir çağın tanımında kullanılan bu küçümseyici sıfatlar, Barok’un genel anlamından bizi uzaklaştırabilir. Barok, en kısa tanımıyla “saray sanatı”dır denilebilir. Beğeni düzeyi de doğal olarak soylular sınıfının süslemeye yakınlık duyan incelikli anlayışını yansıtır. Soyluların estetik anlayışını yansıtan bu sanatın kültürel temelleri, Rönesans ile Klasik dönem arasında yatmaktadır. Başka bir deyişle, Rönesans dönemindeki toplumsal ve ekonomik bunalımdan sonra

⁴ İnançer, *a.g.m.*, s. 554

⁵ Gülay Karamahmutoğlu, “Tanzimat Dönemi’nde Müzik, Dönem Padişaharı ve Müzik Anlayışları”, *Osmanlı-Kültür ve Sanat*, c.10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 630

soylular, kültürel alanda egemenliğini ilan etmiştir.⁶ Şimdi, batıda egemen olan saray sanatının gelişimine paralel olarak, bu dönemdeki Osmanlı hükümdarlarını ve onların devirlerinde sarayda yaşamış olan musikişinasları inceleyelim.

Adli mahlası ile şiirler yazan III. Mehmed'in musiki ile ilgisini ifade edebilecek hiçbir eser günümüze ulaşmamıştır. Daha sonra tahta geçen oğlu I. Ahmed ise musiki ve şiirle ilgilenmiş fakat genç yaşta vefat etmiştir. Musikiyle ilgilenmiş olmasına rağmen günümüze kadar hiçbir eseri ulaşmamıştır. Bu iki hükümdar zamanında yaşamış en önemli besteciler; II. Gazi Giray Han (1554-1608) ve Hatib Zâkiri Hasan Efendi (1545-1623) olarak gösterilebilir.

İki kez tahta geçen I. Mustafa'nın musiki ile hiçbir ilgisi görülmemektedir. Amcasından sonra tahta geçen II. Osman, Ermeni yazar Eremya Çelebi Kömürcüyan (1637-1695)'in yazdığı "Vakayinâme"sinin 141. sayfasında şarkı bestecisi olarak tanıtılmıştır.⁷ Ancak onun da hiçbir eseri günümüze kadar ulaşmamıştır.

IV. Murad, sanatla aktif olarak uğraşmış ve sanatçıları da koruyarak teşvik etmiş bir padişah olarak bilinmektedir. Murâdî mahlası ile şiirler yazmış, yazdığı şiirler bazı besteciler tarafından bestelenmiştir. Yaptığı seferler sonucunda fethettiği yerlerde bulunan müzisyenleri İstanbul'a getirmiş ve musiki yaşantısını zenginleştirmiştir. Buna örnek olarak; IV. Murad'ın 1634 yılında Tebriz'i fethettikten sonra İstanbul'a getirdiği Azeri besteci ve icracı Şeştari Murad Ağa (1610-1673) ve Hânende Mehmed Beyi göstermek mümkündür.⁸ Besteci olduğu bilinen IV. Murad'ın birkaç eseri günümüze Ali Ufkî aracılığıyla ulaşabilmiştir.

IV. Murad'ın tahta geçişine kadar olan dönemlerde musiki çalışmalarının yapıldığı Enderun-ı Hümâyûn'da büyük ve küçük odalar kullanılmıştır. Burada yetiştirilen ve on yedi yaşından büyük olmayan öğrenciler, IV. Murad zamanında 1636 yılında müzisyenler için ayrılan Seferli Odası'na aktarılmışlardır. Buradaki çocuklara ders verecek hocalar ya dışarıdan aylıklı olarak getirilmişler ya da Enderunlular arasındaki musikişinaslar arasından seçilmişlerdir. Bu hocalara, "Muallim-i Enderun-ı Hümâyûn" adı verilmiştir. Saraydaki erkek öğrenciler bu şekilde eğitilirken, dışarıdan gelen hocalar tarafından

⁶ Ahmet Say, *Müzik Tarihi*, Müzik Ansiklopedisi Yayınları, Ankara, 2003, s. 173-174.

⁷ Yılmaz Öztuna, *Büyük Türk Musikisi Ansiklopedisi*, II. Cilt, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 166-167.

⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlı Zamanında Sarayda Musiki Hayatı", *Belleten*, TTK, C. 41, sayı 164-165, Ankara, 1977, s. 81.

cariyeler için özel olarak hazırlanmış odalarda tanbur, santur, çeng, kemençe gibi aletler öğretilmiştir. Burada eğitim gören cariyelerin sazları ise Darü's-sade Ağası, Silahtar Ağa veya diğer görevliler tarafından satın alınmış ve tamir ettirilmiştir.⁹

Barok döneminde Osmanlı musikisinin normal seyri Sultan İbrahim devrinde de devam etmiş ancak Sultan İbrahim'in oğlu olan IV. Mehmed döneminde kayda değer ilerlemeler görülmüştür. O zaman kadar nadiren dışarıdaki hocalardan ders almak üzere gönderilen cariyelerin sayısı, bu dönemde daha da artmış ve musikiye meyilli öğrenciler saray dışındaki güvenilir hocalardan ders alarak yetiştirilmeye başlanmıştır. Bu dönem, bestecilik konusunda etkin bir ilerleme görüldüğü Buhûrizade Mustafa İtrî Efendi (1640?-1712) ile örneklenebilir. İstanbul'da doğan Mustafa İtri, IV. Mehmed zamanında yaşamış ve onun sarayının bir mensubu olarak hayatını geçirmiştir. Günümüze 42 eseri gelebilmiştir.¹⁰

Bu devirde yaşamış bir diğer besteci ise Hafız Post'tur (1630?-1694). Hafız Post aynı zamanda İtri'nin de hocası olarak Osmanlı musikisinin tarihi içinde oldukça önemli bir yer tutmuştur. Asıl adı Tanburi Hanende Mehmed Çelebi olan bu bestekârın günümüze sadece 10 eseri gelebilmiştir. IV. Mehmed zamanında yaşamış diğer bir besteci ise Solakzade olarak tanınan Mehmed Hemdemi Çelebi'dir. Sazende, hanende ve bestekâr olarak döneminde oldukça ün yapan Solakzâde, sadece musiki alanında değil; resim, nakış ve tarih alanlarında da tanınmış ve eserler vermiştir. Ali Ufkî, *Mecmua-ı Saz ü Söz* kitabında Solakzâde'nin pek çok eserine yer vermiş onları eski batı notasına aktararak bugüne ulaşmasını sağlamıştır. 1658 yılında ölen Solakzade'nin günümüze ulaşan 33 eseri bulunmaktadır.

Bu dönemin musiki açısından en önemli sayılabilecek ve musiki tarihine ışık tutabilecek iki önemli isim ve eserleri olduğu söylenebilir. Bunlardan birisi; Ali Ufkî, diğeri de 1673 ve 1727 yılları arasında yaşamış olan Dimitri Kantemir'dir. Pek çok dil bilen tarih ve musiki alanlarında çeşitli eserler veren Kantemir'in en önemli eserlerinden birisi; kısaca Kantemiroğlu Edvarı olarak bilinen "*Kitâb-ı İlmî'l Mûsikî Alâ Vechi'l-Hurufat*" isimli kitabıdır. Bu, Ali Ufkî'nin "*Mecmua-i Sâz u Söz*"ünden sonra yazılmış, bir başka nota kitabıdır. Bunlar, XVII. yüzyıl

⁹ Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 87.

¹⁰ Recep Uslu, "XVII. Yüzyılın Büyük Bestekârlarından İtri", *Yeni Türkiye*, Osmanlı-Kültür ve Sanat, 4. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2000, s. 534-535.

sonu XVIII. yüzyıl başlarına ait pek çok eseri günümüze taşınması bakımından, müzik tarihi için vazgeçilmez bir öneme sahip eserlerdir.

Batı'da Barok Dönem denilen bu döneme ait musikinin durumu yukarıda ifade edildiği gibidir. Barok dönemi dediğimiz sanatın saray tarzında icra edildiği bu dönemde, hükümdarların musikiyle olan ilişkileri ve onların dönemlerinde yaşayan musikişinaslar anlatılmıştır. Şimdi de Osmanlı Baroku'na damgasını vuran, Ali Ufkî'nin Osmanlı müziğine katkısını gözden geçirebiliriz.

Ali Ufkî ve Eserlerinin Osmanlı Müziğine Katkısı

Ali Ufkî'nin Hayatı

Ali Ufkî, Lehistan asıllıdır ve asıl adı Wojciech Bobowski'dir. Avrupa kaynaklarında adı daha çok Albert Bobowski olarak geçmektedir. Kendisi, Latince eserlerinde adını Albertus Bobovius olarak yazmaktadır. (İtalyanca: Alberto Bobovio) Birçok yerde soyadının Bobonius, Bohonius, Bobrowski, Bozonius ve hatta Robovius olarak geçtiği de görülmektedir. Türkçe adını kullananlar arasında Hali Begh, Alli ve hatta Hulis bey gibi imla yorumlarına da rastlanılmaktadır.¹¹

Leh kaynaklarına göre 1610 yılında Galiçya'nın Lwow (Almanca: Lemberg) kentinde doğan Ali Ufkî, asilzade bir aileden gelmiş ve iyi bir eğitim görmüştür. Ali Ufkî, o dönemlerde Lehistan içlerine akınlar düzenleyen Kırım Tatarları tarafından esir alınmış ve 30 yaşlarındayken İstanbul'a getirilmiştir. Ancak Saray'a ne şekilde girdiği ve giriş tarihi net olarak bilinmemektedir. Saray'a girdikten sonra sazendeler arasına katılan Ali Ufkî, Osmanlı musikisini ve santur çalmasını öğrenmiş ve "Santuri Ali Bey" olarak anılmaya başlamıştır. Yeteneklerinden dolayı, Enderun meşkhanesine erbaşı olarak tayin edilen Ali Ufkî, Saray'da sırasıyla iç oğlanı, müzisyen ve müzik hocası olarak on dokuz yıl hizmet vermiştir.¹²

Yukarıda de belirtildiği gibi Ali Ufkî'nin Saray'a giriş tarihi net olarak bilinmemektedir. Ancak eserlerinden elde edilen bilgilere göre, Saray'a 1632 ve 1643 yılları arasında girdiği ve on dokuz yıl hizmet ettikten sonra da, 1651 ve 1662 yılları arasında ayrıldığı tahmin edilmektedir.¹³

¹¹ Cem Behar, *Ali Ufkî ve Mezmurlar*, Pan Yayıncılık, İstanbul, 1990, s. 9.

¹² Behar, *a.g.e.*, 1990, s. 10-11.

¹³ Behar, *a.g.e.*, 1990, s. 13.

Bazı Batı kaynaklarında Ali Ufkî'nin 1670 ya da 71 yıllarında Divan-ı Hümâyün baş tercümanlığı yapmış olduğu kaydedilmektedir. Ancak bu bilgi, doğru olmamakla beraber, onun Divan-ı Hümâyün birinci değil ikinci tercümanı olduğunu gösteren bilgi ve kayıtlar çok daha sağlamdır. Ali Ufkî'ye, Divan tercümanı sıfatıyla 1668 yılında hazineden bir ödeme yapıldığına dair bir belge bulunmuştur. Ancak bu belgede, ödemenin aşağı yukarı iki ay süreli bir hizmet karşılığı yapıldığı belirtilmekte ve baş tercümanlıktan söz edilmemektedir.¹⁴

Ali Ufkî'nin gerek kökeni itibariyle gerekse İstanbul'daki eğitimi, yazdığı eserler ve yaptığı çeviriler dolayısıyla bildiği varsayılan diller; Lehçe, Fransızca, İngilizce, Almanca, Latince, eski Grekçe, modern Grekçe, Türkçe, Arapça, Farsça ve İtalyancadır. Bunların yanı sıra; *Kitabı-ı Mukaddes*'i Türkçeye çevirmek için orijinal metne başvurduysa; İbranice ve Aramca'yı da bildiği düşünülebilir.¹⁵

1675 yılında öldüğü rivayet edilen Ali Ufkî'nin Osmanlı müzik kültürüne en önemli katkısı, bu dönemde oluşturulan Batı müzik notasını ilk defa Osmanlı'da kullanması olmuştur. Ali Ufkî, İstanbul'a getirilmeden önce Avrupa müziğini ve nota okuyup yazmasını öğrenmiştir.

Ali Ufkî'nin Eserleri

Ali Ufkî'nin eserleri incelendiğinde, Doğu ve Batı kültürleri arasında ilişki göze çarpabilir ve kültürlerarası ayrı bir dünyaya ait oldukları duygusuna kapılabilir. İki kültürü de birbirinin kavram ve sözcükleriyle dile getirme girişimleri görülmektedir. Eserlerinde hem kültürler arasında birleştirici, hem de ayırıcı, küçümseyici ve önyargılı zıt bir tavrın egemen olduğu izlenebilmektedir.¹⁶ Yazdığı saz eserlerinin bir kısmı Kantemiroğlu'nun *Edvâr*'ında notaya alınmakla beraber daha çok halk musikisine ait parçalar göze çarpmaktadır. Bu parçalar o dönem halk musikisi ile klasik musiki arasında hiçbir sistem farkı bulunmadığını göstermesi bakımından da ayrıca önemlidir.¹⁷

Burada Ali Ufkî'nin bilinen yazma ve matbu eserlerinin ayrıntılı bir şekilde incelemek burada söz konusu olamaz fakat genel hatlarıyla birkaç

¹⁴ Behar, *a.g.e.*, 1990, s. 16.

¹⁵ Behar, *a.g.e.*, 1990, s. 18.

¹⁶ Behar, *a.g.e.*, 1990, s. 24.

¹⁷ Yılmaz Öztuna, "Ali Ufkî Bey" maddesi, *Büyük Türk Musikisi Ansiklopedisi*, I. Cilt, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 54.

özelliği gözden geçirilebilir. Bunun yanında Ali Ufkî'nin hiçbir eserinin çağdaş anlamda bir edisyon kritikle okuyucuya sunulmamış olduğunu belirtmekte de ayrıca yarar vardır.

Ali Ufkî'nin bazı eserleri ve yazıldığı tarihler aşağıda belirtildiği gibidir.¹⁸

Eser	Yazılış Tarihi
- "Dillerin Altın Kapısı Açık" çevirisi	1643
- "Mecma-yı Saz u Söz'ün Müsveddeleri"	1650 öncesi
- "Mecmua-yı Saz u Söz"	1650 ve sonrası
- "Turkish and Latin Version of the Church Catechism"	1654
- "De turcarum liturgia, peregrinationemeccana..."	1658-1661 arası
- Kitab-ı Mukaddes Çevirisi	1662-1664 arası
- Saray-ı Enderûn	1665 (ilk yazmasının tarihi)
- "Gramatica Turcia-Latina"	1666
- Mezâmir	1665-1673

Bu tarihlerden bazıları yaklaşık olarak, bazılarıysa yazarın koymuş olduğu kesin tarihlerdir. Ali Ufkî'nin eserlerinin bazılarını ise tarihlendirmek mümkün görünmemektedir.

Elyazması eserlerinin hiçbirinin günümüz Türkiye sınırları dâhilindeki bir kütüphanede bulunmayışı ilk bakışta şaşırtıcı gelebilir. Ancak bunun izahı mümkündür. Her şeyden önce dönem; Avrupalı yazar, elçi, seyyah, tüccar ve araştırmacıların Osmanlı topraklarına gelip tarihi malzeme, kitap vs. aramaya başladıkları dönemdir. Gelenler, ellerine geçen yazmaları ülkelerine, kütüphanelerine, hükümdarlarına sunmada birbirleriyle rekabete girmişlerdir. Osmanlı topraklarına gelen bu Avrupalıların, İstanbul'da kendi dillerini çok iyi bilen, her iki kültüre de hâkim olan Ali Ufkî ile temasa geçmiş olmaları muhtemeldir. Ali Ufkî de onlara malzeme temininde yardımcı olmuştur. Bunun yanında 1660 yılındaki büyük İstanbul yangınından sonra Ali Ufkî'nin, bazı değerli

¹⁸ Behar, *a.g.e.*, 1990, s. 33.

yazmaları Osmanlı toprakları dışına çıkarılması için Lehistan sefirine verdiği de bilinmektedir.¹⁹

Ali Ufkî'nin eserlerinin üç ana konuda yoğunlaştığını söylemek mümkündür ki bunlar; dil, din ve musikidir. Birçok eserinde bu üç konu iç içe olabilmektedir. Örneğin, 1643'te yaptığı *Janua Linguarum Reserata* çevirisinin ortasında birkaç türkü notası vardır. Aynı şekilde Paris'te Bibliothéque National'de bulunan ve *Mecmua-yı Saz u Söz'ün Müsveddeleri* olarak bilinen mecmuada hem notalar hem de dil ile ilgili bilgiler, çeviriler ve alıştırmalar bulunmaktadır.²⁰

Ali Ufkî'nin musiki ile ilgili üç elyazması eseri bulunmaktadır. İlki *Mecmua-ı Saz u Söz*; ikincisi "*Mecmua-ı Saz u Söz'ün Müsveddeleri*" ve üçüncüsü de *Mezmurlar*'dır. Günümüz Türkiye'sinde Ali Ufkî'nin musikiye ilişkin eserlerine, onun en önemli ve en kalıcı eserleri olarak bakılmaktadır. Musikiye ilişkin en önemli eseri 1650 yılında yazdığı *Mecmua-ı Saz u Söz*'dür. Tek nüshası Londra'da British Museum Kütüphanesi'nde bulunan bu eserin ilk sayfasında şunlar yazılmaktadır: "*Ali Beg el-Santuri, A. Musicis Imperatoris Muhammedi Anno 1060, Mecmua-i Saz ü Söz, Ali Ufkî*". Son sayfasında ise yazarın şu mısraları yer almaktadır²¹:

“Ömrüm hâsılı oğlum gibidir işbu kitab

Korkarım ben ölicecek cahil-ü na-dana düşşe

Hazret-i Hakk için senden bunu umarım Yârab

Hayırla yâd ede sahibini, yazana düşşe”

Daha sonra, daha ince yazıyla manzume devam etmektedir. Bu manzume, yazarın henüz manzum yazacak derecede Türkçe bilmediğini göstermektedir.

Bu mecmua XVI. ve XVII. yüzyıllara ait beş yüzden fazla söz ve saz eserinin güftesiyle notasını içermektedir. Klasik Osmanlı Musikisi içinde kaleme alınmış ilk nota koleksiyonudur. 200'ü aşkın peşrev ve saz semaiyle birlikte, 60 kadar murabba beste, 35 kadar nakış ve semai, 120 civarında türkü, varsağı ve dinsel eserin (ilahî, tesbih vs.) güfte ve

¹⁹ Behar, *a.g.e.*, 1990, s. 33-34.

²⁰ Behar, *a.g.e.*, 1990, s. 35.

²¹ Öztuna, *a.g.e.*, I. Cilt, s. 54.

notasını içeren bu mecmua, Türk musikisinin tarihi açısından hayati önemi olan bir belgedir.²²

Bu yazmada, müzik eserleri makam adına göre sıralanmış ve sağdan sola doğru yazılan bir tür Batı müzik notası esasına göre yazılmıştır. Böylece Ali Ufkî, kendinden önce yaşamış ve çağdaşı olan sanatkârların eserlerini unutulmaktan kurtarmıştır. Mecmua'nın kenarına el yazısı ile “*Sâhib-i Mâlik Bey Essantûrî*” kaydını koymuştur.²³

1650 civarında yazımına başlandığı anlaşılan Mecmua'nın bütünüyle Ali Ufkî tarafından kaleme alınmadığı, ya da onun ölümünden sonra başkası tarafından tamamlandığı ileri sürülmüştür. İlk iddiayı kanıtlamak zordur, ikincisiye yanlıştır çünkü *Mecmua-yı Saz u Söz*, yazarın ölümünden hemen sonra Osmanlı Musikisinden hiç anlamayan bir İngiliz'in eline geçmiş ve çok kısa süre sonra da Osmanlı toprakları dışına çıkarılmıştır. Bu koleksiyonda Osmanlı Musikisi eserleri porte'li Batı notasıyla (ama sağdan sola) ilk kez kâğıda dökülmüştür. Bu Batılı yazım tekniğinin kullanımında ikili bir amaç ya da sonuç görmek mümkündür. Hem Batılıların Osmanlı Musikisi eserlerini öğrenip çalabilmesi mümkün olmuş, hem de Osmanlı müzisyenlerine repertuarlarını kaydedip kısmen de olsa unutulmaktan kurtarılmış bir teknik sunulmuştur. Ali Ufkî'nin bizzat kendisi bu ikinci amaca önem verdiğini ifade etmiştir. Ancak İstanbul'un musiki camiası bu araca, yani notaya gereken ilgiyi hiç göstermemiştir. Ali Ufkî'nin ölümüne kadar, bilindiği kadarıyla, bu nota ne kendinden başka biri tarafından kullanılmış ne de çoğaltılmaya değer bulunup kısmen ya da tamamen kopyalanmıştır.²⁴ Bu eserin Türkiye'de iki mikrofilm bulunmaktadır. Biri Sâdeddin Arel'e aitti. Ölümünden sonra çalınmış, Türkiyat Enstitüsü'ne taşınan kütüphanesinden de çıkmamıştır. Diğer mikrofilm ise Haydar Sanal'a aittir. Eserde geçen bütün beste ve musiki parçaları günümüze kadar taşınmış ve faydalanılmıştır.²⁵

Ali Ufkî'nin musikiyle ilgili bir diğer elyazması eseri Paris'te Bibliothéque National'de bulunan ve “*Mecmua-yı Saz u Söz'ün Müsveddeleri*” olarak bilinen eserdir. Bu defterin birçok bölümüyle *Mecmua-yı Saz u Söz*'deki güfte, şiir ve notalar arasında benzerlik vardır. Düzensiz olması ve çok farklı malzemelerin bir araya getirilmesinden

²² Eugene Popescu-Judet, , *Prens Dimitrie Cantemir*. (Çev. Selçuk Alimdar), Pan Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 25-26.

²³ Mehmet Nazmi Özalp, *Türk Müsiki Tarihi I-II*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 355.

²⁴ Behar, *a.g.e.*, 1990, s. 37-38.

²⁵ Öztuna, *a.g.e.*, I. Cilt, s. 54.

oluşması ona “müsvedde” adının uygun görülmesine neden olmuştur. Bu bakımdan bu yazmanın bir bütün olarak musikiye ilişkin bir eser olarak görülmesi doğru olmayabilir. Ayrıca, bu eser, başka bir kaleminden çıktığı açık olan yapraklarla birlikte, Ali Ufkî'nin İstanbul'a gelmesinden epey öncelerin tarihini taşıyan sayfalar, Latince ve İtalyanca ilaç ve ecza tarifleri içermektedir. Bu defteri, Ali Ufkî'nin *Mecmua-yı Saz u Söz*'ü yazmadan önce ya da yazarken yapmış olduğu birtakım derlemeler, alıştırılmalar, hazırlıklar ve nota denemelerinin toplamı olarak daha doğru olacaktır.²⁶

Ali Ufkî'nin müzik hakkında hazırladığı bir diğer çalışması ise *Mezmurlar*'dır. Bu yazma Paris'te Bibliothétique Nationale'in Şark Yazmaları bölümünde kayıtlı bulunmaktadır. Başka nüshası bilinmeyen eser, 5 yaprak, 10 sayfadır. Mezmur²⁷, Kitab-ı Mukaddes'in Ahdi Atik bölümünde Hazreti Dâvud'un Tanrıya yakarış ve şikâyetlerini dile getiren şiirsel metinlerin her birine verilen addır (çoğul: Mezamir). Bunlar 150 tânedir. Ali Ufkî'nin *Mezmurlar* el yazması, Hazreti Dâvud'un ilk 14 Mezmurunun Türkçe çevirisiyle notalarından oluşmaktadır. Her Mezmur notasının başında eserin makâmı belirtilmiştir.²⁸ Bu Mezmurlar on farklı makamdan oluşmuştur.

Bunlara ek olarak Ali Ufkî, Osmanlı Musikisi'nde bestekârlık da yapmış ve bir takım basit yapıllı parçalar bırakmıştır. Notalarını yazdığı bu parçaların dökümü şu şekildedir²⁹:

1. Muhayyer Peşrevi (Düyek, 3 hâne)
2. Nevâ Peşrevi (Berefşan)
3. Uzzal Beste (*Çi nâdân...*, Farsça)
4. Bayatî Yörük Semâî (*Anrâ ki kemâl-i mâ'rifet şüd hâsıl*, Hayâm, rubâî)
5. Hüseyini Düyek İlâhi (*Bahr-i ummân kadîm yerim, mekânım kandedir?*, 5 kıt'a)
6. Muhayyer Düyek Şarkı “Medh-i Şehenşâh-ı Âli-i Osman Sultan Mehmed Hân 1075” (*Pâdişâhım kullarına eyle dâim himmetini*, 5 kıt'a)

²⁶ Behar, *a.g.e.*, 1990, s. 38.

²⁷ Mezmur, “dua” veya “ilâhi” anlamındadır ve sözcüğün eski Yunanca aslı Psalms'tur.

²⁸ Behar, *a.g.e.*, 1990, s. 47-49.

²⁹ Öztuna, *a.g.e.*, I. Cilt, s. 55.

7. Hüseyinî Düyek Şarkı Berây-ı Firâk (*Uçurdum şahini, konmaz koluma*, 5 kıt'a)

8. Hüseyinî Düyek Türkü Berây-ı Gazâ (*Gaziler her kişinin zahrına hükmetmem*, 5 kıt'a)

9. Hüseyinî Düyek Türkü Berây-ı Gazâ (*Beğler pâydâr olun ben hayr-hâha*, 5 kıt'a)

10. Muhayyer Düyek Türkü Berây-ı Gönül (*Uğratdın beni belâya*, 4 kıt'a)

11. Muhayyer Düyek Türkü Berây-ı Turna ve Gurbet ve Muhabbet (*Turna bizim yerde bizi sorana*, 4 kıt'a)

12. Muhayyer Düyek Türkü Berây-ı Fenây-ı Cihân (*Dâd elinden şu fenânım*, 5 kıt'a)

13. Muhayyer Düyek Türkü Berây-ı Muhabbet (*Şundan bir kaşları kaare*, 5 kıt'a)

14. Muhayyer Düyek Türkü Berây-ı Firâk (*Düşüp gurbetlik ellerde*, 5 kıt'a)

Bu eserler, XV.-XVII. yüzyıllarda Osmanlı Musikisi'nde yalnız saz eserlerine değil, güfteli parçalara da isim konduğunu göstermiştir.

Ali Ufkî'nin yukarıda sayılan doğrudan müzikle ilgili eserleri dışında, on yedinci yüzyılda Topkapı Sarayı'ndaki yaşamı anlattığı ve içinde ayrı ayrı başlıklarla Osmanlı müzik kültürüne ilişkin bilgiler de verdiği *Saray-ı Enderûn* adlı bir çalışması bulunmaktadır. *Saray-ı Enderûn* Ali Ufkî'nin en ilginç eserlerinden biridir. Kendisi henüz hayattayken Avrupa'da yayımlanan (Viyana 1667) tek eseri budur. *Saray-ı Enderûn*'un dördü yazma, ikisi basma olmak üzere altı ayrı versiyonu bilinmektedir. Bu eserinde, saray meşkhânesinin işleyişini ve oradaki günlük hayatı ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır.³⁰

SONUÇ

Batı'nın Barok dediği "saray tarzı" döneminde, Osmanlı müzik kültürüne birçok müzik insanının, çeşitli düzeylerde katkıları olmuştur. Önemli bir katkısı tespit edilen müzisyenlerden bir tanesi de Ali Ufkî Bey (Albert Bobowski)'dir.

Saraya girdikten sonra sazendeler arasına katılan Ali Ufkî, yeteneklerinden dolayı kısa zamanda önemli bir müzisyen haline gelmiştir. Önemli sayıda Doğu ve Batı dillerini öğrenerek, Osmanlı

³⁰ Cem Behar, *Musikiden Müziğe*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 48.

müziğinin dinsel ve dindışı türlerinde birçok eser bırakmıştır. Eserlerinin büyük bir kısmı yurtdışında bulunan Ali Ufkî, Avrupa nota yazısından yararlanarak geliştirdiği kendine özgü nota yazısıyla sayısız eser saptamış ve bunlara el yazmalarında yer vermiştir. Çalışmalarında, yaşadığı dönemin şarkılarının Avrupa notalarıyla yazılmış olması, Osmanlı müziğini tanımamız açısından oldukça önemlidir. Batı tekniği sayesinde hem Batılıların Osmanlı müzik eserlerini öğrenip çalmasına imkân tanımış, hem de Osmanlı müzisyenlerine eserlerinin kaydedilip unutulmamasına katkıda bulunmuştur. Bununla birlikte çağının Batı müziğinin özelliklerini yansıtmış, müzik kuramı ve kültürü bağlamında verdiği bilgilerle Türk müzikolojisine önemli bilgiler kazandırmıştır. Bu notalanan eserler ve diğer bilgiler XVI. ve XVII. yüzyıl geleneksel Osmanlı ve Türk müzik kültürünü inceleme bağlamında, önemli kaynaklar olarak günümüz araştırmacıların karşısına çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

BEHAR Cem, (1990) *Ali Ufkî ve Mezmurlar*, Pan Yayıncılık, İstanbul.

BEHAR Cem, (2005) *Musikiden Müziğe*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

DOĞRUSÖZ Nilgün, (2000) “Geleneksel Türk Müziğinde Makam Unsurları”, *Yeni Türkiye*, Osmanlı-Kültür ve Sanat, 4. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss. 505-513.

İNANÇER Ömer Tuğrul, (2000) “Osmanlı Musikisi Tarihinde Tasavvuf Musikisine Bir Bakış”, *Yeni Türkiye*, Osmanlı-Kültür ve Sanat, 4. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss. 551-563.

KARAMAHMUTOĞLU Gülay, (1999) “Tanzimat Dönemi’nde Müzik, Dönem Padişahları ve Müzik Anlayışları”, *Osmanlı-Kültür ve Sanat*, c.10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss. 628-638

ÖZALP M. Nazmi, (2000) *Türk Mûsikîsi Tarihi I-II*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.

ÖZTUNA Yılmaz, (1990) *Büyük Türk Musikisi Ansiklopedisi*, I-II. Cilt, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

POPESCU-JUDETZ Eugene, (2000) *Prens Dimitrie Cantemir*. (Çev. Selçuk Alimdar), Pan Yayıncılık, İstanbul.

SAY Ahmet, (2003) *Müzik Tarihi*, Müzik Ansiklopedisi Yayınları, Ankara.

USLU Recep, (2000) “XVII. Yüzyılın Büyük Bestekârlarından İtri”, *Yeni Türkiye*, Osmanlı-Kültür ve Sanat, 4. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss.

UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, (1977) “Osmanlı Zamanında Sarayda Musiki Hayatı”, *Belleten*, TTK, C. 41, sayı 164-165, Ankara, ss. 79-114.

**XIV. VE XVI. YÜZYILDA ANADOLU VE DULKADİROĞULLARI
ÜLKESİNDE TASAVVUF, TARİKAT, AHİLİK, TEKKE VE
ZAVİYELER**

Dr. Öğr. Gör. Mehibe ŞAHBAZ*

Giriş

Oğuzlar'ın, Bozok ve Üçok olmak üzere iki büyük bölümden oluşmaktaydı. Zulkadiroğluları (Dulkadiroğluları), Bozokların; Günhan oğluları kolundan Bayat boyuna mensup olan boylardan biridir (Divitçioğlu, 1994:32). Dulkadir boyu, birçok oymaktan ve aileden oluşur. Her oymak ve aile kendilerine göre tüzel kişiliklere sahip olsa da boy beyine bağlı olarak yaşamışlardır. Dulkadir Beyliğinin çoğunluğunu Oğuzların Bozok koluna bağlı Bayat, Avşar ve Cerit boyları oluşturmaktadır. (Besim Darkot,1993:311). Dulkadiroğluları Beyliği, Zeyneddin Karaca Bey tarafından 1337 tarihinde kurulmuş ve 1522 yılında Sultan Sultan Selim'in bu beyliği topraklarına katmasına kadar 185 yıl hüküm sürmüştür. Dulkadir Beyliğinde yönetim babadan oğla geçmiş ve bu zaman içerisinde de 12 bey, beyliği yönetmiştir (Yinanç, 1998:21). Dulkadiroğulları Beyliği, en geniş zamanında bugünkü adlarıyla, Kahramanmaraş ve Elbistan merkez olmak üzere Adıyaman, Malatya, Kayseri, Hatay, Gaziantep topraklarının önemli bir kısmında ve Konya'ya sınır olacak kadar oldukça geniş bir coğrafya üzerinde hâkimiyet kurmuştur (Sakin, 2010:38). Dulkadiroğlularının kurulduğu bölge olan Maraş coğrafi konumu itibariyle tarihi ve doğal güzellikleri bünyesinde barındırmış ve önemli bir geçiş güzergâhı üzerinde olması nedeniyle paleolitik çağdan beri çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Orta Asya ile Ön Asya arasındaki yol güzergâhı üzerinde bulunması birçok kavimlerin bölgede etkili olmasına neden olmuştur. Bölgenin öneminden dolayı Osmanlılar, Memluklar, Akkoyunlular, Karakoyunlular, Safeviler daha sonra da Osmanlılar burada söz sahibi olmak için yıllarca rekabet ettiler. Bu nedenle çıkan savaşlarda Beyliğin kışlak olarak kullandığı Maraş ile yaylak olarak kullandığı Elbistan şehirleri harap oldu.

---

* mevhibesavas@gmail.com

Orta Asya ile Ön Asya arasındaki yol güzergâhı üzerinde bulunması birçok kavimlerin bölgede etkili olmasına, Dulkadiroğulları zamanında ise birçok Şeyh ve Dervişlerin karargâhı haline gelmesine sebep olmuştur. Bu bölgede ikametlerine Tekke ve zaviyeler açarak, bölgenin sosyal, kültürel, mimari ve ekonomik yapılarının şekillenmesinde temel etken olmuştur. Dulkadiroğullarının kurulduğu bölge Orta Asya, Anadolu ve Mezopotamya uygarlıklarının toplanma ve geçiş güzergâhı üzerinde olması bölgenin stratejik önemini arttırmıştır. Anadolu köprüsünün güney girişinde yer alan bu bölgeyi önemli bir uygarlık ve ticaret merkezi haline getirmiştir (Besim Darkot,1993:311). Ayrıca Dulkadir toprakları İran ve Azerbaycan sahası ile Orta Anadolu arasında yer aldığından doğudan Türkiye Selçukluları topraklarına geçmek isteyen mutasavvıflar için bir durak konumundaydı. Anadolu'da şöhret bulan her tasavvuf akımının temsilcisi bu bölgede bir süre kalarak Maraş ve çevresini ilk faaliyet alanı olarak seçmiştir(Yinanç, 1998:229). Buralarda başlangıçta bağımsız hareket ederek kendi adlarıyla tarikat kurmuşlardır. Türk asıllı olan mutasavvıflar Anadolu'ya Türk tasavvuf kültürünü taşıyarak bu topraklara milli bir karakter kazandırmışlardır. Dulkadirli döneminde Maraş zaviyeleriyle meşhur bir kentti. Bu Zaviyeler ve Tekkeler Anadolu'nun Türkleşmesinde önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca iktisadi hayatın ipuçlarının ellerinde bulunduran ahilerin zaviyeleri ise bu topraklara ayrı bir renk ve canlılık vermiştir. Elbistan, Maraş merkez olmak üzere Dulkadirli hâkimiyet sağladığı bölgelere mimari eserler inşa ettirmişlerdir.

Bu yüzdendir ki Türkistan'dan Anadolu'ya göçen şeyhler, çevreleriyle birlikte bir süre burada ikamet etmişlerdir Türkistan kökenli tarikatların şeyhleri Ahmet Yesevi'ye bağlı olup Moğol istilası yüzünden Anadolu'ya göçmek zorunda kalmıştır. Başlangıçta bunlar bağımsız hareket etmeyi ve kendi adları ile anılan tarikatlar kurmayı tercih etmişlerdir. Dede Garkın, Baba İlyas-ı Horasani, Hacı Bektaş-i Veli gibi ünlü Türk asıllı mutasavvıflar, Maraş ve çevresi başta olmak üzere Türkistan'da o zamanlar yaşanmakta olan Anadolu'ya Türk tasavvuf kültürünü taşımışlar ve bu topraklara milli bir karakter kazandırmışlardır (İdris-i Bitlisi,2001:154). Azerbeycanda ortaya çıkan Safavilik Ota doğuda bir güç olarak ortaya çıkmış ve Dulkadir ülkesini tehdit etmeye başlamıştır. Şah İsmail'in amacı öncelikli olarak Dulkadir ülkesini ele geçirmek, daha sonrasında da Osmanlı Devletinin topraklarına sahip

olmak istemiştir. Öncelikle Şah İsmail başta Maraş ve Elbistan'ı yakıp yıkmakla başladı. Daha sonrada Şah İsmail şeyhi bulunduğu Safeviliği önce Dulkadir ülkesinde yaymaya çalışmıştır. 1501'de tarikat devlete dönüşünce öncelikle bazı Dulkadirli topraklarını Şah İsmail kendi topraklarının sınırları içine katmıştır. Şah İsmail Alâüddevle Bey'i korkutma yönüne giderek onun Osmanlı ile güç birliğine gitmesini engellemiştir. Bu arada Alâüddevle Bey'in izlediği denge politikası kendi sonunu hazırlamıştır. Çaldıran'da Şah İsmail'i yenen Yavuz Sultan Selim, arkasından Dulkadiroğulları topraklarını Osmanlı sınırları içine almıştır (Celal-zade Mustafa Çelebi,1280:119a-119b). Türk tasavvuf kültürü, Dulkadirli toplumunun şekillenmesinde etkin rol oynamış ancak Dulkadirliların birlik beraberliği de bu yolla bozulmuştur. Osmanlı ve Dulkadirlilardan ayrı dünya görüşüne sahip olan Safevi müridi çok sayıda Dulkadirli Türkmen kendi vatanlarını terk ederek Şah İsmail'in yanına göç edip gitmiş; şeyhleri tarafından yeni kurulan Safevi Devleti'ne hizmet etmişlerdir. Dulkadirli Eyaleti'nde güvenlik Osmanlılar tarafından da tam olarak sağlanamamış, Safevi müritleri Celali adıyla teşkilatlanarak Anadolu'da uzun süre karışıklar çıkarmışlardır.

Alâüddevle Bey, Safevi yapılanmasını engellemek için büyük çabalar harcamıştır. Bu çerçevede başta Maraş şehir merkezinde olmak üzere Maraş' a bağlı köylerde çok sayıda zaviye inşa ettirip buralara zengin vakıflar tahsis etmiştir. Ayrıca toplumuna yön vermek için Bektaşilik, Halvetilik, Gülşenilik, Bayramilik gibi Safeviliğe o zamanlar karşı olduğu bilinen tarikatların mensuplarını korumaya ve ülkesinde bunların ikametlerine alt yapı oluşturmaya çalışmıştır. Ancak Şah İsmail'in daileri aracılığıyla yaptığı propagandalar sonunda halkının hatırı sayılır bir kısmı Safevi Tarikatı'na mürit olmuşlardır (Nişancı, 1983:203).

1. DULKADİR ÜLKESİNDE TASAVVUF, TARİKAT VE TEKKELER

Tarikat, Arapçada yol demektir. Kur'an'da tarikat, mezhep, yol, tarz, metot, hareket biçimi anlamlarında kullanılmıştır (Taha suresi, 63, 104, Cinn suresi, 11,16). Bir tasavvuf terimi olarak tarikat, "*Allah'a varma gayesini güdenlerin izledikleri özel tarz ve yol*" demektir. Tasavvufun, şahıslar etrafında sistemleşerek teşkilatlı bir şekilde, tarikat adı altında kurulması ve yayılması yaklaşık olarak Hicri V. inci asırda başlamıştır. Bu devirde tarikat kurucuları veona bağlı kişiler ortaya çıkmış ve halkın üzerinde çok önemli etkileri olmuştur. Tarikatların ortaya çıkışında da

bazı önemli yazarlar iddalarda bulunmaktadır. Bu iddalardan birine göre Cengiz Han'ın orduları Orta Asya'yı çiğneyerek halkı derin ıstıraplar içerisinde bırakmıştı. Müslümanların büyük bir çoğunluğu bu hali Allah yolunu ihmal etmenin bir cezası gibi görerek kendilerini bu perişanlıktan kurtaracak maneviyat sahibi adamlar aramaya başladılar. Bu fırsattan istifade eden bazı kimseler yüzlerce tarikat ortaya çıkardılar (Cevdet Paşa, 1972:395). Bu iddia tarikatların çoğalmasının sebebi konusunda doğru sayılabılırsa de, tarikatların ilk defa ortaya çıkışının sebebi sayılamaz. Çünkü Cengiz Han istilası Hicri VII. asrın başlarında meydana gelmiştir. Hâlbuki bu iddiaya göre, tarikatlar Hicri V. inci asırdan itibaren ortaya çıkmaya başlamıştır. Fakat Cengiz istilasından sonra tarikatların çoğaldığı da bir gerçektir. Tasavvuf, başlangıçta ferdi-dini bir hareket idi. Tarikatlar yoktu. Sonraları Sofiler, bir mürşide bağlanmak, onun terbiyesi altında yetişmek gerektiği kanaatinde birleştiler. İşte bu kanaatin yerleşmesi, sonucunda, başlangıçta ferdi-dini bir hareket olan tasavvuf, yavaş yavaş veliler yetiştiren, müritlerin huylarına ve ibadetlerine dair özel nizamlar koyan bir mektep haline geldi. Mürit bu yolun kurallarını üstadından alır ve tam bir teslimiyetle ona bağlanırdı. Mürşitsiz yola gidilemeyeceği kanaati kesin bir hal aldı (Gölpınarlı,1997:41) .

Tarikatların tasavvufî zevk ve heyecanı geniş halk kitlelerine yaymada bir numaralı rolü oynamanın yanı sıra, İslâm'ın asker ve kılıca dayanmayan en büyük fetihlerini gerçekleştirmede de başlıca rolü oynadılar (Gölpınarlı,1997:35). Türklerin Müslümanlığı kabullerinde tasavvufa bağlı dervişlerin temel hizmeti gördükleri bilinmektedir. Türklerin Müslüman oluşlarının ardından tarikatlar, İslâm'ın yayılma ve gelişmesinde temel kurumlar haline getirildiler. Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunu gerçekleştiren ana insan unsurunun tarikat bağlıları oldukları bugün bütün ilim çevrelerinin kabul ettiği bir gerçek halinde karşımıza çıkmaktadır. Moğol istilasının ardından Miladi XIII. yüzyıl boyunca Anadolu bir "sûfiler, dervişler yatağı" haline gelmişti. Bu gönül adamları kitlesi, daha sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunda en dikkat çekici rolü oynayacaklardı. Türkler, Müslümanlığı kabullerinin ardından benliklerine sindirdikleri tasavvuf zevk ve heyecanını daha çok tarikatlar halinde ortaya koydular. Yaradılışlarında ki teşkilatçılık ve devletçilik dehasını tarikatlar yoluyla dini-tasavvufi alana da aktardılar. Böyle olduğu içindir ki Türkler eliyle geliştirilen tarikatlarda faaliyetçi bir karakter hâkimdir. Bu olgu, Türk tasavvuf

düşüncesinin sosyal olaylar karşısında hareketsiz kalmasını önlemiştir. Türk dervişi sadece tespih çeken adam değildir. O aynı zamanda ve büyük bir maharetle kılıç sallayabilir, sınırları bekler, at koşturur, kaleler fethederdi (Öztürk,1992:15-16).

Moğol akını, orta Asya'dan birçok Sufi'nin Anadolu'ya akınına sebep olmuştu. Böylece orta Asya'daki fikir hareketleriyle Anadolu'da yerleşmiş fikirler uzlaşmakta, yeni yeni görünümeler ortaya çıkmaktaydı.

a.Yesevîlik

Türk insanının tasavvuf şuur ve anlayışının oluşmasında ilk ve en büyük etkiyi Yesevilik yapmıştır. Türkistan'da Türklerin Müslümanlığı kabullerinin ardından kitleleri tarikat yoluyla İslâm'a ısındıran ve gelecek kuşaklara eşsiz bir fikir ve duygu mirası bırakan Yesevilik, tevazu, sadelik ve fedakârlığın bir kurumu halinde karşımıza çıkıyor. Yesevilik, Kur'an ve sünnete son derece bağlı bir tarikattir. Yeseviyye Tarikatı'nın kurucusu olan Ahmet Yesevi Türkistan bölgesinde doğup yetişmiştir. Yesevi'nin en büyük bilgi ve ilham kaynağı olan hocası ve müridi Yusuf Hemedani tasavvuf tarihinin en büyük isimlerinden biridir (Aligarh,1959-1960:203).

Türk soyu Asya'nın eseri olduğu gibi ruhunun mimarları da Asyalıdır. Afrika'dakiler gibi Türk dünyasının uyanışında da dervişlerin payları büyüktür. Tekkedeki eğitimlerini tamamlayan Yesevî dervişleri çeşitli bölgelere dağılarak kendileri gibi düşünenlerin çoğalması için çalışmışlardır. Sibiry'a'daki Erzene, Otrâ, Savram, Cend, Borçin kentteki tekkelerden (İnan,1968:334), Anadolu'daki Özbekî, Dağıstanî, Buharî diye anılan dervişlerden Belgrat'taki Derviş Mehmet Horasanî dergâhına kadar uzanan bir faaliyet Orta Asya'dan sağlanan bir "derviş göçü" sayesinde yürütülmüştür. Türk milletinin, İslâm dünyasındaki tesirlerini değerlendirirken, Müslüman olan bir şahsı "Türk oldu" diye niteleyen Uzakdoğu insanı ile bu olayı "Türk oldu" başlığıyla veren Afrika insanının hissiyatı da değerlendirilmesi gereken unsurlardandır (Aligarh,1959-1960:207).

Moğol istilasından önce Suriye, İran, Horasan, Irak gibi İslâm muhitlerinde yetişen çeşitli sufiler, Anadolu topraklarına gelip, buralarda kuvvetli tasavvuf cereyanları oluşturmaya muvaffak olmuşlardı. Bunlar arasında Mevlevîliği tesis eden Mevlâna Celaleddin Rumi, EvhadüddinKirmanî, Tokat'ta müridi Muinüddin Pervane'nin inşa

ettirdiği tekkede şeyhlik yapan, Lemaât sahibi Fahreddin Irâki, yine Konya'da çok sayıdaki eserleri ile (Ebu'l-Hasen Ali b. İbrahim el-Kârî el-Bagdâdî,1972:38) Muhyiddin ibn Arabi Bektaşîliğin kurucusu Hacı Bektaş Velî ve Ahî Evren'i sayabiliriz.

Görüldüğü üzere, Moğol istilası öncesi Anadolu'da, çok güçlü tasavvuf cereyanları mevcuttu. Bu zemin üzerinde gelip yerleşen derviş zümreleri, uçlarda, gazilerle "memleket açmak" ve fütuhât yapmak veya uzaktaki köylere, boş yerlere yerleşip, hayvancılık ve ziraatla meşgul olmak durumundaydılar. Bu zümreler, Anadolu'nun her tarafında çeşitli fonksiyonların icracısı olarak göze çarpmaktadır. Bu konuda zaviyelerin, son derece olumlu rol oynadığı dikkat çeker (Barkan,1974:290). Küçük Asya'da yerleşen bu derviş grupları, Asya'daki telakkinin aksine, oldukça yumuşatılmış bir tasavvuf anlayışına sahipti. Orta Asya'daki din anlayışının son derece katı oluşu, ister istemez, o topraklardaki tasavvufu da etkilemişti. Anadolu'da, Orta Asya'daki sosyal çevrenin o sert baskısı, artık kalkmıştır. Bu yeni topraklarda, tasavvufun eski Yunan düşüncesiyle temasa geçişi, Muhyiddin ibn i Arabi, Sadreddin Konevî ve Mevlânâ gibi büyük suf iler vasıtasıyla olmuştur (Köprülü,1972:161). Orta Asya'dan Anadolu'ya gelen Türkler, oradaki inanç kalıntılarını beraberlerinde getirdiler; bu inançlar Anadolu'da İslâmî bir karakter aldı (Barkan, 1974:284). Mesela, Yesevîliğin kırsal kesime mensup bağluları arasında teşekkül eden menkıbelerde, eski Şamanlığın izlerine yer yer rastlanılmaktadır. Köprülü'nün deyimiyle bu, "Beşeriyetin dini gelişme tarihinde, umumiyetle rast gelinen tabii bir hadisedir" (Köprülü, 1980:116).Tasavvuf tarihinde, tarikatlaşma sürecine geçişin yoğunluk kazandığı dönemle XI. ve XIII. yüzyıllar arası, Türklerin İslamlaşma döneminin aynı zamana rastlaması ve kurulan ilk tarikatların, genelde, Asya Türk bölgesinde olmuştur.

b. Babailik

Baba İlyas-ı Horasanın başını çektiği tasavvuffî harekete Babailik denmektedir (Ocak,1996:116). Babai isyanı Türkiye Selçukluları döneminde, II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in hükümdarlığı sırasında, 1240 yılında Maraş ve Elbistan dolaylarında Baba İlyas'ın halifelerinden Baba İshak'ın faaliyetleri sonucu ortaya çıkmıştır. Bu sırada Baba İlyas Amasya'da kendisi için inşa edilmiş zaviyede ikamet ediyordu (Gölpınarlı, 1995:5). XIII. yüzyılın ilk yarısında, Anadolu'da, Bâtini-Şîî

Türk ve Türkmenlerin, hükümeti ele geçirmek isteyen ilk ve genel isyanları patlak vermiş, devlet, "Babalılar" denen ve Doğu'dan gelmiş olan Baba İlyas'ın halifesi Baba İshak'a tabi olup onu bir peygamber olarak kabul eden bu topluluğun isyanını zorlukla bastırabilmişti. Bu isyan neticesinde Baba İlyas idam edildi. Baba İshak, ilk fırsatta şeyhinin intikamını almak için çevresinde toplanan Baba İlyas taraftarlarıyla başkent Konya'ya saldırdı. Yenilgiye uğrayıp katledilince canını kurtaran halifeler ortalıktan kayboldular. Bu isyan sonucunda arta kalan Babalılar, Kırşehir köylerinden Suluca Kara Höyük'ü yurt edinen Hacı Bektaş'ın çevresinde toplanmışlardı. Böylece çok sonra ve çeşitli Bâtını tarikatları temsil ederek kurulan Bektaşîliğin nüvesi meydana gelmişti (Bardakçı, 2012:9-12).

XV. yüzyılda İran Azerbaycan'ında. Erdebil'de yerleşen ve Kalenderi yoluyla Halveti tarikatını birleştirerek Safaviye ve Erdebiliye adlı bir tarikat kuran Şeyh Safiyeddin İshak'ın oğlu Musa Sadreddin'in oğlu ve halifesi Alâeddin Ali, bir aralık Bursa' da ekmek satarak geçindiği için Somuncu Baba adıyla tanınan Kayserili Şeyh Hilmid'i Veli'nin halifesi Hacı Bayram, Erdebiliye yoluyla Nakşibendî tarikatını birleştirerek Bayramiliği kurmuştu. Hacı Bayram'dan sonra halifelerinden Akşemseddin, Bayramiliği Sünni bir karakterle yürütürken öbür halifesi Emir Sikkîni, tekke, özel giyim, zikir vb. gibi tarikat kayıtlarını bırakmış ve Bayrami Melamiliği'ni kurmuştu. Bu yol, adeta Sünni ve zahitçe tasavvufa bir tepki niteliği taşımaktaydı (. Babailik günümüzde mevcut değildir. Babailerin Şii olup olmaması konusu tartışılmaktadır. Çünkü Babai isyanının meydana geldiği Türkiye Selçukluları döneminde Anadolu'da organize bir Şiilik hareketinin bulunmadığı göz ardı edilmemelidir. Nitekim Oruç Beğ ile Kemal Paşazade, Baba İlyas'ın aslında "*sahib-i keramet şeyh*" olduğu için 1. Alâeddin Keykubat'ın ona saygı gösterdiğini vurguladıktan sonra Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev'in, Babailerin çokluğundan endişe ederek üzerlerine yürüdüğünü ve topluluğu dağıttığını yazmaktadır. Ayrıca, bu iki Osmanlı tarihçisi Âşık Paşa'nın Baba İlyas'ın soyundan geldiğine de vurgu yaparak Babailerin Şiilikle ilgisinin olmadığına işaret etmişlerdi (Oruç Beğ,2008: 11). Gerçekten Âşık Paşa'nın soyundan gelenlerin Sünni olduğu bilinmektedir. Diğer taraftan Baba İlyas'ın oğlu Muhlis Paşa'nın önce Karamanoğulları, sonra Osmanlılarla yakın ilişki içinde olması hayatının bir kısmını geçirdiği Konya ve çevresi ile Osmanlı Beyliğinin kurulduğu Bilecik dolaylarında bugün bile Alevilerin bulunmaması,

Kemal Paşazadenin naklini doğrulamaktadır. Şu halde XIII. yüzyılda başlayan Babailik hareketinin Sünni bir hareket olduğu, onların Türkiye Selçukluları ile ilgili problemlerinin temelinde Türkmenlerin dışlanmasının yattığı söylenebilir. Babai isyanından sonra Babai Tarikatı'nın Maraş ve çevresinde devam ettiğine dair şimdilik bilgiler mevcut değildir. Babai şeyhliğini daha sonra üzerine alan Baba İlyas'ın oğlu Muhlis Paşa'nın Karamanoğulları ile birlikte Konya ve çevresinde bir süre bulunduğu ve Türkiye Selçuklu sultanlarına karşı mücadele verdiğine göre Babailer 'in Baba İlyas'ın ölümünden sonra Konya dolaylarında Muhlis Paşa'nın başkanlığı altında toplandıkları düşünülebilir.

c. Bektaşilik

Bir tarikat olarak Bektaşilik XIII. yüzyılda Horasan'dan Anadolu'ya gelen Hacı Bektaş Veli tarafından kurulmuştur. Bektaşi nefeslerinde Ahmet Yesevi'nin adının çok geçmesi ve kutsanması Yesevilik ile Bektaşilik arasında kesin bir yol çizgisinin varlığını kanıtlamaktadır. Ancak tarihsel olgu bir yana, Bektaşi inancına göre Ahmet Yesevi Horasan erenlerinin, Hacı Bektaş da Rum erenlerinin başı sayılmaktadır (Bardakçı, 2012:11). Aslında Yesevilik ile Bektaşilik arasında sıkı bir bağlantının olduğu açıktır. Nitekim Fuat Köprülü de daha sonra yaptığı çalışmalar ile Yesevilik'in heterodoks bir öğretisi olduğunu, içinde şamanlıktan ve eski İran dinlerinden gelen öğeleri barındırdığını kabul etmiştir. Ancak Yesevilik Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan gibi yörelerde daha çok Nakşibendî çizgi üzerinde yürümüştür.

Hacı Bektaş'ın Anadolu'ya geliş tarihi belli değildir, farklı kaynaklar farklı tarihler vermektedir. Bununla beraber Hacı Bektaş'ın olgunlaşmış bir Yeseviyye dervişi olduğu, bir hac ziyareti yaptığı ve yaklaşık 1230'lu yıllarda Anadolu'ya geldiği akla yakın gözükmektedir. Bu dönemlerde Anadolu'da "Babalar başkaldırısı" vardır; Baba İshak ve Baba İlyas önderliğinde yürüyen başkaldırı Anadolu'daki Selçuklu saltanatını tehdit etmektedir. Babalar başkaldırısı, XIII. yüzyılın ortalarında ortaya çıkan bir toplumsal harekettir. Önderleri Baba İlyas ve Baba İshak'tır. Bunların hangisinin mürşit ya da resul olduğu konusunda da farklı kaynaklarda farklı değerlendirmeler vardır. Ancak bilinen ve kesin olan husus, bu başkaldırının eşitlikçi ve adil bir toplum düzeni kurmaya yönelik olduğudur (Küçükdağ, 2010:5). Sivas, Tokat, Çorum, Malatya ve

Amasya yörelerinde büyük etkinlik kazanan bu başkaldırı, sonunda yenilgiye uğratılmıştır. Bununla beraber bu hareket ile Aleviliğin Anadolu'da yaygınlık kazandığı söylenebilmektedir. Hacı Bektaş'ın da Babalar başkaldırısına katılıp katılmadığı konusunda görüş birliği yoktur (Gölpınarlı,1997:264).

Toplumsal adalet ve eşitlik gibi değerlerin Bektaşiliğin öğretilerinde temel öğeler olması böyle bir bağın kurulabilmesini en azından mantıksal açıdan mümkün kılmaktadır. Bu durumda Hacı Bektaş'ın Anadolu'ya daha önceleri geldiği düşünülebilmektedir. Hacı Bektaş 1230'lu yıllarda Hacim Köye bugünkü Hacı Bektaş ilçesi yerleşmiş ve öğretilerini yaymaya başlamıştır. Türk orijinli tarikatlardan biri olan Bektaşilik Anadolu'da XIII. yüzyılda, Hacı Bektaş-ı Veli gelenekleri temelinde Babailik ve Kalenderilik gibi tasavvuf akımlarından bazı unsurları alarak ortaya çıkmıştır. XV. yüzyıl sonlarına doğru Osmanlı topraklarında yaygınlaşmıştır. Bektaşilik asli orijinal bir tarikat olmayıp, birçok tarikat ve mezhebin düşüncesinin karışımından oluşmuş bir sentezdir (Köprülü,1980:16).

Bu çorbada az çok tasavvuf, büyük ölçüde Hurufilik, Babailik, Bâtınlık, Hulul ve Tenasüh, Caferilik, Şiilik, İmamilik, Şamanîlik, Lamalık hatta Teslis vs. gibi eski ve yeni birçok unsur karışmış, içinden çıkılmaz bir şekil almıştır. Bu tarikatın lideri Hacı Bektaş Anadolu'ya geldiğinde bir süre Elbistan ve Maraş' ta kalmıştır. Öğretilerini Dulkadirli Ülkesinde yaymaya çalışmıştır. Hatta İbrahim Hacı adlı kendisine inanan birini bu yöreye halife tayin ederek İbrahim Hacıya yürü Bozok ve Üç Oku sana yurt verdik ekmeğın olsun demiştir. Elbistan'da Ümmet Baba Tekkesi, Maraş'ta Şehsuvaroğlu Ali Beyin inşa ettirdiği Çomak Baba Tekkesi Osmanlı döneminde Dul kadir Eyaletinin Önemli Bektaşi dergâhları idi.

d. Halvetilik Tarikatı

Bu tarikat Azerbaycan'da ortaya çıkmış ve oradan başka yerlere yayılmıştır. Anadolu ve Balkanlara Zahid-i Geylani'nin Türk kökenli halifeleri ile gitmiştir. Silsesi, Safviye Tarikatı gibi Hz. Ali'ye kadar uzanmaktadır. (Uludağ,1997:393-395). Halvetiye veya Halvetilik denmiştir. Bu tarikat Azerbaycan'da ortaya çıkmış; oradan başka yerlere yayılmıştır. Anadolu ve Balkanlara Zahid-i Geylani'nin Türk kökenli halifeleri ile gitmiştir. Halvetiliğin Maraş'ta kurulduğuna dair tek bir bilgi mevcuttur. Buna Alaüddevle Bey'in Halvetiliğe sempatisi olduğu ve bu

tarikât için bir zaviye ile mescit yaptırttığı kayıtlardan anlaşılmaktadır.

e. Gülşeniye Tarikatı

İbrahim Gülşenî'nin Kahire'de Bâbüzzüveyle'de kurduğu tekke ile temelleri atılan tarikât, Osmanlı topraklarında Gülşeniye Halvetiye tarikâtının İbrâhim Gülşenî'ye nisbet edilen bir kolu olan Gülşeniye XVI. yüzyıldan sonra faaliyet göstermeye ve yaygınlaşmaya başlamıştır. İbrâhim Gülşenî, mürşidi Dede Ömer Rûşenî'nin kendisine bir gül vererek "*Sen ol bâğ-ı bekânîngülşenisin*" demesi üzerine mahlası Heybetî'yi Gülşenî olarak değiştirmiş, tarikâtın adı da bu kelimeye nisbet edilmiştir (Muhyi-yi Gülşeni, 1980:297). Kahire merkez olmak üzere İstanbul, Diyarbakır, Bulak, İskenderiye, Mekke, Şam, Halep, Urfa, Bursa ve Antalya'da yayılmıştır (Kara, 1996:256). Selçuklulardan sonra, XIV. yüzyıldan itibaren Dulkadirîler 'in eline geçen Maraş bölgesinin devamlı istilalara maruz kalması, değerli âlimler yetiştiren medreselerin ve diğer müesseselerin tahrip edilmesine neden olmuştur. Bütün bunlara rağmen Dulkadirli Beyleri yeni eserler yaptırmak üzere bunlara vakıflar tahsis etmişlerdir. Kendi bölgelerini bayındır hale getirmek için ellerinden gelen bütün çabayı göstermişlerdir. Bilhassa da Alâüddeve Bey'in döneminde yapılan eserlerin birçoğu günümüze kadar gelmiştir. Dulkadirli Alâüddeve Bey'in Şeyh İbrahim Gülşenî'yi Maraş'a davet etmesinin siyasi ve edebî yönü vardır. İbrahim Gülşenî Amid'de iken birçok müridi olduğu rivayet edilmekte, hatta kâfirlerden birçoğunun da Gülşenî'ye intisap ederek Müslüman oldukları Muhyî tarafından belirtilmektedir (Muhyi-yi Gülşeni, 1980:299). Şeyh Gülşenî'nin Maraş'a davet edilmesinin edebî yönünü, Herat Ekolünün Anadolu'ya tezahürü olarak düşünebiliriz. Mutasavvıf bir şairin bir başkente gelmesi o beylik veya devlet için çok büyük bir şereftir. Gülşenî de Amid Valisi Emir Bey , Alâüddeve arasında kalmış, hemen her fırsatta Kudüs ve Mısır hayaliyle tutuşmuştur (Oruç Beğ,2008:216).Onun amacı, Anadolu'nun tamamı ile Irak-Suriye ve Mısır'ı alarakAkdeniz'e inmekti. Bunun için şeyhlik gücünü kullanarak karşısına çıkan tüm engelleri aşmak düşüncesinde idi (Kara, 1996:257). Ancak güçlü Osmanlı Devleti'nden korkuyordu. Daha zayıf konumda olan Dulkadirli Devleti'ni bir fırsatını bulup sınırları içine almak istiyordu. Bu sırada Dulkadir hükümdarı olan Alâüddeve Bey, Sünnî bir hükümdardı. Başlangıçta niyetlerinin iyi olmadığını farkına varmış; bunun için Safevîliğe karşı bir tavır sergilemiştir. Ancak "*mürşid-*

i kâmil" olarak kabul ettiği İbrahim Gülşeni'nin telkinleriyle onlarla uğraşmaktan uzak durmuştur. Dulkadırlıların elinde bulunan Diyarbakır Şah İsmail tarafından işgal edilince Safevilerle savaşmak istemiş, o sırada yanında bulunan İbrahim Gülşeni onu bundan vazgeçilmiş; elindeki toprakları muhafaza etmesi yönünde gayret sarf etmesini ona tavsiye etmiştir(Muhyi-yi Gülşeni, 1980:296). Önce Gülşeni'nin etkisi, sonra Şah İsmail'e karşı gücünün yetmeyeceği düşüncesiyle olacak Safevilerle bizzat mücadelede uzak durmuş; bu işi Osmanlı hükümdarı II. Bayezid'e hallettirmek istemiş; Şah İsmail ve Safevi müritlerinin kötülüklerinin engellenmesi için ondan birçok defa mektupla yardım talep etmiştir. Ancak II. Bayezid, Safeviliğe askerî tedbirlerle karşı koyma yönüne gitmemiştir. Bunu fırsat bilen Şah İsmail bir bahaneyle 1507' de Dulkadırlı topraklarına girmiş; Maraş ve çevresinde büyük tahribatta bulunmuştur. Bu durum Alâüddevlle Bey üzerinde olumsuz bir etki bırakmış; Safevilik ve Şah İsmail'e karşı İbrahim Gülşeni'nin tavsiyeleri doğrultusunda sessiz kalma politikas ızlemeye başlamıştır. Safeviliğin Anadolu'da yayılması ile Şah İsmail'in tarikat gölgesi altında devlet kurmasını daha şehzadeligi sırasında dikkatle izleyen Yavuz Sultan Selim, bu tehlikeli gelişmeler karşısında devletin büyük bir yıkıma gitmesini engellemek için babası II. Bayezid'i tahttan indirdi. İlk işi Şah İsmail'e karşı sefer hazırlıklarına başlamak oldu. Bu arada II. Bayezid zamanında Safeviliğe karşı Osmanlıyla ittifak kurmak isteyen Alâüddevlle Bey'den yardım istedi. Ancak durum Alâüddevlle eskisinden farklı bir durum arz ediyordu. Alâüddevlle bazı nedenlerden dolayı Şah İsmail'den çekiniyordu. Bu yüzden Çaldıran seferi için Yavuz'a yardım etmeye yanaşmadı. Osmanlı tarihçileri onun bu tavırlarından dolayı *"İlhat sahipleriyle işbirliği yapmaya başladığım"*, *"Kızılbaş mülhitlerinin mezhep ve yoluna tabi olduğunu açığa vurdu "*. Diyerek hakkında ağır eleştiriler yapma yönüne gitmişlerdir.

Alâüddevlle Bey aslında Safeviliğe karşı en az Osmanlı padişahları kadar hassastı. Ancak ülkesinin bulunduğu konum, onu Safevilerle ilk sırada muhatap olmayı gerektiriyordu. Oysa askerî gücü onlara karşı koymaya müsait değildi.

Belli bir zaman sonra Gülşenî, Alâüddevlle'den Kudüs'e gitmek için izin ister. Alâüddevlle burada kendisine büyük bir "hankah" yaptırmayı teklif eder. Ve niyetinin kendisine bağlanmak olduğunu, orada Arap şeyhleriyle mukayese edilip garip kalacağını söyler. Bunun üzerine

Gülşenî şeyhlik peşinde olmadığını ve buraya sığmayacağını ve kendisinin ilim ve kanaat hâzinesine sahip olduğunu ve bu hâzinenin hiç tükenmediğinden bahseder. Alâüddevle Gülşenî'nin azmi karşısında şeyhe Arap'ta çok durmayıp tekrar gelmesini rica eder. Alâüddevle ile vedalaşan Gülşenî Kudüs'e gider. Orada bir erbain çıkarttıktan sonra dervişleriyle "Mısır'a-mı Rum'a mı?" gidelim diye müşavere eder. İki fırka olurlar. Bunun üzerine Gülşenî Hazretleri "Rûm, mer'â-yınefs ü bedendür ve Mısır mesken-i gülşen-i rûşendür" diyerek Mısır'a gitmeye karar verir. Türkçe, Arapça ve Farsça olmak üzere ortalama 75.000 şiir yazmıştır (Muhyi-yi Gülşeni, 1980:290).

f. Safevilik

Safevilerin Azerbaycan'da siyasi güç olarak ortaya çıkması Orta Doğu'da bir dönüm noktası kabul edilebilir. Şah İsmail'in amacı tüm Anadolu'yu elde etmektir. Bunun için önce zayıf Dulkadirli Devleti'nin topraklarını sınırları içine almak, arkasından daha güçlü Osmanlı'nın elindeki tüm Anadolu'ya sahip olmak düşüncesinde idi. Planını hayata geçirmek üzere harekete geçen Şah İsmail, bir bahane ile Dulkadir topraklarına saldırdı. Safevi Tarikatı'nın kurucusu yukarıda kısaca değinildiği üzere Şeyh Safiyüddin'dir. Sultan Hoca Ali'nin 1494'te Şirvanşahlar'dan Ferruh Yesar'la yaptığı savaş sırasında katledilmesi üzerine Şah İsmail şeyh olmuştur. Kurucu şeyhin Sünni olduğu bilinmektedir (Aşık Paşazade, 2003:211). Onun soyundan gelen şeyhler Safeviliği adım adım Sünniliğin dışına çıkarmışlardır. Şah İsmail, propagandacıları vasıtası ile Rumeli ve Anadolu'da çok sayıda Türkmeni tarikatına bağlamış; Kızılbaş Türkmenlerin yardımıyla 1501 'de Azerbaycan'da Safevi idaresi altındaki topraklardan çok sayıda Türkmen Dulkadirli askerlerin kıyafetleri üzerlerinde olduğu halde Şah İsmail'in emrine girmişti. Onların Dulkadirli özel kıyafetleriyle Alâüddevle Bey'in bilgisi altında Şah İsmail'in ordusunda oldukları düşünülemez.

Safevi Tarikatı dailerinin XVI. yüzyıl başlarındaki yıkıcı faaliyetlerinden en fazla Maraş ve Elbistan dolayları etkilenmişti. Dulkadirli toprakları Osmanlı sınırları içine alındıktan sonra da bu durum değişmemiştir. Dulkadir Eyaleti'nden İran'a Safevi Dulkadir Türkmenlerinin göçleri devam etmiştir. 1527'de Dulkadir Eyaleti'nden Süğlanoğlu ve Atmaca adlarındaki iki Safevi müridi başlarına topladıkları kişilerle İran'a doğru kaçmak isterken Osmanlı Beylerbeyileri- bunları

yakalayıp öldürmüşlerdir (Hoca Sadeddin, 1279:23). Eskisi gibi Erdebil Tekkesine gidip gelmeler fazla olmasa da Dulkadir Eyaleti'ndeki Safevi Türkmenlerle İran arasında ilişkiler tüm engellemelere rağmen yine sürmüştür; İran'a "*nuzur sadakat gönderme*" yönüne gitmişlerdir. 14 Zilhicce 984/4 Mart 1577.

Safevi Tarikatı, Dulkadir topraklarında Anadolu'nun başka yerlerine göre daha fazla etkili olmuş; Osmanlı Devleti'nin Çaldıran Zaferi'nden sonra aldığı tüm önlemlere rağmen bu bölgede Sefvilik değişik adlarla varlığını sürdürmüştür.

g. Bayramilik-Melamilik

Hacı Bayram-ı Veli 1429 yılında kurduğu tarikatın adına Bayramiyye denmektedir. Bayramiliğin silsilesi, Safevî Tarikatı'nın kurucusu ve Şah İsmail'in Dedesi Safiyüddin-i Erdebili kadar uzanmaktadır. Orijin olarak Safevîliğe dayanmakta birlikte Osmanlı taraftarı bir tarikattır. Bayramiyye Maraş'ta yayılan en eski Türk tarikatlarından biri idi (Bayramoğlu-Azamat,1992:269). Ak Şemseddin'in halifelerinden olan Şeyh Hamza-ı Şami, Adana ve Maraş dolaylarında bu tarikatı yaymışlardır. Şami'nin bu yörede birçok halifesinin bulunduğu bakılırsa, Maraş'ta Bayramiyye'nin oldukça kalabalık mürit topluluğu vardı. Maraş'ta daha soma Bayramiliğin devamı olarak kabul edilen Melamiliğin de etkili olduğunu Evliya Çelebi zikretmektedir. O, Maraş'ta Melami zümresinden Derdimend Baha'nın ünlü olduğunu ve XV.yüzyılın ikinci yarısında yaşadığını yazmaktadır (Evliya Çelebi, 200:176). Derdimend Baba Dede Zaviyesi Kahramanmaraş ' tadır.

ğ. Gaffar Baba

Maraş'ta şöhret bulan şuaradan biri de Gaffar Baba nam zattır. An asıl Buharalı Abdulgafur namında birinin oğlu olup Maraş'ın yegâne dergâhı olan ve Alâüddevle evkafından bulunan çarşı tekkesini ihya etmiştir. Ehl-i tarikat ve tasavvuf aleyhlerinde bulunmakla iştihar eden, Mer'aş uleması, halkı bu zattan soğutmaya çalışmışlardır. Mûmâileyh Arabî ve Farişî'de yed-i tûlâ sahibi imiş. Avam arasında zındıklıkla şöhret alan bu zat hakikaten arif ve ağâh bir can imiş. Kahramanmaraş'ta geçen yüzyıldan kalan ve çeşitli tarikatlara mensup tanınmış kişiler yaşamalardır. Bunlardan; Müftü Hafız Ali Efendi Mevlevi'dir. Maraş'ta bulunan Mevlevihane'de mesnevi hanlık görevini üstlenir.

Mevlevihane'nin şeyhi Selim Dede ölür, yerine şeyh olur. Şeyhlik görevi yapar. Bu görevi Cumhuriyet idaresinin tekkeleri kapatmasına kadar devam eder. Elbistanlı oğlu Muhiddin Ülger Efendi'de Mevlevi meşreptir.

h. Ümmed-Himmed-Himmet Baba

Ümmed Himmet Baba Camii, Türbesi ve Tekkesi 1500 yılında Alâüddeve Bey yaptırmıştır (yinanç,1989:45). Camiye Himmet Baba isminin verilmesinin sebebi şöyle izah edilmektedir: Dulkadirîliler devrinde üç beyden çok bahsedilir ki bunlar halk tabiri ile Candar Gazi Bey, Dede asıl isminin ne olduğu tespit edilememiştir ve Himmet Baha'dır. Bu beyler tarikat ehli olduklarından ve halkı iyi idare ettiklerinden dolayı vefatlarından sonra kahramanlıkları anlatılarak nesilden nesile geçmiş ve efsaneleşmiştir. Himmet Baha'nın türbesiyle beraber bu cami inşa edilerek Himmet Baba cami ismini almıştır.

I.Derdimend Dede

Evliya Çelebi Seyahatnamesinde: "...Derdimend baba vardır (Evliya Çelebi, 200:176). Bu Derdimend Baba, Uzun Hasanın Fatih ile cengi sırasında buyurur ki -Uzun Hasan, Sultan Mehmed seni kırar ha, ama cebine koyar ha diye keşfetmiştir. Bu keşif ebced hesabı ile tarihini belirtmektedir. Bu Otluk Beli harbinin tarihi Keydül Hain'in olmuştur." diye kayıtlıdır.

2.ZAVİYELER

Zaviye; Kelime olarak "hücre, küçük oda" anlamına gelen zaviye; ibadetle meşgul olmak üzere kenara çekinilen تنها yerdir (Pakalın,1983:648). Tekkenin küçüğü olan zaviyeler; şehir, kasaba ve köylerle, ticari önemi olmayan yollar üzerinde hayırsever kişiler tarafından kurulmuşlardır. İçinde belli bir tarikata mensup şeyh ve dervişlerin yaşadığı ve gelip geçen yabancıların misafir edildikleri yerlerdir (Ocak,1973:256). Zaviye 'ye vakfedilen gelirlerle, yolcuların yeme ve barınma ihtiyaçları ücretsiz karşılanırdı. Tekkeden farkı ise; yapı olarak daha küçük ve bundan dolayı dervişlerin sürekli kalabilecek yerleri olmadığındandır. Evliya Çelebinin seyahatnamesinde "Maraş Ziyaretgâhı" adı alındabahsettiklerinin pek çoğunun tekke ve zaviye olduğunu görmekteyiz. Maraş, Dulkadiroğulları döneminde zaviyeleriyle

meşhur bir kentti. Zaviyeler genellikle en küçük tekke yapısıdır (Doğan, 1977:58). Şeyh'in çevresine müritlerini toplayarak çekildiği yerdir. Buralarda her isteyen konaklayabilirdi. İmarat ise daha çok civarında türbe bulunan şartlı olarak herkesin barınabileceği, yiyip içeceği sosyal bir müesseseler topluluğudur. Hicrî. 906, Milâdi-1500 tarihli Alâüddevle Vakfiyesi'ne göre, Maraş genelinde 57 adet zaviye olduğu tespit edilmiştir. Bu zaviyelerden yedi tanesi şehir merkezinde tespit edilmişti1596. Faruk Sümer, Alâüddevle için, "İslâm tarihinde hiçbir sultan hiçbir devirde ve hiçbir yerde onun yaptırdığı zaviyenin yarısı kadar zaviyeyaptırmamıştır demektedir (Yalçın Özalp'ın Faruk Sümer ile neşredilmemiş söyleşilerinden alınmıştır).

XIII.- XIV. Yüzyılda Anadolu'da Dulkadiroğulları Ülkesindeki Tekke ve Zaviyeler1 Tekke; 1 Ümmet Himmet Baba Camii, Türbesi ve Tekkesi; Maraş'ta Dulkadiroğullarına Ait 13 Zaviye; 8 Afşin Zaviye; 1 Çağlayan Çerit; 7 Elbistan Zaviye;1 Göksun Zaviye; 7 Pazarcık Zaviye; 15 Kayseri Zaviye; 2 Sivas (Gemerek) Zaviye; 3Osmaniye (Haruniye) Zaviye; 4 Yozgat (Akdağ) Zaviye; 31 yerini tespit edemediğimiz Zaviye.

Dulkadirlilere Ait Mimari Eser'in Toplamı (Tespit Edilebilen); 1 Bedesten; 15Buk'alar; 45 Cami; 5 Çarşı; 6 Çeşme; 3 Değirmen; 1 Dink; 1 Dua Kubbesi; 4 Hamam; 2Han; 2 Hanlar; 1 Hastahane; 5 Kale; 1 Kastel; 5 Köprü; 5 Külliye; 17 Medrese; 45Mescit; 1 Muallimhane; 2 Saraylar; 1 Su Hazinesi; 1 Tekke; 6 Türbe; 78 Zaviye (Şahbaz,2015:514).

3. SONUÇ

Maraş şehri bu akınların geçiş noktası olması sebebiyle önem kazanmaktaydı. Anadolu'ya yerleşmek üzere çaba gösteren, Selçuklular yıkıldıktan sonra yerine Türkiye Selçuklu Devleti kuruldu. Bu dönemde Maraş, Müslüman Araplar arasında sık sık el değiştirmiş ama genel olarak Selçukluların elinde kalmıştır. Maraş, birçok şehrin olduğu gibi gerek Büyük Selçuklu ve gerekse Türkiye Selçuklu Devleti zamanında Avrupa ülkelerinin birleşik Haçlı ordularının güzergâhı olmuştur. Haçlılar bütün çabalarına rağmen Türkleri Anadolu'dan atamamışlardır. Ayrıca da bu bölgelere de kesin hâkimiyet sağlayamamıştır.

Selçuklu döneminde Anadolu'da Türkler, Bâtını fikirler, Şamanizm'den kalma yaşantılar Hristiyanlık ve daha değişik inançlarla muhatap olmak zorunda kalmışlardır. Bu dönemde Türk tarihinin en karışık dönemlerini yaşadılar. Bu karışıklık döneminin en iyi şekilde

üstesinden gelen Selçuklular, Osmanlılardameyvesini verecek olan bu bahar fırtınasını, alınlılarının akıyla savuşturdular. Tasavvuf erbabının büyük bir kısmı kendi ülkesini terk etmeyip Moğollara karşı mücadeleler girişmiştir. Diğerleri Anadolu'nun batısına doğru ilerleyerek daha sonraki fütuhattan manevi yönünü ve mayasını oluşturmuşlardır. Oradan da Moğol etkinliğinin zayıf olduğu Batıda kalan uç bölgelerine, kitlelere dinî heyecanı aşıl原因, elinde kılıçla harbeden gözük pek unsurlar olarak göç edip serhatlara dağılmışlardır. Bölgelere dağılan sufi gruplar eski yurtlarının örf, adet, dinî adâb ve erkânını da taşımışlardır ve aynı zamanda fütuhattan önderlik görevini de icra etmişlerdir. Moğol istilasının önünden, Ön Asya'nın batısına ve kuzeyine doğru, Anadolu topraklarına gelen Türkler, daha önceden buralara yerleşmiş olan Türklerle aynı inanç ve "Türk Cihan Hâkimiyetimefkûresini taşıyanların soy aile üyeliği gibi yakınlıkları da bölgenin fethinde etken olmuştur. Burada, şu hususa işaret etmek gerekir ki Moğol istilasından önce Suriye, İran, Horasan, Irak gibi İslâm ülkelerinde yaşayan çeşitli sufiler, Anadolu topraklarına gelip buralarda kuvvetli tasavvuf cereyanları oluşturmakta başarılı olmuşlardır. Anadolu topraklarına gelirken Dulkairlilerin hâkim olduğu topraklardan geçerek bu topraklara kültürel izlerini bırakmışlardır. Anadolu da hayat bulan her tarikat öncelikle Maraş ve çevresinde kurulmuş ve buradan Anadolu'ya yayılmıştır. Türk tasavvuf kültürü, Dulkadirli toplumunun şekillenmesinde etkin rol oynamış ancak Dulkadirlilerin birlik beraberliği de bu yolla bozulmuştur.

KAYNAKLAR

- Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa*, İstanbul 1972.
- Aşık Paşazade, *Osmanlıların Tarihi*, (Haz. Kemal Yavuz- M.A Yekta Saraç) İstanbul 2003.
- Bardakçı, Cemal, *Alevilik Ahilik Bektaşilik*, Postiga Yayınları, İstanbul 2012.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Kolonizatör Türk Dervişleri" *Vakıflar Dergisi*, S. II. , İstanbul 1974, ss. 284-296.

- Bayramoğlu-Azamat, Fuat-Nihat, "Bayramiyye" *DİA*,V, İstanbul 1992, s.269-273.
- Cela-zada Mustafa Çelebi, *Selimname*, TSM. Revan Köşkü Ktb. No. 1274, İstanbul 1280.
- Darkot, Besim, "Maraş" mad, *İslam Ansiklopedisi*, C.VII, MEB, İstanbul 1993.
- Doğan, A.İşık, *Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları: Tekke ve Zaviyeler*, İstanbul 1977.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname*,(Haz. Yücel Dağlı- Seyit Ali Kahraman-Robert Dankoff), IX, İstanbul 2000.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, *Pir Sultan Abdal, Hayatı-Sanatı-Eserleri*, Milliyet, Varlık Yayınları A.Ş. 1995.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, *Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1997.
- Gölpınarlı, Abdülbâki, *Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, İnkılâp Kikabevi, İstanbul 1997.
- Hoca Sadeddin, Tacü't- Tevarih, II., İstanbul 1972.
- İdris-i Bitlisi, Selim Şah- name, (Ter.Hicabi Kırlangıç), Ankara 2001.
- Kara, Mustafa, *Din Hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1999.
- Kara, Mustafa, *Gülşeniyye*, *DİA*, XIV, İstanbul 1996, s.256-259.
- Köprülü, Fuat, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Ankara 1972, İkinci Basım-(Başnur Matbaası).
- Köprülü, Fuat, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, İstanbul 1980.
- Küçükdağ, Yusuf, *Türk Aleviliği Araştırmaları*, Konya 2010.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*,(Çev. Metin Kıratlı), Ankara 1970
- Muhyî-yi Gülşeni, Menâkib-i İbrâhîm-i Gülşenî ve Şemeleli Zâde Ahmet Efendi Şîve- i Tarikat-i Gülşeniyye, (Yay. Tahsin Yazıcı), TTK Basımevi, Ankara 1982.
- Nişancı Mehmed Paşa, *Hadisât*, (Sad. Enver Yaşakaş) , İstanbul 1983.
- Ocak, A. Yaşar, "Zaviyeler,"*Vakıflar Dergisi*, S. XII, Ankara 1973, s. 247-269.
- Ocak, Ahmed Yaşar, *Babaîler İsyanı*, İstanbul 1980.

- Oruç Beğ, *Oruç Bey Tarihi*, (Haz. Necdet Öztürk), İstanbul 2008.
- Öztürk, Yaşar Nuri, *Büyük Tarikatlar*, Hürriyet Ofset, Matbaacılık ve Gazetecilik A. Ş. Nisan 1992.
- Pakalın, Mehmet Zeki Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I-II-III. , İstanbul 1983, Millî Eğitim Basımevi.
- Sakin, Orhan, 16. yy. *Osmanlı Arşiv Kayıtlarına Göre Anadolu'da Anadolu'da Türkmenler ve Yörükler, Boylar-Kabileler-Cemaatler*, İstanbul 2010.
- Şahbaz, Mehibe, XIV-XVI. Yüzyıldaki Dulkadiroğulları Beyliğindeki Kültürel ve Mimari Unsurlar, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Kayeri 2015.
- Taha suresi, 63, 104, Cinn suresi, 11,16.
- Uludağ, Süleyman; “Halvetiyye”, *DİA*, XV, İstanbul 1997, s. 393-395.
- Yinanç, M.Halil, “Elbistan” mad., *İslam Ansiklopedisi*, C.IV, MEB, İstanbul 1998.
- Yinanç, Refet, *Dulkadir Beyliği*, TTK Yayınları, Ankara 1989.

İBN HALDUN'UN UMRANININ İZİNDE OSMANLI DEVLETİNİN KURULUŞU ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

*An Evaluation on the Foundation of the Ottoman State in the Path of
İbn Haldun's Prosperity*

Aslıhan Yardım³¹ Doç. Dr. Abdulvahap Akıncı²

“Geçmişler geleceğe, suyun suya benzemesinden daha çok benzer.”

İbn Haldun

ÖZ: Dünyada yaşanan değişim sürecini son birkaç yüzyıl boyunca batının aydınlanma düşüncesi tam anlamıyla açıklayamamış ve bu sürecin sonunda batının dışında kalan kaynakların araştırılması sürecine girilmiştir. İbn Haldun'un yeniden keşfi bu bağlamda gerçekleşti.

İbn Haldun genellikle tarihçi kimliği ve sosyolog kimliği ile ön plana çıkmıştır. Biz yazımızda İbn Haldun'u bir medeniyet kuramcısı olarak ele almaktadır. İbn Haldun “*İlm-i Umran*” olarak adlandırılan yeni bir ilmin kurucusudur. Umran ilminin konusu toplumsal varlığın alanıdır.

İnsan toplumsal bir varlıktır. Dünya üzerinde varlığını devam ettirebilmek için bir arada yaşamak, tehlikelere karşı bir arada bulunmak, ekonomik ve sosyolojik bakımdan bir araya gelmek ihtiyacı hisseder. Cemiyetlerin devlet haline gelebilmesi için en önemli şart asabiyettir. Asabiyeti olmayan topluluklar devletleşme yoluna gidemez. Asabiyeti güçlü olmayan cemiyetler ya da devletler yok olmaya mecburdur ya da başka devletlerin boyunduruğu altına girmesi kaçınılmaz olacaktır.

Bu makalede İbn Haldun'un tarihçi kişiliğinden başlayarak, asabiyet teorisine ve devletler üzerine yazdığı teorileri derleyerek Osmanlı İmparatorluğu'nun umranlaşma yolunda attığı adımlara irdelenecektir.

Osmanlı Devleti'nin kökleri uzun bir geçmişe sahiptir. İbn Haldun'un yaşadığı döneme denk gelen kuruluş yılları en bilinen eseri

³¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Kocaeli Üniversitesi, Siyaset ve Sosyal Bilimler Ana Bilim Dalı, aslihanyardim94@gmail.com

² Kocaeli Üniversitesi İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Öğretim Üyesi, abdulvahap.akinci@kocaeli.edu.tr

olan Mukaddime’de devlete hakkında önemli ipuçları vermektedir. Osman Gazi döneminden başlayarak, I. Murat devrinde beylikten devlete geçiş sürecini, Çelebi Mehmet döneminde Osmanlı Devleti’nin fetretten umrana geçişini, II: Murat devrinde ise umrandan devlete geçiş hakkında bir değerlendirme yapılacaktır. Bu çalışmada literatür taraması yönteminden faydalanılmıştır.

Her ne kadar İbn Haldun hakkında çok sayıda kitap ve makale yazılmış olsa da, Osmanlı Devleti’nin kuruluş dönemini, onun geliştirmiş olduğu “umran” kavramı çerçevesinde irdeleyen bir çalışmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Söz konusu çalışma ile bu açık kapatılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Medeniyet, İbn Haldun, Osmanlı Devleti, Siyaset Teorisi, Asabiyet, Umran

Abstract: Throughout the last few centuries, the process of change in the world has not been able to fully explain the concept of enlightenment and at the end of this process, the process of researching the sources outside of the enlightenment has been entered. The re-discovery of Ibn Khaldun took place in this context.

Ibn Khaldun has often come to the forefront with the identity of historian and sociologist. In our article we consider Ibn Khaldun as a civilization theorist. Ibn Khaldun is a new founder of the so-called "İlm-i Umran". The topic of Umran's identity is the domain of social existence.

Man is a social entity. It feels the need to live together in order to survive on earth, to be together against danger, to come together economically and sociologically. The most important condition for the societies to become a state is irritable. Non-irrational communities cannot go on the path of nationalization. It is inevitable for the weak or weak states or states to be forced to disappear or to fall under the yoke of other states.

In this article, starting from Ibn Khaldun's historian personality, he will examine the nervous theory and the theories he wrote on the states and the steps that the Ottoman Empire put forward in the way of the apostasy.

The roots of the Ottoman State have a long history. The foundation years that corresponded to the turn of events that Ibn Khaldun had lived provide important clues about the state in Mukaddime, the most well known work. Starting from Osman Gazi period, an evaluation will be made about transition period from the emirate to the state during the period of Murat I, transition of the Ottoman State from fetish to hope in the

period of Çelebi Mehmet, and transition to the imamate state during the period of II: Murat. The literature review method was used in this study.

Although many books and articles have been written about Ibn Khaldun, there is a need for a study that examines the founding period of the Ottoman State within the concept of "hope" that he developed. This work will be tried to be closed with this study.

Key words: Civilization, Ibn Khaldun, Ottoman State, Political Theory, Nationalism, Prosperity

1. Giriş

Dünya üzerinde devletlere ve insanlığa yön vermiş önemli kişiler olagelmıştır. Fakat bu önemli kişilerden ciddi bir bölümü zamanlarında susturulmuş ya da kıymeti bilinmemiştir. İbn Haldun'da bu dehalardan birisidir. İbn Haldun'un birçok konu hakkında eserleri bulunmaktadır. Tarih, bilim tarihi, eğitim tarihi, sosyoloji, din sosyolojisi, hukuk, siyaset, iktisat ve coğrafya gibi çeşitli alanlarda eserler yazmış hem doğulu hem batılı yazarlar İbn Haldun'un düşüncelerine kendi eserlerinde yer vermiştir. Dünyada yaşanan değişim sürecini son birkaç yüzyıl boyunca batının aydınlanma düşüncesi tam anlamıyla açıklayamamış ve bu sürecin sonunda batının dışında kalan kaynakların araştırılması sürecine girilmiştir. İbn Haldun'un yeniden keşfi bu bağlamda gerçekleşti.

İbn Haldun 1332 yılında Tunus'ta doğmuş 14. yüzyıl Kuzey Afrikalı (Tunuslu) Müslüman düşünürüdür. Gerçek adı Ebu Zeyd Abdurrahman bin Muhammed bin Haldun'ü Hadrami'dir. İbn Haldun'un bu kadar fazla çalışılma sebeplerinde birisi de sosyopolitik değişim hakkında farklı bir bakış açısı sunmasıdır. İbn Haldun değişim üzerinde durmuş yaşanan dönemin değişmesiyle insanların da huylarının ve davranışlarının değiştiğini bunun da devletlerin yapısına sirayet ettiğini savunmuştur. İnsanı dinamik olarak algılamış sosyal ve siyasi yapılara etkisindeki değişimin yavaş ve derinden olduğunu eserlerinde açıklamıştır.

İbn Haldun'un çalışmalarından yola çıkılarak Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ve fetret dönemi farklı bir bakış açısıyla analiz edilebilir. Bu şekilde İbn Haldun'un devletlerin kuruluş ve yıkılışıyla ilgili yaklaşımının karşılığının olup olmadığı daha iyi gözlemlenebilir.

Bu çalışmada İbn Haldun'un çalışmalarından ve onun hakkında yapılmış olan çalışmalardan faydalanılarak; İbn Haldun'un umaranı ve Osmanlı Devleti'nin kuruluşu farklı bir perspektiften açıklamaya çalışılacaktır.

2. İbn Haldun'un Ümranına Genel Bir Bakış

2.1. Tarih Anlayışı

İbn Haldun İslam coğrafyasının yetiştirmiş olduğu en seçkin düşünürlerden birisidir. O, sıradan bir tarihçi olarak görülemez. İbn Haldun bir taraftan tarih ilminin kurucusu olarak kabul edilirken diğer taraftan da sosyolojinin kurucusudur.

“İbn Haldun'un hedefi, masal'cıların masallarını yaktaktır” (F. Clement & J. F. A, 1987: 106). İbn Haldun daha Mukaddimenin ilk sayfalarında dönemindeki ve önceki tarihi eleştirir. Bu eleştirel yaklaşım o dönemde yapılagelmemiş bir durumdur. İbn Haldun'da tarihçi olduğunu iddia eden çoğu kişiye tarihçi olmadıklarını yazdıkları eserlerin masal veya hikâye olduğunu belirtmiştir. “İslâmiyet çağı tarihçilerinin büyükleri, geçmiş gün ve çağların haberlerini topladılar, bu haberleri eserlerinde andılar ve eserlerinde bunları bize emanet bıraktılar. Sonradan gelen tufeyliler bu bilgi ve haberleri, bâtıldan ibaret olan yalan haberlerle karıştırdılar; bunlar bu bâtil nesnelere ya doğru sandılar veya kendileri uydurdular” (Haldun, 1968: 5).

İbn Haldun tarihçi kimliğini kullanarak olayların arkasındaki derinliklere bakmış ve neden-sonuç çerçevesinde tarihi incelemiştir.

Tarihçinin neden-sonuç ilişkisi içinde ele almadığı bir olay ile tarih ilminin özüne vakıf olamayacağını savunmuştur. İbn Haldun'un tarihi incelemesi insanların ve kavimlerin durumlarının incelenmesine, devlet sınırlarının nasıl genişlediğine ya da daraldığına, devletlerin güçlerinin hangi durumda arttığına hangi durumlarda azaldığına ve devletlerin yıkılışına kadar dünyayı nasıl imar ettiklerine dayanır. İbn Haldun tarihi bilmeyenlerin olayların arkasında yatan gerçek nedenleri asla göremeyeceğini düşünür. Tarih her zaman geleceğe dönük olmalıdır. Tarih geçmişten hikâyeler anlatmak değildir ve İbn Haldun bu yüzden tarih anlayışını değiştiren bir perspektif sunmuştur.

2.2. Cemiyet Anlayışının Analizi

Allah size, mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder. Allah size ne kadar güzel öğütler veriyor! Şüphesiz Allah her şeyi işitici, her şeyi görücüdür. Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, peygambere itaat edin, sizden olan ülü'l-emre de. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz – Allah'a ve ahrete gerçekten inanıyorsanız – onu, Allah'a ve ahrete gerçekten inanıyorsanız –onu, Allah'a ve peygambere götürün. Bu, elde edilecek sonuç bakımından hem hayırlıdır hem de en güzeldir.

Nisa Suresi 58-59

İnsan toplumsal bir varlıktır. Dünya üzerinde varlığını devam ettirebilmek için bir arada yaşamak, tehlikelere karşı bir arada bulunmak, ekonomik ve sosyolojik bakımdan bir araya gelmek ihtiyacı hisseder. İnsan diğer canlılardan farklıdır fiziki ihtiyaçlarından dolayı topluluk oluşturmaya meyilli yaratılmıştır. İlkel zamanlardan beri meydana gelen doğa olayları ve yabani hayvanlar insanları birbirine yaklaştırmıştır.

Buna ek olarak insan tabiatı ile ilgili en önemli konulardan biri de insanın insana ihtiyaç duyduğu kadar düşman da olmasıdır. Bu düşmanlığın hiçbir zaman son bulmayacağını ileri süren İbn Haldun,

insanın toplum içinde kendisine daima bir dost arayışı içinde olacağını bunun da topluma şekil vereceğine değinir. “*Dostlardan güzel sözler ve iyilikler ümit olunur*” (Haldun, 1968:14). İyi bir insanın dost arayışı toplumu da iyi yapar, insanlar arasında kıskançlık, kin vs. kötü duyguların yeşermediği toplum sürekli olarak olumlu düşünür. İnsan toplu yaşama dürtüsüne sahip olduğu için “cemiyetin ideal üyesi” olmak için çabalar. İbn Haldun insanın tüm davranışlarının cemiyetin etkisiyle ortaya çıktığına değinir. İnsanı, “alışkanlıkların oğlu” olarak tasvir eder. Bu duruma Peygamberimizin “Her doğan çocuk İslam fitratı üzerine doğar. Sonra onu Hıristiyan ve ya Mecusi yapar” sözü en önemli dayanak noktasıdır. Mukaddime de cemiyetlerin yapılarına değinirken aynı zamanda cemiyetleri kaba ve sert yaratılışlı olarak da tasvir etmektedir.

Toplumları göçebe ve yerleşik olarak 2 açıdan incelemiştir. Göçebe toplumları ayakta tutan şeyi “asabiyet” olarak tanımlar. Asabiyet insanları bir araya getiren birbirine kenetleyen aynı zamanda belirli kuralları olan “şey”dir. Asabiyetin kesin bir tanımı olmamakla birlikte asabiyet kavramına ileriki konularda ayrıntılı olarak değinilecektir.

Göçebe cemiyetlerin düzensiz de olsa belirli hukuki kuralları vardır. Göçebe toplulukların bir şefi ya da kabile büyüğü bulunmaktadır. Şefe itaat ve hürmet kaçınılmazdır, şefe karşı gelinmemelidir bireyler sadece uymakla yükümlüdür ancak şef “sadece ben ne dersem o olur öl emri verirsem öldürülmesi elzemdir” mantığında bir şef değildir kabilenin büyükleri bu duruma engel olur. İbn Haldun göçebelik safhasında az ile mutlu olan bireyin yerleşik hayata geçtiğinde daha fazlasına sahip olmasına rağmen mutlu olamayacağını savunur. Yerleşik hayata geçen bireyi “heterojen” olarak görür. Göçebelikteki homojen yapı yok olup bireycilik ön plana çıkmaya başlar. Cemiyetlerin medenileşme yolunda çalışma hayatı baş gösterir ve bazı iş bölüşümleri ortaya çıkar.

Göçebelikte herkes kendi işini yaparken, yerleşik hayatta uzmanlaşmaya gidilir böylece sınıfsal yapıların ortaya çıkması kaçınılmaz olur.

2.3. Asabiyet Kavramı ve Amacı

İbn Haldun'un üzerine eserler yazılmış, adı en çok duyulan kavramı "asabiyet"tir. İbn Haldun'a özgü olan bu kavram tek bir kalıba sığmayacak kadar çeşitlilik içermektedir. Birkaç tanımına yer verilirse;

"...düşmanların saldırısından 'korunmak, saldırıları kovmak, ve istilalar, kişilerin bir araya toplanmasıyla olur ve buna asabiyet adı verilir." (Haldun, 1968:352)

"Bir nesilden gelenlerin bir araya toplanarak bir kuvvet, kudret ve üstünlük sahibi olmaları ve bir ideal etrafında toplanmalarıdır" (Haldun, 1968:373)

"o, kuvvetli boy diğer soy ve boyları kendi idaresi altına alır ve bunları büyük bir asabiyet haline getirir." (Haldun, 1968:354)

"Asabiyetten maksat olan korunma ve kuvvetle üstün gelme ancak nesep ve kardeşlik vasıtasıyla elde edilir." (Haldun, 1968:463)

Asabiyetin sözcük kökenine inilecek olursa: "A-Sabe" sözcüğünden gelmektedir. Arapça kökenli olan bu sözcük baba tarafından akrabaların oluşturduğu topluluk anlamını taşımaktadır. Genel olarak yapılacak tanımlama, önümüzdeki konulardaki asabiyet kavramını kafalara yerleştirecek şekilde olmalıdır. Asabiyet kavramını, aynı soydan gelen kişiler arasında yardımlaşma, tehlikelere karşı birlikte hareket etmek için biyolojik bağlardan doğan fakat sonradan inanç birliğine dönüşen bir kavram olarak tanımlamak doğru olacaktır.

Çağdaş düzende siyaset felsefesi genellikle iki karşıt görüş arasında şekillenmektedir. Bunlardan ilk taraf içinde faydacılık, liberterlik, eşitlik

gibi kavramları içeren liberal demokrasi yer alırken, diğer tarafta ise feminizm, cemaatçilik, Marksizm gibi düşünce yapıları söz konusudur.

20. Yüzyılın sonlarına doğru Marksizmin bu grup içerisindeki liderliğini cemaatçiliğe bıraktığını görülmektedir. İbn Haldun'un siyaset felsefi ise tüm bu görüşlere alternatif sunan "üçüncü yol" olarak tanımlanabilir. İbn Haldun'un teorisi asabiyet kavramına dayandığı bir gerçektir ve bu kavram siyaset felsefesinin özünü içeren eşitlik, güç, hak, erdem, özgürlük, meşruiyet gibi ölçütlerden biridir.

Asabiyet tek başına anlaşılır bir kavram değildir. Asabiyeti anlamak için bazı kavramların anlamlarını ve işlevlerini bilmek çok önemlidir. Umran, hadaret, bedavet, riyaset, mülk ve insan tabiatı asabiyeti anlaşılır kılan kavramlardır. İbn Haldun hadarete yani yerleşik düzende ve huzur içinde yaşayan insanların gelecek adına kaygı gütmediklerinden dolayı asabiyetlerinin zayıf olduğundan yola çıkarak asabiyyetin bedavette ortaya çıktığını savunur. Bedavette yani göçebe yaşam tarzında insanları diğer kabilelerden ya da insanlardan koruyabilecek herhangi bir kurum mevcut değildir, sadece kendi güçleri, cesaretleri ve aile fertlerinin yardımı vardır.

Cemiyetlerin devlet haline gelebilmesi için en önemli şart asabiyyettir. Asabiyyeti olmayan topluluklar devletleşme yoluna gidemez. Asabiyyeti güçlü olmayan cemiyetler ya da devletler yok olmaya mecburdur ya da başka devletlerin boyunduruğu altına girmesi kaçınılmaz olacaktır. Bu hakirlik ya da zelilliktir.

Uruğlar boyunduruk altına girmemek için böyle bir durumla karşılaşmadan önce önlem almalı asabiyyetini oluşturmalıdır. Böylelikle asabiyyeti güçlü olanlara karşı ayakta durabilsin düşmanları yurdundan uzak tutabilsin. Devletin sürekliliğinin anahtarı asabiyyetin sağlam

kalmasına bağlıdır. İbn Haldun devletin kurulmasında asabiyet dışındaki etkenleri saymaz. “...devlet, ancak asabiyetin kuvvet ve kudretiyle kurulur” (Haldun, 1968: 97). Devletin kurulabilmesi için ihtiyaç olan şeyi maddi ve manevi güç olarak görür bunu da asabiyet olarak tanımlar.

Çıkarılan sonuçlara göre asabiyetin ana amacı devlet kurmaktır. Kurulan devletlerin asabiyetlerinin devamlılığı sonsuza kadar sürer mi sorusu akla geliyor. İbn Haldun’a göre devletlerin asabiyetlerinin devamlılığının sonsuza dek sürmesi imkânsızdır. Devletlerin asabiyetlerinin eninde sonunda yıkılacağını savunuyor. Ona göre, devletlerin yıkılması engellenemez ama geciktirilebilir. İbn Haldun asabiyeti Allah’ın buyruklarını yerine getirerek kullanmak gerektiğini söyler. Kur’an’ın emirleri dışında asabiyet kullanılırsa devlet amacından sapmış olur. Mukaddime’de asabiyeti Kur’an, Sünnet ve İcma dairesi olarak betimler. Asabiyeti Müslüman olarak tasvir eder. Böylece asabiyeti kan bağı olarak nitelendirmenin önünü kesmiştir ve inanç birliği olmasının önünü ayete dayandırmıştır : *“Yakınlarınız ve çocuklarınız size asla fayda vermeyecektir. Kıyamet günü Allah aranızı ayıracaktır. Allah, yaptıklarınızı hakkıyla görendir.”*³² İbn Haldun asabiyeti değişken bir yapı olarak görür, bir devletin kuruluşundaki ve çöküşündeki asabiyet aynı değildir.

2.4. Devlet Görüşü

“Kıyamet gününde Allah’ın en sevgilisi ve ona en yakın olan insan adaletli olan devlet başkanıdır, Allah’ın en çok gazap ettiği ve kendisinden uzak tuttuğu kimse ise zalim devlet başkanıdır.”

Hz. Muhammed (s.a.v)

³² ³²Kur’an-ı Kerim Meali, Diyanet İşleri, Mumtehone Suresi , ayet:3

Devlet insanlığın var oluşundan beri belli kalıplar içerisinde mevcuttur. Hz. Adem ve ailesinde de genel yapılar içerisinde bir devletten söz edilebilir. Devletlerin mahiyeti ve amacı değişiklik gösterebilir. Daha önceki başlıkta cemiyetlerin kuruluşuna baktığımızda her uruğ kendi devletini kurmaya çabalar. Uruğları devlet kurmaya iten şey asabiyetin gücüdür. Uruğlarda belirsiz olan yapılar devlet kurulurken resmi şekiller almaya başlıyor. Önceden sadece gelenek halini almış kurallar devletin hukukunu oluşturmaya başlıyor.

İbn Haldun “devleti”i bir insan vücuduna benzeterek açıklıyor. Cemiyet, insanın bedenini; asabiyet ruhunu, devlet de şekli yapısını oluşturur (Yumuk, 1978: 251). Devletler ve hükümetler insanların yeryüzünde bir araya toplanarak cemiyetler halinde yaşamalarının ve hilkatın bir şekil ve suretidir” (Haldun, 1968: 295). Eğer devlet kurulmaya başlanmışsa asabiyet güçlenmeye başlamıştır. Buradan asabiyet olmadan devletin kurulamayacağı sonucuna kolaylıkla varılabilir. Devletlerin sadece yerleşik hayata geçince kurulabileceğini söylemek yanlış olur. Göçebe yaşam tarzındayken de devlet kurulabilir fakat daha sonra yerleşik düzene geçiş zaruridir. Devletleri oluşturanlar insanlardır ve insanlar yardımlaşma ve birbirini tehlikelere karşı koruma durumunda kaldıkları için aslında bir sosyal anlaşmalı devlet yolunda ilerlemektedir.

İbn Haldun bir İslam düşünürüdür ve yaşadığı dönemde birçok İslam devletinin kuruluş ve çöküşüne tanıklık etmiştir. Üzerinde durduğu bir diğer kavram ise “Biat” kavramıdır. Biat’in kelime anlamına bakacak olursak şöyle bir yorum yapılabilir. Biat; itaat etmek demektir. İbn Haldun biati uruğun ya da devletin başındaki devlet adamına Müslümanların tüm idaresini ve hâkimiyetini vermesi olarak tasvir eder ve devlet adamını idari konularda hiçbir şekilde itiraz edilemez olarak

görür. Fakat Halife/ devlet adamının da İslami şartların dışına çıkmaması gerekmektedir. Biat kavramı İbn Haldun ile doğmuş bir kavram değildir. İlk biat Hz. Muhammed (s.a.v) ile yetmiş iki Müslüman arasında Akabe’de yapılmıştır.

Ayrıca İbn Haldun halifelerin yönetmediği bir devleti eksik olarak görür. İbn Haldun İslam toplumu ve devletlerinde yaşamış bir düşünür olduğu için toplum dini baz alarak yaşamış bir toplumdur. Önemli olan bu dünya değil öteki sonsuz dünyadır. Bu nedenle toplumun bu yaşam tarzı devletlerin işleyişine de sirayet etmiştir. Devletin, halkını sonsuz dünyaya götüren bir araçtır. Eğer devlet ümmetin yararına olacak şeylere ters düşerse amacından şaşmış olur.

Devletin amaçlarında biri de halkının medenileşmesidir. Halk ve devlet bir bütün olarak hareket etmelidir eğer kopukluklar yaşanır asabiyeti zayıflar ve asabiyeti zayıflayan devletlerin sonu yıkılmaktır. Devlet insana zulüm ve şiddet göstermemelidir çünkü İslam devletlerinde en önemli figür insan olarak görülmektedir. İnsanı yeryüzünün halifesi olarak görmektedir. Devletin bir diğer görevi de insanı şerden uzak tutmak hayra yönlendirmektir. Bir diğer görevi ise halkını düşmanlara karşı korumaktır bunu askerleri ile gerçekleştirir. Ordusu güçlü olan devletin ömrü de uzun olur. Devletin asabiyesinin güçlü olduğu bir ordu halkın huzurunu güvence altına almış olacaktır.

Bir devletten iyi ya da kötü olarak bahsedilmesi elbette yöneticisiyle ilgilidir. Yönetici ve devlet ayrılmaz bir bütündür. İbn Haldun’a göre hem devlet hem yöneticiler açısından en görkemli çağ Dört Halife’ler devridir. Var olması gereken ideal devletin o dönemde var olduğuna değinir. İdeal yöneticilerinde bu devlette var olduğunu ve bütün devlet yöneticilerinin bu devri örnek alması gerektiğine değinir. Yaşanan gelişmeler sonucunda yıpranan Halifelik kurumuyla toplumda da birçok bunalım vuku

bulmuştur. Asabiyet zayıflamış İslam âleminin bu zayıflığından yararlanmaya çalışanlar olmuştur. Her ne kadar İslamiyet'in önerdiği yönetici şekli hükümdarlık olmasa da asabiyeti tekrardan güçlendirmek için bu yola başvurulmuştur. Bu geçiş bir anda hızlıca olmamıştır birçok Müslüman din alimi bunun olmaması için çaba harcamıştır fakat bu geçişi sadece yavaşlatmış engel olunamamıştır. Devlet için geçerli olan asabiyet hükümdar için de geçerlidir. İbn Haldun bu durumu şöyle özetler : "Asabiyetler birbirinden farklıdır. Her asabiyet 'kendisine komşu olan diğer boy ve aşiretlere tahakküm eder. Bundan dolayı her asabiyet sahibi kabile devlet kurarak hükümdar otamaz, ancak teb'ayı kendisine boyun eğdiren, vergiler, toplayan, delegeler gönderen ve sınırlar koruyan 'hükümdar olabilir. Yurtta onun -kuvvetinden üstün diğer bir kuvvet bulunmaz. Hükümdarlığın manası işte budur" (İbn Haldun, 1968: 473). İbn Haldun, devlet yöneticilerinde Emeviler, Dört Halife ya da Abbasi, Endülüs Devletlerinde görülen özelliklerin var olmasını ister. Eğer devlet yöneticileri bu devirdeki yöneticilerin özelliklerini taşırsa devletin güçlü olabileceğini düşünür. Aynı zamanda kendi dönemlerinde varlık gösteren alimlerden ve dini büyüklerden de destek almalıdır. Onların fikirlerini de alarak hareket etmelidir.

İbn Haldun devletlerin yönetim şeklini 3 gruba ayırmıştır. Akli, dini ve medeni siyaset. Akli siyaseti insanların kendi akılları ile ortaya koydukları kurallar çerçevesinde devletin yönetilmesi olarak tanımlarken, dini siyaseti Allah tarafından indirilen buyruklar doğrultusunda devletin yönetimi olarak tanımlamıştır. Medeni siyaseti ise filozoflar ileri sürmüştür bu yönetim tarzında insanların olgunlukları en üst düzeyde olduğu için yönetilmeye ihtiyaç hissetmeyeceklerdir.

Devletler kuruluşlarından çöküşlerine kadar çeşitli evrelerden geçerler. İbn Haldun devlet yöneticilerinin ya da başkalarının devletin bu

süreçlerden geçmesini engelleyemeyeceğini bütün devletlerin bu evrelerden geçişlerinin zorunlu olduğunu savunur. İbn Haldun devletin geçirdiği evreleri beş bölüme ayırır. İlk bölümde devlet asabiyetini güçlendirmek adına zafer kazandığı ve tahta sahip olduğu çağdır. İkinci bölümünde hükümdarın kavimlere hükmetmesi ve asabiyetine ortak çıkabilecek kişileri uzaklaştırmasıdır. Bu evrede sebep asabiyesi, neseb asabiyesinin önüne geçmiştir. Üçüncü bölümde insanın doğasından kaynaklanan zenginliğin meyvelerinden yararlanma ve rahat davranma evresidir. Medenileşme evresi mimaride ve güzel sanatlarda ileri bir seviyeye gelmiştir. Dördüncü bölümde ise sulh tavrı görülmektedir. Hükümdar daha önce fetihleri sırasında kazandığı toprak ve ganimetleri yeterli görür ve diğer devletler ile barış içerisinde yaşar. Beşinci bölümde devletin israf ettiği gözlemlenmiştir. Hükümdar devletin var olan servetini hava uğruna tüketir ve kendi etrafında oluşturduğu güvenilir kişileri kaybeder. Tüm bunların sonucunda devletin çöküşü engellenemez hale gelmektedir.

3. İbn Haldun'un Ümrani Çerçevesinde Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu

Bu bölümde, İbn Haldun'un ilk üç evresi baz alınarak Osmanlı devletinin kuruluşu ve umranı hakkında bir değerlendirme yapılacaktır.

Osmanlı tarihi ve Osmanlı Devleti'nin nasıl kurulduğu hakkında birçok araştırma mevcuttur. Tarihi dilimlere ayırıp sadece kurulduğunu söyleyerek bir devletin kuruluşu hakkında yeterli bilgiye sahip olunamaz. Toplumun o zaman dilimindeki yaşayışı, gelenek görenekleri, örfleri ve tarihleri devletin kuruluşunu anlamaya yardımcı unsurlardandır. Araştırmada Osmanlı Devleti hangi evrelerden geçerek ve hangi niteliklere sahip olarak güçlü bir devlet haline gelmiş olduğu incelenecektir.

Osmanlı Devleti geçmişte var olan devletlerin mirasını devralan güçlü bir devlet olmuştur. Osmanlı'nın ilk yüzyıllarına tanık olan İbn Haldun yazdığı en meşhur eser olan Mukaddime'de Osmanlı Devleti'nin kuruluşu hakkında bir takım bilgiler vermektedir.

İbn Haldun uruğ olarak kalmak ya da devlet haline geçme durumuna mukaddimedede şu şekilde yer vermiştir; “...yurdundaki diğer bütün asabiyetleri yenerek, onları idaresi altına alamayan ve yurdunda her muhalif kudreti ortadan kaldırmayan ve kendi hâkimiyeti üzerinde başka bir kuvvet ve hâkimiyet bulunan hükümdar dahi tam bir hükümdar olamaz ve gerçek hükümdarlık mevcut değildir. Bunlar memleketin etrafında hükümet süren emir/bey ve etrafın baş kanları olup, başka devletin hükmü altında toplanmışlardır.” (Haldun, 1968: 474)

Osmanlı Devleti ve İbn Haldun'un teorisinin ortak noktada buluşması; Osman Gazinin merkezden kopma düşüncesi, geleneksel yapıdan uzaklaşması ile bağdaştırılabilir. Türk beylikleri ve İslamlaşma, Cumhuriyet dönemine kadar siyasi yapının ve medeniyetin oluşmasında rol oynamıştır. Osman Gazi dönemine bakıldığında, İbn Haldun'un beş tavırlar nazariyesinde ilk iki dönemi kapsamaktadır. Devletin kurulmasına bakıldığında akrabalık asabiyetinin büyük rol oynadığı görülmektedir. İbn Haldun'un asabiyetine bakıldığında Osman Gazinin bu teoriye uygun hareket ettiği beyliğini aile üyeleri ile yönettiği görülmektedir. Osmanlı beyliği ilk olarak Tarsus, Malatya ve Erzurum kesiminde ortaya çıksa da daha sona Ankara, Kastamonu, Denizli ve Afyon'a kadar genişlemiştir. Bu genişleme tavırlar nazariyesinde ilk evreyi kapsamaktadır.

Aşıkpaşazade Osmanlı tarihçiliğinin önemli isimlerinden birisidir. Osman Gazi hakkında yazdığı yazılarında, onun devletin ve yönetimin

üzerinde söz sahibi olduğunu, savaşa girip etrafındaki beylikleri kendi boyunduruğu altına aldığı görülür. Osman Gazinin sürekli avlanıp yanına adam toplaması İbn Haldun’un ikinci devresine örnek verilebilir. Osman Gazi’nin Orhan Gazi’ye *“Bir de sana itaat edenleri hoş tut. Bir de nökerlere daima ihsan et ki senin ihsanın onun halinin tuzağıdır.”* (Paşazade, 2007: 34) sözleri İbn Haldun’un ilk iki devresinin Osmanlı Devleti’nde gerçekleştiğinin bir diğer kanıtıdır. Etrafına adam toplayarak beyliğin asabiyetini güven altına almak her devletin geçirdiği bir evredir. Osman Gazi döneminde artık bir ülkenin ve devletin oluştuğu herkesçe bilinen bir gerçektir. Artık Osmanlılar Gazi döneminde halkı olan, ekonomik faaliyetler de bulunan, ülkenin çeşitli yerlerine vekiller tayin eden ve sınırları korumak için önlem alan bir devlet haline gelmiştir. İbn Haldun’un gözünden bakıldığında bir hükümdarın varlığı ortaya çıkmaktadır. Fakat Osmanlılar etraflarında bulunan kendilerinden daha güçlü asabiyelere boyun eğdiremeyecekleri için tam bir otorite değillerdir.

“Ortaçağ’da bütün yakın şark İslam-Türk Dünyası büyük bir kültür çevresi teşkil eder; bu çevre içindeki muhtelif sahalara, bazı mahalli ayrılıklara rağmen, içtimai ve siyasi müesseselerde büyük benzeyişler gösterir” (Köprülü,1943: 458).

3.1.Beylikten Devlete I. Murad

Osmanlı Devleti’nin inşa sürecinin en çok hız kazanan evresi I. Murad zamanında gerçekleşmiştir. Hüdavendigâr ve Gazi Hünkar olarak da anılan I: Murad Orhan Gazi’nin dördüncü oğludur. Orhan Gazi’nin vefatı sırasında Bursa Sancak Beyliği’nde bulunan Murad Bursa’da hükümdar ilan edilmiştir. Fuad Köprülü Osmanlı Devleti’nin kuruluşu hakkında yaptığı araştırmasında I. Murad hakkında bazı değerlendirmelerle asabiyyenin gücüne değinmiştir. Osmanlıları, Selçuklu

sultanlığından ve Anadolu'daki beyliklerden ayrı bir parça olarak görmemiş, Anadolu Selçuklunun, Anadolu Türklüğünün ve beyliklerin yeni bir sentezi olarak Osmanlıyı tanımlamıştır. Osman ve Orhan Gazi beylikten devlete giden yolda hiçbir direnişe maruz kalmamıştır. Osman ve Orhan Gazi Anadolu'da ki küçük bir toprak parçasını genişletirken sessizce ilerlemiş sabırlı davranmıştır. I. Murad'dan beklenen harekete geçiştir.

İbn Haldun bir devlet kurulurken en önemli şeyin asabiye olduğunu, bir devletin asabiyesinin zayıflaması durumunda asabiyesi daha güçlü olan uruğlar ya da devletler tarafından boyunduruk altına alınacağına sıkça değinmiştir. Fuad Köprülü'nün "*XIII'üncü asrın son yarısında İran Moğolları'nın tazyik ve tahakkümü altında çöken Anadolu Selçuklu Devleti'nden sonra, XIV'üncü asırda Anadolu'nun Şimal-i garbi müntehasında Selçuk-Bizans hudutları üzerinde beliren yeni bir siyasi teşekkülün, yüz yıl bile sürmeyen kısa bir zaman içinde Balkanlara ve Selçuk Anadolusu'nun büyük bir kısmına hâkim kuvvetli bir devlet halinde inkişafı, aşağı Ortazaman tarihinin en esaslı meselelerinden sayılabilir.*" (Köprülü,1991: 1) sözü güçlü asabiyelerin zayıf asabiyeleri yendiğini ve yeni oluşan asabiye'nin eski köklerinden miraslar taşıdığına örnek verilebilir.

İbn Haldun'a göre güçlü asabiye'nin zayıf asabiyeye boyun eğdirmesi iki yol ile gerçekleşir. İlk olarak hariçten gelen bir uruğun ya da devletin eski devleti ve toplumu boyunduruğu altına alması, ikincisi ise var olan devletin içinde çözümler yaşanınca yeni kurulan devletin başındaki yöneticinin eski devleti yıkmasıdır.

Osmanlı Devleti'nin I. Murad öncesi varlığına ve sonrasına bakıldığında devletin siyasi teşekkül olarak Kayı boyunun

hükümdarlığından meydana geldiği söylenebilir. Osmanlı Devletini sadece dini terimlerle açıklamak olaya bakış açısını sınırlandıracak bir eylemdir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda Anadolu'da hakimiyet kurmak için ahilerden yardım alındığı bir gerçektir. Osman Gazi'nin kayınbabası Şeyh Edebali'da ahilik teşkilatına mensuptur. Kısacası hükümdarlar ilk zamanlarda asabiyelerini güçlendirmek için dini teşkilatları arkalarına almışlardır. Asker teşkilatının uniformaları ahilerin kıyafetlerine benzer bir tasarımla yapılmış, I. Murad zamanı yeniçerilerde ise Ahilerin serpuşları aynı şekilde korunmuştur.

Devlet türlerine bakıldığında İbn Haldun'un üç kategoriye ayırdığına değinildi. Siyase-i diniye şeriat kanunlarına göre yönetilen devlet, siyase-i medeniye filozofların yönetimine dayalı devlet olarak açıklanabilir. Bu üç kategori arasından Osmanlı Devleti ise siyase-i akliye ile yönetilmektedir. İbn Haldun Ortaçağ'daki düşüncelere çok ters bir teori ortaya attı. Buna güç devleti teorisi denilebilir. Devleti siyasi ve sosyal bir kurum olarak görmüştür. Devleti doğal ve beşeri olarak ikiye ayırırken bağımsız olmadığını özellikle vurgulamıştır. Ona göre nedensellik kanunu ile yönetilen bir devlet bağımsız bir araç değildir. *“İçtimaî hayat teşekkül ederek dünya mâmur olduktan sonra birbirinin saldırganlığından kendilerini korumak için insanlar yasakçıya (hükümet ve hâkime) muhtaçtırlar. Yoksa, düşmanlık ve zulüm insanın hayvanî olan bir tabiatı olduğu için, insanlar birbirlerine saldırırlar ve tecavüzlerde bulunurlar, hükümet olmadığı takdirde onlar bu tecavüzlerden kimse koruyamaz. Isıncı ve yaralayıcı hayvan) ara karşı kullandığı &ilâh ve âletler de insanları bundan koruyamaz. Çünkü bu silâhlar onların hepsinde de var. Bundan dolayı kendilerini diğerlerinin tecavüzlerinden korumak için diğer vasıtalara muhtaçtırlar. Hayvanlar bunu idrakten âciz oldukları için bu vazifeyi göremezler. Bundan ötürü bu yasakçının insanların kendilerinden biri olması zaruridir. O yasakçı,*

onlara galebe çalmış iktidarı eline almış, onları kendine itaat ettirmiş olduğu için, kimse diğerlerine tecavüz edemez. Devlet ve hükümetin mânası işte budur. (Haldun, 1968: 103-104)

İbn Haldun güç devletinden bahsederken iki ana konu üzerinde yoğunlaşmıştır. İlki ordu, ikincisi ise paradır. Devlet kargaşa içine girmişse nedeni bu iki ana konunun sarsılmasından kaynaklanır.

I.Murad asabiyeyle doğal olarak kendine bağlı kişilerle hükmetti. Asabiyet belirli sosyal faaliyetlere dayanmaktadır. Düşmanların saldırılarına karşı korunmak, ekonomik olarak servete sahip olmak ve benzeri faaliyetleri içerir. Asabiyet sürekli hareket halindedir. “*Asabiyyetin varlığını oluşturan temel olgu kendisini, “korunmak”, “kovmak”, “kazanmak”, “harekete geçmek”, “ faaliyetlerde bulunmak” eylem ve işlemleriyle göstermektedir.*” (Hassan, 1998: 198) Asabiyet kolektiftir, ortak bir paydada yaşamayı ve örgütlenmeyi sağlar. Asabiyyetin dinç tutulması hareket ile mümkün olabilir.

İbn Haldun Mukaddime’de halka boyun eğdiren, vergiler toplayan, sınırları koruyan ve delegeler gönderen kişilerin devlet kurarak hükümdar olabileceğini ve yurdunda bu şartları sağlar ise kendisinde daha güçlü bir kuvvetin bulunamayacağına değinmiştir. Bu dört unsuru I. Murad dönemine bakıp şahsileştirilirse, ilk önce hükmettiği halka yani tebaaya bakmak gerekir. I. Murad dönemindeki tebaa kendisinden önceki beylerin hükmettiği halktır. Söğüt, Domaniç, Bilecik ve Bursa civarındaki halk I. Murad zamanının tebaasını oluşturur. İbn Haldun uruğların güç kazanmalarının ya soy bağı ya da ortak bir bağ sayesinde olabileceğine sıkça değinmiştir. İnsanın doğası gereği kan bağı ile bağlı olduğu diğer insanlara yardım etme duygusunun var olduğunu ve herhangi bir felaketin başlarına gelmesi durumunda birlik olacağını savunur. Bunu aksiyona

bağlı olarak betimler. I. Murad zamanında görülen bağı ise aynı kandan gelenlerin oluşturduğu kandaş toplum olarak betimlenebilir. Hükümdarlığın asabiyesini koruyabilmek için delegelerini göndermesi şarttır. I. Murad dönemine bakıldığında bu durum gerçekleşmiştir. Bu durumla ilgili kanıtlara Oruç Beğ'in kaydında rastlamak mümkündür. *“Murad Han Gazi dahi her taraf hükm itdüğü yirlere nameler göndürdi. Çeriler cem'itmeye başladı. Anadolu, Rum-ili leşkeleri cem'idüp, Anadolu'dan on bin yaya ve Rumeli'den on bin azab hazır idüp ve akıncılardan dahi yigirmi bin öikdarı akıncılar çıkarup elli altmış bin leşkeler cem'olup Kosova'ya varup çıkıdı. İttifak'ı cem'iyet Kosova'da oldı”*(Beğ, 2008: 29).

İbn Haldun'un bir diğer şartı ise sınırların korunması ve ekonomik olarak güçlü olmasıydı. Sultan I. Murad'ın sınırları korumak için Edirne'nin fethinden sonra etrafın güvenliğinin korunması amacı ile Lalası Şahin'i Filibe ve Zağra'ya ve Gazi Evrenos'u İpsalaya savaşa göndermiştir. Filibe ve İpsala'ya akın emri vermesi ve alınması sonucu bu bölgelere uç beyi tayin ettiği kayıtlara geçmiştir. Gülmicine, Birgos, Edirne ve Bizans güzergâhı en önemli güzergâhlardandı. 1363 yılında fethedilen Gülmicine jeopolitik açıdan büyük önem arz etmektedir. Bu güzergâhtan Bizans'a bakliyat ve erzak taşındığından siyasi bir koz olmuş ve buradaki ticaret hattı Osmanlı Devleti için önemli bir gelir kaynağı durumuna gelmiştir. *“Sınırlan koruma, vergiler toplama ve delegeler gönderme gibi devletlere mahsus olan görevleri yapabilecek asabiyyeti, yani kendisine arka olan kuvvet ve kudreti olmıyan kimse tam mânasiyle hükümdar değildir”* (Haldun,1968: 473).

I.Murad Rumeli'deyken babası Orhan Gazi'nin ölümü sonucunda ahiler Ankara'da Karamanoğlu'nun desteğini alarak Osmanlı idarecilerini kovarak bey idaresine geri dönüş yapmışlardır. I. Murad bu durumdan haberdar olunca Ankara'ya ahilerin üzerine gidip hem Ankara'yı hem de

Eskişehir'i almıştır. Asabiyetini güçlendirmiştir. Ayrıca yeniden Rumeli'ye geçmeden önce yaptığı görev paylaşımı İbn Haldun'un teorisi açısından önemlidir. I. Murad yaşı büyük oğlu olmadığı için Lalası Şahin Paşa ve ordu kumandanı Kara Halil'i kazasker olarak atamıştır ve Bizans'ın elinde olan mevkileri almak için yola koyulmuştur. Burada dikkat edilmesi gereken nokta İbn Haldun'un soy asabiyetinden sebep asabiyesine geçişine örnek olarak verilebilir.

Diğer fetihlere bakıldığında alınan yerler genişledikçe Osmanlı Devleti'nin yeni kurumlara ihtiyaç duyduğu gözlemlenmektedir. Bunlardan en önemlisi 1391 yılında Yeniçeri Ocağı'nın Kuruluşu olmuştur. İslam dininde savaşlarda elde edilen ganimetlerin beşte biri hükümdar hakkı sayılmaktaydı. Ganimet sadece para ve altından meydana gelmemekteydi, savaşta esir düşen oğlanların belirli bir kısmı da I. Murad'ın ganimeti sayılmaktaydı. Bu esirlere İslamlaştırma ve Türkleştirme politikası uygulanarak devşiriliyor askeri eğitim aldırılarak Han'ın hizmetine sunuluyordu. Osmanlı ordusu geçmişteki bağlarından kopmadan göçebe yaşam tarzına uygun tımar sistemi adı verilen bir sistemle yönetiliyordu. Bu durum sürekli kontrol gerektiren bir sistemdi. Sayıları gittikçe artan devşirme askerlerden hükümdarın her an elinin altında bulunan bir askeri güce ihtiyacı giderildi. İlk olarak Ezel Çeri adı verilen bu ordu daha sonrasında Yeni Çeri adını almış ve Osmanlı Devleti'nin en güçlü unsuru haline gelmiştir. I. Murad döneminde gerçekleşen bu durum göçebe toplum tarzından devlete geçişte dağınık halde bulunan bazı kurumların sistemli hale getirilmesine örnek olarak gösterilebilir.

Osmanlı Devleti'nin ilk hükümdarları stratejilerini akıncı olarak değil yeni bir ülke kurucu olarak belirlemişlerdir. 1373 ve 1379 yılları arası devletleşme ve kurulan yeni devleti olgunlaştırma yılları olarak

tasvir edilebilir. Rumeli çizgisinde elde edilen başarılar ve Bizans'a karşı elde ettiği başarılar Osmanlı Devleti'ni diğer devletlerden daha güçlü bir devlet konumuna getirmiştir. Daha güçlü asabiyyeye sahip olması biat kavramını da hissettirmiş Osmanlı Devleti Türk devletinden İslam Devleti olma yoluna girmiştir. Tımar Sisteminde değişikliğe gidilmiş tahsis edilen araziler artık gazilerden ailesine miras yoluyla geçilmesi sistemi ortaya çıkmıştır. Balkan toprakları Timurtaş Paşa ile güvence altına alınmıştır. I. Murad ise devletin idari ve siyasi olarak olgunlaşması için hem askeri hem idari bakımdan çalışmalar gütmekteydi. I. Murad'ın devleti olgunlaştırma süreci sırasında Bizans saltanat mücadelesi I. Murad'ın asabiyesini güçlendiren bir diğer olgudur. Devletin temsilinin güçlendirilmesine bir diğer örnek ise Bulgaristan ve Şarki Makedonya'nın Osmanlılaştırılması olmuştur. Murad Han Balkanlar üzerindeki hâkimiyetini siyaseti yönlendirerek tehdit ve caydırıcı olarak kullanıyordu. Balkanların kontrol altına alan Sırp'lardan dolayı Bulgarlar, Makedonlar ve Macar Krallıkları, Bizans'a karşı takındıkları tutumlardan dolayı zayıflamalarına sebep olunca Murad Han Balkanlara yeniden fetih düzenlemiştir. Zayıflayan asabiyyeler güçlü asabiyyelerin tahakkümü altına girer teorisiyle açıklanabilecek bu durum Osmanlı tarihinde önemli bir rol oynamaktadır. Sultan Murad çağına damgasını vurmuş önemli bir padişahdır. Hükmettiği devlet ve tebaa üzerinde iyi bir idareci ve hüküm sürdüğü coğrafyada güçlü bir asabiye kurmuş kudretli bir hükümdardı.

3.2. Fetretten Umrana-I. Mehmed Dönemi

Türk tarihinde birçok kırılma noktası yaşanmıştır. Bunlardan birisi de Osmanlı Devleti'nin Ankara Savaşı'nı kaybetmesi üzerine 11 yıllık Fetret Devrine girilmesidir. Fetret dönemi incelendiğinde I. Murad zamanında geçilen sebep asabiyesinden, nesep asabiyesine geri dönüş durumu mevcuttur. Fetret dönemine bakıldığında yapılacak en önemli adımın tekrardan nesep asabiyesinden sebep asabiyesine geçiş olduğu

açıktır. Zedelenen asabiye sonucunda asabiye'nin güçlendirilmesi cihan devleti Osmanlı'ya dönülmesi oldukça dikkat çekici bir ayrıntıdır. Zayıflayan asabiye güçlendirilip umranlaşma yoluna çıkmıştır. Çelebi Mehmed'in devleti yeniden diriltirken izlediği yola İbn Haldun'un çalışması ile yanıt verilebilir.

Fetret Devri Osmanlı Devleti için sona gelmek demektir. Çökmüş ve hükümdarsız kalmış bir asabiye'nin sebep oldukları on bir sene boyunca sorun teşkil etti. Fetret Döneminde Osmanlı Devleti'nin yıkılmaması İbn Haldun teorisine göre nesep abiyesinden sebep asabiyesine dönüştür. Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ile ilgili tezlerin çoğu Batıya aittir. Burada dikkat edilmesi gereken husus doğuya kapıları kapatmamaktır. Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu nasıl İbn Haldun'un teorisine dayandırıp açıklama yapılabilirse, yeniden dirilişi hakkında da bir açıklama mümkündür.

1. Murad döneminin sona ermesiyle I. Bayezid dönemi başlamıştır. Bu dönemde Murad Han'ın Batılı devletler ile kurduğu iyi ilişkiler ve ittifaklardan yararlanan Bayezid bir süre sonra İstanbul'u kuşatmış ve Batılı devletlerle olan iyi ilişkiler sekteye uğramıştır. I. Bayezid'in döneminin karakteristik özelliği hızlı genişlemeydi. En önemli hamle ise fethedilen yerlerin aristokrasi yerine daha sonra kazasker olarak anılacak gulamları yerleştirmesiydi. *“Hükümdarlık başkanlığın (riyasetin) üstünde bir şeydir. Çünkü başkanlık ululuktan ibaret olup, ona başkaları uyruklu ediyorsa da, o kahır ve kuvvetle hükmünü yürütmek kudretinde değildir. Hükümdarlık ise kahır ve şiddetle galebe çalmak ve hükmü altına almaktan ibarettir, arkasında kendisini koruyan ve kendisine yardım eden nesilden gelen akrabaları veyahut kölelik, azadlılık, anlaşma ve kademelik gibi bağlarla kendisine bağlanmış olan yardımcılarını bulunan kimse, ululuk derecesine erişir ve uyruğunun kuvvet ve kudreti yeter derecede olup da kahır ve galebe yolunu bulur ise, bu fırsatı kaçırmaz,*

galebe çalarak idareyi eline alır, çünkü bu nefsin arzu ve talep ettiği bir şeydir. Hükümdar bunu ancak kendisine tabiiyet ettirecek derecede kuvvet ve kudret sahibi olmakla elde edebilir. Üstün gelerek devlet kurmak asabiyyetin amaç ve sonudur...” (Haldun, 1968: 353.)

I.Bayezid, I.Murat’ın devlet haline getirdiği hakimiyeti sadece kendisine bağlılığa dönüştürmek istedi. İbn Haldun’ a göre bu durum hükümdarın devleti tek ele almaya başlama durumudur. İktidar tekelleştiğinde hükümdarla güç paylaşanlar ortadan kaldırılmakta, nesep birliği ya da din birliği son bulmakta, hükümdar paralı asker ve bürokratların desteğiyle var olmaktadır. Bu döneme İbn Haldun’un beş tavırlar nazariyesinin ikincisi ve üçüncüsü arasında cevap bulunabilir.

Osmanlı Devleti’nin nazariyesine bakıldığında belirli bir kimlik üzerine yoğunlaşmamış ve birlik sağlanamamıştı. Kurulduğu tarihten beri kesintisiz var olan nesep asabiyesi I. Bayezid’in tutumundan sonra sarsılmaya başlamıştır. Devletin asabiyesinin ana kaynağı, Âli Osman olmuş ve diğer ailelerle bağ yavaş yavaş kopmuştur. Hanedanın kendini halktan soyutlaması bu dönemde başlamış ve Fatih dönemine siyasi bürokrasi ve ordu açısından bakıldığında daha net görülmüştür. Bu halkla arasına mesafe koyma durumu Osmanlı Devleti’nde büyük bir tehdit doğurmuştur.

Fetret Devri denilen bu dönemde Şeyh Bedrettin isyanı vukuu bulmuştur. Şeyh Bedrettin Musa Çelibi döneminde kadı askerdir ve Mehmed Çelebi döneminde bu görevinden alınıp İznik’e yerleştirilmiştir. Sürgün gibi işlenen bu durum kaynaklarda yanlış gösterilmektedir. Şeyh Bedrettin’in seyahat özgürlüğü kısıtlanmamış, itibrı zedelenmemiş ve hatırı sayılır bir maaşla geleceği korunmuştur. Şeyh Bedrettin’in İznik’te geçirdiği dönemlerde öğretilerini halka yaymakta ve bunun sonucunda halktan olumlu tepkiler almaktaydı. Kazandığı bu önemli kitleyi

kullanmak isteyen Şeyh Bedrettin hükümdarlığı ele geçirmeye çalışmış ve isyan etmiştir. Yaklaşık beş bin kişi olduğu tahmin edilen halk ile iktidara karşı savaşmış. Mehmed Çelebi'nin oğlu Murad Bey'in komutanlığını yaptığı orduya yenilmiştir.

Anadolu'da yaşanan olaylara bakıldığında, Ankara Savaşı'ndan kısa bir süre sonra Venedik Timur'dan kaçan Hıristiyanları korumak için Cenevizle anlaşmıştır. Bu yıllarda Balkanlarla ilgili yeni politikalar yapılmaya çalışılsa da asıl ciddi durum Anadolu'da yaşanmıştır. Giderek güçlenen Timur, Tokat ve Asmasya'ya da sahip olduktan sonra Mehmed Çelebi'nin karşısında en güçlü asabiyeye sahip kişi durumuna gelmiştir. Mehmed Çelebi bu zaman zarfında Anadolu'daki beyliklerde mücadele içine girmiş, kendi nesebinden kuzeni Savcı Bey'i de içine alarak daha birçok beyliği telef etmiştir. İbn Haldun'a göre hükümdarlık yalnızca devlet kurarak olmaz. Şerefli bir makamdır, kuvvetle kazanılır. Her asabiyetin kendisine komşu olan diğer bir asabiyete tahakkümünden bahseder, yalnızca devlet kurmanın yeterli olmadığını delegeler gönderip vergiler toplamanın, halkın hükümdara karşı boyun eğmesinin gerekliliğine değinir. Ülkede "o" kişiden daha üstün bir kuvvet yok ise hükümdar olunabileceğini savunur. Mehmed Çelebi'de Timur'un babasının vefatı üzerine Timur'a kılıç, hilal, savaş atları, elçi ve tuğ göndermiştir. Bu verilere bakıldığında Mehmed Çelebi'nin Osmanlı Devleti'nin ikinci kurucusu olarak görülmesi doğru bir kanaat olacaktır.

Tüm bu yaşanan kardeş çekişmeleri ve devletin geçtiği süreçleri İbn Haldun, bir devletin yaşaması gereken doğal bir süreç olarak görür.

Çelebi Mehmed, Fetret Devrin'den sonra tahta oturmuş bir padişahdır ve tahta geçtiğinde Osmanlı Devleti'nin durumu I. Murad şartlarındaydı. Zayıflayan asabiyeinin tekrardan güçlü hale getirilmesi

elzemdi. “*Sınırlan koruma, vergiler toplama ve delegeler gönderme gibi devletlere mahsus olan görevleri yapabilecek asabiyye- ti, yani kendisine arka olan kuvvet ve kudreti ol- miyan kimse tam mânasiyle hükümdar değildir*” (Haldun, 1968: 473) diyen İbn Haldun’un saydığı şartlardaki hükümdarlığa devletin bekası için tez zamanda geçilmesi gerekiyordu.

Mehmed Çelebi Osmanlı Devleti’ni tek bir çatı altında toplamak istediği sıralarda birçok toprak kaybı söz konusuydu. Birçoğu Anadolu’da olmak üzere Balkanlarda da toprak kaybedilmişti. Asabiye zedelenmiş nesep birliğine geri dönmüş, Anadolu’da bulunan beylikler yeniden canlanmıştı. Mehmed Çelebiye düşen görev iç düzenini koruyup asabiyesini güçlendirmek ve sınırlarını olası saldırılara karşı korumaktı. Çelebi hakimiyetini kısa sürede toparlamış savaş ve siyaseti kullanarak diploması yoluyla asabiyetini güçlendirmiştir. İbn Haldun’un hükümdarın sınırları korumasına dair diplomatik şartlarını yerine getirmiştir. Diğer bir şart olan elçilerin gönderilmesi durumunun gerçekleştiği de bir gerçektir. Edirne’de tahta çıktığı zamanlarda Eflak, Ceneviz, Sırp Despotu ve Venedik gibi asabiyetlerden elçiler Çelebi Mehmed’in huzuruna çıkarak dostluk ve ticaret anlaşmalarını yenilemişlerdir. Kabul ettiği elçilere barış taraftarı olduğunu göstermiş yine dış sınırını koruyabilmek adına savaşa çıkmadan Karamanoğullarına sahip çıkan Memlüklerin sultanına hem hediye hem elçi göndermiştir. İç sınırlarda kuvveti göstermiş dış politikada ise denge kurarak sınırını korumuştur.

I.Mehmed dönemindeki en temel konu Osmanlı Devleti’nin hem Anadolu’da hem de Balkanlar’da yeniden söz sahibi olan güçlü bir devlet haline gelmesidir. Anadolu’da ve Balkanlar’da askeri gücü en kuvvetli devlet olmuş. Bölgelerde mevcut olan hanedanlar ve beyliklerin üzerinde söz sahibi olmuştur. Yapılan tüm stratejilerin başarıya ulaşması İbn Haldun’un asabiyeti güçlü hükümdarın özellikleriyle birebir örtüşmektedir. Devletin ve sisteminin nasıl olması gerektiğini anlatan İbn

Haldun'un stratejisinin doğru uygulanması sonucu Osmanlı Devleti'nin zayıflayan asabiyesi güçlenmiştir. Fetih edilen bu bölgelere emperyal sistemin uygulanması sonucu tımar usulü ile Osmanlı Devleti hem sınırları korumuş hem de ekonomik faaliyetlerle devletin asabiyesini güçlendirmiştir. Fetret Dönemi ile çöküşe geçmekten kurtulan Osmanlı Devleti'nde umran kurulmaya devam etmiştir.

3.3. Umranlaşmadan Devlete II. Murad

Çelebi Mehmed tahta oturduğunda asabiyesi sarsılmış bir Osmanlı Devleti vardı. Sarsılan ve bozulan asabiye yeniden güçlendirmesi, ilk bozulan asabiye'nin tekrardan sağlanmasına göre, daha hızlı ve şiddetli olmuştur. II. Murad ile asabiye daha farklı yollardan geçmiştir. Her hükümdarın uyguladığı yöntem geçmişte yaşanmış bir tavra yöneliktir ve her yöntemin kendine özgü halleri vardır. Mehmed Çelebi sayesinde yeniden güçlenen asabiye II. Murad ile artık mutlak hale dönüşmüştür.

Mehmed Çelebi 1421 yılında vefat etmiştir. Bunun üzerine II. Murad Amasra'dan Bursa'ya gelerek 18 yaşında tahta geçmiştir. Babası gibi Çelebi unvanını kullanmak yerine atası I. Murad'ın unvanı olan 'Han'ı kullanmayı tercih etmiştir.

Mehmed Çelebi vefat etmeden önce çocuklarını korumak için bazı önlemler almıştı fakat bu önlemler asabiye açısından sarsıcı önlemlerdi. Yaptığı düzenlemeye göre Murad'ı Edirne tahtına çıkartmak istemişti. Anadolu'da Mustafa'nın hüküm sürmesini planlarken diğer iki oğlu Yusuf ve Mahmud ise Bizanslılara rehin olarak vermeyi planlamıştı. İki oğlunu rehin vermesi karşılığında ise Bizans Çelebi'nin kardeşi Mustafa'yı rehin tutmaya devam edecekti. Mehmed Çelebi kendi kardeşlerini zapt edip asabiyesini güçlendirmeyi düşünürken II. Murad'ın ciddi bir sorun yaşamasına neden olmuştur. II. Murad tahta geçtiğinde ilk

olarak komşu devletler ile anlaşmalarını yenilemiş ve çıkacak herhangi bir tehlikeye karşı barışı sağlamak istemiştir. Batı'ya Macar Kralı Sigismund'a, Karamanoğulları ve Menteşeoğullarına ve ayrıca Bizans'a elçiler göndererek barış yanlısı olduğunu beyan etti aynı şekilde bu devletlerden de taahhüt bekledi. Bu hamlesi İbn Haldun'un Mukaddimesi'nde hükümdarın nasıl olması gerektiği ile ilgili pasaja örnek bir hamledir. “: *"Asabiyetler birbirinden farklıdır. Her asabiyet kendisine komşu olan diğer boy ve aşiretlere tahakküm eder. Bundan dolayı her asabiyet sahibi kabile devlet kurarak hükümdar otamaz, ancak teb'ayı kendisine boyun eğdiren, vergiler, toplayan, delegeler gönderen ve sınırlar koruyan 'hükümdar olabilir"* (Haldun, 1968: 473). Fakat Bizans Mehmet Çelebi'nin miras bıraktığı anlaşmayı su yüzüne çıkardı ve iki oğlanın rehin bırakılması talebini öne sürdü. Murad Han'ın bu anlaşmayı yok sayması üzerine Bizans'a yeni bir anlaşma teklif etti. Bizans tarafından gönderilen elçi anlaşmayı geri çevirerek Bizans hükümdarının iki kardeşini istediğini bildirdi. Anlaşma kabul edilmezse Bizans hükümdarının Limdi'de hapis tuttuğu Mustafa'yı serbest bırakarak Edirne'ye göndereceğini ve onu hükümdar tanıyacağını söylemişti. Osmanlı, Bizans'ın bu davdan vazgeçmesini istemiş devletin ileri gelenlerinden on iki çocuk, iki yüz bin altın ve Gelibolu'yu vermeyi kabul ettiği halde Bizans geri adım atmamıştır. Şehzade Mustafa özgürlüğü verildiği takdirde Bizans'a Gelibolu'dan Buğdan'a kadar olan yerleri ve Güneye kadar Erinoz ve Aynaroz'u teklif etmiştir. Bizans barış yolundan vazgeçip şehzade Mustafa'yı Edirne ye göndermiştir. Edirne'de Azaplar ve Akıncılar Mustafa'nın yanında yer almıştır. Osmanlı Devleti'nin askeri gücü Azaplar, Akıncılar ve Yeni Çerilerden oluşmaktaydı ve bu duruma bakıldığında Mustafa'nın önemli bir askeri güce sahip olduğu açıktır. Bu durumda asabiyet iki farklı kişi tarafından sağlanmaya çalışılmıştır. Asabiyet güçlü gelecek hükümdarı ise İbn

Haldun şu şekilde tasvir etmiştir: “İşte bu kuvvet ve kudretle ahaliyi hüküm ve idaresi altına almak hükümdarlıktır. Hükümdarlık başkanlığın (riyasetin) üstünde bir şeydir. Çünkü başkanlık ululuktan ibaret olup, ona başkaları uyrukluk ediyorsa da, o kahır ve kuvvetle hükmünü yürütmek kudretinde değildir. Hükümdarlık ise kahır ve şiddetle galebe çalmak ve hükmü altına almaktan ibarettir, arkasında kendisini koruyan ve kendisine yardım eden nesilden gelen akrabaları veyahut kölelik, azadlık, anlaşma ve kademelik gibi bağlarla kendisine bağlanmış olan yardımcıları bulunan kimse, ululuk derecesine erişir ve uyruğunun kuvvet ve kudreti yeter derecede olup da kahır ve galebe yolunu bulur ise, bu fırsatı kaçırmaz, galebe çalarak idareyi eline alır, çünkü bu nefsin arzu ve talep ettiği bir şeydir. Hükümdar bunu ancak kendisine tabiiyet ettirecek derecede kuvvet ve kudret sahibi olmakla elde edebilir“ (Haldun, 1968: 353).

Murad Han Azapları ikna etmek için Edirne’ye gitmiş ve otuz bin kişilik bir orduya sahip olmuştur. Ancak savaş sırasında Mustafa’nın gerçek hükümdarınıza biat edin diyerek azapları kendi tarafına çekmesi sonucu Murad Han yenilgiye uğramıştır. Mustafa Çelebi hükümdar olduktan sonra Bizans İmparator’u Manuel’e taahhüt ettiği hiçbir toprağı vermemiştir. Mustafa en sonunda Çanakkale’ye sefere çıktı diğer beyliklerden de itaat istedi fakat küçük beylikler harici ne Germiyanogulları ne de Karamanogullarından destek alabildi. II. Murad sahip olduğu ordunun yetersiz olduğunu farkındaydı ve takviye kuvvet olarak Foça’da ki Cenevizlilerden şap madenlerini işleten Adorno maddi sıkıntılarının giderilmesi halinde elindeki iki bin zırhlı İtalyan askerini Murad Han’a sunmuş ve gemilerini kullanarak Gelibolu’ya geçebileceğini vaat etmiştir. Sonucunda Mustafa’nın ordusu bertaraf edilmiş Gelibolu ele geçirilmişti. Mustafa ise Edirne Kızılağaç

Yenicesi'nde idam edilmiştir. İbn Haldun'un tavırlar nazariyesine bakıldığında bu durum ikinci evreye denk gelmektedir. İbn Haldun'a göre devletin güçlü olması için tek kişi hükmetmelidir. Asabiyette şan ve ululuk ortak kavramlardır ve bu iki kavram sağlandığında insanlar bölgelerini azimle koruma ihtiyacı hissederler. Şan ve şereflerini korumak için ölümü göze alırlar ve şerefleri zedelenmesin diye ölmeyi göze alacak duruma gelebilirler. Hükümdar şan ve şerefi eline almış kişidir. Diğer kişileri bertaraf eder ve tüm güce, servete tek başına sahip olur. Nesep asabiyetinin varlığı bu şan ve mecede sahip olmaktan geçer. Mehmet Çelebi ve oğlu II. Murad ile başlayan bu evre ikinci evreye denk gelmektedir.

Murad Han hükümdarlığa geçtikten sonra öncelikle Rumeli'nin istikrarı üzerinde durdu. Candaroğullarına sefer düzenledi ve Eflak Vovoydası'nın oğlunu rehin aldı. II. Murad'ın yaptığı bu hamleler zayıflayan asabiye için atılan adımlardır. Osmanlı Devleti birçok badireyi atlattığı ve düşmanlarına karşı güçlü duruşunu göstermiştir. Bizans, Osmanlı Devleti'ne elçi göndererek Terkos ve Misivri harici Karadeniz'de bulunan topraklarını ve Selanik çevresindeki birkaç bölgeden çekilmeyi anlaşma dâhilinde teklif etti. Osmanlı Devleti teklifi kabul etti. Bu durum İbn Haldun'un eskiden beri var olan bir hanedanlığın hızlı bir süreçle değil yavaş yavaş ele geçirilmesini savunmasına örnek olarak verilebilir. Murad Han ile gerçekleşen bu hamleler artık kuruluş aşamasındaki bir devletin son zamanlarına denk gelmektedir. Artık birinci evre tamamen kapanmıştır.

İbn Haldun'a göre birçok asabiye mevcuttur fakat önemli olan asabiyesi güçlü olanın tek güç haline gelmesidir. II. Murad Balkanlar'daki asabiyesini güçlendirmeye fazlasıyla önem vermiştir. Macarların, Sırları ve Eflakları etkisi altına alması üzerine sefer düzenleyerek onları birbirinden uzaklaştırmıştır. Balkanlarda kazanılan

bu hâkimiyet üzerine daha sonra Macaristan'a seferler düzenlenmeye devam edilmiştir. 1442 yılında Transilvanya'yı kuşattı. Bu durumu haber alan Hünyadi Yanoş, Türk birlikleri ile karşı karşıya geldi. Savaşta galip Yanoş ve birlikleri oldu. Osmanlı'yı yenen Yanoş Papa'nın da desteğini alarak Osmanlı üzerine Haçlı Seferi'ne çıktı. Bu savaşta da kaybeden Osmanlı Devleti, Balkanlarda güneye kadar çekilmek zorunda kaldı. Bu durum İbn Haldun'un umranının bir yansımasıdır. Devletler asabiyelerini yeni kurdukları zamanlarda dini kullanarak asabiyesini tehlike altına sokacak yapıların istilaları ile karşı karşıya gelebilir. Dini kullanarak yapılan bu saldırıların hırs dolu olması nedeniyle başarısız olma şansı yoktur. Osmanlı Devleti'nin üst üste aldığı yenilgiler devleti olumsuz etkilemiştir. Haçlı Birliğinin içinde yer alan Karamanoğulları, Kütahya'dan Ankara'ya kadar tahribatta bulundu. Sonuçta Osmanlı Devleti arada kaldı ve Macar Kralı'na teklifte bulunarak barış yapılmasını istedi. İbn Haldun zaferin sadece savaş yoluyla kazanılmayacağını psikolojik olarak da kazanılabileceğini savunur ve bu duruma “umur-i nefsanîye-i vehmiye” adını verir. Silah ve kişi sayısı ne kadar avantaj sayılsa da bazen farklı yollardan uygulanan taktikler de zafere götürebilir. Haçlı Birlikleri aldıkları iki galibiyet sonrası bastırılan kış mevsiminden dolayı barışı kabul etmek zorunda kalmıştır.

II. Murad Balkanlarda barış ortamını sağladıktan sonra zararlı çıkmasına sebep olan Karamanoğulları'nın üzerine sefer düzenledi ve ağır hasar verdi. Bazı durumlarda asabiyet zayıflayınca halk hanedanlığa kafa tutma cesaretini gösterebilir. Çünkü ihtişam ve gösteriş artık ortadan kalkmıştır. Hanedanlık asabiyeti yok olana kadar bu ihtişam ve gösteriş bir zırh olarak hükmetmek için kullanılır. II. Murad'ın tahttan feragat etmesi sonucu yerine 13 yaşındaki oğlu II. Mehmed'i geçirmişti. Bu durum sınırları açısından tehlike yaratmıştır. Papa yapmış olduğu barış

anlaşmasını yok saymış, sürekli Osmanlı Devleti'ne sırtını çeviren Bizans'ın Papa'yı kışkırtmaya başlaması üzerine, eskisinden daha güçlü bir Haçlı Ordusu Osmanlı üzerine sefere çıkmıştır. Haçlı birliklerinin tehlikeli ilerleyişi üzerine Çandarlı Halil Paşa II. Murad'ın ordunun başına geçmesi için ikna etmiş ve Çanakkale'ye doğru sefere çıkmıştır. Çanakkale'nin Haçlılar tarafından zaptedildiğini gören II. Murad geri çekilmiş ve Varna'da Haçlıları karşılamıştır. Her ne kadar fazla zayıat verilse de Murad Han'ın soğukkanlı savaş stratejisi sonucunda Osmanlılar galip gelmiştir. Rumeli'de istikrar yeniden sağlanmış asabiye güçlendirilmişti.

Daha sonra II. Mehmed ile tahtı ortak paylaşıya da herhangi bir tehdit ile karşılaşmayınca tahtı bir süre sonra II. Mehmed'e bırakmıştır. Ancak veziriazam Çandarlı Halil Paşa'nın yaptığı sahte isyanlar ve kulis çalışmaları sonucu II. Murad yeniden tahta çıkmış ve II. Mehmed üçüncü kez tahttan indirilmişti. Tahta geçtikten sonra ilk icraatı Mora'nın 1446'da fethi olmuştur. Bu yıllarda Rumeli'de tekrar kaos ortamı yaşanmaya başlamış. Arnavutlukta çıkan isyan üzerine Türk Birlikleri tarafından gönderilen iki ordu yenilmiş, üçüncü birlik ise 1438-1443 yılları arasında savaşarak yeniden sükuneti sağlamıştır. Jan Kastriyo'nun rehin olarak gönderilen oğlu İskender adı verilip Müslüman yapılarak Osmanlı Devleti'nde yetiştirilmiş sancakbeyliğine kadar yükselmiştir. Fakat babasının vefatı üzerine fırsat kollayarak ülkesine sahip çıkmak için kaçmak istemiştir. Bu fırsat Yanoş ile Osmanlı Devleti arasında yaşanan Morava Savaşı ile eline geçmiştir. Murad Han, İskender Bey'in isyanını bastırmaya çalışmış fakat bu sırada Hünyadi Yanoş'un Polonya, Macar, Almanya, Eflak ve Erdel'den oluşan ordusunun Tuna'yı geçip ve doksan bin kişilik ordusu ile Kosava'ya geldiğinin haberini aldı. 1448'de Osmanlı'nın kesin galibiyeti ile Balkanlardaki hakimiyet kesinleşmiştir. Türkleri Balkanlar'dan atma girişimleri ve ümitleri iyice yitirilmişti.

Yaşanan bu büyük başarılar asabiyetin daha da güçlenmesini ve perçinlenmesini sağlamıştır. II. Murad oğlu II. Mehmed'e kuruluş evresi bitmiş ve asabiyesi oldukça güçlü bir devlet miras bırakmıştır.

4.Sonuç

Bu çalışmada İbn Haldun'un devletin kuruluş aşamasında etkili olan asabiye teorisi üzerinde durulmuştur. İbn Haldun çok yönlü bir insandır. Yaşadığı dönemde ve sonrasında adını en çok sosyoloji ve tarih biliminde duyurmuştu. Ayrıca toplumu bedevi ve hadari olarak tanımlayıp ikiye ayıran ilk düşünürdür. Bedevilerin belirli evrelerden geçtikten sonra yerleşik hayata geçeceğini ve yerleşik cemiyetlerin ya devlet kurulduktan sonra ortaya çıkacağını ya da devletin kuruluşu ile yerleşik hayata geçeceğini benimseyen bir görüşü savunur. Göçebe cemiyetlerde oluşan asabiyet bir süre sonra cemiyeti devlet kurmaya iter. Asabiyeti güçlü olan cemiyetler devleti kurarlar. Asabiyeti güçlü olmayan cemiyetler ise güçlü olanın hakimiyeti altına girer. İbn Haldun Ortaçağ'da yaşamış önemli bir düşünürdür ve Osmanlı Devleti'de bu dönemde kurulmuştur. İbn Haldun'a göre tarihte yaşananlar devamlılık gösterir. Kurulan her devlet ortaya çıktığı vakitlerde daha önceden var olan gelenek ve görenekleri benimsemeye devam etmiştir. Kurulan her devletin yıkılışına kadar geçirdiği bazı evreler vardır. İbn Haldun bunlara tavırlar nazariyesi adını vermiştir. Devletin bu evrelerden geçmesinin engellemez olduğunu ancak geciktirilebileceğini savunur. Asabiyetin bozulmasında en önemli etken umranlaşmadır.

Osmanlı Devleti ile ilgili birçok teori ortaya koyuldu. Gaza ve gazi ideolojisi en sık tekrarlanan ve benimsenen ideoloji olmasına karşın asabiyet teorisinin de büyük yer kapladığı bir gerçektir. Osmanlı Devleti'nin Selçuklulardan aldığı miras doğrultusunda Anadolu'da

bulunan küçük bir beylikten hangi evrelerden geçip cihan imparatorluğuna yükseldiği ile ilgili yeterince çalışma yapılmamış ve bu alan zayıf bırakılmıştır. Osmanlı Devleti ile ilgili her bilgiye vakıf olmak kuruluşunda nasıl bir yol izlendiğini anlayamaya yetmez. Bu yüzden çalışmada İbn Haldun'un umran ilmi ve asabiyet teorisi kullanılarak Osmanlı Devleti'nin kuruluşu analiz edilmeye çalışılmıştır. Osman Gazi Dönemi incelendiğinde İbn Haldun'un tavırlar nazariyesinde ilk iki evrenin gerçekleştiği görülür. Osman Gazi'nin devletleşme yolunda ilk adımlarını kendi soyu etrafında atmıştır. Osman Gazi devlet yönetiminde söz sahibidir ve asabiyesini güçlendirmek için savaşlarda yanına adam toplamıştır, bu durum İbn Haldun'u tavırlar nazariyesinin ikinci evresine örnek verilebilir. Beylikten devlete geçiş sürecinde en aktif dönem I. Murad zamanında yaşanmıştır. İbn Haldun'a göre halka boyun eğdirmek, vergi toplamak, sınırları güven altına almak ve temsilciler göndermek iyi bir hükümdarın özellikleri arasındadır. Delegeleri Rumeli'ye göndermesi sonucunda Kosova'nın topraklara katılması ya da sınırları korumak amacıyla Gülmice'nin feth edilmesi iyi bir hükümdarın özelliklerini taşıdığını kanıtlar niteliktedir. I. Mehmed dönemi incelendiğinde bu devirin Osmanlı siyasal hayatında kırılma noktasına denk geldiği gözlemlenmektedir. Fetret Döneminin yaşandığı bu dönemde sebep asabiyesinden nesep asabiyesine bir geçiş yaşanmıştır ve I. Mehmet'in tahta çıkışı Fetret Dönemine denk gelmektedir ve tahta çıktığı bu zaman diliminde devletin durumunda gerileme yaşanmış I. Murad zamanına dönmüştür. I. Mehmet öncelikle iç karışıklıkların düzeltilmesine önem vermiş daha sonra asabiyesini güçlendirmek adına sınırları koruma yoluna gitmiştir. Hem Karamanoğullarına hem Memlûklere elçiler göndermiş, Eflak, Ceneviz, Venedik gibi asabiyeler ile dostluk ve ticaret anlaşmalarının yenilenmesine önem vermiştir. Devletin içinde kuvvet politikası izlerken dış siyasette denge politikası izlemiştir. II. Murad

asabiyesine bakıldığında Çelebi Mehmet zamanında tekrardan ivme kazanan asabiye'nin bu dönemde mutlak hale geldiği gözlemlenmektedir. Yaşanan iç karışıklıklar ve taht kavgalarına rağmen asabiyesini güçlü tutmuş Candaroğullarına sefer düzenlemiş, Eflak Vovoydası'nın oğlunu rehin almıştır. Oğlu II. Mehmed'e yaş küçükken tahtı devretmesi sonucunda asabiye sarsılmış ve iç karışıklıklar meydana gelmiştir. Tüm bu karışıklıkları gidermek adına tekrardan tahta çıkmış ve Balkanlar'daki hâkimiyetini kesinleştirerek oğlu II. Mehmed'e tahtı devretmiştir.

İbn Haldun'un yaşadığı döneme denk gelen kuruluş yılları en ünlü eseri olan Mukaddime'de devlet ve hükümdar hakkında önemli ipuçları vermektedir. Bundan dolayı İbn Haldun'un kavramları kullanılarak Osmanlı Devleti'ni anlamaya çalışmak önemlidir. Osman Gazi, Orhan Gazi, I. Murad, Çelebi Mehmed, II. Murad dönemleri İbn Haldun'un kavramlarını ile yeniden yorumlanarak olay ile kavram arasında bağlantı kurulmaya çalışılmıştır. Bu çalışma hem sosyoloji hem tarih hem de siyaset açısından asabiye'yi ve Osmanlı Devleti'ni anlamak için önemlidir.

Kaynakça

- Albayrak, Ahmet, Bir Medeniyet Kuramcısı Olarak İbn Haldun, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Sayı: 9, Cilt: 9, Bursa, 2000
- Arslan, Ahmet, İbn Haldun'un İlim ve Fikir Dünyası, Vadi Yay., 2. Bsk., 1997
- Aşık Paşazade, Tevarih-i Al-i Osman, Haz. : Kemal Yavuz ve M.A Yekta Saraç, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2007
- Cemil, Meriç, Işık Doğudan Gelir, Pınar Yay., İstanbul, 1983

- Ceyhun, Gürkan, Modern Maliye Teorisinin Klasik Kökenleri: İbn Haldun'dan "Post- Kameralizm" e Mali Düşünce, Maliye Dergisi, Sayı:164, Ocak-Haziran, Ankara, 2013
- Çetin, Altan- Galip Çağ, İbn Haldun Umranında Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu, Lotus Yayınevi, İstanbul, 2015
- Gibbons, Herbert A., Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu, Haz. Mustafa Everdi, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara, 1998
- Hassan, Ümit, İbn Haldun Metodu ve Siyaset Teorisi, Sevinç Matbaası, Ankara, 1982
- İbn Haldun, Mukaddime, (Ter. Süleyman Uludağ), I, İstanbul, 2004
- İbn Haldun, Mukaddime, C:I-II, Çev: Zakir Kadiri Ugan, 2.bas, M.E.B Yay., İstanbul, 1968
- İnalçık, Halil, Osmanlı Beyliği'nin Kurucusu Osman Beg, Belleten, CLXXI, No.261, Ankara,2008
- Kara, Uğur, Göçebelikten Devletleşmeye Geçiş Üzerine Bir Tahlil: Hikmet Kıvılcımlı'nın Tarih Tezi Işığında Osmanlı Devletleşmesi, Ankara Üniversitesi, SBF Dergisi, Cilt 69, No. 4, 2014, syf. 713-737
- Karaçavuş, Ahmet, Temeddünden Medeniyete Osmanlı'nın İnsan Toplum ve Devlet Anlayışının Değişimi Üzerine Bir Deneme, Otam, 37/Bahar 2015, syf.87-180
- Kayapınar, Akif, İbn Haldun'un Asabiyet Kavramı: Siyaset Teorisinde Yeni Bir Açılım, İslam Araştırmaları Dergisi, Sayı:15, Newyork, 2006, syf. 83-114
- Kılıçbay, Mehmet Ali, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu, G.Ü. İ.İ.B.F. Dergisi, 1/1999, Syf. 92-97
- Köprülü, Fuad, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu, TTK, Ankara, 1991
- Meriç, Cemil, Umrandan Uygarlığa, 3. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1979 (1. Baskı 1974)

- Okumuş, Ejder, İbn Haldun ve Osmanlı'da Çöküş Tartışmaları, Divan, Bilim ve Sanat Vakfı, İstanbul 1999
- Oruç Beğ, Oruç. Beğ Tarihi, Haz. Necdet Öztürk, , Çamlıca Basım Yayın, İstanbul ,2008
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, Osmanlı Tarihi, II, Ankara, 1988
- Ümit, Hassan, İbn Haldun Mukaddeme'si Metninin Yaygınlık Kazanması Üzerine Notlar, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, XXVIII, 1973
- Yavuz, Sefer İlm-i Umran'ın Konusu ve Yöntemi Üzerine Bir Literatür Analizi, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 40, Erzurum, 2013
- Yılmaz, Hakan, Mehmed Fuad Köprülü'nün Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu İle İlgili Tezlerine İlişkin Yeni Bir Değerlendirme, Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi Cilt: II, Sayı: 4, 2016, syf. 19-60
- Yumuk, İbn Haldun'da Devlet Görüşü, İşletme Dergisi, Cilt 3, Sayı:1-2, Erzurum, 1978

AMERİKAN BOARD'IN TÜRKİYE MİSYONER YAPILANMASINDA HEMŞİRELİK KURUMU VE ÖNEMİ

Faruk Taşkın*

Özet

Misyonerler, hedeflerine ulaşmak için farklı alanda uzmanlaşmış, bilinçli, eğitilmiş kişilerdi. Bir misyoner sadece din görevlisi olmayıp, eğitimci, doktor, hemşire, matbaacı, gazeteci, meteoroloji uzmanı, arkeolog, bitki bilimci gibi farklı kimliklerle karşımıza çıkmaktadır. 1810 yılında Boston'da kurulan ve 1820 yılından itibaren Osmanlı coğrafyasında misyonerlik faaliyetlerine başlayan *A.B.C.F.M.* ya da Amerikan Board olarak adlandırılan *American Board of Commissioners for Foreign Missions* teşkilatı Osmanlı topraklarına misyoner hekimler göndermeye başlamıştı. 1880'lerden itibaren hastanelerin kurulmasıyla hasta sayısının artması üzerine, sargı işlerine ve klinik çalışmalarına bakacak hemşirelere ihtiyaç duyulmuştu. Ayrıca kadın hastaların erkek doktora tedavi olmak istememeleri de ayrı bir sorundu.

Sağlık hizmeti veren misyonerlerin Ermenileri "Protestanlaştırması" daha kolay olmuştur. Hemşireler hastaların tedavilerini yaptıktan sonra hastalarla ibadet ve din öğretimi konusunda da özel olarak ilgileniyorlardı. Hemşireler bir nevi öğretmen idi. Hastalarına İncil'den ayetler ve ilahiler öğretmekteydi. Ayet ve ilahiler hastaların anladığı Ermenice, Türkçe ve Rumca okunmaktaydı.

Bu çalışmada Amerikan Board teşkilatının bugünkü Anadolu sınırları içerisinde 1880'lerden itibaren sağlık faaliyetlerini arttırdığı süreçte hastanelerde veya doktorların yanında çalışan hemşirelerin

---

*Artvin Çoruh Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Dr. Öğr. Üyesi
<https://orcid.org/0000-0002-2872-4575>

misyona etkinliği içerisindeki yeri ve önemi ele alınmaktadır. Misyona etkinliğinin temel amacı, din ve eğitim çalışmalarında olduğu gibi, tıbbi misyonerlikte de amaç, öncelikle Protestan inancının yayılmasıdır. Bu doğrultuda misyonerler toplumun daha geniş kesimine ulaşmada özellikle kadınlarla iletişim sağlanmasında, evlere girilmesinde hemşireleri etkin bir biçimde kullanmaya çalışmışlardır. Araştırmanın temel kaynaklarını Amerikan Board'un kendi kaynakları oluşturmaktadır. Çalışmada kullanılan kaynakların bir kısmı Amerikan Board Kütüphanesi'ndeki (ABA) katalogların taranması sonucunda elde edinilen belgelere dayanmaktadır. Amerikan Board katalogları yanı sıra bültenleri, süreli yayınları ve misyoner yıllıkları da incelenerek değerlendirilmiştir. Yine ABCFM'nin mikrofilm katalogları taranarak konu ile ilgili belgeler incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Misyonaerlik, Hemşirelik, Amerikan Board, Osmanlı Devleti.

1. Giriş

1810 yılında Boston'da kurulan ve 1820 yılından itibaren Osmanlı coğrafyasında misyonerlik faaliyetlerine başlayan *A.B.C.F.M.* ya da Amerikan Board olarak adlandırılan *American Board of Commissioners for Foreign Missions* teşkilatı Anadolu sınırları içerisinde Merkezi Türkiye Misyona, Doğu Türkiye Misyona ve Batı Türkiye Misyona olmak üzere yapılanmıştır. Misyona teşkilatı her üç bölgede sağlık misyonerliğinin öneminin anlaşılması zerine Antep, Merzifon, Kayseri, Sivas, Harput, Van, Mardin, Adana ve Erzurum gibi kentlerde hastane, dispanser ve hemşire okulları açarak misyoner faaliyetlerinin etkinliğini arttırmak istemişlerdir (Greene, 1916: 147). Bir misyoner sadece din görevlisi olmayıp, eğitimci, doktor, hemşire, matbaacı,

gazeteci, meteoroloji uzmanı, arkeolog, bitki bilimci gibi farklı alanda uzmanlaşmış bilinçli-eğitilmiş kişilerdi.

Amerikan Board 1833'lerden itibaren Osmanlı topraklarına misyoner hekimler göndermeye başlamıştı. Bu hekimler genellikle gezici hekimlik yapmakta veya ev klinikleri açarak insanları tedavi etmekteydiler. 1880'lerden itibaren hastanelerin kurulmasıyla hasta sayısının artması üzerine, sargı işlerine ve klinik çalışmalarına bakacak hemşirelere ihtiyaç duyulmuştu. Ayrıca kadın hastaların erkek doktora tedavi olmak istememeleri de ayrı bir sorundu. Bu sorunu çözmek için öncelikle Amerika'dan veya diğer Avrupa ülkelerinden eğitilmiş hemşireler getirtilerek hastanelerde veya doktorların yanında yardımcı eleman olarak görev yapmışlardır. Süreç içerisinde hastanelerin eğitilmiş hemşire ihtiyacının karşılanması için misyoner hastanelerinde hemşire sınıfları açılarak, özellikle Ermeni kızları eğitilerek, sağlık kurumlarının hemşire ihtiyacının karşılanmasına çalışılmıştır.

2. Hemşire İhtiyacı ve İlk Hemşireler

Misyoner kaynaklarında erkek doktorların gidemediği peçeli kadınların evlerine, bayan hemşirelerle ulaşıldığı belirtilmektedir. Ev ziyaretlerinin misyoner çalışmalarını için önemini gören misyonerler, bu faaliyetlerin devamı için Amerika'dan destek de istemiştir. Antep Amerikan Hastanesinde Merkezi Türkiye Koleji Başkanının kızı Bayan Elizabeth Trowbridge 1891 yılında çalışmaya başlayan Amerikalı ilk hemşiredir. Bu hemşire emekli oluncaya kadar 42 yıl Antep'te çalışmalarını devam ettirmiştir (ABA, Elizabeth M. Trowbridge). Azariah Smith Hastanesi'nin 1911-1912 raporuna göre, hastanede yönetici ve başhemşire olarak Bayan Alice C. Bewer, 1911 yılında kız kardeşiyle Antep'e gelen Bayan Ida Verrill ve öksüz çocukların eğitimi için İngiltere'den gelen Bayan Ashe de eğitilmiş bir hemşire olarak

çalışmalarda bulunmuştur (Reel 666, No: 628). Der YeghishianGevont(vaiz), altı yerli kadın hemşire, aşçı, iki kapı bekçisi ve diğer hizmetliler hastane çalışmalarını sürdürmekteydiler. Sağlık misyonerliği çalışmaları doğrultusunda 200'den fazla köy gezilmiştir. Harcamaların yaklaşık 4'te 3'ünün bu tür kazançtan elde edildiği belirtilmektedir (Reel 667, No: 430).

1894 yılında kolera salgını tüm ülkede görüldüğü gibi Merzifon'da da ortaya çıkmış ve birçok kişinin ölümüne neden olmuştur. Yaşanan bu olaylar üzerine 1895 yılında Dr. Rendel Harris ve George Cadbury'nin desteği ile İngiltere'de hemşirelik eğitimi almış olan Josephine Taylor ve J. H. Hoyland Merzifon'a gelerek, önceleri kolej mensupları ile çevredeki fakir hastalarla sınırlı olmak üzere, sağlık hizmeti vermeye başlamışlardır (White, 1918: 50).

3. Hastanelerde Hemşire Sınıflarının Açılması

Avrupa ve Amerika'dan misyoner hemşireler getirtmek misyon teşkilatı için hem masraflı hem de eleman bulmak her zaman mümkün olmuyordu. Bu sorunu çözmek için yerli kadın ve erkeklerin hemşire olarak eğitilmesi yoluna gidilmiştir. Bu doğrultuda ilk girişim Merzifon Amerikan Hastanesinde eğitilen hemşire LousaperTorugian'dır. Torugian, hemşire olarak yetiştirilmek üzere hastaneye gelmiş ve kendisi de hastanede çalıştığı süreç içerisinde eğitim vermeye devam etmiştir. Hastane içerisinde oluşturulan hemşire eğitim sınıfından yedi yıl boyunca sekiz hemşire diploma almıştır. Hemşire eğitim sınıfına, misyonun Kızlar Okulundan (Girls' Seminary) ya da eşdeğer eğitim veren okullardan gelenler kabul edilmekteydi. Hastanede öğrenciler üç yıl teorik ve pratik eğitim almaktaydılar (The Anatolia CollegeStudents' HandBook, 1912: 52.). Eğitim alan hemşirelere; anatomi, tıbbi malzemeler, bakteriyoloji,

bandaj, cerrahi hemşirelik dersleri verilmekteydi. Hemşirelik eğitiminin yanında öğrencilere dini çalışmalar ve İncil de öğretilmekteydi. İncil derslerinde yaradılış, İbranice ve Mesih kehanetleri öğretilmekteydi (ABA, 0010 00857, No: 1-2). Öğrenciler hemşire eğitiminin yanı sıra İngilizce öğrenmekte ve ev işlerini de iyi yapabilecek şekilde eğitilmekteydi. Haftada iki kez hemşirelere uygulama ve fizyoloji dersi verilmekteydi. Doktorlar da hemşirelere mesleki bilgiler anlatmaktaydı. Öğretim genelde İngilizce idi. Sınavlar dönemlik yapılmaktaydı. Tüm çabalara rağmen İngiltere'deki gibi hemşireler yetiştirmenin mümkün olmadığı misyon raporlarında ifade edilmektedir. Hastanelerde hemşire eğitim sınıflarının yanı sıra ebe sınıfları da açılarak eğitimi ebeler yetiştirilmiştir. Ebeler de pratiklerini hastanede yapmaktaydı (The British Journal of Nursing, (Vol. 51, October 25), 1913: 334).

Harput'ta sağlık alanında klinik hizmetlerinin yanı sıra hemşire ve ebelik eğitime yönelik çalışmalar da yapılmak istenmiştir. Hemşire okulu Harput'taki klinik ve Mezere'de kurulacak hastane ile bağlantılı olarak organize edilir. Bu okulda da eğitim üç yıldır. Eğitimin temeli hastanede uygulamalı olmakla beraber düzenli dersler de verilmekteydi. 31 Ocak 1908 yılı raporunda okulda dört kız ve bir erkek öğrencinin eğitim gördüğü belirtilmektedir. Biri hariç öğrencilerin tamamı Fırat Koleji mezunlarındandı. Öğrenim süresi iki yıl teorik ve bir yıl da hastanede doktorların denetimi altında uygulamalı eğitim olarak yapılmaktaydı. Okulda her yıl altı ders alınmaktaydı. Ders kitabı olarak da Amerika'dan temin edilen ders kitapları kullanılmaktaydı. Ders kitapları İngilizceden derlenen metinlerden oluşturulduğu gibi bunlar Ermeniceye de çevrilmekteydi. Yine hemşirelikle ilgili kütüphanede küçük referans kitapları bulundurulmaktaydı. Öğrencilerin uygulamalı ve medikal sınavları Fırat Koleji'nde Dr. Kamboorian ve Dr. Atkinson tarafından yapılmaktaydı (Reel 703, No: 675).

Van merkezi ile köyleri de içine alan tıbbi çalışmalar Dr. Clarence D. Ussher yönetiminde yapılmaktaydı. Dr. Ussher'in çalışmalarına eğitimli bir Alman hemşire Sister Clara yardım etmekteydi (The Ninety-Fourth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, 1904: 70). Diğer misyon hastanelerinde olduğu gibi Van'daki hastanede de hastane ihtiyacı için hemşire yetiştirilmekteydi. Van Amerikan Hastanesi'nin 1906 yılı raporuna göre, Van'da bir hastane, bir dispanser, bir doktor, bir Avrupalı hemşire, 10 yerli hemşire, altı ile sekiz yerli yardımcı bulunduğu belirtilmektedir. Amerikalı Bayan Laura B. McDowell eğitimci hemşire olarak Ekim 1910'dan Ekim 1912'ye kadar hastanede görev yapmış ve özellikle ameliyat odasında önemli çalışmalarda bulunmuştur. Bu dönemde Hemşire Eğitim Sınıfında 5 kadın ve 4 erkek eğitim görmekteydi. Hemşire eğitim sınıfından 1913 yılında 4 öğrenci mezun olmuştur. Bayan Sara Maria L. Bond, hastanenin başhemşiresi ve yöneticisi olarak görevini Van'a geldiği 1909 yılından 1915 yılına kadar devam ettirmiştir (Reel 712, No: 576).

Azariah Smith Hastanesi'nin 1911-1912 raporuna göre, Dr. Fred D. Shepard'ın sürekli elemanları Hamilton, Bezjian, Chamichjian, Kavafian ve şehre tekrar yönetici ve başhemşire olarak dönen Bayan Alice C. Bewer olarak verilmektedir (Reel 666, No: 628). 12 Ağustos 1911 yılında kız kardeşiyle Antep'e gelen Bayan Ida Verrill hemşire olarak hastanede çalışmıştır. Yine öksüz çalışmaları için İngiltere'den gelen Bayan Ashe de eğitimli bir hemşire olarak önemli çalışmalarda bulunmuştur (Reel 667, No: 430).

Antep'te Hemşire Okulu'nun (*Nurses' Training School*) açılması kararı 27 Haziran-3 Temmuz 1912 tarihinde H. I. Gardner, F. F. Goodsell, G. H. Haroutunian, H. K. Nazarian, Krikor Sarkissian, F. D.

Shepard ve Kolej Başkanı Merrill'n de bulunduğu misyon toplantısında alınmıştır(Reel 666, No: 94, 95). Bu karar doğrultusunda Bayan Alice C. Bewer yönetiminde hastanenin içinde hemşire ve hasta bakıcısı yetiştirmek için Hemşirelik Okulu hizmete girmiştir. Eğitim için altı aylık bir denemeden sonra Antep'ten iki aday seçilmiştir. Sınıf haftada iki kere toplanıyordu. Derslerde; hemşirelik ve kuralları, uygulamaları, hemşirelik etiği, tedavi yöntemlerinin gösterildiği ve pansuman yapmak gibi konuları da içeren ders kitabı kullanılmaktaydı. Üst sınıfa geçen öğrencilere anestezi çalışmaları, yönetimi, hazırlanışı, karın operasyonları tedavisi, ameliyat odası teknikleri ve bazı cerrahi hastalıkları içeren dersler verilmekteydi. Hastanenin kadın doğum doktoru Caroline Hamilton, üst sınıftaki kızlar için doğumla ilgili dersler vermekteydi. Stajyerler, kiralanan bir evde kalıyorlardı(Reel 666, No: 625). Dr. MovsesBezjian, hemşire gelişimiyle ilgili bir söyleşisinde, *“ilk hemşire kadınlar yaşlı ve geleneksel pantolon giyen çorapsız kadınlardı. Hastanede siyah önlüklü kadınların yerini, beyaz önlüklü düzgün giyimli genç kadınlar almaya başladı”*. Bu giyimdeki sembolik değişim misyonerlerce önemli bir dönüşüm olarak değerlendirilir. Misyonerler için bu değişim profesyonelleşmek adına zorunluluk olarak görülmekteydi. Eğitimini tamamlamış ve diploma almaya hak kazanmış hemşireler yönetmenliğe uygun kep ve önlük giymişlerdi. Bu okulun, bölge halkının kızlarını eğiterek birçok diplomalı hemşire yetiştirdiği belirtilmektedir(Reel 667, No: 233). Ancak okulda eğitilen hemşireler tamamen gayrimüslimlerden oluşmaktaydı.

Diyarbakır Amerikan hastanesinde hasta sayısının artması üzerine, sargı işlerine ve klinik çalışmalarına bakacak bir hemşireye ihtiyaç duyulmuştu. Ayrıca kadın hastaların erkek doktora tedavi olmak istememeleri de ayrı bir sorundu. Amerika'daki bir Ermeni tarafından hemşirelerin desteklenmesi için yıllık 80 lira verileceğini belirtmiştir

(Reel 703, No: 484). Bu sorunu çözmek için birkaç yıl Merzifon Hastanesi ve İstanbul'da çalışmış, eğitilmiş bir ebe olan Bayan Priscilla Baldwin Türk yetkililerden de izin alarak Diyarbakır'a gelmiştir (Reel 703, No: 481). Bayan Baldwin, Merkezi Türkiye Koleji'nden mezun olmuş bir Diyarbakırlı idi. Bayan Baldwin, hemşire görevinin yanında Doktorun tercümanlığını da yapmaktaydı (ABA, Edwin S. Ward).

1912-1913 döneminde Adana International Hastanesi'nde doktor olarak Dr. Haas'ın yanı sıra Dr. H. V. Salibian ve hemşire olarak da sonbahar döneminde İngiltere'den gelen Bayan Talbot görev yapmaktaydı (Reel 666, No: 313). 1913-1914 yılı raporunda ise Adana International Hastanesi kadrosunda Doktor olarak; Cyril H. Haas, M. Levonian, Baş Hemşire Bayan Annie Davies, Hemşire Margaret Jhonston, Eczacı Hagop Bayerian Efendi, Hemşire Eğitimcileri Yenega Tashjian, Victoria Danialian, Hagenush Najarian görev yapmaktaydı (Reel 667, No: 89). Bu dönemde hemşire okulundan ilk öğrenciler mezun oldu. Hemşire sınıfı üç öğrenciyle açılmış ve koşullardaki üç yıllık bir çalışma ve deneyim sonunda Yevnega Tashgian, Victoria Danialyan, Haganush Nejarayan adlı öğrenciler Board'ın temsilcilerinin de katıldığı törende diplomalarını aldı (Reel 667, No: 91). Adana International Hastanesi'nin 1915 yılı raporuna göre, hastanede, biri yabancı ve biri yerli olmak üzere iki doktorun, iki yabancı ve üç yerli olmak üzere beş hemşirenin görev yaptığı belirtilmektedir. Hemşireler, hastaların evini ziyaret etmekteydi.

Türkiye'deki misyoner sağlık çalışmalarını değerlendirmek ve geliştirmek için kurulan Türkiye Tıp Misyon Cemiyeti'nin (Medical Mission Association of Turkey) ilk toplantısı Temmuz 1908'de Antep'te yapılmıştı. Benzer çizgide bir de Hemşireler Cemiyeti (Nurses'

Association) oluşturulmuştur. Bu cemiyetin her üç yılda bir toplanmasına karar verilmiştir(The Orient, (Vol. 1, No: 9, June 15), 1910: 2).

Sonuç

Sağlık yaşlı da olsa, genç de olsa insanların en zayıf oldukları durum olarak değerlendirilmektedir. Doğu toplumlarında evlere girmenin en etkili yolu kadınların sağlık konusunda eğitilmesiydi. Bu amaçla misyoner kadın doktorların görevlendirilmesinin yanı sıra kurulan hastanelerde hemşire sınıfları da açılmıştır. Hastanelerde oluşturulan hemşire sınıflarında gayrimüslim kadınların eğitilmesi, sağlık çalışmalarının Müslüman ailelerinin evlerine kadar girmesinde etkili olmuştur. Kadın hemşirelerin mahallelere ziyaretler yaparak ve özellikle eski hastaları bularak onlarla görüştüğü ve her türlü yardım yapıldığı ifade edilmektedir.

Misyonerler için yerli hemşire sayısını arttırmak önemliydi. Amerikan Board, hastanelere destek için hemşire, ebe ve yöneticiler göndermiştir. Bazı Alman ve İngiliz misyonerleri de Amerikan kurumlarında zaman zaman çalışmaktaydı. Tıbbi misyonerlik içerisinde hemşirelerin de önemli rolü bulunmaktadır. Bu konuda doktorlardan daha istekli ve kendilerini daha iyi yetiştirmiş olan hemşirelerin, geniş düşünceli ve sempatik olmaları, misyonerlik faaliyetlerinde daha etkili olmalarını sağladığı ifade edilmektedir. Böylece onlar hem hemşirelik hem de Hıristiyanlığı yayma gibi her iki alanda da başarılı olduğu belirtilmektedir. Sağlık hizmeti veren misyonerlerin Ermenileri “*Protestanlaştırması*” daha kolay olmuştur.

Misyon hastanelerinde çok sayıda İncil Kadını ile Hıristiyanlık üzerine konuşmalar yapan hemşireler bulunmaktaydı. Hastanede hemşirelerin gözetiminde tedavi gördüğü süre içinde Hıristiyanlığa dönenler olduğunu iddia edilmektedir. Misyoner raporlarında Antep’te

orta yaşlarda bir kadının birkaç yıl önce Hıristiyan olduğu ve çevresinin kadını delilikle suçladığı ifade edilmektedir.

Hemşireler hastalarla ibadet ve din öğretimi konusunda özel ilgileniyorlardı. Hemşireler bir nevi öğretmen idi. Hemşireler, hastalarına İncil'den ayetler ve ilahiler öğretmekteydi. Ayet ve ilahiler Ermenice, Türkçe ve Rumca okunmaktaydı (Reel 618, No: 87). Erkek hemşireler, sağlık çalışmalarının dışındaki boş zamanlarında Talas'ta İncil satmaktaydılar. Kadın hemşireler ise mahallelere ziyaret yaparak, özellikle eski hastaları bularak onlarla görüşürlerdi. Bunlara her türlü yardımlar yapılırdı. Bu çalışmalarda bulunanların yarısı aynı zamanda kilise üyesiydi (ABA, 0009 00765, No:6-7). Hastanede hemşire ve hizmetliler için İncil sınıfları bulunmaktaydı. Koğuşlarda günlük duaların yanı sıra Pazar ibadetleri de yapılmaktaydı. Kutsal kitabın Müslüman hastalar tarafından da okunduğu ifade edilmektedir (Reel 618, No: 266).

Hastane koğuşlarında hemşireler ellerinde İncil ile dolaşarak satmaya çalışırken, doktorlarında hastaları incili okumaları konusunda cesaretlendirildiği de belirtilmektedir (MedicalMissionaryWork at Cesarea, 1908: 12). Pazar günleri hastalara ilahiler söylenerek moraller verilmekteydi. Hemşireler dua seremonilerini kadınlar koğuşunda yapmaktaydılar. Bu tür uygulamalardan doğrudan sonuç almanın her zaman kolay olmadığı, fakat hastanedeki iki kişinin yaşamında önemli değişiklikler olduğu belirtilmektedir. Bunlardan koleje bazı öğrencileri getiren ve Türk olan at arabası şoförü, atı tarafından kolu çok kötü ısırılmıştı. Bu kişi hastanede tedavi edilmiştir. Yine ayağı ampute olan küçük bir kız çocuğunun tedavi sonucu, hastaneden mutlu ayrıldıkları ifade edilmektedir (ABA, 0011 00936, No: 10-11).

Kaynakça

Greene, J. K. (1916). *Leaveningthelevant*. Boston: PilgrimPress.

White, G. E. (1918). *Charles ChapinTracy*. Boston: ThePilgrimPress.

ABCFM Mikrofilm Arşivi (American Board of CommissionersforForeignMissions)

Reel 666, No: 628. Reel 667, No: 430. Reel 712, No: 576. Reel 666, No: 628. Reel 666, No: 628. Reel 667, No: 430. Reel 666, No: 94, 95. Reel 666, No: 625. Reel 667, No: 233. Reel 703, No: 484. Reel 703, No: 481. Reel 666, No: 313. Reel 667, No: 89. Reel 667, No: 91. Reel 618, No: 87. Reel 618, No: 266. Reel 703, No: 675.

Amerikan Board Arşivi (ABA)

ABA, 0010 00857, No: 1-2. ABA, 0009 00765, No:6-7. ABA, 0011 00936, No: 10-11.

Elizabeth M. Trowbridge: Amerikan Bord Heyeti (American Board), Istanbul, "Memorialrecordsfor Elizabeth M. Trowbridge," AmericanResearchInstitute in Turkey, Istanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #17471, <http://www.dlir.org/archive/items/show/17471> (accessedAugust 2, 2018).

Edwin S. Ward: Amerikan Bord Heyeti (American Board), Istanbul, "MemorialrecordsforEdwin S. Ward," AmericanResearchInstitute in Turkey, Istanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #17479, <http://www.dlir.org/archive/items/show/17479> (accessedAugust 2, 2018).

The Anatolia CollegeStudents' HandBook (Third Year), Marsovan, Turkey, 1912.

The British Journal of Nursing, Volume 51, October 25, 1913.

The Ninety-Fourth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Meeting Held at Grinnell, IOWA, October 11-13 1904.

The Orient, vol 1, No: 9, June 15, 1910, Constantinople.